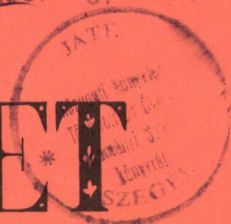
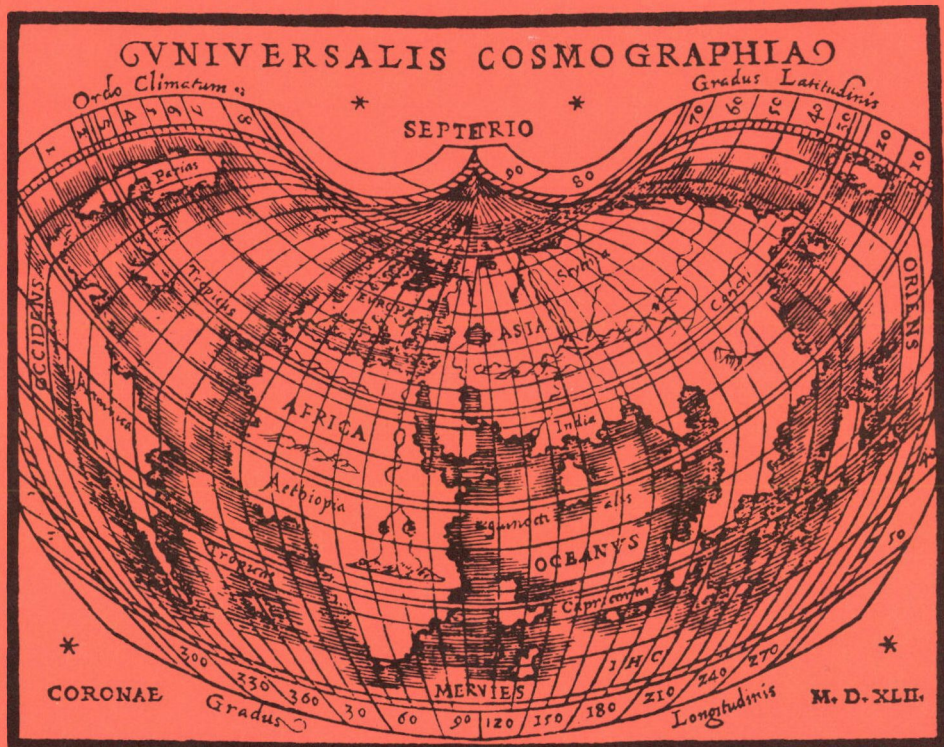

R-47 997 -07- 21

VILÁGTÖRTÉNET

1997. tavasz – nyár

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Borzás István: A kosárhordó Constantinus	3
Majoros István: A külpolitika természetéhez	7
Tefner Zoltán: Az 1863. évi európai válság csúcsa	14
Tüzes Károly: Az új liberális brit kormány és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai 1869-ben	41
Majoros István: A keleti kérdés kezdetei	59
N. Szabó József: Magyar–román kulturális kapcsolatok II. (1946 ősze–1948)	71
H. Haraszi Éva: Brit külügyminisztériumi iratok 1958-ból Nagy Imre kivégzéséről és annak hatásáról	78

SZEMLE

Iz isztorii obszcsesztvennoj müszli narodov Centralnoj i Vosztocsnoj Evropü (ism.: Niederhauser Emil)	90
A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1995 (ism.: Incze Miklós)	92
Eric Roussel: Jean Monnet, 1888–1979 (ism.: H. Haraszi Éva)	93
A Brit Kommunista Párt történetéhez (ism.: Jemnitz János)	94
1936. Die Olympischen Spiele und der Nationalsozialismus (ism.: Jemnitz János)	97

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,- Ft, példányonkénti eladási ára: 125,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9722841 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: Lajtai Ferenc

A KOSÁRHORDÓ CONSTANTINUS

A Világtörténet 1996. tavaszi–nyári számában derék összefoglalást olvashattunk „A kora középkori pápaság eszmetörténetének egyik legfontosabb forrásáról, a constantinusi adománylevélről” (Piti Ferenc tollából: 21–35. l.; rövidre fogott irodalomjegyzék a 29. lapon). A néhány lapos ismertetés szerzője nyilván nem térhetett ki a *Donatio Constantini*-hoz fűződő tengernyi probléma tüzetes megtárgyalására – maga az összefoglalás is érdemes munka –, az alábbiakban mi is a hírhedt dokumentum *egyetlen* mondatát próbáljuk teljesebb összefüggésében megvilágítani.

Az adománylevél 13. fejezetében (C. Mirbt kiadása szerint: *Quellen zur Geschichte des Papsttums*², p. 39.) a következőket olvassuk: „*Nosse volumus omnem populum universarum gentium ac nationum per totum orbem terrarum construxisse nos intro palatium nostrum Lateranense... salvatori nostro Jesu Christo ecclesiam a fundamentis cum baptisterio, et duodecim nos sciatis de eius fundamentis secundum numerum duodecim apostolorum cofinos terra onustatos propriis asportasse humeris...*” Piti Ferenc a fordításához fűzött jegyzetben (35, 13) megemlíti, hogy „a kosárhordás... a Szilveszter-legendában már szereplő, onnan átvett elem”. Valóban, B. Mombritius Sanctuariumában (*Sanctuarium seu vitae sanctorum*, II² p. 513) is ugyanez olvasható, csak némileg részletesebben: (Constantinus a leprától való csodás megtisztulás után) *exuens se chlamydem et accipiens bidentem (kapát ragadva) terram primus¹ aperuit ad fundamentum basilicæ construendum, dehinc in numero duodecim apostolorum duodecim cophinos plenos suis humeris superpositos baiulavit de eodem loco, ubi fundamentum basilicæ apostolis debuerat fundare*. Az eltérésről G. Laehr (*Die Konstantinische Schenkung in der abendländischen Literatur des Mittelalters*. 1926. p. 6., 12.) annyit ír, hogy a legendában említett templom (*basilica XII apostolorum*) helyett az adománylevélben a lateráni „Salvatorkirche” szerepel.

Az alapárokból kiemelt és hálás alázatossággal hordozott *tizenkét* kosárnyi föld számszerű egyezése az apostolokéval nyilvánvaló. (A 12-es szám kultikus jelentőségével sokan foglalkoztak; mi itt csak O. Weinreich „Zwölfgötter”-cikkére hivatkozunk: Roscher ML s. v. 764 skk., I. még „Zwölfgötter, Zwölfzahl und Zwölfstaat” c. tanulmányát: *Aus Unterricht und Forschung* 7 [1935] 319 skk.; továbbá H. Rengstorff: *Theol. Wörterb. zum NT II* 322 s. v. δώδεκα.) Külön lapra tartozik az *uralkodó kosárhordása*, amelynek megtárgyalásáról ebben az összefüggésben (a végeláthatatlan Constantinus-irodalomban) nincsen tudomásom.

A Szilveszter-legendának erre az elemére azért figyeltünk fel, mivel ugyanezzel a motívummal, illetve ténnyel (uralkodói gesztussal) korábban már találkoztunk, mégpedig Semiramis-dolgozatainkban, a mezopotámiai csatornaépítésekkel – mint közösségi feladattal – kapcsolatban. (Vö. Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig. MTA I. OK 30 [1978] 427 skk.) A sumer királyfeliratok tételei közt rendszeresen ismétlődik annak regisztrálása, hogy az illető uralkodó miféle új csatornát ásott, hogy népe boldogságáról gondoskodjék. (Vö. Ókori keleti chrestom. 97: az uruki Lugalzaggisi „az országot

az öröm vizével öntözte”). Már a lagasi Ur-Nanse (Kr. e. 2500 táján) földhordó kosárral a fején van megörökítve. (L. A. Moortgat: *Die Kunst des Alten Mesopotamien*. 1967, 40. l.; 109. és III. t.) A XXI. században a Gudeának álmában megjelenő látomás is „élébe helyezte a szent hordókosarat” (ÓKChr. 106); fel is építi a templomot, „hogyan Lagas csatornáinak vize magasra emelkedjék, ... hogy földjei dúsan teremjenek, ... hogy a bőséges víz növelje a gabonát” (uo. 109.). *Így*, „ásta ki” Hammurapi is „a nép gazdagsága” nevű csatornát (uo. 123.) stb., vö. az imént id. építkezési feliratnak azzal a részletével, amelyben Gudea „emelt fővel hordozza a kosarat, mintha szent korona volna”. A hagyományos földhordó kosarat tartja a feje fölött Varad-Sin larsai király (Kr. e. XIX. sz.), amint a British Museumban láthattuk. Királyi ornátusban, „ősi sumer-babiloni kultikus tartásban” hordozza a fején a szállítókosarat századokkal később Assur-ban-apli is.

Kevésbé szertartásosan, de ugyanilyen uralkodói meggondolással áll majd Nagy Sándor is a szigeten épült Tyroszhoz átvezető töltés építéskor a kosárhordók élére (Polyain., *Strat.* IV 3,3; Curt. Ruf. IV 2,20 *Tyrii... exprobrabant illos* [sc. Macedonas] *armis inclitos dorso sicut iumenta onera gestare*; Diod. XVII 40, 5; Arr. II 18,4; vö. Strab. XVI 1,11 c. 741), vagy később Vespasianus a Capitolium újjáépítése során a törmelékkel zsákoló munkások közé (Suet., *Vesp.* 8,5; Cass. Dio LXVI 10,2), sőt még a kényes Nero is, amikor a korinthosi földszoros átvágásával (ami már Caesart is foglalkoztatta: Suet., *D. Iul.* 44,3; Plin., *N. h.* IV 4,10) Xerxést akarta túlszárnyalni: aranyásával a kezében jelképesen neki is látott a munkának (Suet., *Nero* 19,2) és a kosárba rakott földet a vállán vitte arrébb.

Voltak, akik a fentebb ismertetett Szilveszter-legenda eredetét Keleten gyanították (vö. J. Vogt: *RAC*, „Const. d. Gr.” 374.), de a jellegzetesen római (illetőleg itáliai) utalások inkább a római hátteret valószínűsítik (uo. 375.): még a VI. század első felében alakulhatott ki (vö. W. Levison: *Konstantinische Schenkung und Silvesterlegende*. 1948, 409 sk.). Tény, hogy amiképpen Constantinust a keleti egyház tizenharmadik apostolként (*ισαπόστολος*) tiszteli (vö. E. Ewig: *Das Bild Constantins d. Gr. im abendländischen Mittelalter*. *Hist. Jahrb.* 75 [1956] 3; Constantinus római építkezéseiről 10 skk.; e fontos tanulmány ismeretét Ritoók Zsigmondnének köszönöm), Nyugaton I. Szilveszter pápa magasztosult szentté: az év utolsó napján reá emlékezik ma is a világ (Laehr, 2). A Szilveszter-aktákban tagadhatatlanul felfedezhetők bizonyos keleti elemek: Constantinus betegsége, a pogány papok istentelen tanácsa; a Constantinus megtérését követő csodás gyógyulás feltehetőleg *szíriai* eredetű (Ewig, 13): mindez megvan Keleten, akár az edessai Abgar király legendájában, amely a birodalom keleti felén már a IV. század előtt ismeretes volt, akár – Constantinusra vonatkoztatva – Jakab mezopotámiai püspök (452–521) szír nyelvű homiliájában (Ewig 13,66, hivatkozással Chr. Bush-Coleman tanulmányára: *Const. the Great and Christianity*. *Studies in hist., economics and public law*, ed. by the Columbia Univ. 60 [1914] 154 skk.).

Joh. Straub „Vom Herrscherideal in der Spätantike” c. könyvének bevezetésében (1939, 3) W. Weber „Monarchie”-ját idézi: „Im Reich des Absolutisten Diokletian wurzeln das Herrschertum des Ostens, der byzantinische Kaiser und das Herrschertum des Südens, der Kalifat... Und sie leben sich erst in unseren Tagen [d. h. im J. 1919!] aus im türkischen Padischah, dem Rechtsnachfolger der arabisch-persischen Kalifen und des Byzantiners zugleich, in dem Zartum des russischen Reiches, bei dem bis in die Einzelzüge das byzantinische Kaiserbild wiederkehrt.” Majd még korábbi időkre visszanyúlva „évezredes hagyomány eleven erejének” tükröződését fedezi fel: „Ur-

tümliche Vorstellungen aus dem Orient tauchen auf...” (A folytatást, amelyben – a könyv megjelenési évének német közhangulatával magyarázhatólag – a későrómai birodalom harcosainak „illyrisch-nordisch” voltáról esik szó, inkább mellőzzük.)

Ezek után nem volna érthetetlen, ha a megtért Constantinus *kosárhordásában* mi is holmi ősi keleti gesztusok megisméltődését (folytatását) fedeznők fel. Azt hisszük azonban, hogy *nem egészen másból*: a bibliai hagyományból kell kiindulnunk. Erre vezetheti a kutatót – egyebek közt – a Thesaurus l. Lat. „*cophinus*”-címszavának áttekintése. Ennek anyagából megtudjuk, hogy az illető szó (κόφινος) a trágya vagy föld hordására szolgáló fonott alkalmatosságot jelölte (Isid., Orig. XX 9,9). A szó jelentésének megvilágítására felsorakoztatott szöveghelyek közül akár mindjárt az első (Augustinusnak a 80. zsolttárhoz írott magyarázata: *stercorare, terram portare cophino fit*) eligazíthatja az érdeklődőt. Fölöttébb tanulságos Hieronymusnak Ezékiel próféta könyvéhez (29,18) írott magyarázata, amelyben Nabukodonozor „nagy fáradságáról” van szó: miközben a babiloni király – akárcsak később Nagy Sándor –, „fárasztotta seregét Tírus ellen, ... minden váll feltört” – nyilván a város ostromlásához szükséges töltés „kosarazása” során. A zsidó nép egyiptomi szolgaságára utal az imént idézett (80.) zsolttár Vulgata-szövege: *manus eius in cophino servierunt* (vö. Aug. in Ps. 80,9: *per cophinum significantur opera servilia*). Ugyanerre vonatkoznak Alcimus Avitus sorai (5, 43 skk., Mózesnek a fáraóhoz intézett szavai):

*Servitii longo lassatam pondere plebem,
oppressos cophinis humeros attritaque colla,
quasque opus assiduum fecit durescere palmas,
laxandi iam tempus adest, dimitte precantes...*

Nem kevésbé tanulságos Sidonius Apollinaris levelezésének egyik ide vonható helye (Epist. VII 6,4): *Pharao incedat cum diademate, Israelita cum cophino* – ha visszaemlékezünk a mezopotámiai uralkodók fejdíszként hordott jelképes kosarára.

Máté evangéliumának emlékezetes helyéhez (ötezer férfi csodás megvendégeléséhez: 14,13–21; vö. Mk 6,43; Lk 9,17; Ján 6,13)² kapcsolódik Irenaeus (II 22,3 *satiavit omnem multitudinem et superaverunt duodecim cophini fragmentorum*; Thes. s. v. p. 897, ll. 42–49), és indokolt a Thesaurus cikkírójának utalása (l. 49): *allegorice interpretatur Eucher. form. 7 p. 44,8: cophini – apostoli*, vagyis a maradék kenyérral teli tizenkét kosár *allegorice* a tizenkét apostolt jelentheti (vö. H. Rengstorff, i. m. 322).

Ezek szerint valószínűnek mondhatjuk, hogy a Szilveszter-legendában felbukkanó császári kosárhordás nem a mezopotámiai (vagy akár újkori) uralkodók szimbolikus gesztusának a továbbélése, illetőleg megnyilvánulása, hanem a zsidók egyiptomi sa nyargattatásának (2 Móz. 1,11–14) tudatos átélése, a keresztény középkor alázatosság-esszményének később is számtalanszor megfigyelhető demonstrálása.

Marosi Ernő, akinek művészettörténeti ismereteihez bizalommal folyamodtam, hívta fel a figyelmemet a kosárhordozásnak imént megfogalmazott jelentésére.³ Az alázatosság kimutatásának másik formája, a szekér húzása, nem kevésbé drasztikus előzmények enyhébb megjelenítése: nem csak az asszír uralkodók fogatták diadalszekerük elé legyőzött ellenfeleiket, és nem csak ők használták zsámolyul megalázandó ellenségeik nyakát (vö. Józs. 10,24; Ps. 110,1). Constantinus kosárhordásának szemléltetésére sajnos eddig nem találtam képzőművészeti ábrázolást. A római Santi Quattro Coronati („ein unverfälschtes Stück römischen Mittelalters”) Szt. Szilveszter-

kápolnájának (Cappella S. Silvestro in Porticu) freskóján mindenesetre Constantinus császárnak a pápai hatalom előtti megalázkodását szemlélhetjük – sajnos a kosárhordásra történő utalás nélkül. (L. J. R. Haarhaus: Rom. Wandlungen durch die ewige Stadt.² 1925, 322.)

Jegyzetek

- 1 Az *elsőség* hangoztatása, amivel az idézett Szilveszter-legendában találkozunk, korántsem üres szólam, hanem az antik aretalogiákban (pl. Tibullus Osiris-himnuszában, I 7,29 skk.), elogiumokban, majd a keresztény hagiográfiában ősidőktől fogva öröklődő, hagyományos elem. Gondoljunk csak Prométheusnak „kínjai” elszenvedése közben is büszkén vallott *primus inventor* (πρῶτος εὐρετής) voltára (Aisch., Prom. 443 skk.), vagy az Aeneis kezdősorára (*Troiae qui primus ab oris Italiam... venit*), vagy a római feliratok királynéjának nevezett Monumentum Ancyranum egyik nevezetes helyére (c.16): *id primus et solus omnium ad memoriam aetatis meae feci*. Vagy gondoljunk az Aeneas alvilágjárását megelőző végtisztesség megadására, amikor a hős elsőként döntögeti a halotti máglyához szükséges fákat (Aen. VI 183 *opera inter talia primus hortatur socios paribusque accingitur armis*; hozzá F. Plessis és P. Lejay szokatlanul értetlen kommentárja: „Il est un peu ridicule de voir Enée, armé d’une hache et abattant plus d’arbres que ses compagnons”). Jellemző Lucanus példája, aki Pharsaliájában a „*pius Aeneas*” leszármazottjának – Caesarnak – hasonló kezdeményezését egy szent liget megszenteltetésévé formálja (III 433 sk. *primus raptam vibrare bipennem ausus...*). Curtius Rufus regényes történeti művében Nagy Sándor hősi elszántságának hasonló módon történő dokumentálását figyelhetjük meg (pl. V 6,14 *primus rex dolabra glaciem perfringens iter sibi fecit*; VIII 11,8 *ipse primus truncam arborem iecit*; 11,11 *primus invadit in rupem*; 14,17 *conccitat equum primus*; stb.). De utánzójával – Germanicusszal – Tacitus is ugyanezt művelteti (Ann. I 62,1): *primus exstruendo tumulo caespitem Caesar posuit* (a motívum hagyományos voltát egyik kommentár sem említi).
- 2 A Daremberg–Saglio-féle Dictionnaire „*cophinus*”-cikkének utalása – δώδεκα κύκλα κοφίνων – ez utóbbi hely Nonnos-parafrázisa.
- 3 Ugyancsak Marosi Ernő vette a fáradságot és tanulságos középkori ábrázolásokat tett számomra hozzáférhetővé, mint pl. *P. Du Colombier*: Les chantiers des cathédrales. Paris 1973, 7. l. és 3/a tábla; *G. Binding–N. Nussbaum* (szerk.): Der mittelalterl. Baubetrieb nördlich der Alpen in zeitgenössischen Darstellungen. Darmstadt 1978, 64 sk. (a különféle kosarakról és teknőkről).

A KÜLPOLITIKA TERMÉSZETÉHEZ

A diplomácia, a külpolitika vagy a nemzetközi kapcsolatok fogalmát az államok egymás közti viszonyára vagy egy állam külső aktivitásának jelölésére egyaránt használják. A három elnevezés között azonban van jelentésbeli különbség.¹

A diplomácia fogalma a legszűkebb értelmű, hiszen a kabinetek közti kapcsolatokra alkalmazzák, s azt a technikai eszköztárt és emberi állományt foglalja magában, amelyek segítségével az állam külső tevékenységének egyik formája megnyilvánul. A diplomácia tehát része, eszköze a külpolitikának, miközben magára a már említett szűkebb értelmű külügyi tevékenységre is használják. A külpolitika szó már lényegesen tágabb, mint a kabinetek közötti viszony, mert az állam valamennyi külső, békés és háborús tevékenységét magában foglalja. Ebben az értelemben a nemzetközi kapcsolatok fogalom jelentéséhez hasonlít, mivel a kabinetek közti viszonynál ez is tágabb mozgást jelöl. A különbség legfeljebb abban áll, hogy a nemzetközi kapcsolatok fogalma a hivatalos állami politikán kívüli, pl. pártok, vállalatok, kulturális csoportok, magánszemélyek stb. közötti viszonyt is magában foglalja. A jelentésbeli különbségek, árnyalatok ellenére a későbbiek során mégis, amikor a diplomácia, külpolitika, nemzetközi kapcsolatok kifejezéseket használjuk, akkor az államok, nemzetek közti viszonyt jelöljük, tehát hasonló értelemben alkalmazzuk.

Hagyományos contra tudományos

A különbségekre azért hívtuk fel a figyelmet, mert a külpolitikával nem csupán a történettudomány foglalkozik. A szociológia, a közgazdaságtan vagy a politológia is magáénak tekinti, s a már említett eltérések ez esetben fontos szerepet kapnak. A különböző tudományágak között abban egyetértés van, hogy a külpolitika csak a tényezők sokaságának összefüggésében, kölcsönhatásában vizsgálható, a megközelítés módját tekintve legalább két tábor alakult ki.

A magát *tudományosnak* nevező csoportot a szociológia, a közgazdaságtan és a politológia alkotja. E tábort az jellemzi, hogy nem csupán az állam, hanem a nemzetközi kapcsolatok fogalmánál már említett csoportok tevékenységét is kutatja. Ezenkívül a nemzetközi életnek nem az egyedi jelenségei, hanem a szabályszerűségei, a visszatérő strukturái érdeklik őt, s ezek vizsgálatához kvantitatív technikát alkalmaz. A kissé leki-csinylő, *hagyományos* jelzővel illetett másik tábort gyakorlatilag a diplomáciatörténet jelenti. Az alapvető eltérés az előzőtől abban áll, hogy történeti optikával dolgozik, tehát az egyedi jelenség, a történeti tény vizsgálata áll a középpontban. Ebből következően kétségbe vonja a kvantitatív módszerek használhatóságát a diplomácia, a külpolitika területén.

A tudományos táboron belül a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása önálló tudományágként is megjelent az első világháború után. Néhány amerikai egyetemen – Har-

vard, Princeton, Columbia – azzal a céllal kezdtek a nemzetközi élet vizsgálatához, hogy feltárják és megértsék az olyan katasztrofális konfliktusok eredetét, mint az első világháború, s a felismerésekre alapozva egy békés nemzetközi társadalmat építsenek fel. Ez a liberalizmus, wilsonizmus hatására kialakult irányzat az első nagy világgégés eredetét az önzésben, az aljasságban s az államférfiak ambícióiban látta, ezért a bajgyökereinek, mármint a hatalomnak, az egoizmusnak, a nemzeti érdekeknek vagy a titkos diplomáciának a kiirtását hirdette. A gyakorlatban ez a két világháború között a Népszövetség, a leszerelés és a kollektív biztonság támogatását jelentette. Ez az utópisztikus iskola a párhuzamosan kialakuló realista irányzattól kemény kritikát kapott, elsősorban azért a pacifizmusért, amely Münchenhez, majd a második világháborúhoz vezetett az európai politikában.

A realisták, köztük az iskolateremtő Reinhold Niebuhr (1892–1971) azt hirdették, hogy a háború, a nemzetközi konfliktusok elkerülhetetlen dolgok, békét pedig csak a hatalmak közti erőegyensúly hozhat létre.² A folytatók között említhető Frederick Schuman vagy Nicholas Spykman. Az iskola igazi egyénisége azonban Hans Morgenthau chicagói professzor, aki az 1948-ban megjelent munkájával (*Politics among the Nations*) alapozta meg a hatalmi politika (*Power Politics*) irányzatot,³ amely szerint a társadalmat csak akkor lehet megjavítani, ha ismerjük törvényeit. Ezen az alapon a külpolitikában a nemzeti érdeket tartja meghatározónak, s ehhez szerinte az állam túlélése, a területi, az intézményes és a kulturális integritás tartozik.

Az 1960-as években a liberális hagyományok folytatásaként egy transznacionalista iskola kezdte meg működését. Képviselői között említhető az amerikai Robert O’Keohane, Joseph Nye vagy a francia Marcel Merle. Az iskola azt hirdeti, hogy a nemzetközi kapcsolatok résztvevői nem csupán államok, hanem nemzetek feletti egységek – egyének, vállalatok, szervezetek – is lehetnek.⁴

A tudományos iskola kialakulásában az említett okokon kívül szerepet játszott, különösen a második világháború után az is, hogy eltűnt a csak európaiakat tömörítő „nagyhatalmi klub”, s helyébe a szuperhatalmak vezette globális rendszer lépett. E változás következtében a külpolitika szerepe megnövekedett, s a döntéshozók szükségletei kihívták jelentettek a tudomány számára, amely a rendszer-, a szervezélmélet, a kibernetika, a szociológia, a szociálpszichológia, a számítástechnika eredményeinek felhasználásával arra vállalkozott, hogy előrejelzéseket adjon a politika, a döntéshozók számára.⁵

A tudományos módszer, a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájának megszületése a társadalomtudományok 19. századi törekvéseit juttatja eszünkbe, amikor a természettudományos eredményeket felhasználva olyan tudomány megteremtésére törekedtek, amelynek segítségével elkerülhetők a társadalmi katasztrófák, elsősorban a forradalmak. Az eredmény mindkét esetben hasonló annyiban, hogy a társadalmi megrázkódásokat éppúgy nem lehet azóta sem elkerülni, ahogyan a nemzetközi kapcsolatok előrejelzése sem tökéletes. A nyereség azonban egyik esetben a szociológia, másik esetben pedig a már említett nemzetközi kapcsolatok diszciplínája, s új szemlélet megjelenése, amely a hagyományos módszerekkel együtt csak gyümölcsözik a tudomány számára.

A hagyományos és a tudományosnak nevezett iskola közötti ellentét⁶ nem tekinthető kibékíthetetlennek, hiszen a modern diplomáciatörténettől sem idegen az elméletalkotás, a visszatérő struktúrák vizsgálata vagy a kvantitatív módszer.⁷ A hagyományos iskola csupán a történetiséghez, illetve a szerinte egyetlen biztos tényhez, az eseményhez

ragaszkodik. A kvantitatív módszert is csak annyiban kérdőjelezi meg, hogy nem lehet minden esetben alkalmazni. A külpolitikai vizsgálatok középpontjában álló ember pl. szerinte egyszerre racionális és irracionális, ezért nem várható el tőle, hogy szüntelenül ésszerűen cselekedjen. Ebből következően magatartása nem látható előre, így nem is mérhető. Az olyan mennyiségek, mint az árak, a kereskedelmi forgalom, a demográfiai változások stb. mérhetőségét a hagyományos iskola sem tagadja, sőt maga is alkalmazza.

Az elmélet

Bár a nemzetközi kapcsolatok szisztematikus vizsgálata 20. századi jelenség, mindez nem jelenti azt, hogy a korábbi évszázadok gondolkodói ne foglalkoztak volna külpolitikai problémákkal. Természetesen foglalkoztak, de a 20. századig ez a terület nem önállóan jelent meg a politikai gondolkodásban, hanem az államok belső életének függvényében vetették fel e kérdéseket.

Az antikvitás városállamban gondolkodott, ahol a külpolitika azt jelentette, hogy a limes mögött élő népeiséget meg kell védeni, vagy a limes vonalát ki kell terjeszteni, akár birodalmi nagyságúra is.

Az írott források alapján talán Thuküdidész az első, aki külpolitikáról gondolkodott abban az értelemben, hogy Athén és a szomszédok viszonyát vizsgálta. Megállapítása szerint a városállam ambíciója a telhetetlenségig nőtt, míg a másik oldalon a hatalmától féltő szomszédok álltak. A római korban a külpolitika a városállam és a Barbarikum viszonyát jelentette.

Az antikvitás felfogásával – miszerint a városállam, még a birodalmi léptékű is, korlátozott dimenziójú, s nem terjed ki az emberiség egészére – a kereszténység alapvetően szakított. Az emberiség egyetemességének koncepcióját fogalmazta meg kettős értelemben is: egyrészt az emberi faj egységét, másrészt az egyetemes monarchia álmát hirdette meg, ahol az Istentől eredő uralkodó aláveti magát Isten földi helytartójának, a pápának. A gyakorlatban azonban ez az egyetemes közösség monarchiákra, fejedelmi államokra darabolódott, ahol az uralkodó magát tartotta a hatalom egyedüli birtokosának. Az államok közti viszonyban pedig az erő szervezett alkalmazása valamilyen politikai cél érdekében hivatalos rangra emelkedett. Machiavelli ezt úgy fogalmazta meg, hogy a fejedelmi politika első és utolsó érve a háború lett. Hobbes már azt hangsúlyozta, hogy az ember egoista⁸ természetéből ered állami szinten is az erőszak elve és gyakorlata.⁹ S bár a szuverén államok között a verseny és az antagonizmus mindenki által elfogadott, hamarosan az a felismerés is megjelent, hogy az államok kapcsolatait nem lehet kizárólag háborúra alapozni. Kiderült ugyanis, hogy vannak közös érdekek, melyek közül az egyik legfontosabb annak elkerülése, hogy közülük bárki is tartósan uralkodjon a többi felett. A fejedelmek közti egyensúlyra való törekvés, mely kompromisszumkésztséget, tárgyalásokat követelt a résztvevőktől, a 15–16. században a politikai gyakorlat része lett elsősorban az itáliai városállamok között, a 18. században pedig már a kontinentális egyensúlyra való törekvés is megfigyelhető. Ezt a gondolatot találjuk Lord Bolingbroke-nál a spanyol örökösödési háború idején, Emmerich von Vattel-nél, a szász király politikai tanácsadójánál a hétéves háború korában. David Hume pedig Hobbes-nak az emberi egoizmusról vallott nézeteit szelidítette a hatalmi viszonyokra azzal, hogy az államok közötti kapcsolatokban bevezette az intelligens egoizmus fogalmát az egyensúly érdekében, illetve azért, mert a brit politikának ez fe-

lelt meg a legjobban Franciaország hatalmi törekvéseivel szemben. Az egyensúlynak szerinte egyébként sincs alternatívája, mert egyetlen állam sem olyan erős, hogy a szomszédok ne tudnának ellene védekezni. Hume azonban hiába volt ellensége a birodalmaknak, s hiába hangsúlyozta, hogy a rendetlenségben az egyensúly teremti a rendet, a francia forradalom ezt egyáltalán nem vette figyelembe, s a külpolitikában is alapvető változásokat hozott magával.

A nemzetközi életben megjelent egy új fogalom, a nemzetállam, amelyben a szuverenitás már nem a fejedelemhez, hanem a néphez tartozott. A külpolitikai gyakorlatban ez azzal a következménnyel járt, hogy a franciák a népszuverenitás nevében európai misszióra vállalkoztak azért, hogy létrehozzák a testvérköztársaságok rendszerét. A városállam, az egyetemes európai közösség elve és a monarchiák dzsungelében való egyensúlyozás után a forradalmi háborúkkal teremtett rend kétségkívül új fejezetet nyitott a külpolitika évezredes történetében. A forradalom logikája az államok közti egyensúlyra alapozott külpolitikát félretette, hogy Európában egy korántsem új gyakorlatot, az egyetemességét valósítsa meg, de ezáltal francia vezetéssel. A francia univerzalizmus azonban átmeneti jellegű volt, s a forradalom és a napóleoni háborúk után ismét az egyensúly elve dominált a nemzetek közötti kapcsolatokban.

A külpolitika tehát minden korszakban valamilyen rendszerrel működik. Az alábbiakban ezért azt vázoljuk fel, hogy a 19. században, illetve a 20. század egy részében az egyensúly elve milyen mozgásokat hozott létre a hatalmi kapcsolatokban.

Rendszerek

A nemzetközi rendszerek¹⁰ általában kevés pólusúak, s a főszereplők közötti kapcsolatok a rendszer többi szereplője számára is meghatározóak. A 19. században egy ötagú,¹¹ tehát multipoláris rendszer működött, melynek jellegzetessége a homogenitás volt.¹²

E szisztémának van egy rövid és egy hosszú távú mozgása. Ez utóbbi nem más, mint meg-megújuló kísérlet egy birodalom létrehozására. A 19. század ilyen kísérlettel kezdődött, amikor is Franciaország megpróbálta Európa térképét saját érdekeinek megfelelően átrendezni. Európa történetében Franciaország nem állt egyedül ilyen jellegű törekvéseivel. Az egyensúly szisztémájának felrúgása minden európai nagyhatalmat megkísértett, ezért leegyszerűsítve azt a megállapítást is tehetjük, hogy Európa története nem más, mint meg-megújuló kísérlet valamilyen egyetemes európai rendszer, birodalom megteremtésére. A jelenség magyarázata a felfedezések korától abban keresendő, hogy a nemzetközi kapcsolatok gazdasági és politikai oldala élesen elkülönült egymástól. A 16. században létrejött és azóta egyre táguló európai vezetésű tőkés világgazdaság egyik sajátossága ugyanis az volt, hogy a *gazdasági döntések elsősorban a világgazdaság egészének küzdőterére orientáltak, míg a politikai döntések elsősorban a világgazdaságon belüli, törvényes kontrollt gyakorló kisebb struktúrákra, az államokra (nemzetállamok, városállamok, birodalmak) irányulnak*. A hosszú távú mozgás tehát lényegében nem más, mint a politika és a gazdaság összhangjának megteremtésére, illetve a világgazdaság határainak politikai azonosítására való kísérlet.¹³

Rövid távú mozgások két hosszú fázis között jönnek létre, s ezek során a mindenkorai nagyhatalmi klub tagjai lényegében az egyensúly biztosítására törekszenek különböző hatalmi kombinációkkal. E rendszer egyik legfontosabb íratlan játékszabálya az, hogy

a hegemoniára törő hatalommal szemben a koalíciók sora jön létre mindaddig, amíg a vezető szerepre pályázót vissza nem szorítják, s ezzel az egyensúly helyre nem áll. E szabályból az következik, hogy a hatalmi társulások általában alkalmi jellegűek voltak, ezért az elért cél után felbomlottak, hogy aztán más cél érdekében új, esetleg az előzőekhez képest homlokegyenest ellenkező koalíciók jöjjenek létre. Fontos, ugyancsak az egyensúlyt szolgáló játékszabály volt az is, hogy a béketárgyalásokon vagy más egyezmények alkalmával a kompenzációk elvét érvényesítették.¹⁴ Ez azt jelentette, hogy a vesztes hatalmat is kárpótolták területileg, s arra is lehetőséget adtak, hogy a legyőzött, de a szisztéma szempontjából még fontos szerepkört betöltő hatalom újra csatlakozhasson a nagy hatalmak koncertjéhez.¹⁵

Ezt a kissé idealizált képét azonban árnyalnunk kell. A gyakorlatban ugyanis az ötösfogatban általában bipoláris helyzet keletkezett a 19. század során, s a nagy hatalmaknak a mindenkori két erőközpontozhott kellett igazodniuk. A bécsi kongresszust követő évtizedekben a két pólust Anglia és Oroszország jelentette egészen a krími háborút lezáró párizsi békéig. Ezután az angol–francia erőközpontok voltak a meghatározóak az 1870–1871-es háborúban elszenvedett francia vereséig. A frankfurti békétől az első világháború végéig terjedő évtizedeket pedig egy kettős *kihívás–válasz* viszony határozta meg. E korszak német kihívással kezdődött, melyre francia válasz érkezett az 1890-es években létrejött francia–orosz szövetséggel. Az 1900-as években az antant kapcsolatokkal is megerősített francia válasz azután olyan jól sikerült, hogy kihívást jelentett Németország s a körülötte kialakult hatalmi blokk számára. 1904-től ezért a német diplomácia válaszkísérleteit figyelhetjük meg. Tíz esztendő sikertelensége után 1914-ben Berlin a háborútól várt eredményt, s bármily furcsa, de Németország a vereségével is válaszolni tudott a francia blokk kihívására abban az értelemben, hogy 1918-ra a francia–orosz szövetség felbomlott, a francia–angol antant meggyengült, szétesése időkérdés volt csupán. Ennek következtében a háború előtti Németországot bekerítő hatalmi rendszer megszűnt létezni.

A másik fontos árnyalatot az jelentette, hogy a nagy hatalmi klubon kívül megjelentek a kis- és középállamok, melyek mozgását nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A hatalmi tömörüléseknél velük is számolni kellett, s a század végére, a 20. század elejére már a nagy hatalmaktól független pályán is képesek voltak mozogni. A rövid távú mozgások ezért már nem csupán a nagy hatalmak közti viszony alakulását jelentették, hanem az általuk teremtett főviszonylathoz a kis- és középállamok alrendszerei kapcsolódtak.

A 19. századi hatalmi mozgásoknál a rendezőelv tehát az egyensúly vagy az arra való törekvés azzal a megjegyzéssel, hogy a fentebb bemutatott európai egyensúly valójában kényszerhelyzet eredménye volt. Ugyanis egyik hatalom sem érezte magát olyan erősnek, hogy egy francia típusú univerzalizmusra tegyen kísérletet Európában, vagy, mint Nagy-Britannia, nem is tartotta kifizetődőnek ezt a vállalkozást, mivel a világ más részei nagyobb hasznot kínáltak. Európában ezért legfeljebb diplomáciai eszközökkel biztosított hegemonia valósult meg, ami a gyakorlatban mégis a hatalmak közti egyensúlyt jelentette ebben a korszakban.¹⁶

Jegyzetek

- 1 E tanulmány egy készülő, a 19. századi európai diplomácia történetét bemutató könyv egyik fejezete. A könyv, s így ez a tanulmány is OTKA-támogatást kapott.
- 2 1932-ben jelent meg a Schumanra, Morgenthaurra, s másokra is ható *Moral Man and Immoral Society* című munkája.
- 3 Ehhez az iskolához tartozott G. F. Kennan, G. Schwarzenberg vagy H. Kissinger.
- 4 Megemlíthető még a geopolitikai iskola, amely Európában Ratzel, Kjellen vagy Haushofer nevéhez kapcsolódik. Ez az iskola az államok földrajzi elhelyezkedését kapcsolatba hozza nemzetközi tevékenységükkel. Az amerikai Alfred Mahan, Theodore Roosevelt tengerészeti tanácsadója szerint a tengerek birtoklásának van döntő jelentősége egy hatalom, pl. az Egyesült Államok számára. Az angol Sir Halford Mackinder a „világsziget” (*World Island*) és a „közönségi föld” (*Heartland*) kifejezéseket vezeti be a nemzetközi kapcsolatok fogalomtárába. Világszigetnek Ázsia, Európa és Afrika együttesét nevezi, központi földnek pedig azt a területet, amely a Jeges-tengertől az ázsiai sztyeppékig terjed, melynek középpontjában Oroszország és Közép-Ázsia áll. E fogalmak felhasználásával Mackinder azt a következtetést vonja le, hogy aki Kelet-Európában uralkodik, annak a „közönségi föld” felett is hatalma van, s akié a „központi föld”, azé a „világsziget” s maga a világ is.
- 5 Megjelentek az ún. szimulációs rendszerek, melyek segítségével a nemzetközi kapcsolatok számítógépes modellezését végzik, hogy jelezhessék a valódi rendszerek viselkedését. Így vizsgálták a döntéshozókat, az erőegyensúly problémáit, a koalícióképeség formáit, s konkrét situációkat is lejátszottak. Az egyik ezek közül az első világháború szimulálása volt, amely szintén a háború elkerülhetlenségét mutatta meg.
- 6 A kezdeti feszültségeket az okozta, hogy az új irányzat szerint a hagyományos iskola eseménytengerével semmit sem lehet kezdeni. A diplomáciátörténet pedig az általánosítást, a visszatérő szerkezetek történetiség nélküli való vizsgálatát tartotta elfogadhatatlannak, használhatatlannak. Pl. azt az eredményt, amelyet a francia Gaston Bouthoul és René Carrère a közösen írt könyvükben (*Le défi de la guerre, 1740–1974*. P.U.F. Paris, 1976.) kimutattak az 1740 és 1974 közt lezajlott 366 háború irányáról: ezek 43%-a észak-déli, 30%-a kelet-nyugati, míg a fennmaradó 23% egyéb irányú volt. Az utóbbi időben a két tábor közeledik egymáshoz, s a nem történészek is visszatérnek az eseményhez, a történetiséghez.
- 7 A francia Marcel Merle azzal vádolta a diplomáciátörténet művelőit, hogy az Annales-iskola eredményei szinte érintetlenül hagyták őket. Megállapítása a modern diplomáciátörténetre nem helytálló. A Pierre Renouvin által teremtett iskola lényegesen eltér a klasszikus diplomáciátörténettől. Nála a nemzetközi kapcsolatoknak két pillére van: az ún. „mélyről ható erők”, melyhez a gazdaság, a földrajz és a közvélemény tartozik, míg a másik részt a „l'homme d'État”, az államférfi jelenti a maga ismereteivel, felkészültségével. A visszatérő struktúrák és a történetiség tehát egymást kiegészítik.
- 8 A nyereségvágyat, a bizalmatlanságot, s a dicsőségre, a hírnévre való törekvést emeli ki, amely az emberek közti erőszakot szüli.
- 9 A francia Raymond Aron – Hobbes, valamint Hugo Grotius alapján – újra megfogalmazza, hogy az államközi kapcsolatok sajátossága a fegyveres erőszakhoz való törvényes folyamodás.
- 10 A külpolitikával foglalkozó szakirodalom elismeri, hogy különböző típusú nemzetközi rendszerek léteznek. A már említett tudományos tábor egyik jeles amerikai képviselője, Morton Kaplan pl. hat rendszerről beszél: a hatalmi egyensúly rendszere, a laza bipoláris szisztéma, a merev bipoláris rendszer, az egyetemes, a hierarchizált, valamint a vétőszisztéma. A szerző szerint a laza bipoláris, valamint az egyensúlyszisztémára van történelmi példa. A hatalmi egyensúly rendszerének több, legalább öt főszereplője van. Ha a létszám ez alá esik, akkor Kaplan szerint bipoláris szisztémát kapunk. Laza bipoláris rendszer akkor jön létre, ha az államok mellett nemzetek feletti résztvevő vagy világszervezet is van (szövetségek, nemzetközi szervezetek). Ez a rendszer lehet erősen hierarchizált vagy autoriter, mely eset akkor következik be, ha a koalíció vezetőjének akarata ránehezedik szövetségeseire. Nem hierarchizált állapotról akkor beszélhetünk, amikor a résztvevők viszonylag önállóak, s a blokk akarata az egymás közti konzultáció eredményeképpen jön létre. A merev bipoláris rendszer hasonlít az előbbihez, azzal a különbséggel, hogy igen erősen hierarchizált, s az el nem kötelezett szereplők már hiányoznak. Ennek az a következménye, hogy a világszervezet szerepe korlátozott, mivel nem rendelkezik az el nem kötelezettek súlyával ahhoz, hogy nyomást gyakorolhasson a szemben álló két blokkra. Az egyetemes szisztéma politikai homogenitást feltételez, s a világszervezet szerepe meghatározó. Ez az állapot valójában egy egyetemes konföderációnak felel meg. A hierarchizált rendszer pedig Kaplan szerint a világgállapot jelenti. Végül a hatodik, a vétőszisztémában a résztvevők mindegyike rendelkezik olyan hatalommal, hogy a rendszert blokkolja vagy ellenálljon bármelyik résztvevő fellépésének.

- 11 A nagyhatalmak „klubja” változó tagsággal működik. A 17. században pl. a „tagok” közé tartozott Franciaország, Anglia, Hollandia, Spanyolország, az Oszmán Birodalom és a Habsburgok monarchiája. A 18. században Spanyolország, az Oszmán Birodalom és Hollandia már nem szerepelt a listán, de „tag” lett Oroszország és Poroszország, s az így kialakult ötfogat – Anglia, Franciaország, Poroszország, Oroszország és a Habsburg Birodalom – a 18. és a 19. században egyaránt meghatározója volt a nemzetközi kapcsolatoknak. Ezen a helyzeten a német egység létrejötte 1871-ben nem változtatott, hiszen Poroszország ezután Németország néven szerepelt. Az egyesült Olaszország véleményem szerint nem tartozott a klubba – bár a szakirodalomban találkozunk ilyen nézettel –, mivel mutatói nem érték el a nagyhatalmi szintet. Korszakunkban ugyancsak kívül maradt az Egyesült Államok és Japán is.
- 12 Homogén rendszerről akkor beszélünk, ha a résztvevők tevékenysége azonos elvek, játékszabályok szerint történik, mint pl. a felfedezések után kialakuló európai vezetésű kapitalista világrendszerben. A nemzetközi szisztéma akkor is homogén marad, ha valamelyik résztvevője a hatalmi egyensúly felborítására törekszik, de a rendszert működtető elveket, pl. a kapitalista világrendszert nem kérdőjelezi meg. A homogén szisztémákat általában a stabilitás, a korlátozott erőszak jellemzi, mivel a résztvevők ellenfelek ugyan, de nem egymás politikai ellenségei. Amikor azonban megjelenik egy idegen politikai filozófia, a rendszer heterogénné válik. Ez a váltás a nemzetközi kapcsolatokban instabilitást, politikai zavarokat eredményez.
- 13 A kudarc oka: egy állandóan mozgó világgazdaságot akartak politikailag azonosítani.
- 14 A campoformioi békében (1797) Napóleon a vesztes Ausztriának is adott területeket (Velence, Isztria, Dalmácia). A 19. század végén vagy a 20. század elején a kompenzáció a gyarmatokon valósult meg. 1911 novemberében a második marokkói krízist lezáró francia–német egyezményben a vesztes Németország Francia-Kongó egy részét kapta meg.
- 15 Franciaország bár vesztesként került ki a napóleoni háborúkból, nagyhatalmi klubtagsága csak átmenetileg szűnt meg. 1818-ban a Szent Szövetség aacheni kongresszusán ismét hatalmi tényezőknak ismerték el, s ezzel az „ötösfogat” helyreállt. A klubtagságát elvesztett Oszmán Birodalom területeiért viszont megindult a hatalmi vetélkedés.
- 16 E tanulmányhoz az alábbi irodalmat használtuk: *Aron, Raymond*: Paix et la guerre entre les nations. Paris, 1962.; *Uő.*: Qu'est-ce qu'une théorie des relations internationales? Revue française de science politique, 1967/október; *Diószegi István*: A magyar külpolitika útjai. Budapest, 1984.; *Duroselle, Jean-Baptiste* (Rapports préparés sous la direction de): La politique étrangère et ses fondements. Paris, 1954.; *Uő.*: Tout empire périt. Une vision théorique des relations internationales. Paris, 1981.; *Friedländer, Saul-Cohen, Raymond*: Réflexions sur les tendances actuelles de la recherche en relations internationales. Revue internationale des sciences sociales, 1974/1.; *Gantman, V. I.* (szerk.): Szovremenü burzsoaznüe teorii mezsdunarodnüh otnosenij. Moszkva, 1976.; *Grosser, Alfred*: L'Etude des relations internationales, spécialité américaine? Revue française de science politique, 1956/július-szeptember; *Huntzinger, Jacques*: Introduction aux relations internationales. Paris, 1987.; *Majoros István*: Gazdaság vagy politika? Vélemények, viták a külpolitika alapvető meghatározóiról. Világtörténet, 1983/3.; *Uő.*: Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere. AETAS, 1993/2.; *Merle, Marcel*: Sur „le problématique” de l'étude des relations internationales en France. Revue française de science politique, 1983/június; *Uő.*: Sociologie des relations internationales. Paris, 1976.; *Morton A. Kaplan*: System and Process in International Politics. New York, 1957.; *Uő.*: Balance of Power. Bipolarity and Other Models of International Systems. In: International Security Systems. Concepts and Models of World Order. edited by Richard B. Gray. Florida State University, F. E. Peacock Publishers, Inc. Itasca, Illinois, 1969.; *Palánki Tibor*: A nemzetközi erőviszonyok és a világgazdaság. In: Politikatudományi tanulmányok. (Szerk.: Polgár Tibor) Budapest, 1982.; *Renouvin, Pierre-Duroselle, Jean-Baptiste*: Introduction à l'histoire des relations internationales. Paris, 1964.; *Támás Pál*: A nemzetközi kapcsolatok szimulációja. Külpolitika, 1977/4.; *Wallerstein, Immanuel*: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Budapest, 1983.; *Uő.*: A világrendszer-szemlélet a társadalomtudományokban. In: Fejlődéstanulmányok 4. Budapest, 1980.; *Wiatre, Jerzy J.*: Sociologie et étude des relations internationales. Revue internationale des sciences sociales, 1974/1.

AZ 1863. ÉVI EURÓPAI VÁLSÁG CSÚCSA

Az 1863-as esztendőt a lengyel nép több nemzedéke számára a Varsói Lengyelországban lezajlott nagy felkelés tette emlékezetessé. Ez év januárjában illegális hadviselés kezdődött a megszálló cári csapatok ellen. Az orosz uralom alatt élő lengyelség java része aktív résztvevőként kötelezte el magát az 1831 óta lappangó nemzeti ügygel. Mozgalmuk akkor már 1795, az ország harmadik felosztása óta folyt, számtalan zsákutcával, megtorpanásokkal és tragédiákkal övezve. A cárizmusnak az 1850-es évek második felében kibontakozó válsága szabad levegőhöz juttatta a nemzeti építés lelkesült híveit, sőt a bátrabbak előtt még a nemzeti önállóság halvány reményét is megcsillantotta. 1860 és 1862 között az Oroszország által megszállt úgynevezett *Varsói Lengyelországban*, vagy államjogi elnevezéssel a *Lengyel Királyságban*, nagyszabású társadalmi reformokat folytattak magának a cári politikai vezetésnek a tudtával és közreműködésével. Ezek a reformok fellazították a cári önkényuralom kötelekeit, s az 1795. évi felosztás óta felgyülemlett feszültségek robbanásszerű átalakulással fenyegettek. Az orosz belpolitika meggondolatlan és kapkodó intézkedései következtében ez a robbanás be is következett, amikor az 1863. január 22-ről 23-ra virradó éjszakán kitört a felkelés. A felkelést meghirdető Ideiglenes Nemzeti Kormányának hamarosan közvetlen kapcsolatai alakultak azokkal a nagyhatalmakkal, amelyek a felkeléssel szimpatizáltak, s diplomáciai, majd a későbbiek során katonai akcióval is segíteni akarták a lengyel nép harcat. A lengyelpárti intervenció szervezését rövid időn belül III. Napóleon francia császár ragadta magához, aki – elsősorban *poroszellenes* megfontolásokból – megkísérelte az *oroszellenes, lengyeleket segítő európai koalíció* összekovácsolását. A francia diplomácia az ügyben kiváló lehetőséget látott arra, hogy a Rajna-politikájában klasszikus ellenségének, Poroszországnak keleti határainál okozzon gondot, sőt annak még területi integritását is veszélyeztesse. Felmerült ugyanis a felkelés vezetőiben az a szándék, hogy az egész lengyel nemzet reményét, a *nemzeti újraegyesítést* valóra váltsák. A lengyel reneszánsz nemcsak Oroszország, hanem a másik két felosztó hatalom, Poroszország és Ausztria területi épségét is fenyegette, sőt ha Poroszország jövőbeli sorsát és hivatását Bismarck céljaival azonosítjuk, akkor annak létérdekét is.

Nem véletlen, hogy a felkelés elején a porosz és az orosz fél talált legelőször egymásra. *Alvensleben* porosz vezérőrnagy már február 8-án egyezményt kötött az oroszokkal „a határok átléphetőségéről”, ami a gyakorlat nyelvére lefordítva azt jelentette, hogy a két ország csapatai egymás területére is átléphetnek, ha a felkelő csapatok üldözésekor az szükségessé vált.

Február 10-től a Franciaország által inspirált nyugati hatalmak is megmozdultak, s hajtva saját közvéleményük lengyelbarátságától jegyzékekkel fordultak Gorcsakovhoz,¹ az Orosz Császárság külügyminiszteréhez, amelyekben tiltakoztak a lengyelországi események miatt. A felkelés tavaszi szakasza a szabályos jegyzékváltások következtében nagyhatalmi szinten *jegyzékháborúvá* fejlődött, miközben a Lengyel Királyságban a felkelő csapatok kisebb hadjáratokat vezettek az orosz egységek ellen,

vagy gerillaakciókat folytattak ellenük. Áprilistól az a gondolat is felmerült a francia politikában, hogy a szabadságszerető európai országok a nemes cél elérése érdekében *tengeri deszantot szervezzenek a baltikumi partszakaszon* Oroszország megtámadására, s Lengyelország felszabadítására. Felmerült az az ötlet is (Napóleon részéről), hogy az európai hatalmak nagy *európai kongresszust* hívjanak össze, s ezen kényszerítsék az oroszokat színvallásra, pontosabban Lengyelország átadására. Miközben a lengyel nép minden ízében vérzett, a tragikus eseményektől kísérve aktivizálódtak az európai kontinens akut politikai konfliktusai, főleg a francia–porosz ellentét, de ezzel együtt Poroszország és Ausztria évszázados harca is a németországi hegemoniáért, és az osztrák–szárd szembenállás, s nem utolsósorban a krími háború óta tartó, lappangó orosz–osztrák ellentét.

A jegyzékek harcában kiemelkedő jelentőségű volt *Franciaország, Anglia és Ausztria április 17-i közös jegyzéke* a pétervári udvar számára. A jegyzék összefoglalta a felkelés kitörése óta a három ország parlamentjeiben, sajtójában és hivatalos diplomáciai levelezésében megfogalmazott vádakat Oroszországgal szemben, melyek lényege az volt, hogy *Oroszország nem adta meg a maga lengyeleinek mindazt, ami jár, ezért a következményekért, bármilyenek is legyenek azok, neki kell viselnie a felelősséget*. Gorcsakov április 26-i keltezéssel továbbította válaszjegyzékeit Párizsba, Londonba és Bécsbe. A válaszok kialakításánál figyelembe kellett vennie az orosz hadsereg időleges készületlenségét, azt a körülményt, hogy a cári haderő mobilizálhatósági mutatói a legrosszabbak voltak egész Európában. A tervek Lengyelország lerohanására készen állottak már ugyan a jegyzékek idején, de az invázióhoz szükséges haderő akkor még csak a birodalom belső tartományaiban tartózkodott. Az időnyerés taktikája megkövetelte az orosz kancellártól, hogy olyan válaszjegyzéket kapjon a három nagyhatalom, amelynek durván sértő, ultimatív hangvétele nem kényszeríti őket a háború elindítására, de ugyanakkor nem kötik meg Oroszország kezét a későbbi lengyelországi és baltikumi rendteremtő katonai akció során. Szerepelt a javaslatokban többek között a minden országot felsorakoztató európai kongresszus is, amelyen orosz értelmezésben *minden* európai problémát meg lehetett volna vitatni. Gorcsakov április 26-i jegyzékei, mint a diplomáciai mesterség mintapéldái, maximálisan megfeleltek ezeknek a követelményeknek.

Tanulmányunk ezen a ponton – Gorcsakov áprilisi jegyzékeinek elküldésénél – kapcsolódik be az események tárgyalásába, s főleg az osztrák diplomáciai levelezés alapján igyekszik ábrázolni az 1863-as év tragikumából mindazt, ami a „kontinentális ötös”, az 1815-ös bécsi dokumentumokat aláíró öt európai nagyhatalom állandóan változó viszonyában kifejlődött a válság tetőzésének időszakában (1863. május közepe – augusztus eleje). Különös figyelmet fordít a tanulmány arra a kérdésre, hogy *Ausztria magatartását mi motiválta a válságidőszak alatt*, illetve *milyen állami döntésmechanismusok hozták létre azokat a körülményeket, amelyek következtében az osztrák politika befolyásolhatta a nagy európai folyamatot*.

Angol–francia–osztrák törekvések a katonai és diplomáciai intervenció megszervezésére

Gorcsakov válaszjegyzéke új távlatokat nyitott mind a lengyelek, mind a diplomáciailag szemben álló két csoportosulás előtt. A végkifejlet felé haladó pályák nyitottak és bizonytalan irányúak voltak. Elodázódott a radikális befejezés lehetősége; a lengyelek kö-

zött még az elfogulatlanok és az objektíven gondolkodók is csak lassan vették észre, hogy számukra a 26-i irat a vég kezdetét hozta el. Ausztria a háború megítélésében egyre inkább elhatárolódott Franciaországtól azzal, hogy *Rechberg* külügyminiszter² május 2-án nyilvánosan is kijelentette: dacára annak, hogy a legbarátságaltalabb sürgönnyt kapta, „az orosz válasz további tárgyalásokra nyújt lehetőséget”.³

Félve attól, hogy a tárgyalásokon, egy esetleges európai kongresszuson szóba kerülhet mind a magyar, mind az olasz kérdés, a tárgyalásos út sem volt Ausztriának úgy jó, amilyen értelemben azt Gorcsakov gondolta. Gorcsakov jól számította ki a lépést, amikor az európai kongresszusra tett javaslatot, hiszen ezzel a megoldással egyszerre hozzhatta nehéz helyzetbe mind Franciaországot, mind Ausztriát. Az orosz kancellár jó helyzetelemzése révén Ausztriának és Franciaországnak kevés cselekvési alternatívája maradt. Minden nagyobb horderejű akcióval kockáztatnia kellett.

Rechberg, aki pontosan érzékelt a számára felállított csapda veszélyességét, szorult helyzetében végül kitalálta a „korlátozott párbeszéd” formulát, amin azt értette, hogy az orosz javaslatnak megfelelően hívjanak össze európai konferenciát, de azon kizárólag csak a lengyel kérdést vitassák meg.⁴ Hiába igyekezett *Rechberg*, Ausztriának az orosz globális konferenciajavaslatot kellett elfogadnia, mert képtelenség lett volna, hogy bármely konferencián egy kérdést minden mástól elszigetelten, csak önmagában vizsgáljanak. A tárgyaláson előbb-utóbb analóg problémaként Magyarország helyzetéről, a februári pátenssel szemben megnyilvánuló ellenállásról tehettek volna fel kellemtelen kérdéseket a résztvevők, elsősorban az orosz meghívottak. Gorcsakov summáztaként egyébként is megírta *Rechberg*nek: a lengyel kérdésben semmilyen más jellemző vonása nincs a két ország kapcsolatának, mint a *szolidaritás*.⁵ A magyar és az olasz probléma a 26-i jegyzéket követően is csökkentette Ausztria manőverezési képességét, gyengítve a francia érdekek szerint elképzelt oroszellenes háborús koalíciót. A magyar liberális mozgalom tehát jót akart tenni Lengyelországnak is és saját magának is, de *puszta létezésével fékezőleg hatott Ausztriára*, ezáltal a porosz- és oroszellenes koalíció kikristályosodására.

Franciaországnak újabb lendületet kellett vennie, hogy megint együttes jegyzéktervezetet tudjon alkotni; a franciák fokozódó hátrányát csak növelte az, hogy a háborús tervektől Anglia nyíltan visszakozott.⁶ Miközben a kontinentális politikában a keleti részekben kifejlődő háborús bonyodalmak kötötték le a figyelmet, a brit külpolitikai vezetésnek is nyilatkoznia kellett. *John Russel* május 8-án hosszú beszédet mondott a Lordok Házában. Az angol felsőházban többségben voltak a be nem avatkozás hívei, de az egyik csoport a katonai (vagy a politikai) aktivitást követelte. (Beszéde az ő lecsendesítésüket volt hivatott elérni.) A február eleji brit állásponttal⁷ szöges ellentétben kategorikusan visszautasította azokat a követeléseket, amelyekkel azt akarták elérni a háborús koalíció vezetői, hogy Anglia az addigiaknál hatékonyabb intézkedéseket tegyen Lengyelország védelmére.⁸ „Miféle Lengyelországot akarnak Önök visszaállítani? Vajon magában foglalja-e Posent és Galíciát? Ha Önök azt mondják: igen, akkor az Ausztria és Poroszország részéről akkora ellenkezést váltana ki, mint amekkorát Oroszország mutat. Így megnehezítik Önök az egykori lengyel tartományok kérdését, azokat a lengyel tartományokéit, melyek most Oroszországhoz tartoznak. A birodalom sérthetetlenségét nem lehet véres háború nélkül megtörni, amely veszélynek országunkat – a végszükség kivételével – nem óhajtjuk kitenni.”⁹

Gorcsakov rendkívüli örömet mutatott, amikor a brit kamarában történekről értesült. Optimizmusát az ott történekr – a hivatalos brit külpolitikai vezetés egyértelműen

az orosz érdekek mellett foglalt állást – méltán tették indokolttá. Az angol közvéleményre ugyanakkor Russel bejelentése nem volt csillapító hatású, sőt aktivizálta az ellenzékiet, akik annál hevesebben mozdultak meg a brit kormányálláspont ellen. *Brunnov*¹⁰ londoni orosz nagykövet aggódva kért tanácsokat Pétervárról, mondván, hogy az orosz külképviselet épülete néha ostromlott várhoz hasonlít. Gorcsakov nem tudott mást tenni, mint a stratégiai szempontból fontos esemény feletti örömeiben némi kitaratást, taktikai fegyelmet kérjen Brunnovtól: „Diplomáciánknak mindenekelőtt az a feladata, hogy időt nyerjen mindaddig, amíg le nem zárul a navigáció. Jövő tavasszal, ha az angol–francia harci kedv nem gyengül, már tudjuk fogadni őket, s meg vagyok arról győződve, hogy sokkal nehezebb lesz majd nekik [a koalíció intervenció csapatainak] elhagyni Oroszországot, mint bemenni oda.”¹¹ Az öröm és a bizakodás mellett az orosz kancellár nem tudta palástolni aggodalmait sem. Hosszú, elhúzódo katonai válsággal számolt, s a végkifejletet úgy képzelte el, mint a krími háború végkifejletét, amikor is az intervenció szervezése alapján véve dolgavégezetlenül, nagy nehézségek árán tudta csak lezárni a saját maga által gerjesztett konfliktust.

Május elején a katonai átcsoportosítás folytatódott. A hírszerzők a Királyság és a nyugati orosz tartományok területéről arról értesítették Thun pétervári osztrák nagykövetet, hogy az átcsoportosítások tempója növekszik. A nyugati diplomaták különösen elgondolkodtatónak tartották, hogy főleg a válogatott lovasság, a doni kozákok átdobása történik.¹² Az orosz sajtó megkezdte a polgári lakosság tudati előkészítését a nemzeti összefogás létrehozása érdekében a küszöbönálló háború miatt. A moszkvai lap, a *Nase Vremja*, május 9-én terjedelmes háborús uszító cikket közölt, benne elemzésekkel a két lehetséges szövetséges, Ausztria és Poroszország várható viselkedéséről és szerepéről a lengyelországi háborúban. A lap abban reménykedett, hogy mindkét ország kénytelen lesz valamiképpen Oroszország segítségére lenni a felkelés elfojtásában, mondván, Ausztria sem lesz hajlandó saját birtokait átengedni az önállóságát nyert lengyeleknek, és az sem valószínű, hogy Poroszország odaadjon egy már majdnem teljesen germanizált tartományt.¹³ Az ősi rjazanyi kormányzóságbeli Lgov és Szologyinszk városok hazafias memorandumait is közölték a moszkvai lapok, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy azok segítsenek a háborús hangulat felkeltésében. A két város polgárai kérik a cárt, hogy ők maguk is hadd harcoljanak Oroszországért: ha a „mérhetetlen számú ellenség” támadásba megy át, ez a harc az ő vérük, de az ellenség vérenek ontását is követeli.¹⁴ A Szamarai kormányzóság felterjesztése arról szólt, hogy mindazok ellenére vállalni kell a harcot a lengyelek ellen, hogy most az egész európai közvélemény Oroszország ellen van; nagy szó – írja a memorandum –, de ennek a harcnak nemzeti háborúnak kell lennie.¹⁵

A három nyugati külügyminisztérium egyikében sem volt nyugalom, háborús hírek jöttek többek között Berlinből is: gróf *Károlyi Alajos*, a Monarchia berlini nagykövete¹⁶ báró *Loën* ezredes, a porosz kormány oroszországi katonai meghatalmazottja friss pétervári híreit próbálta Bécs számára értékelni, s az értékelés csak azt tudta konstatálni, hogy minden hír „nagyon háborús természetű”.¹⁷ Loën szerint az orosz kabinet hangulata olyan, hogy ennek alapján a háború elkerülhetetlennek látszik.¹⁸ Bár ez az utóbbi értesülés Gorcsakov rugalmas politikájának ellentmond, a tényen, hogy Oroszország 300 ezer emberrel volt képes ebben az időben a nyugati részek ellen támadni, a helyzeten semmit sem változtatott.

A francia–porosz viszony feszültsége is súlyos politikai válságot jelzett. A franciák *Talleyrand*¹⁹ berlini francia követ útján minden jelentéktelen, a Királyság és Posen kö-

zotti határovezetben, valamint a porosz területeken elkövetett jogtalanság vagy vélt jogtalanság miatt a precedensre vadászva hevesen tiltakoztak. Talleyrand, akinek a fegyverzettség egyébként sem tartozott az erényei közé, az egyik ilyen „tiltakozás” alkalmával elkövette azt a diplomáciai „szakszerűtlenséget”, hogy *Drouyn de Lhuys*²⁰ írásbeli jegyzékét szóban adta elő Bismarcknak, saját, nem éppen hízelgő megjegyzéseinek kíséretében. A politikai és pszichikai elzárkózásból éppen ezekben a napokban kilépő Bismarck²¹ a személyeskedésig fajuló szóváltásba bocsátkozott a francia követtel. Gyakorlott politikusként ugyanakkor biztosan érezte, hogy az incidens nem teljesen Talleyrand ingerültségének köszönhető, hanem az a Párizsban uralkodó poroszellenes hangulat kifejeződése.²²

Bismarck feszülten, de passzívan figyelte, mit tesz Európa. Gorcsakovval együtt örömmel nyugtázhatta, hogy Nagy-Britannia Russel beszéde nyomán gyakorlatilag máris kivált a francia koordinációból. Az angol kiválást követően az orosz és a porosz diplomácia arra következtetett, hogy a béke megőrzésének legbiztosabb módja, ha készülnek a háborúra, és Gorcsakov ezzel párhuzamosan hangzatos nyilatkozatokat tesz az európai kongresszus összehívásáról.

Bismarck aggodalma a lengyel forradalom nyugati irányú továbbterjedésével, valamint Posen esetleges elszakadásával kapcsolatban mégis nehezítette az orosz és a porosz katonai együttműködés megvalósítását, a két uralkodó közötti érzelmi-rokoni és eszmei kötődések bármennyire is a katonai együttműködést feltételezték. Bismarck a francia és angol fenyegetés miatt, valamint arra a meggyőződésre apellálva, hogy Poroszország nincs felkészülve a háborúra, nem mert katonailag aktivizálódni: ennek a ténynek jogi és gyakorlati kifejeződése az volt, hogy gyakorlatilag *nem működött az Alvensleben-féle katonai segélynyújtási rendszer*.²³ Az orosz határokat a poroszok nem lépték át – egészen kis számú kivételtől eltekintve (amelyeket aztán a poroszok, ha tudtak, cáfoltak). Vilmos király májusban többször visszautasította Sándor cár javaslatait a közös akciók elkezdésére a felkelők ellen. Ez a kényszerhelyzet, a katonai értelemben vett porosz akcióképtelenség mozgásban tartotta a porosz–osztrák párbeszédet. Az együttműködés a két német állam között a lengyel ügyben már a felkelés kitörésének pillanatában elindult, de májustól augusztusig felerősödött amiatt, hogy a Lengyelországot felosztó hatalmak között ők voltak leginkább rákényszerítve a konfliktus *diplomáciai* és nem katonai rendezésére. Annak ellenére, hogy kettőjük között 1863-ban már a *belnémet ügyek feszültségei* rontották az egyetértést, a lengyel probléma fontossága az egymásrautaltság érzését helyezte előtérbe. A három megszálló hatalom között e kettőben így bizonyos *különalku* esélye is kibontakozott, amellet, hogy osztrák–orosz, sőt orosz–porosz viszonylatban is volt erre lehetőség. Károlynak Bismarck már májusban azt hangoztatta, hogy Oroszország kivonulása Lengyelországból Poroszország és Ausztria között egy „már kész egyetértést feltételez”.²⁴ „Szuronyokat adnánk szuronyokért Önöknek, példának okáért Galícia biztosítását Posen garantálásáért” – hangzott a porosz kancellár ajánlata az osztrák nagykövetnek.²⁵

Berlini diplomáciai körökben ez a „különérdekeltség” nem maradt titokban. Számtalan jelentés tanúskodik erről. *Oubril* berlini orosz nagykövet pozitív fejleménynek minősítette a két konzervatív nagyhatalom egymásra találását, amelynek során mindkettő a birtokát igyekezett biztosítani az esetlegesen bekövetkező lengyel egyesülés esetére.²⁶ A *Galícia-Posen garanciaterv* láncreakciót alakított ki a francia és az olasz külpolitikában. A franciák heves ellenkezéssel reagáltak; az olaszok tőkét próbáltak kovácsolni a két német állam szorult helyzetéből. *Eduard von Launay-Hallwyl* berlini

olasz követ Bismarcknak szegezte a kérdést: hajlandó lenne-e Poroszország a Galícia-Posen garanciaterv keretében *Velence garanciáját* is magára vállalni.²⁷ Bismarck – márcsak szövetséges társára, Ausztriára való tekintettel is – kitérő választ adott: ha ilyen megállapodás *lett volna*, akkor azt *titkosan kezelte volna* a porosz külügyi vezetés.²⁸

Ausztria leválasztása a *bécsi titkos szerződésben*²⁹ részt vevő három hatalom lengyelbarát szövetségéről a válság ezen szakaszában Bismarck és Gorcsakov minden igyekezete ellenére sem volt lehetséges. Károlyi jelentése, melyből Rechberg értesült arról, hogy Bismarck nem akarja a garanciatervet Velence kérdésével összekötni, nem mozdította el arról az álláspontjáról, hogy bizonyos módon és mértékben együtt haladjon III. Napóleon oroszellenes diktátumaival.

Ebben az irányban szeretnék volna látni az osztrák politika előrehaladását a magyar liberálisok is. *A Pesti Napló* attól tartott, hogy a hármas koalíció a május második felében tapasztalt egyet nem értés következtében sok időt veszített, s ha Oroszországnak sikerül rendezni körülményeit, akkor bármينemű beavatkozás sokkal nehezebbé válik. „A lengyel kérdés, s vele együtt a legerősebb csoportosító eszme, még most főleg Napóleon kezében van; de ha Oroszország helyzete tisztul, ha az alkotmányosság és az angol befolyás ott diadalmaskodik: akkor a lengyel ügynek csak a békés megoldásra lehet némi kilátása. A rajnai expedíciók igen kockázatosokká válnának, sőt Dánia miatt még a keleti tengeri hadjárat is, Finnland föllállításával és Kronstadt ostromával együtt. Ausztria a nyugati hatalmakkal rokonszenvez, azonban barátságos viszonyainak kedvéért háborúra aligha vállalkoznék, s legkevésbé, ha a kérdés úgy tettenék föl, hogy válasszon Anglia békés és a francia császár háborús hajlamai közt.”³⁰

Ausztria határozatlan magatartásának újabb megnyilvánulása volt egy május 2-án kiadott nyilatkozat, amely az április 26-i Gorcsakov-válszjegyzék egyik első értékelésének számít. Rechberg itt kifejtette, hogy bár az április 26-i jegyzék igen barátságos hangot ütött meg, de mégis elfogadható az osztrák politika számára; még mindig lehetségesek az orosz-osztrák tárgyalások, s amit Rechberg nem mondott ki: *a tárgyalások alatt az idő halad*.

A nyilatkozat egyúttal azt is előre jelezte, mit fog tenni az osztrák diplomácia az elkövetkező hetekben. A Ballhausplatzon összeállítottak egy *hat pontból álló javaslatot*, amely arra volt hivatott, hogy egyáltalában nem a katonai hadjárat, hanem békés tárgyalások alapjául szolgáljon. Rechberg egyik, a hat ponthoz csatolt utasításában úgy jellemezte ezt a hat pontot, mint olyan követelést, amelynek teljesítése Oroszországtól „még békés úton elvárható”.³¹ A válság tetőpontján, 1863 nyarán, *ez a hat pont képezte a nyugati diplomáciai intervenció alapját, megszületésének napjaiban pedig bizonyos diplomáciai sikereknek számított, mert elsőként tett javaslatot olyan ügyben, amelyből bár Ausztria számára kellemetlenségek származhattak, mégis elfogadható volt elsősorban Nagy-Britannia, de Franciaország és a maga módján Oroszország számára is*. Ausztria május 11-én ismertette az iratot Angliával és Franciaországgal.³²

A lengyel kérdés a május–júniusi osztrák minisztertanácsokon

Ausztria álláspontját május–június folyamán három minisztertanácscon (május 19., június 10., június 15.) véglegesítette.

A május 19-i koronatanácscon a birodalom legmagasabb szintű vezetése volt jelen: *a császár elnökölt*, ott volt *Rainer főherceg*, *Schmerling államminiszter*, *Mecséry rendőr-*

miniszter, *Degenfeld* és *Esterházy Móric* tárcanélküli miniszter.³³ Rechberg emlékiratai és a tanácsi jegyzőkönyvek azt mutatják, hogy a február óta követett osztrák politikán a birodalom vezetése ezúttal sem óhajtott semmilyen lényeges változtatást végrehajtani. A tanácskozáson a résztvevők a fő célt a *háború elkerülésében* látták. Vitát legfeljebb arról folytattak, hogy ezt a célt a *burkolt* vagy a Schmerling által szorgalmazott *nyílt semlegesség* formájában óhajtják elérni. A testület pacifizmusa ugyanolyan teljes volt, mint az első alkalmakkor, márciusban, közvetlenül a felkelés kirobbanása utáni napokban: *Ausztria helyzete feltétlenül megköveteli a béke fenntartását, és teljesen ki kell zárni minden olyan követelést, amelyet Oroszország nem tud teljesíteni, mert ellenkező esetben, ha Oroszország a követelések visszautasítására kényszerül, közel-ségbe kerül Oroszország háborúja Franciaország ellen.*³⁴ Arra az esetre, ha Franciaország mégis támadna, Rechberg előterjesztett egy második variánst. Elsősorban az 1859-es tapasztalatokból kiindulva³⁵ lehetségesnek tartotta Franciaországnak az olaszországiéhoz hasonló kiszámíthatatlan megmozdulását. Erre az esetre porosz egyetértésben a német államok nagy családjának oltalma alá kívánta helyezni a birodalom biztonságának ügyét. Azt tervezte, hogy az egyezkedésre (talán) amúgy is kész Poroszországgal egyetértésben hívjanak össze *német fejedelmi kongresszust*, s ezen a kongresszuson mindkét felosztó állam szerezzze meg a többi német kis- és középállam támogatását a békés kibontakozáshoz a semlegesség jegyében.

Rechberg memorandumának elhangzása után Schmerling kért szót, s kifejtette, hogy ő is azt tartja hasznosnak, ha Ausztria nem csatlakozik semmiféle nyugati szövetséghez. A francia politika teljesen nyíltan Lengyelország 1772-es állapotának visszaállítására tör – hangoztatta Schmerling –, Galícia kárptótlás nélküli átadására kényszerítene Ausztriát, s ugyanakkor *a francia forradalmi háború mozgósítaná a magyar s az erdélyi forradalmi erőket*,³⁶ s mozgósíthatná ugyanazon erőket esetleg az osztrák korona olasz tartományaiban is. Mint *osztrák óliberális* tiltakozott bármiféle jogi formulákba öntött szabályos koalíció fenntartása ellen: „Ha előidézzük, hogy a velünk ellenséges Franciaország néhány tartományunkban felkelést idéz elő, akkor biztosak lehetünk abban, hogy az általunk fenyegetett Oroszország ebben a tekintetben nem kevésbé lesz tevékeny”³⁷ – mondta Schmerling, majd kifejtette, hogy az Ausztriát fenyegető veszély ebben a megvilágításban kétirányú. A hagyományos orosz rivális mellé könnyen szerezhetnek egy másikat Franciaország személyében. A problémát csak úgy oldhatná meg Ausztria, ha az egész Németországot hívná segítségül, de ennek az elképzelésnek a véghezvitelét Poroszország valószínűleg akadályozni fogja.

Rechberg Schmerling felvetésére azt válaszolta, hogy nem akarja a krími háború idején létrejött helyzetet megisméltódni látni. Amennyiben Ausztria a Schmerling-féle nyílt (koalícióellenes) semlegességi politika mellé állna, akkor Ausztria konfliktusba keveredne a nyugati államokkal, de ennek a konfliktusnak Ausztria csak a kárát látná, amennyiben a nyugati hatalmak mégiscsak véghezvinnék a történelmi lengyel állam restaurációját.³⁸ Mecséry is, csatlakozva Schmerlinghez, a memorandum második megoldását támogatta: el kell távolodni Nagy-Britanniától és Franciaországtól, Németországban kell keresni a természetes szövetségest. Esterházy Móric tárcanélküli miniszter nem állt ugyan a háborús oldalra, de kétségeit fejezte ki a béke megőrzésének esélyeivel kapcsolatban. Leszögezte, hogy a háborút Franciaország kezdeményezésében elkerülhetetlennek tartja: a Rajna-kérdés ezt a háborút okvetlenül elő fogja idézni. Nincs értelme a semlegességi politikának – érvelt Esterházy –, mert Franciaország csak a Rajnáért akar harcolni, és háború esetén elő fogja idézni az olasz forradalmi

mozgalmak aktivizálódását, ebben az esetben pedig Ausztria az olasz és a magyar mozgalmak harapófogójába kerül. A kizárólag csak a lengyel probléma megvitatására összehívandó kongresszust sem tartotta Ausztria számára célravezetőnek, mert azon – úgymond – az európai diplomaták Krakkó visszaadását követelnék Ausztriától. A Monarchiának tehát nincs választása, fel kell készülnie a legrosszabbra, a háborúban történő részvételre.³⁹

Esterházy komor szavai kellően érzékeltetik a helyzet feszültségét. Az ülésen részt vevők helyzetmegítélésében is ez a drámaiság dominált. (Mi sem jellemzőbb az ügy akkori fontosságára, mint az, hogy ez a május 19-i első minisztertanács az éppen betegen fekvő Rechberg palotájában került lebonyolításra, aki csak nagy fizikai erőlködéssel tudta azt betegágyából felkelve végigülni.)⁴⁰

A koronatanácson elhangzottakat a császár foglalta össze. Az összefoglalóból mindenki számára elfogadható kompromisszum lett, de mint jó néhányszor már Ferenc József és Rechberg együttműködése során: a hozzá eszmeileg közelebb álló külügyminiszter javára. A kétfajta semlegességi irányzat közül a Rechberg által is folytatott burkolt semlegességet helyezte előtérbe, szükségesnek tartva ugyanakkor a lengyel kérdés megvitatására korlátozott kongresszus összehívását, s azt, hogy ennek a politikának a támogatására törekedjék a Monarchia „szoros egyetértésre Poroszországgal”.⁴¹

Az uralkodó összefoglalója – mellesleg jegyzendő meg, hogy megvalósíthatatlan programot jelölt ki a Monarchia külügyi vezetése számára – után nem lett volna illő, ha Schmerling és Rechberg folytatja a vitát. A későbbiekben azonban az eszmecsere többször megisméltódott. A császár csupán az ülés időtartamára tudott némi összehangot biztosítani a két politikus között.

Rechberg politikája óvatos volt és defenzív: a minden oldalról fenyegetett *Monarchia megvédésére* irányult – Schmerling *nagyhatalmi politikát* akart. A német politikában – amely Ausztria számára a lengyel kérdéstől függetlenül is létkérdés volt – ez az ellentét élesen tükröződött vissza. Rechberg a metternichi szellemnek megfelelően az Ausztria primátusán nyugvó egyensúly biztosításán dolgozott egész életében, úgy, hogy *ő maga* törekedett arra, hogy az uralmat bizonyos formában Poroszországgal meg lehessen osztani. Schmerling a nagyhatalmi státust az osztrák liberalizmus győzelmes harcával, a *nagynémet egység* formájában vélte kivívni.

Hogy a császár összefoglalója mennyire nem jelentett megoldást Ausztria helyzetére, bizonyítja a minisztertanács ismételt összehívása június 10-re, majdnem ugyanazon személyek részvételével, szinte ugyanazon problémák megtárgyalására. A helyzet ebben az időpontban némileg kedvezőbb lett a tanács tagjai számára. *Az európai színtéren sokkal közelebb került egymáshoz Anglia és Oroszország.* A május közepén bekövetkezett szigetországbeli fordulat óta az angol politika fokozatosan odáig jutott, hogy már elfogadhatónak értékelte Gorcsakov áprilisi jegyzékét. Egy „régí-új” komponens jelent meg a két diplomáciai testület küzdelmében mint hivatkozási alap, a napóleoni háborúkat lezáró, s az új európai rendet megeremtő *1815-ös bécsi záróokmány.* Kiderült, hogy a két álláspont márciusban, a nagy európai felháborodás idején sem volt túl távol egymástól. Az orosz jegyzék olyan alapokat nyújtott a további brit-orosz párbeszéd folytatásához, amelyek Anglia számára is a megoldás lényegét jelentették, a status quo politikáét, hogy *a két hatalom közös elhatározással tartsa fenn az 1815-ös határokat.*⁴²

Az összeülő minisztertanács tagjai Apponyi jelentéseiből pontosan tudták, hogy a brit politikai vezetés eljutott eddig a pontig. Cselekvőképességüket fokozta Apponyi

azon jelentése, amelyben beszél az alsóház, valamint Palmerston és Russel ellentmondásos viszonyáról. A Lordok Házának többsége – ahogy a fentiekben láttuk – a be nem avatkozás mellett foglalt állást, *az alsóház ezzel szemben tovább követelte a koalíciós csatlakozást és a lengyelek megsegítését.* Az angol kormány a két tűz között olyan megoldásokat keresett, amelyek nem távolodnak el a felsőház többségének racionalizmusától, de valamilyen aktivitást mutatnak a lengyelbarát irányzat előtt.

Russel és Palmerston, bár elvileg megfelelő számukra a bécsi okmányokon alapuló megoldás, nem látták akadályát annak sem, hogy azok hatályon kívül helyezésével ériék el céljaikat. A két angol államférfi a nemzetközi jog fegyverével és *csapdájával* próbálta az orosz politikát kimozdítani előnyös helyzetéből. Azt ajánlották Gorcsakovnak, hogy Oroszország kössön *fegyverszünetet* a lengyel felkelőkkel. Ha Oroszország ezt megteszi, akkor jogilag is hadviselő félnek ismeri el a felkelőket, s ha a felkelőket elismeri, akkor a lengyel ügy nem orosz belügy többé, hanem az európai viták tárgya. Az esetleges fegyverszünet egyúttal azt is jelentette volna, hogy az 1815-ös status quo sem létezik többé, hiszen ebben az esetben a felkelők egy önállóságra hivatott politikai formációt képviselnek.

Apponyi ezekben a napokban tárgyalásokat folytatott Russell-lel, melynek során nyíltan feltette a kérdést az angol külügyi vezetőnek, mit tenne Anglia, ha Ausztria háborúba keveredne Oroszországgal. Russell válasza elutasító volt: Ausztria nem számíthat Anglia fegyveres segítségére, de a fegyverszüneti javaslat orosz elfogadása diplomáciailag legalizálná Ausztria bármilyen akcióját Oroszország ellen, sőt Anglia még – orosz vereség esetében – egy osztrák szekundogenitúra trónigényét is támogatná Lengyelországban.⁴³

Ez a fegyverszüneti gondolat került a minisztertanács június 10-i ülésének napirendjére, miközben Apponyi tárgyalásai tovább folytak Londonban a brit politika vezetőivel. A június 10-i megbeszélésen sem következett be semmilyen előremutató fejlemény. Csupán az időnyerés módszereiről esett szó; azokat a lehetőségeket fontolgatták, hogyan lehetne az időnyerést úgy megvalósítani, hogy a különböző, nem várt események bekövetkeztével ne történjék háborús fordulat, s ugyanakkor ne szakadjon meg a nyugati hatalmakkal szemben fennálló kapcsolat.⁴⁴

A fegyverszüneti probléma a császár megfontolásai alapján került végleg elutasításra. A Világost megelőzően teljesített testvéri orosz szolgálatot ha a krími háborúban nem is hálálta meg a Habsburg-dinasztia, ez alkalommal némileg pótolta lemaradását. Ferenc József nem volt hajlandó ugyanolyan republikánus felkelőket támogatni a Romanov-ház ellen, akiktől 1849-ben éppen a Romanov-ház mentette meg a trónját. Döntését az uralkodó azzal indokolta, hogy a katonai segítségnek semmi értelme, mivel a „felkelők nem rendelkeznek zárt, egységes hadsereggel”.⁴⁵ A császár előterjesztése alapján a miniszterek határozatban sürgették, hogy Metternich⁴⁶ és Apponyi⁴⁷ minél előbb érjen el eredményeket a brit és a francia kormánynál az osztrák álláspont elfogadtatása érdekében, hozzák elküldhető állapotba a Gorcsakov-jegyzékekre adandó válaszigyzéket, s hogy a válaszigyzéke(ke)t, amelye(ke)t⁴⁸ az osztrák diplomaták szintén *hat pontban* írtak meg, a másik két kormány ebben az értelemben szerkessze meg és küldje el Pétervárra.

Tekintettel arra, hogy a június 10-i ülés sem volt más, mint egy helyben topogás, s Apponyi jelentéseiből sem derült ki más, mint az, hogy a brit kormány az osztrák jegyzéket túl gyengének találja, újabb minisztertanácsot kellett összehívni június 15-re. Rechberg harmadik előterjesztéséhez ezúttal a franciák szolgáltattak adalékot – némi-

leg megkönnyítve a bécsi kabinet helyzetét. Nem lehet nyílt fordulat bevezetésének tartani azt a folyamatot, amely a francia politikában ezekben a hetekben elindult, mégis azt kell mondani, hogy *a politikai hírverés verbalizmusa mögött láthatóvá vált egyfajta legyengülés, azaz erő- és figyelemmegosztás a kontinens ügyeit illetően*. Franciaország néhány hét leforgása alatt nem az lett többé, mint ami volt a felkelés elején. A mexikói háború kudarca – Puebla eleste, a „mexikói kaland” május végére már lassanként bizonyossá váló zsákutcája – egyre inkább lekötötte Franciaország energiáit. Franciaországnak sokkal inkább kellett figyelnie Mexikóra, mint a felkelés korai, tavaszi szakaszában. „III. Napóleonnak szüksége van Anglia barátságára Mexikóért – írta a Pesti Napló⁴⁹ –, mert nem akarhatja, hogy a zsákmányt, melyre már kezét kinyújtá, kockára vesse. Midőn vállalata kétséges volt, nem tehette ki magát arra, hogy tengeri és szárazíj erejének ott mulató részét, Anglia ellenségeskedése miatt, se ne gyarapíthassa, se vissza ne vonhassa, s Forey tábornokkal a hős Cortes szerepét játszhasa el, azon különbséggel, hogy a hazatérés lehetősége elvágassék, nem önkényesen – mint Cortessel történt –, de kényszerítve. Ezen tekintet sokat magyaráz meg a napóleoni politika közelmúltjából. Most azonban még kevésbé akarhatja, hogy a mexikói tervei megghiúsuljanak, s minthogy azok rája nézve becsesek, Anglia meglehetősen nagy árat tűzhet ki magának elnézési díjúl. Ennélfogva a diplomatikai lépések könnyen haladnak a lengyel ügyben, s lépésről lépésre nyerhetnek fontosságban, de az »ultima regum ratio« alkalmazása végre is (...) még valamivel függőbbé Parmlerston lord akaratától, és az angol bankárközvéleménytől, mint eddig valaha.”

A Pesti Napló vezércikke pontosan foglalta össze a változás okait és lényegét, s sejteni engedte azt a megkönnyebbülést, amivel a francia külpolitika egyre bonyolultabbá válásával szolgált az osztrák politikának. Ha az angol status quo-politika mérsékelni fogja a franciák nagyratörő terveit, akkor Ausztria sem lesz olyan kínos helyzetben a hármass koalíción belül, hiszen akkor már nem kell olyan nagy nézetkülönbségeket át-hidalni a francia és a *saját* álláspont között. Bár Metternich ezekben a napokban is csak azt jelenthette Párizsból, hogy a franciák szigorúan tartják magukat az áprilisi javaslatokhoz, valójában a francia magabiztosságnak a világbirodalmi események következtében alább kellett hagynia. Metternich jelentései sorai között már olyan megfogalmazások is kezdenek felbukkanni, hogy Drouyn de Lhuys a szigorú elvi következetesség fenntartása mellett az alapjában véve túlonatúl békülékeny osztrák hat pontot „mégsem fogadja barátságtalanul”.⁵⁰ A július 15-i minisztertanács sikeréhez a francia kényszerhelyzet csillantott meg némi reményt. Most már az is előfordulhatott, hogy az angol félnek kellett elfogadnia a korábban oly harcias franciák mérsékletre intő javaslatait. Az angolok az osztrák hatpontos javaslatot azzal módosították, hogy bevették abba az általuk frissen kisütött fegyverszüneti pontot. Ami az izolált helyzetben lévő, a kontinens problémáitól alig veszélyeztetett Nagy-Britanniának nem okozott gondot, s annak esetleges káros következményeivel még az oly harcias Franciaországnak is számolnia kellett. Drouyn de Lhuys némileg tompítva az angol fegyverszüneti ultimátumot, kidolgozta annak „*francia változtatát*”, ami a *fegyverszünet* tényén ugyan nem változtatott semmit, csupán tompított az angol javaslaton. A francia külügyminiszter túl kategorikusnak találta annak hangját, s javasolta, hogy a hatalmak a jegyzékben a fegyverszünet megkötését ne mint felszólítást, hanem mint az orosz kabinethez intézett „kérés” szerepeltessék.⁵¹ A francia külpolitika természetesen szorultságában sem mondott le a lengyel kérdés „generális” megoldásáról, csupán taktikai engedményeket tett az angol és az osztrák követeknek adott válaszáik útján. (A szakirodalom részletesen tárgyalja,

hogy III. Napóleon ezekben a hetekben – reménykedve a mexikói vállalkozás sikerében – továbbra sem vetette el az erőszakos diplomáciai és annak folytatásaként a fegyveres intervenciót.)

A bécsi minisztertanács az elképzelések közeledése ellenére sem tudott elmozdulni a holtpontról. A taktikai megfontolások miatt meggyengített francia javaslatok *még így is* elfogadhatatlanok maradtak Ferenc József számára. A császár az oroszokhoz intézendő „kérelmet” ebben a formájában is elutasította. Mecseéry – csatlakozva ismét az uralkodóhoz – úgy vélekedett, hogy bárminemű fegyverszüneti javaslat Oroszországot teljesíthetetlen feladat elé állítja, s emiatt a háború elkerülhetetlenné válik. Esterházy szintén inkorrektnek nevezte a fegyverszüneti kérdés elvetését, de a nyugati hatalmakkal szemben mutatott lojalitás miatt mégis javasolta annak felvételét az ülés jegyzőkönyvébe. Az erők túlzott kiegyenlítődöttségét érezve végül Rechbergnek kellett eldöntenie a kérdést, aki – feltehetően az uralkodó iránti engedelmességtől is vezérelve – kivette az osztrák jegyzékjavaslatból a fegyverszüneti formulát.⁵²

A lengyel kérdés a Reichsrat második ülészakán (június 18–30.)

A nagy nehézségek árán, hosszas viták nyomán elkészült jegyzék már úton volt Pétervárra, amikor június 18-án összeült a *Reichsrat második ülészaka*, amely főleg külpolitikai kérdésekkel foglalkozott, s különösen sok időt szentelt a lengyel kérdésnek.⁵³ Az ülészak mindvégig tükrözte a koronatanács jegyzőkönyvének és magának a jegyzéknek a tartalmát.

Giskra⁵⁴ június 22-én hosszú beszédet tartott a zsúfolásig megtelt ülésteremben; szónoklatában összefogottan szerepeltette az azokban a hetekben divatos polonofil megfogalmazásokat, s biztosította támogatásáról a kormányt lengyel politikája megvalósításában.⁵⁵ Ausztria egyik tartományát veszíti el, ha létrejön az egységes lengyel állam – mondotta –, ezért Ausztriának nem szabad vállalni a katalizátor szerepét. Galiciának osztráknak kell maradnia, s nem szabad úgy politizálni, hogy az *lengyel Piemonttá* váljék. Rechbergnek csupán azt a javaslatot tette Giskra, hogy *a lengyel absztinencia ne vezessen a gorcsakovi politika elfogadásához* vagy az ahhoz történő közeledéshez. Már Giskra esetében látható, hogy az elküldött osztrák jegyzékeket már csak azért sem módosíthatta az alsóházi vita, mivel a ház többségének megközelítően ugyanaz volt a véleménye ebben a kérdésben. *A liberális többségű Reichsratban elvesztek azok a hangok, amelyek a kormány külpolitikája ellen hallatszottak volna, vagy azt lényegesen módosítani akarták.*

Giskra beszéde után Herbst⁵⁶ képviselő emelkedett szólásra, s feliratban fogalmazta meg az Alkotmánypárt véleményét,⁵⁷ amely egyezett a Giskra-beszéddel, csupán az a kiegészítés kapott benne nagyobb hangsúlyt, hogy a lengyelek megsegítése ne lépje túl azt a határt, amelynek átlépése a birodalom szilárdságát és épségét veszélyeztetné. Az *1772-es lengyel állam visszaállítása és Galícia elvesztése közötti összefüggés* aggodalmas fordulatok képében jelent meg a feliratban. Az orosz politikai orientáció, Gorcsakov kísérlete a három konzervatív hatalom szövetségének feltámasztására egyöntetű elutasítást keltett: az Alkotmánypárt minden szónokának beszédében oroszellenes, nemegyszer szenvedélyesen oroszgyűlölő megfogalmazások voltak hallhatók.⁵⁸ „A nagylelkű és igaz királynő, Mária Terézia könnyeiből Lengyelország sorsát a szörnyűségnek és a fájdalomnak gazdag vetése nőtte be” – mondta Berger⁵⁹ alsó-ausztriai

képviselő, a liberálisok egyik vezéralakja. „Tatár kánok ülik hóhérünnepeiket Vilnában, Dünaburgban, Lublinban és Varsóban, és azzal fenyegetnek, hogy Ázsia határait a mi határainkig tolják előre.”⁶⁰

*Kuranda*⁶¹ az igazságosság jelszavával olyan energikus lépésekből álló akciót követelt, amely *áttörést tud elérni egy helyesen felismert politikához*. A helyesen felismert politika alatt Kuranda a pacifizmust értette; „... így mégis minden államférfi, de nevezetesen minden osztrák államférfi kötelessége, hogy a békét, amelyre szükség van, ápolja és fenntartsa, ameddig csak lehet. (Tetszésnyilvánítás)”⁶² A ház mindkét oldalának sűrű tetszésnyilvánításai közepette hosszasan és elítélően beszélt a pánszlávizmus európai elterjedéséről, kiemelve, hogy annak *kiindulópontja és hajtóereje Oroszország*. Párhuzamot vont I. Napóleon spanyol hódításai és a spanyol nép történelmi végzete között, az analógiát vonatkoztatva arra, hogy ebben az esetben latin fajú nép nyomott el latin fajú népet, s hogy most a „szlávok spanyoljainak” a szerepét a lengyeleknek kell eljátszaniuk. A lengyel nép *erős gát* a pánszlávizmus elterjedésének útjában, s Ausztria európai küldetését hajt végre akkor, amikor – ott, ahol csak tudja – védelmezi őket.⁶³ Nincs még egy olyan szláv nép, amely oly sajátosan törekedne önnön lényegének, saját intézményeinek megtartására, senki sem emelkedett fel olyan energiával és jogosultsággal a pánszlávizmus ellen, mint a lengyel faj – folytatta Kuranda.

A második ülészak alatt az 1861 óta állandó változásban lévő Alkotmánypárt három részre bomlott: a többségi *Középpártra* (más elnevezéssel a Minisztériumi Klubra), a *Liberális Klubra*, valamint az *autonomistákra*.⁶⁴ A szétválás annak alapján ment végbe, hogy az egyes frakciók milyen módon és milyen intenzitással kívánták realizálni a februári pátens rendelkezéseit. Lengyelzimpátiában és oroszellenességben ugyanakkor egyetértettek, s abban is, hogy *óva intsek a Monarchia lengyeliségét attól, hogy bármilyen fajta szeparatizmus eluralkodjék soraiban*. Hasonló értelmű figyelmeztetéseket küldtek ezzel egyidejűleg az ülésen jelen nem lévő magyaroknak, s az ugyancsak távolmaradásukkal tüntető *velenceieknek*, valamint a 18-i trónbeszéd után a termet tüntetően elhagyó cseheknek is. Semmilyen szeparatista vagy föderalista elv nem megfelelő a lengyelek számára – mondták –, amely Galícia elszakadását eredményezheti. Az osztrák gondolat – ahogyan *Herbst* metaforizálta – „olyan erős gyökereket vert Galícia földjében, mint az osztrák császári állam bármely más tartományában”.⁶⁵ Kuranda éppen az utóbbiak miatt és a lengyelekkel szemben érzett szolidaritása ellenére, a pánszlávizmussal folytatott harc hátrányára is elsődlegesnek nyilvánította Ausztria integritását, „amely semmi esetre sem részesülhet hátrányban”.⁶⁶

A figyelmeztetés mindamellet nemcsak a magyaroknak, cseheknek és a velenceieknek szólt, hanem azoknak a lengyeleknek is, akik kihatásnálva Ausztria lakosságának és politikai irányítóinak lengyelzimpátiáját, azonosultak a varsói fehér vezetés⁶⁷ céljaival, és az 1772-es határok mellett agitáltak. A polémia iránya *Kazimierz Grochołski*, a podóliai nagyúr, a bécsi Lengyel Klub vezére felé mutatott, aki bár kisebbségi helyzetben, de elszántan bizonygatta osztrák képviselőtársai előtt, hogy Galícia birtoklása nem olyan nagy előny Ausztria számára ahhoz képest, amit egy erős és egységes Lengyelország jelenthetne a poroszok, illetve az oroszok elleni politikában. „Mária Terézia könnyei” talán a jövőt idézték, a királynő talán megérezte, hogy az 1772-es felosztás, Lengyelország bukása egykoron Ausztria legnagyobb riválisát, Poroszországot fogja életre hívni. „Lengyelország bukása megteremtette Poroszországot, Ausztriának ezt az örök riválisát Németországban.”⁶⁸ Ha Ausztria hagyja – hangzott Grochołski véleménye –, hogy Oroszország legyűrje a felkelést, akkor ezzel növeli esélytelenségét a né-

met ügyekben, és hagyja összeroppanni a „pánszlávizmus elleni gátat”, Lengyelországot s Európát Oroszország hódítási törekvéseinek szolgáltatója ki. „Ha elnyomná a lengyel felkelést, Oroszország a lengyel tartományok felett véglegesen szabad kezét nyerne, akkor (...) áttörne az egyetlen gát, amely Európát Oroszország hódítási vágyától óvja, az a Lengyelország szűnne meg, amely Nagy Péter végrendeletének végrehajtását megghiúsítja, s az első ütések... azután Ausztria kapja.”⁶⁹ A későbbi, az 1870–71-es cislajtániai miniszterelnök *Alfred Potocki* is egy bizottsági ülésen heves vitába keveredett mindhárom érdekelt miniszterrel, Rechberggel, Mecséryvel és magával Schmerlinggel is a Galíciában életbe léptetett rendőri intézkedések miatt, de az ülés végére ő is a kormánypolitika mellett volt már a diplomáciai intervenció ügyében. Nemcsak kettejük, de majd minden lengyel képviselő hasonlóan foglalt állást.⁷⁰ *Az „ausztró-lengyelek” közmondásos lojalitása ezáltal is fölébe került minden eksztatikus nemzeti érzésnek.*

A 2 millió 800 ezres kelet-galíciai *ukrán kisebbség* képviselőjeként – gyakorlatilag csak a görögkatolikus ukránok nevében – *Mogelnyickij* apát vett részt a vitában. A Schmerlingi provizórium éveiben az ukránok a föderalizmus ellen, az alkotmány kiterjesztése mellett, területi értelemben többnyire a *nagyosztrák program* mellett voltak.⁷¹ Az ukránokban az önvédelmi reflex működött. A jelenséget az magyarázza, hogy a lengyelek között – különösképpen a kelet-galíciai részen – sok volt a föderalista, s az ukránok nem akarták, hogy a lengyelek felettük teljesen szabad kezet kapjanak. Számukra sokat jelentett a *februári pápens nyújtotta védelem*, amely – felfogásuk szerint – a birodalom minden sarkában, a legkisebb néptöredék számára is az egyéni és a közösségi szabadság eszméjén alapult. „Az ebben a kérdésben mutatott szimpátiának azonban megvannak a szilárd határai...” – jelentette ki *Mogelnyickij*,⁷² miután a többi, előtte szóló képviselőtársához hasonlóan humanitárius szempontból együttérzéséről biztosította „szomszédaikat és törzsi rokonaikat”. A régi határok visszaállításával a galíciai ukrán nép nem tud szimpatizálni, s ennek két oka van – hangoztatta. Az egyik ilyen okot a különös történelmi viszonyban jelölte meg, amely a századok folyamán alakult ki a két nép, a lengyel és az ukrán között, de sietve kijelentette, hogy „erre a problémára szívesebben hullajtáná az örökös feledés fátylát”, gondolván arra, hogy a drámai időben, amikor az élethalálharcát vívó rokon nép sorsáról dönt a ház, nem méltányos a régi sérelmeket felhánytorgatni. Helyette inkább a másik ok feltárására vállalkozott, az ukrán nép és a Habsburg-ház viszonyára. „Már 90 éve annak, hogy az Osztrák Monarchiához tartozunk. Őszintének kell lenni, nem hallgathatjuk el, nem titkolhatjuk, hogy első és elemi emberi jogainkat Mária Terézia és fia, József császár hívta életre Galícia megszerzésével.”⁷³

Mogelnyickij elítélte a centralizmust, amelynek segítségével fel akarták olvasztani a kis népeket a birodalom németiségében, és halálját fejezte ki az új, alkotmányos korszak bevezetéséért. Kuranda, Herbst, Kaiserfeld, Tschabuschnigg és a többi pánszlávizmus ellen fellépő liberális képviselő megnyugtatóra elhatárolta magát a pánszlávizmustól: „...a pánszlávizmus a mi nemzeti és egyházi érdekeinkkel teljes ellentmondásban áll, és oktalanul saját érdekeink ellen cselekednének, ha a pánszlávizmus csábítására odafigyelnénk. Mert nyelvünk, a kisorosz, irodalmunk, erkölcsünk és szokásaink a nagy-orosztól oly távol állnak, mint az ég. Unitus katolikusok vagyunk, tehát semmiképp sem annak az egyháznak a követői, ahol – a tegnapi állítás szerint – a pánszlávizmus székhelye van. Nem hallgathatjuk el, hogy törzsi rokaink, a kisoroszok, Orosz-Podóliában és Ukrajnában a nemzeti törekvésnek minden, még ha mégoly halk meg-

nyilvánulásaiért is éppúgy büntetés, deportálás alá esnek, éppúgy rosszul bánnak velük, mint megközelítőleg a lengyelekkel.”⁷⁴ Mogelnyickij szerint az ukrán katolikusok nem azért viseltetnek a lengyel nép harca iránt korlátozott szimpátiával, mert nem érzik át annak humanitárius céljait, hanem azért, mert erősíteni akarják a szálakat, amelyek őket, az ukránokat Ausztriához – nevezetesen egy *alkotmányos* Ausztriához – fűzik.⁷⁵

A Reichsrat 1863. évi második ülészaka használható útmutatást, pontosabban megnyugtató megerősítést adott a kormány lépéseire az európai politikai színtéren. Mindezek summázata a külügyminiszter feladata volt. Rechberg – résztvevője a vitának, a külügyi bizottságban egyik előkészítője a felirati javaslatnak – általánosságokkal és óvatos félmondatokkal tarkítottan foglalta össze az elmondottakat június 26-án.⁷⁶ A beszéd kulcsszavai a *béke* és az *integritás* voltak.

Schindler⁷⁷ alsóházi képviselő összefoglaló kiegészítését állíthatjuk párként Rechberg beszéde mellé. Schindler szavai híven tükrözik a parlamenti vita lényegét: „A lengyel kérdés fontos, a lengyel kérdés minden vele kapcsolatban kimondott szó mérlegelését követeli. Véleményem szerint ennek emeltyűnek kell lennie ahhoz, hogy egy boldogtalan és nemes nép iránti szimpátiánkat kinyilvánítsuk, de nem szabad emeltyűnek használni ahhoz, hogy Ausztriát kimozdítsuk régi határai mögül.”⁷⁸

Rechberg jegyzéke ugyanezzel a mondanivalóval ugyanezekben az órákban már Gorcsakov asztalán feküdt.

Oroszország és a júniusi jegyzékek

Hosszú várakozás után végül Anglia Franciaországgal egyeztetett álláspontja táviratilag érkezett meg a Ballhausplatzra. A távirat azt tartalmazta, hogy a brit vélemény szerint a küszöbönálló európai kongresszuson *kizárólag a lengyel kérdést vitassák meg*.⁷⁹ Mint fentebb láttuk, az osztrák jegyzéket 18-án, a franciát és az angolt 17-én küldték el Pétervárra. A jegyzékek átadására egymás után került sor, a protokoll szabályai szerint hangsúlyozva azt, hogy a kormányok külön-külön alkotott véleményéről van szó. A hat pont, melyek köré az összes jegyzék a mondanivalóját csoportosította, a lényeget tekintve azonos volt az osztrák pontokkal. Ezen hat pont terjedelmileg nem haladta meg az áprilisi hat pontot, tónusán pedig alig észrevehető, hogy ellenérdekű féltől érkezett. Az utasítás körmondataiban még rejtve sem lehet találni olyan utalást, amely Thunt felszólítaná arra, hogy a hat ponton kívül bármilyen más követelést is képviseljen Gorcsakov fogadásán. Az utasítás legfeljebb csupán azt a lényegi kijelentést tartalmazza, hogy Ausztria nem ellenzi Oroszország azon szándékát, hogy a lengyel kérdés megvitatására hívják össze a nyolc bécsi aláíró állam kongresszusát, nem említve azt, hogy Oroszország esetleg más ügyeket is meg kíván tárgyalni a kongresszuson.⁸⁰ Ami provokációt a hat pont jelentett, az csupán annak pusztja létezése volt:

I. Teljes és általános amnesztia.

II. Nemzeti képviselő az ország törvényhozásában, és a hatékony ellenőrzés eszközeinek birtoklása.

III. Lengyelek kinevezése a közhivatali tisztségekbe azért, hogy megalakuljon a nemzeti közigazgatás, amely az ország bizalmát élvez.

IV. Teljes és korlátok nélküli lelkiismereti szabadság, a katolikus vallásgyakorlat mindennemű korlátozásának megszüntetése.

V. A lengyel nyelvnek mint a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az oktatás hivatalos nyelvének kizárólagos használata.

VI. A sorozási rendszer szabályozott és törvényes rendjének felállítása.⁸¹

A pontok kidolgozása körüli munkálatok fejleményeit a lapok leközlötték. A széles közvélemény meglepéssel vette tudomásul, hogy az oroszellenes koalíciónak immáron kidolgozott programja van, „melyet a három udvar az európai konferencián az Oroszországgal folytatandó alkudozások alapjául hozott javaslatba”.⁸² Az egész liberális sajtó örömmel állapította meg, hogy az április 10-i közös jegyzék „tovább fejlődött”. A jegyzék alapjait Ausztria teremtette meg – írta Kemény Zsigmond –, de kidolgozása már kollektív munka eredménye. A hatpontos követelés természetesen még csak elvi követelés, de ez nem lényeges körülmény annak tudatában, hogy a konkrét *intézkedéseket az egybehívandó kongresszus fogja elhatározni* – próbált reménykedni a vezércikk.⁸³ A sajtó megérezte, hogy Franciaország akcióképessége jelentős mértékben meggyengült, és a szemleírók elképzeléseiket úgy vetítették ki, mintha azoknak megvalósulása csak hetek kérdése lenne – érezhetően kompenzálva ezzel a bennük éledező józan felismerést és az ezzel járó bizonytalanságot. Ezek az ambivalens érzések lassanként az egész Monarchiában felváltották a korlátok nélküli lengyelbarát lelkesedést, eufóriát.

Miközben a sajtó az elküldött jegyzék szövegét pontosan ismerte, Gorcsakov valódi szándékait illetően legfeljebb csak találgathatott. Nem volt tudomása még arról, hogy az orosz politikában már a jegyzékek keletkezésének pillanatában fordulat következett be. Gorcsakov rendelkezett a cári hozzájárulással: Oroszország még a lengyel kérdés és a vele összefüggő egyéb ügyek kedvéért sem lesz hajlandó tárgyalóasztalhoz ülni az érdekelt hét ország képviselőivel. Ezekben a napokban orosz részről volt már néhány apró jele annak a gondolkodásmódnak, hogy a tavaszi jegyzékváltási procedúra csak taktikai jellegű időhúzás volt, és nem komoly diplomáciai rendezési szándék.

Ha az európai koalíció szervezői alaposabban figyelnek az orosz akciók mögötti megnyilvánulásokra, bizonyára másként alakul a helyzetmegítélésük. Láthatták volna, hogy Pétervár milyen makacsul tartja magát a belügyekbe történő be nem avatkozás elvéhez. Oubril berlini orosz követ – bizonyára pontos értesülései voltak a pétervári fejleményekről – már május 14-én megmondta egy Wilhelmstrasse-i kihallgatáson, hogy „Oroszország szívesebben visel háborút, mintsem hogy hozzájárulását adja ahhoz, hogy lengyel ügyei egy kongresszus tárgyát képezzék”.⁸⁴

Nem sokkal a jegyzékek elkészülte előtt már Gorcsakov is színt vallott – igaz, hogy a szövetségesnek tekintett porosz nagykövet, Redern előtt –, kifejtette, hogy sosem egyezik bele a lengyel kérdés egyedüli szerepeltetésébe, mert ez a cár becsületével összeegyeztethetetlen, s az orosz autoritás lejárataival azonos.⁸⁵

A francia lendület kissé megtört, Anglia a status quón örködött, Ausztriának az időhúzás volt a célja, Oroszországnak nemkülönben, mígnem a *mozgósítások előrehaladtaival* lassanként háttérre és erőt tudott maga mögött ahhoz, hogy csökönységet mutasson a belügyekbe történő be nem avatkozás jelszavával.

Muravjov litvániai fellépése és az orosz társadalom viszonya a lengyel felkeléshez

Mire a júniusi jegyzékek 27-én Gorcsakov kezébe jutottak, Lengyelország hátában, a baltikumi és a belorusz területeken kezdtek megmutatkozni az orosz katonai átcsoportosítás első eredményei. Az egész lengyel felkelést, s a kelet-európai múlt századi törté-

nelem fordulópontjait is figyelembe véve jelentős esemény történt a pétervári udvarban június 13-án. Sándor cár ezen a napon nevezte ki *Muravjov* tábornokot a Vilnai, Grodnoi, Kovnoi és Minszki terület főkormányzójává.

1863 májusában már több kisebb, sőt néhány magas szervezésű orosz egység működött a történelmi Lengyelország egész területén, miközben a hátországból csigalassúsággal folyt a mozgósítás. (A varsói övezet pacifikálásával – egészen pontosan *a stratégiai pozícióknak az ellentámadásig történő megőrzésével* – például *Berg* tábornok volt megbízva, az a *Berg*, aki 1849-ben a magyar szabadságharc leverésében is részt vett Paszkevicsek oldalán.) Az orosz kormány a rendcsinálást a Varsói Nagyhercegség hátában kezdte el, a „mögöttes területeken”; *innen kiindulva szándékoztak azután továbbvinni a katonai egységeket nyugat felé, hogy ott leverjék a lengyel kormány felkelő csapatait.* (A felkelés egyébként sem volt csak lengyel ügy, a forradalmi cselekmények gyakorlatilag az összes nyugati kormányzóságot megrendítették politikailag.) A tábornok kinevezésében döntő szerepet játszott *Valujev* belügyminiszter. Valujev, hogy úrrá legyen a pánikon, olyan személyt keresett a nyugati területek kormányzására, akinek elég volt a nevét megemlíteni ahhoz, hogy a nemzeti büszkeségükben megsértett, nacionalizmusban elmerült tömegek biztos támaszt lássanak maguk előtt, egy erőskezű tábornokot, olyasvalakit, *aki már bebizonyította, hogy kemény módszerei révén képes a rendteremtésre.* Ilyen keménykezű tábornok hírében állott *Muravjov*. Múltjában sötét foltok voltak. A militáns közhangulatban a sajtópropagandának könnyen sikerült elérni, hogy csökkentse az aggodalmakat a tábornok kegyetlenkedő hajlamaival kapcsolatban. A cár, s maga a tárgyilagos gondolkodású *Gorcsakov* is részben ennek a hangulatnak a búvőkörébe kerültek, részben szorult helyzetükben – hideg politikai megfontolások alapján a mértékadó udvari körökkel egyetemben – egyre inkább „*Muravjov* személyében kezdtek gondolkodni”. Egy idő után az „image” eleven realitássá változott. A nacionalista sajtó túlméretezett kampányt folytatott *Muravjov* személyének méltatására. A tábornok személye a háborús hisztéria és az effektív háborús készülődés légkörében valóságos nemzeti hőssé, az „orosz föld megmentőjévé” magasztosult már a hadműveletek megkezdése előtt.

Jellemét, hajlamait akkor még kevesen ismerték az európai kontinensen. A krími háborúban és a kis kaukázusi népek ellen viselt szerepét nem tartották számon Oroszországban, és még kevésbé Európában. 69 évesen nyugállományba helyezés előtt állott, s amikor *Valujev* közreműködése folytán az államtanács úgy döntött, hogy ki kell őt nevezni a teljhatalmú kormányzó posztjára, akkor olyan álma vált valóra, melyet már évek óta nem tartott beteljesíthetőnek. Főkormányzó lett, s úgy érezte, hogy kötelessége megszolgálni a cár megelőlegezett bizalmát. Családi hagyományai is erre ösztönözték: a 18. század eleje óta sok művelt, humánus, sőt az orosz viszonyokhoz mérten szabadelvű előde tett szert hírnévre a Romanovok szolgálatában.⁸⁶ Fiatal korában ő maga is mutatott érdeklődést a liberális eszmék iránt.

Már az 1861/62-es lengyel alkotmányos reformok idején is szélsőségesen ítélte meg a lengyel probléma elintézési módját. *Nazimov* vilnai helytartót például gyengének tartotta azért, mert „semmiféle értelmes eszközt nem találták annak, hogyan lehetne leverni a lengyel rebelliót”.⁸⁷ *Rossznak* ítélte az 1863. tavaszi amnesztiarendeleetet is, ezzel kapcsolatban az volt a véleménye, hogy az „még inkább felkelésre bátorította a lengyeleket”.⁸⁸ Visszapillantva a tragikus 1863-as év eseményeire kifejezte értetlenségét a nyugati hatalmak viselkedésével kapcsolatban is, amiért hagyták, hogy a helyzet a nyugati tartományokban egyre zavarosabb és komplikáltabb legyen,

aminek következtében „erőszakos cselekmények” (sic!) és rablótámadások követték egymást.⁸⁹

Muravjov litvániai működését emlékiratai, valamint a korrall foglalkozó számos monográfia igen nagy részletességgel tárgyalja, bennük a tömeggyilkossággal szinte azonos kivégzősorozatokról és a civil lakosság ellen hidegvérrel végrehajtott atrocitásokról olvashatunk. Már a kortársak is a „vilnai hóhér” néven emlegették Muravjovot.

Mindezek ellenére a posztján maradt, és tevékenykedéséhez még bátorítást is kapott. A radikálisok – Bakunyin – és Herzen követői tiltakoztak a működése ellen, de a többségi pánszláv nagyoroszok elfogadták, sőt sokan közülük még üdvözölték is új szolgálati helyén. Személyét, főleg a tábornok túlzottan militarista gondolkodásmódja és „szalonképtelen” modora miatt, az arisztokraták kifogásolták, tiltakozásuk ugyanakkor nem volt érdemi és határozott. Egyedül a Konsztantyin-pártiak számára jelentette Muravjov működése a teljes csődöt, hiszen az a lengyel reformmozgalom végét jelentette.

A lengyel reformmozgalom 1861/62-ben a római katolikus egyház támogatásával bontakozott ki, s az egyház radikálisabb népi szárnya az utolsó napokig kitartott a nemzeti elvek mellett. A lengyel katolikus egyház a felkelés sodrában barokk egyházból igazán plebejus-nemzeti egyházzá vált, amely még október 17-e, a radikális-diktatórikus fordulat után is együtt tudott maradni Traugutt radikális republikánusaival.

Az orosz pravoszláv egyház vezetői, s maga Muravjov is jól érzékelték a római egyház különleges szerepét a lengyel társadalom életében, összefonódását a felkelés minden politikai irányzatával, s egyáltalán azt a veszélyt, amely az óorosz egyház politikai pozícióját veszélyeztette az orosz nyugat vagyis etnikumú körzeteiben, s azt a távolabbi veszélyt, amit a lengyel nemzeti mozgalom nagyobb mértékű továbbterjedése okozott volna.⁹⁰ Nem véletlen, hogy Muravjov vilnai működését éppen az egyház elleni brutális támadással kezdte, s hogy az orosz egyház vezetőiben intézkedései megkönnyebbülést keltenek. *Filaret* moszkvai metropolita a kinevezés után elküldte Muravjovnak Mihail apostol ikonját egy patetikus hangú levél kíséretében: „...az Ön kinevezése máris a haza ellenségeinek versége, az Ön neve maga a győzelem.”⁹¹

Muravjov mint háttérerő

Gorcsakov, akiről nehéz megállapítani, hogy képes volt-e érzelmileg személyekkel és ideológiákkal azonosulni, ebben a helyzetben Muravjov mellé állt, kinevezésének egyik támogatója volt. Mint a diplomácia vezetőjének válaszolnia kellett a június 27-én beérkezett jegyzékekre. A válasz elkészítése széles körű diplomáciai szervezőmunkát, közbenjárást igényelt, s az orosz diplomácia elérkezettnek látta az időt, hogy a játszmába ezúttal már a katonai tényezőt is bevegye; olyan eszközökre volt szüksége, amire a diplomácia „önmagától” nem lett volna képes. *A Litvániába bevonult és már néhány hét óta ott működő orosz tábornok lett az orosz diplomácia mögötti háttérerő.* Muravjov „tetteivel” egyre gyakrabban lehetett találkozni a követi jelentésekben, s az európai sajtóban.⁹² „A terrorizmus a fő eszköz, mivel a lengyel nemzetet vissza akarják hódítani – írta a Pesti Napló. – Litvániában még feltűnőbben mutatkozik az óorosz kormányzás jelleme. Az orosz kormány ott Muravievet nevezte ki kormányzóvá. Nem azonos Muraviev ez, aki Karsnál kitüntette magát, nem is az, ki az Amur mellékén fölfedező utat tett. Ő egy egészen orosz tábornok, a Suvarovok (sic!) iskolájából. Fölke-

lőket s gyanús elemeket, gazdagot, szegényt, papot és zsidót kor és nembeli különbség nélkül agyonlövet, megkorbácsoltat és bezárat. Vilnóba érkezéssel két hét alatt e városban 20 embert végeztetett ki, s köztük 4 papot, s mintegy 60 ember várta a börtönökben elítélését. Az orosz kormány ily erélyű embert vélt alkalmasnak az elégedetlen litvánok lecsendesítésére, ki ezt mondta: »Nem az a Muraviev vagyok én, ki felakasztja magát, hanem aki maga akasztat.« (...) Két katolikus papot teljes »ornathusban« vitetett a vesztőhelyre, s kivégzés előtt letépette róluk díszruhájukat. Különösen a papok kivégzése fájdalmas sensatiót gerjesztett egész Litvániában. Egy Lenkovics nevű 22 éves ifjút, ki február óta volt letartóztatva, nem mentett meg az amnesztia hirdetése. A kivégzett papok egyikét, Iszora apátot, még Nazimoff kormányzó ítélte volt 5 évi siberiai rabságra. Muraviev megérkezvén, megsemmisítette az ítéletet, s halálos büntetésre változtatta.”⁹³

A diplomáciai futárposták tárgyilagosa anyagaiból a litván és a lengyel nép drámája rajzolódott ki. A kegyetlenkedések tervszerűséggel párosultak. A klérus elleni támadás jól átgondolt és energikus volt, Muravjov bizonyos értelemben még a „jogszerűsége” is súlyt helyezett. Júniusban levelet intézett *Krasińsky* bíborshoz, Vilna érsekéhez, amelyben engedelmesre szólította fel a klérust. Felszólította *Krasińskyt*, hogy vesse be minden lelkipásztori tekintélyét, hogy a papság engedelmesen mondjon le azon cselekményekről, amelyek bűnök elkövetéséhez vezetnek, s emlékeztesse a papokat hivatásukra, hűségükjüök szentségére, amit egyébként az oltári szolgálat is rájuk ró.⁹⁴ Muravjov ezek után elkezdte a litván klérus megtizedelését, miután teljesen bizonyos volt abban, hogy sem a bíborshoz írt levél, sem maga *Krasińsky* nem fogja tudni elérni, hogy a litván vagy a lengyel papok bármiben is együttműködjenek a rendteremtő hatóságokkal.

Muravjov képében Sándor cár és Gorcsakov nemzetközileg „intakt” alakja mögül a *cári despotikus államrendszer igazi szimbóluma lépett elő*. „Az orosz kormány, mely a török birodalom ellenében a keresztény hit, szabadság és philantrópia elveit szokta hirdetni, tetteivel kimutatja, mi a különbség a muszka és ozmán zsarnokság közt: az előbbi sokkal rosszabb az utóbbinál. A mai török rendes katonaság talán nem is képes azon nagyban folyó égetésre, gyilkolásra és kegyetlenkedésre, mit az orosz minden nap elkövet. Péter cár óta az orosznál katonai uralom van, melyet csak a dynastia örökösödési rendje mérsékel – hogy formájára ne legyen ceasarismus; de lényegében az.”⁹⁵ A katonai hatóságok a nyílt terror eszközével ütköztek meg a polgári lakossággal, a papsággal, de eredményesen vették fel a küzdelmet a gerillacsapatokkal is. Muravjovnak Litvániában lényegesen könnyebb volt a helyzete, mint Bergnek Varsóban; az utóbbinak sokkal szervezettebb és elszántabb felkelőkkel kellett elbánnia.⁹⁶

Muravjov első, igazán komoly ellenfelére *Sierakowskiban* akadt. A tehetséges és jól képzett katonai szervező, *Zygmunt Sierakowski* Litvániából kiindulva keleti irányú meneteléssel akart kapcsolatot teremteni az orosz területek főleg paraszti forradalmi sejtjeivel. Élete tragédiája, hogy különböző szervezési nehézségek miatt csupán 2000 főnyi, regulálisnak semmiképpen sem nevezhető sereget tudott csak összegyűjteni. Hiába volt nagy katonai tudása *Sierakowskinak*, egy rendkívül kemény, véres ütközetben a felkelők *Birz* közelében vereséget szenvedtek. Muravjov – vérbírósága útján – *Sierakowskit* kötél általi halálra ítélte és kivégeztette.⁹⁷ Ezzel a Baltikumból kiinduló forradalmi diverzió veszélyét az új kormányzónak sikerült megszüntetnie.

Bismarck eredményes politizálása a folytonos óvintézkedések révén, s a francia intervenciós tervek vajúdása miatt a baltikumai hídfő kiépítése és a forradalom „bevitele” nem látszott megvalósíthatónak, a felkelők baltikumai kudarca pedig amellet szolt,

hogy az intervenció *önerőből* nem fog sikerülni. Muravjov katonai fellépése tehát elérte azt, hogy ezen a kulcsfontosságú stratégiai ponton minden csendesedni kezdett. Azok a merész tervek (elsősorban Sierakowskié), *hogy a felkelők a szentpétervári irányban bejussanak az orosz birodalom belsejébe, végleg szertefoszlottak.* Időközben a kozák elit csapatok, s a lassan mobilizált tartalékosok is megérkeztek: *a nyugati kormányzóságokban döntővé vált az orosz túlerő.* A Vilnai kerületben júliusban már 123 500 fő állomásozott: ez 101 zászlóaljnyi erőt jelentett, ilyen erővel szemben százas, maximum ezres nagyságrendű partizánosztagok nem lehettek sikeresek.⁹⁸

Gorcsakov óvatos, mind a diplomáciában, mind a katonai stratégiában a veszély eltűlésére alapozott politikája a győzelem irányában haladt. A katonai mozgósítás eltűlt tervszámai, s ugyanakkor annak eltitkolása mind a cár, mind a katonai vezetők előtt, hogy a válság ideje alatt Gorcsakov sohasem hitt igazán a nyugati katonai intervenció bekövetkezésében, mutatják, hogy a helyzet kézbe tartásának és az események irányításának mesterművét alkotta meg 1863 tavaszán, s hogy többek között ennek okán a század egyik jelentős diplomatáját ismerhetjük meg személyében. Előrelátását a közelmúlt negatív tapasztalatai is tisztábbá tették: *el akarta kerülni a krími háború katalizmáját,* azt a több mint válságos helyzetet, amikor jórészt a katonai felkészületlenség (főleg az utánpótlás ellehetetlenült volta) miatt Oroszország megalázó helyzetbe került az európai hatalmak koalíciójával szemben. Erőfeszítéseinek intenzitását szubjektív okok is növelték. A felkelés első négy hónapja alatt mindvégig tudatában volt annak a nyilvánvaló ténynek, hogy a diplomáciai vereség – függetlenül a katonaitól – saját külügyminiszteri pozícióját is meg fogja rendíteni. Taktikájában az osztrák tényező kulcsfontosságú volt: *a sodródó Ausztriát tekintette a sebezhető pontnak; befolyásolásával lehetetlenné tette a koalíciót, ugyanakkor kiküszöbölte a nyugati határain fenyegető közvetlen katonai támadás veszélyét.* Az utóbbi körülmény lehetővé tette, hogy a mozgósított csapatokat *maga felkelés* ellen lehetett fordítani. A *júliusi Gorcsakov-jegyzékek* ennek a mesterien felépített politikai koncepciónak és akciónak jelentik a csúcspontját. Miután Muravjov és Berg július elejére megtörte a felkelés lendületét azért, hogy újabb fordulatot vegyen az orosz diplomácia, melynek során az *erő és a megbocsátás kettősége* lett a meghatározó.

A július 13-i Gorcsakov-jegyzékek

Amikor a nyugati hatalmak diplomatái átadták a június 18-i jegyzékeket, remélték, hogy az oroszok a hatból esetleg egy-két pontot elfogadnak. Azt, hogy mind a hatot elfogadják, remélni sem lehetett, főleg a belügyekbe való be nem avatkozás látszatának fenntartása miatt. Thun, a Monarchia pétervári követe, aki biztos volt benne, hogy legalább a 2. és a 3. pont elfogadásra kerül, a jegyzékek átadásánál kiegészítéseket is tett Gorcsakovnál, nem kímélve annak nemzeti érzékenységét, saját országát, Ausztriát hozva fel követendő példaként: „Azt feleltem neki, hogy Ő Császári Felsege lengyel alattvalóinak, éppúgy mint a többieknek, [Galíciában] teljes joguk volt saját nyelvük használatára akár a hatóságokkal történő érintkezésben, akár a törvényesek előtt, és hogy Galícia országgyűlési vitái e helyen mindig lengyelül folytak, s még hozzátettem: ennek a tartománynak Ausztriához való viszonya nem volt azonos a Lengyel Királyság Oroszországhoz való viszonyával.”⁹⁹

Napier pétervári brit nagykövet volt a legderülátóbb, amikor úgy nyilatkozott: szabadva bár, de az oroszok legvégül mégis elfogadják az egész dokumentumot, mert nem

akarják a diplomáciai kapcsolatok megszakítását a nyugattal.¹⁰⁰ *Montebello*, Franciaország követe is az optimisták közé tartozott; később Thunnak úgy nyilatkozott, mintha Gorcsakov viselkedésében némi enyhülést vélt volna felfedezni, sőt még olyan benyomásairól is beszámolt, mintha „Gorcsakov jóvá akarná tenni a történetet Franciaországgal”.¹⁰¹

Miközben a diplomaták körében a reményt élesztették egyes nyilatkozatok, a csapatoknál, a valóságos élet mélyén mások voltak a körülmények, más erők lendültek mozgásba. A féktelen pusztítás és gyilkolás erőinek elszabadulása miatt nehezen volt várható, hogy a lengyel kérdés a lengyel függetlenség javára valamiféle békés elintézés útján fog megoldódni. Az orosz katonák Muravjov és Berg parancsai és módszerei folytán már nemcsak tehetetlen elkeseredésükben öltek, mint a forradalom elején, hanem világos tervek, jól kidolgozott katonai direktívák alapján. A Vilnai és Varsói kerületek kórházaiba feltűnően kevés sebesült került be ápolásra: január és május vége között mindössze 450 (!) fő. Júniustól még ez a szám is drasztikusan csökkent. Diplomáciai hírszerzők arra következtettek, s állításait adatokkal is bizonyították, hogy az oroszok a foglyokat rendszeresen kivégzik. Olyan magyarázatok is felbukkantak, hogy a legtöbb gyilkosság az orosz katonák valamilyen morbid humanizmusának következménye volt: a szenvedő és vízért könyörgő sebesülteket az oroszok „szánalomból” lőtték agyon.¹⁰²

A katonai cselekmények kiterjedésével egyre inkább megmutatkozott a *válság kétarcúsága*. A pétervári vezetés pontosan tudta, mi történik Lengyelországban és Litvániában, s ennek tudatában irányította politikáját az európai államokkal, melyben a békeszólások még mindig előtérben álltak. A fentiekben ismertetett katonai akciókkal és kegyetlenkedésekkel kísérve dolgoztak a válaszjegyzékek különböző változatain. A válaszok ezúttal nem Gorcsakov kabinetpolitikájának, hanem a kollektív munkának az eredményei voltak. A korábbiakban a katonai vezetőket, s magát a cárt is bizonyos értelemben félrevezető Gorcsakov ezúttal a *helyzet komolyságára való tekintettel* kérte az államtanács összehívását.¹⁰³ A cár – megértve Gorcsakov „aggályait” – július 8-ra összehívta a miniszterekből és magasabb állású személyekből álló tanácsot. Gorcsakov a jegyzék tervezetének benyújtásakor tudta, hogy a tanács az elutasító jegyzéket támogatni fogja. Sejtésében nem kellett csalódnia. Ignatyev kezdeményezésére valamennyien bizalmat szavaztak a határozott elutasítás politikájának. Mindannyian nagy megelégedéssel vették tudomásul, hogy nyolchatalmi konferencia nem lesz, csupán a Lengyelországot felosztó három hatalom találkozása várható – ha várható – a bécsi kongresszusi platform alapján, de nem a rendezés, hanem a közös elnyomóakciók összehangolására.

A három jegyzék július 13-án indult el.¹⁰⁴ A következő napon, július 14-én, a varsói Nemzeti Kormány kiáltványt tett közzé, amelyben még a nyugati hatalmak júniusi jegyzékét is teljesen elégtelennek nevezte a lengyel felkelés követeléseihöz mérten. Egyértelműen kimondta a kiáltvány, hogy *a hat pont nem tartalmazza az 1772-es határok visszaállítását*, ennek következtében az a Nemzeti Kormány szempontjából elfogadhatatlan. A *Niepodległość* című varsói földalatti lap a nyugati javaslatokat egyenesen „boldogtalanságunk keserű kigúnyolásának” nevezte.¹⁰⁵ A forradalmi kabinet még nem tudhatta, hogy Gorcsakov ezt a hat pontot is minden sorában megvétózta.

A lázadók a gorcsakovi tervezet szerint nem kérhettek amnesztiát, az országrész nem juthatott autonómiához még a legszűkebb értelemben sem – ezek voltak a jegyzék vézermotívumai.¹⁰⁶ Budberg Párizsban Gorcsakov aggályoskodó kommentárjainak kísé-

retében adta át a jegyzékeket Druoy de Lhuys-nak. A kommentár lényegében csak azt ismertette a francia külpolitikai vezetéssel, ami már többször elhangzott orosz részről a tavasz folyamán: az alkotmányos engedmények csak arra voltak jók, hogy felbátorítsák a lengyel nemzetet a tengertől tengerig húzóódó történelmi lengyel birodalom visszaállítására, s ez azonos „olyan lengyel tartományok követelésével, amelyek felett más, szomszédos hatalmak rendelkeznek”.¹⁰⁷ A jegyzék visszaautasította a nyolc hatalom konferenciáját azzal a végsőkig ismételt indoklással, hogy az egy másik állam belső adminisztratív ügyeibe történő beavatkozás lenne, amit egyetlen hatalom sem engedhet meg magának. Visszaautasításra került a britek dédelgetett ötlete, a *fegyverszünet kérdése* is. Gorcsakov kijelentette, hogy a fegyvereket egyedül a vár előtt lehet letenni, s ezután a lázadók csak a fenséges uralkodó kegyelmében bizakodhatnak.¹⁰⁸

A hat pontot szisztematikusan elemző, nagy terjedelmű jegyzékek csak egyetlen „javaslatot” tartalmaztak: a bécsi és a berlini udvar képviselői Pétervárot (!) üljenek össze konferenciára, hogy megbeszéljék *Lengyelország végleges és tartós pacifikálásának* „adminisztratív részleteit” s a „belső intézkedéseket”.¹⁰⁹

A nagykövetek heves elutasító reakciója egy hetet váratott magára. Akkor azonban az érzelmek széles skáláján nyilvánult meg. A köztudottan oroszbarát Montebello barátságatlan kirohanást intézett Gorcsakov ellen, hangot adva annak a véleményének, hogy nehezen tudja elképzelni azt, hogy „a Szajnál Franciaország ilyen mértékű megsértését büntetlenül elfogadják”.¹¹⁰ Napier a diplomáciai kapcsolatok küszöbönálló megszakításáról beszélt, s vagyontárgyainak elszállítására is megette az intézkedéseket, a Foreign Office családja előreküldéséhez is megadta már a szükséges engedélyt. A brit diplomácia a legyőzöttségéből fakadó feszültséget próbálta ezekkel a definitív intézkedésekkel levezetni. Nagy-Britannia győztesen szeretett volna kikerülni a február óta folyó jegyzékháborúból. Russell és Napier a brit birodalmat tekintélyében megingatatlanul, de egyszer s mindenkorra szerette volna kivezetni e kérdés útvesztőjéből úgy, hogy a felelősséget véglegesen Oroszországra hárítsa.¹¹¹ Ez így nem sikerült.

A korábban magukat fölényben érző nyugati kormányok a július 13-i jegyzékek után választás elé kerültek: vagy *belenyugszanak ebbe az érzékeny diplomáciai vereségbe*, vagy *Gorcsakovot számukra elfogadható nyilatkozatokra kényszerítik*. S volt még egy harmadik alternatíva is: a már nem túl távoli hideg őszi évszak elején *hadjáratra szánják el magukat Oroszországban*.¹¹² Ebben a hármas választási helyzetben csúcsosodott ki a válság. *Amilyen utat választott ebben a helyzetben ez a koalíciónak ügyel-bajjal, csak a forma kedvéért nevezhető diplomáciai tömb, úgy intéződött el Lengyelország sorsa az elkövetkezendő évtizedekre*.

Ausztria „előkonferencia-kísérlete”, a nyugati hatalmak jegyzéktervei és a július 18-i osztrák manifesztum

Rechberg volt az első a nagyhatalmak képviselői közül, aki reagált az orosz lépésre. Az osztrák külpolitika felismerte, hogy azonnal cselekednie kell, ha a semlegességi politika esélyeit a jövő számára biztosítani akarja. Időnyerés érdekében ismét egy olyan jegyzék – lehetőség szerint közös jegyzék – egyeztetésén kezdett dolgozni, amely a durva orosz elutasítás ellenére mégis biztosította volna a további tárgyalások lehetőségét a négy – Poroszország bevonásával öt – hatalom képviselői között.¹¹³ Ennek az úgynevezett „előkonferenciának” az lett volna a célja, hogy Oroszországgal az oldalán

az osztrák diplomácia lojális keretek közé szorítsa a sértett nagyhatalmak esetleges elhamarkodott cselekedeteit, amelyekből *nyílt szakítás és háború* következhetett.

Apponyi július 16-i jelentésében közli, hogy Londonban a brit hadsereg lehetséges lengyelországi intervenciójáról ellenőrizhetetlen hírek keringenek, s Angliában sok alsóházi képviselő foglalkozik azzal a gondolattal, hogy nincs más megoldás: a brit flottának részt kell vennie a baltikumi deszantban, hogy ezzel a nemzeti büszkeségen ejtett foltot eltüntesse. Apponyi ugyanakkor azt is hírül adta, hogy hiába voltak az ilyen értelmű interpellációk és átiratok, a felsőház ezeket mind anullálta.¹⁴ A másik oldalon Metternich a francia felháborodást ecsetelte. Franciaországban a botrány akár a császárság stabilitását is veszélyeztethette, ezért a külügyi és a belügyi vezetés nagy körültekintéssel próbálta tálalni a történeteket. A félhivatalos *Moniteur* a jegyzék teljes szövegét részben tanácsalanságból, részben aggodalomból csak napokkal később közölte. Párizs házfalain háborús transzparenszek jelentek meg.¹⁵

Rechberg, hogy elejét vegye az elhamarkodott lépéseknek, nyugalomra szólította fel két nagykövetét, de ugyanakkor élesen visszautasított minden Ausztriát ért francia vádaskodást a *szövetségesei hűségét* illetően. Arra kérte Apponyit és Metternichet, ha szükséges, az orosz vádaktól is határolják el magukat, tiltakozzanak az ellen, hogy Orosz-Lengyelországot és Galíciát az orosz politika a nemzetközi jog szempontjából azonosan ítéli meg, s utasítsák el a felosztó hatalmak konferenciájára vonatkozó bevezetést.¹⁶ Mielőtt azonban a Ballhausplatzon részletesen meghatározták volna a kövendő politikát, szükségük volt a minisztertanács hozzájárulására.

Az osztrák minisztertanács júliusban továbbra is napirenden tartotta a lengyel felkelés kérdését, s a korábbiakhoz hasonlóan az óvatos pacifizmust tanácsolta Rechbergnek mind az orosz, mind a nyugati politikában. Július 18-án került a téma újratárgyalására. Az álláspontok szinte alig változtak. Mecséry továbbra is kitartott korábbi véleménye mellett, s ajánlotta, hogy *Ausztria továbbra se bonyolódjon bele az angol és a francia kapcsolataiba*, mert helyzete *egészen más*. Hangoztatta, hogy amit Anglia kockázat nélkül megethet, attól Ausztriának óvakodnia kell, mert *neki mindig határai mögött áll a megharagított ellenség*. Helyeselte az addigiakig folytatott időnyerő taktikát, különösen azért is, mivel az idő előrehaladt, és az 1863-as évben „a hadvezetéshez már túl késő van”.¹⁷ Schmerling a nyugati hatalmak példáját említette, amelyek oda jutottak a jegyzék-háborúban, hogy már nincsenek (nekik sincsenek) konstruktív céljaik: „el akarják altatni a lengyel kérdést”.¹⁸ Okot ugyan nem látott arra, hogy emiatt Ausztriának meg kellene szakítani az együttműködést ezekkel az országokkal, de mivel úgy ítélte meg, hogy a válságos helyzetben *szándékaik átláthatatlanok*, ezért fokozott óvatosságra figyelmeztetett. *Lasser*¹⁹ belügyminiszter javasolta, hogy Ausztria ne az *ötös*, hanem Poroszország kizárása folytán²⁰ a négyes konferenciát szorgalmazza. Schmerling összefoglalásként és Mecsérynek adott válaszként hangsúlyozta, hogy esetleg 1864-ben *jobb lehetőségek* kínálkoznak majd Ausztria számára, éppen ezért nem szabad, hogy kiváljon a nyugati hatalmak koalíciójából (bármennyire is fennáll a háború kitörésének veszélye), mert ha a háború mégis kitör (akár 1863-ban, akár 1864-ben), akkor *Ausztria izoláltsága miatt nem tudja majd megállni a helyét*.

Rechberg a minisztertanácsi megerősítés birtokában ment elébe az újabb francia javaslatoknak. Azok napokon belül meg is érkeztek mind Londonba, mind a Ballhausplatzra. A Quai d'Orsay-n ez esetben azt a megoldást vélték helyesnek, hogy ezúttal már „egy ténylegesen azonos jegyzéket” küldjenek el Gorcsakovnak, „élesebb hangsúlyozással”.²¹ A *gloire* országában egy olyan kemény, a személyeskedésbe torkolló

jegyzék elfogadása után, mint amilyen a július 13-i orosz jegyzék volt, egy *bármennyire élesen hangsúlyozott válaszjegyzék* is csak a visszalépési szándékot jelenthette. A francia diplomácia ezzel a javaslatával ország-világ előtt feltárta, hogy nemcsak a konkrét akció, hanem az *egész ügy* kilátástalanságával tisztában van. Párizsban annak a gondolata is felmerült, hogy ha Anglia magatartása végül elutasító lesz a felsőház hozzáállása, valamint egyéb tényezők ellenhatása miatt, akkor Ausztria és Franciaország egy *à deux*, azaz „kettős együttes” jegyzéket küldjenek el Pétervárra. Az Apponyinak, s különösen a Metternichnek küldött utasítások azonban ezekben a napokban már régen nem erről szóltak. Rechberg, hogy visszatartsa a két hatalmat, s elsődlegesen a koalíciót formálisan még mindig „szervező” Franciaországot a „helyrehozhatatlan lépésektől”, s hogy ezen hatalmak lépéseit „ellenőrzés alatt tartsa”, egy *hármás közös jegyzék* összeállításán dolgozott. Ennek a jegyzéktípusnak a szövegei különböztek volna, s az azonosságok csupán a záradékban kerültek volna megjelenítésre.¹²² A tervezett megoldás nagyon hasonlított azokhoz a dokumentumokhoz, mint amilyenek az áprilisi jegyzékek voltak, a baj csak az volt, hogy a válságnak ebben a késői szakaszában nem sok reményre adtak alapot. A *közös szó* Rechbergnél az óvatossággal volt egyenlő, s azt jelentette, hogy az osztrák vezetés ellenőrizni tudja – pontosabban inkább akarja – a szövegeket, azt, hogy *Franciaország mit küld el Pétervárra*.

Elkövetkezett az idő, amikor a nagyhatalmak képviselői már csak a minimális egyetértésről tarthattak konzultációkat, s bármelyikük láthatta, hogy emiatt semmilyen európai konferencia összehívásának sincs értelme. Ausztria nem akarta provokálni Oroszországot, Angliában voltak olyan erők, amelyek akarták volna, de csak azért, mert büntetlenül megtehetnék, Franciaország pedig bár megtehetette volna, de mexikói és egyéb lekötöttségei miatt hangja április óta fokozatosan gyengült, s augusztus elejére Párizs a lengyel ügyben végzetesen egyedül maradt.

Elkövetkezett az idő, amikor a helyzetet Drouyn de Lhuys is úgy értékelte már, mint *a holtpont beálltát*, s úgy ítélte meg, hogy nincs más mód a visszavonulásra, mint az, hogy Franciaország *önálló jegyzék* kibocsátására szánja el magát,¹²³ fenntartva a lehetőséget arra, hogy a többi állam is ugyanezt tegye. A kis terjedelmű jegyzék elküldése – mint várható volt – semmilyen haszonnal nem járt. Csupán annak okáért érdemel említést, mert *a francia külpolitikának a lengyel kérdésben kifejtett aktivitása itt nyilvánult meg utoljára*. Amikor a jegyzék elment, még volt a Quai d’Orsay-nek egy olyan reménye, hogy az enyhít valamit az orosz nagyhatalmi gögön. A francia külügyminiszter azt az orosz jegyzékben megfogalmazott vádat utasította benne vissza, hogy Franciaország lenne a „kozmpolita demagógia centruma”, amelyből a lengyel forradalom táplálja magát. Drouyn de Lhuys azt fejtette ki, amit Gorcsakov az 1863-as év folyamán számtalanszor volt kénytelen elolvasni és végighallgatni, hogy „a jelenleg Lengyelországban uralkodó siralmas állapotok az évtizedekig rosszul gyakorolt orosz uralom eredményei, amire a lengyel nép, a maga kétségei között, az igazságosság és a vallás nevében fegyveres ellenállással válaszolt”.¹²⁴ A három állam célja az volt – hangzott a jegyzék –, hogy ezeknek az elviselhetetlen állapotoknak a megszüntetéséhez adjon „baráti tanácsokat” Oroszországnak.

Gorcsakov az átiratot gúnyos jelzőkkel illette és válaszra sem méltatta.

*

A kérdés még augusztusban is napirenden maradt a német államfők, illetve államok *gasteini* és *frankfurti* találkozóin, de korántsem úgy, mint a találkozók középpontba he-

lyezett témája, hanem csak úgy, mint a német kérdés vitájában, a két felosztó hatalom, Ausztria és Poroszország versengésében érvként szerepeltethető egyik lehetséges komponens. Ferenc József és I. Vilmos gasteini találkozója után két nappal, augusztus 5-én ült össze Párizsban III. Napóleon elnökletével a francia koronatanács. A grémium úgy döntött, hogy Franciaország visszalép a háborús megoldástól. Három hónappal később, november 5-én, a francia nemzetgyűlést megnyitó trónbeszédében Napóleon nyilvánosan és hivatalosan elismerte a lengyel intervenció csődjét.

Az európai politikában a felkelés ügyében kirobbant polémia és válság nagyobb mérvű hatalmi átrendeződéssel nem járt, legalábbis távolról sem akkorával, mint amekkorára változást az 1866-os és különösen az 1870-es esztendő hozott. Az európai államok a krízis csúcsideszakában a megújuló feszültség hullámok közepette sem akarták magukat függetleníteni saját belső konfliktusaiktól. Az államok tudták – ha „odafigyelnek” –, belső rendjüket a lokális jellegű lengyel háború részéről semmilyen közvetlen veszély nem fenyegeti. A közös érdek tehát végig az volt, hogy megakadályozzák válság eskalációját. Ez a szándék a válság csúcán, a május vége és augusztus eleje közötti szakaszban kendőzetlenebb volt, mint az év folyamán bármikor. Voltak ugyanakkor a krízis mélyén rizikótényezők is. Ilyen tényezőnek fogható fel Ausztria magatartása; arról a cselekvési alternatíváról van itt szó, amivel a dunai monarchia rendelkezett a lengyel válság idején is, nevezetesen azzal, amit úgy hívhatunk, hogy *az orosz háború elindításának csábítása*. Sem Rechberg, sem az uralkodó személye nem volt alkalmas ennek a háborús politikának a vállalására. Ferenc József a dinasztiai közötti egyezkedés konzervatív elve miatt, Rechberg pedig elsősorban azért, mert (Schmerlinggel és az osztrák vezetők zömével együtt) nem hitt abban, hogy a Monarchia lengyel tartományai megmaradnak a Monarchián belül, s nem csatlakoznak függetlenné váló anyaországukhoz.

A válság csúcának *magyar szempontból* legfontosabb vonatkozása az, hogy *a magyar kérdés 1849-től, illetve 1859/60-tól húzódó megoldatlansága Ausztriának nemcsak hogy háborús, de még diplomáciai manőverezési képességét is korlátozta.* (Az összefüggések jól láthatóak a minisztertanácsi jegyzőkönyvek lapjain.) 1863-ban *Ausztria térnyerési esélyei Poroszországgal szemben a német kérdésben* legalább annyira bizonytalanok voltak, mint akár évtizedekkel korábban, bizonytalan sejtések lehettek csak azal kapcsolatban, hogy esetleges keleti veszteségeit hol és mennyire tudja németországi térnyeréssel pótolni. *Ausztriának túlzottan nagy volt a felelőssége, hogy egy „meggondolatlan lengyel kaland” miatt elveszíti Galíciát, és a fojtott erejedésben lévő Magyarországon is rendkívül kedvezőtlen és visszafordíthatatlan folyamatok indulhatnak el.* A Deák vezette magyar ellenállás így tudott – még passzivitásában is – világpolitikai tényezőként érvényre jutni. A helyzetből kibontakozó tragikum csupán az, hogy a magyar érdek érvényesülése a lengyel törekvések kibontakozását akadályozta. Hiába harcoltak magyar önkéntesek a lengyel felkelő csapatokban, hiába támogatta a harcot a magyar közvélemény, a két nép hagyományos történelmi egymásrautaltságára ezúttal árnyékot vetett a modern hatalmi politika.

Jegyzetek

- 1 *Alekszandr Mihajloviics Gorcsakov* (1798–1883) pályája elején Londonban, Rómában, Berlinben és Bécsben szolgált különböző diplomáciai beosztásokban, Oroszország államkancellárja, 1856–1882 között külügyminisztere.

- 2 *Johann Bernhard Rechberg* und Rothenlöwen (1806–1899) Metternich bizalmas munkatársa, 1841-ben Stockholmban, 1843-ban Rio de Janeiróban Ausztria követe, 1849–1855-ben képviselő a frankfurti szövetségi gyűlésen, 1859 és 1864 között osztrák külügyminiszter, közben 1859 és 1860 között miniszterelnök is.
- 3 *Engel-Janosi, Friedrich*: Graf Rechberg. Vier Kapitel zu seiner und Österreichs Geschichte. München u. Berlin, 1927. 100.
- 4 *Engel-Janosi*: i. m. 100.
- 5 Gorcsakov – Balabinnak, 1863. máj. 17. Haus-, Hof und Staatsarchiv Wien (továbbiakban: HHStA.) Rußland X. Karton 54/a. Berichte, 17/F. Másolat. 242–250. ff.
- 6 Az amerikai polgárháború válságos szakaszához érkezett: Anglia semmiképpen sem tudta magát lekötni Európában.
- 7 Február elején a brit kormány nyilatkozataiban is megnyilvánult bizonyos szabadságháborús retorika.
- 8 *Revunyenkov, V. G.*: Polszkoe vossztanyie 1863. g. i evropejszkaja gyiplotmatyija. Izdatyelsztvo Leningradszkovo Unyiverszityeta, 1957. 261.
- 9 *Revunyenkov*: i. m. 362.
- 10 *Filipp Nykolajevics Brunnov* (1797–1875) kurlandi grófi családból származik, 1818-tól áll diplomáciai szolgálatban, Nesselrode közvetlen és bizalmas munkatársa, 1840–54, illetve 1858–74 között londoni orosz nagykövet.
- 11 Gorcsakov – Brunnovnak, 1863. máj. 22. Külpolitikai Levéltár, Moszkva, Külügyminisztériumi Kancellária, 1863. Nr. 87. 489. f. In: *Revunyenkov*: i. m. 262.
- 12 Thun – Rechbergnek, 1863. máj. 22. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 18/A. 252. f.
- 13 Thun – Rechbergnek, 1863. máj. 19. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 18/B. 254–255. ff.
- 14 Thun – Rechbergnek, 1863. máj. 19. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 18/B. 254–255. ff.
- 15 Thun – Rechbergnek, 1863. máj. 19. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 18/B. 254–255. ff.
- 16 Gróf *Károlyi Alajos* (1825–1889) 1859-ben követ Koppenhágában, 1859-ben rendkívüli szolgálat Szentpétervárott, 1860–66, valamint 1871–78 között berlini nagykövet, 1878–88 között londoni nagykövet, Európa majd minden udvaránál teljesített diplomáciai szolgálatot, 1879-ben, Andrássy távoztával külügyminiszterjelölt: a megbízatást nem fogadta el.
- 17 Károlyi – Rechbergnek, 1863. jún. 5. HHStA. Preußen III. Karton 81. Berichte. Nr. 53/B. 12. f.
- 18 Károlyi – Rechbergnek, 1863. jún. 5. HHStA. Preußen III. Karton 81. Berichte. 53/B. 13. f.
- 19 *Charles Angélique Talleyrand* I. Napóleon külügyminiszterének unokaöccse, követ a weimari udvarban, majd nagykövet Szentpétervárott.
- 20 *Eduard Drouyn de Lhuys* (1805–1881) 1848-ban Franciaország londoni nagykövete, a felkelés idején Franciaország külügyminisztere, 1866-ban, a porosz-osztrák háború idején távozik posztjáról.
- 21 Több szemtanú és azóta megjelent számtalan irodalmi feldolgozás szerint az egész élete folyamán „*lengyelfőbidában*” szenvedő Bismarckot valósággal sokkolta a felkelés kitörése.
- 22 Károlyi – Rechbergnek, 1863. jún. 5. HHStA. Preußen III. Karton 81. Berichte. Nr. 53./B. 14–15. ff.
- 23 A porosz vezetés aktivitását erősen korlátozta saját parlamenti ellenzéke. A főleg liberális és baloldali képviselők *szigorú semlegességet* vártak volna el Bismarcktól a lengyel háborúban.
- 24 Károlyi – Rechbergnek, 1863. máj. 16. In: *Srbik, Heinrich*: Quellen zur deutschen Politik Österreichs 1859–1866. II. Band. Oldenburg–Berlin, 1935. 635.
- 25 Károlyi – Rechbergnek, 1863. máj. 16. In: *Srbik*: i. m. III. 188–189.
- 26 Károlyi – Rechbergnek, 1863. máj. 16. In: *Srbik*: i. m. III. 189.
- 27 Károlyi – Rechbergnek, 1863. máj. 16. In: *Srbik*: i. m. III. 189.
- 28 Uo.
- 29 Márciusban jött létre Ausztria, Franciaország és Anglia részvételével, III. Napóleon kezdeményezésére, Metternich tárgyalásainak következményeként. A szerződés a lengyeleket támogató koalíció „*ősmagjának*” számít.
- 30 Pesti Napló, 1863. jún. 10.
- 31 *Engel-Janosi*: i. m. 101.
- 32 Uo.
- 33 HHStA. Koronatanácsi jegyzőkönyvek. 1863.
- 34 *Engel-Janosi*: i. m. 102.
- 35 *Wereszycki, Henryk*: Austria a powstanie styczniowe. Lwów, 1930. 200.

- 36 *Wereszycki*: i. m. 201.
- 37 *Engel-Janosi*: i. m. 103.
- 38 *Engel-Janosi*: i. m. 103.
- 39 *Engel-Janosi*: i. m. 103.
- 40 *Rautenberg, Hans-Werner*: Der polnische Aufstand von 1863 und die europäische Politik im Spiegel der deutschen Diplomatie und der öffentlichen Meinung. Wiesbaden, 1979. 70–71.
- 41 *Engel-Janosi*: i. m. 103.
- 42 *Russel – Napiernek*, 1863. jún. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. Nr. 113. 228. f. (Dátum nélküli tiszttázat)
- 43 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 44 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 45 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 46 *Richard Metternich* (1829–1895) Clemens Metternich, Ausztria kancellárjának fia, 1859–1871 között nagykövet Párizsban.
- 47 *Apponyi* (Nagy-Apponyi) *Rezső* [Rudolf] (1812–1876) ősi magyar grófi család tagja, a Monarchia párizsi, majd londoni nagykövete.
- 48 A választjegyzéken a Ballhausplatzon május eleje óta dolgoztak, s az ülés időpontjában rendelkezésre állt egy változat, amely már több volt, mint nyersfogalmazvány.
- 49 Pesti Napló, 1863. jún. 16.
- 50 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 51 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 52 *Engel-Janosi*: i. m. 106.
- 53 *Zachar József*: Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 38.
- 54 *Dr. Karl Giskra* (1820–1879) brünni ügyvéd, az osztrák–német liberális *Alkotmánypárt* egyik vezetője.
- 55 Stenographische Protokolle des Reichsrates. Haus der Abgeordneten. 1. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 22.
- 56 *Dr. Eduard Herbst* (1820–1892) csehországi német képviselő, jogi szakértő, a prágai egyetem tanára, nagyosztrák liberális politikus.
- 57 *Zachar József*: Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt... 38.
- 58 Stenographische Protokolle... 1. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 22.
- 59 *Dr. Johann Nepomuk Berger* (1816–1870) bécsi ügyvéd, 1848-ban tagja volt a frankfurti parlamentnek, ahol a nagyosztrák programot képviselte. Az Alkotmánypárt tagja.
- 60 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 61 *Ignaz Kuranda* (1812–1884) osztrák újságíró, vezető bécsi lapok szemleírója, az Alkotmánypárt tagja. 1867-ben fontos szerepet játszott a magyar kiegyezés létrehozásában.
- 62 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 63 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 64 *Zachar József*: Az osztrák Verfassungspartei külpolitikája a Neue Freie Presse tükrében. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK, 1969. 17.
- 65 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 26.
- 66 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 67 „*Fehérek*”: a felkelés mérsékelt irányzatának tagjai.
- 68 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 69 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 70 *Rautenberg*: i. m. 352.
- 71 *Zachar József*: Az osztrák Verfassungspartei... 12.
- 72 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 73 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 74 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 75 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 76 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 26.
- 77 *Julius Alexander Schindler* (1818–1885) liberális Reichsrat-képviselő, alsó-ausztriai jogász.
- 78 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 26.
- 79 *Russell–Bloomfieldnek*, 1863. jún. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. Nr. 113. 226. f. (dátum nélküli tiszttázat)

- 80 Rechberg – Thunnak, 1863. jún. 18. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 212. f. (másolat)
- 81 Rechberg – Thunnak, 1863. jún. 18. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 211–212. ff. (másolat)
- 82 Pesti Napló, 1863. jún. 12.
- 83 Uo.
- 84 Bernstorff – Bismarcknak, 1863. máj. 14. APP. III. Nr. 506. Marginalie Bismarcks. In: *Rautenberg*: i. m. 339–340.
- 85 Redern – Bismarcknak, 1863. jún. 2. APP. III. Nr. 506. Marginalie Bismarcks. In: *Rautenberg*: i. m. 339–340.
- 86 *Murawjew, Graf M. N.*: Der Dictator von Wilna. Memoiren. Leipzig, 1883. (XIV.)
- 87 *Murawjew*: i. m. 3.
- 88 *Murawjew*: i. m. 4.
- 89 *Murawjew*: i. m. 4.
- 90 *Koberdowa, Irena*: Watykan a powstanie styczniowe. Warszawa, 1958.
- 91 *Revunjenkov*: i. m. 275.
- 92 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 23., ill. 21/E. 303–304. ff.
- 93 Pesti Napló, 1863. jún. 17.
- 94 Muravjov – Kraszińskynak, 1863. máj. 26. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 23. 312–313. ff.
- 95 Pesti Napló, 1863. jún. 17.
- 96 *Ratajczyk, L.*: Powstanie styczniowe jako wojna partyzanka. In: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 10/1964. 184–228.
- 97 *Kieniewicz, Stefan*: Historia Polski 1785–1918. Warszawa, 1970. 258.
- 98 A varsói területen az összlétszám 141 000 volt, a kievin 77 500 fő. Jelentős tartalékokat hívtak be és helyeztek el belső orosz övezetekben; ezek létszáma elérte a 200 000 főt. Ennek ellenére a szükséges (tervezett) létszám még nem is volt együtt, „*csupán*” 690 000 ember. (Az utóbbi szám egyébként az 1863-as év mozgósítási csúcadata.) *Revunjenkov*: i. m. 297.
- 99 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. 30. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 25/A. 318. f.
- 100 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. 30. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 25/A. 319. f.
- 101 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. 30. HHStA. Rußland X. Karton 54/b. Berichte. 322. f.
- 102 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. 30. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 25/F. 338. f. (Napier bizalmas közlése Thunnak arról az iratról, melyet az angol nagykövetség ezekben az ügyekben Gorcsakovnak nyújtott be.)
- 103 *Revunjenkov*: i. m. 299.
- 104 Orosz időszámítás szerint július 1-jén.
- 105 *Rautenberg*: i. m. 361–362.
- 106 Gorcsakov – Brunnovnak, 1863. júl. (1.) 13. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 298. f.
- 107 Gorcsakov – Brunnovnak, 1863. júl. (1.) 13. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 298. f.
- 108 Gorcsakov – Brunnovnak, 1863. júl. (1.) 13. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 298–299.
- 109 *Rautenberg*: i. m. 368.
- 110 Redern – Bismarcknak, 1863. júl. 21. APP. III. Nr. 597. In: *Rautenberg*: i. m. 363.
- 111 Apponyi – Rechbergnek, 1863. júl. 24. HHStA. England VIII. Karton 61. Berichte. Nr. 30. 62. f. (Nr. 3010. számjeltávirat)
- 112 *Rautenberg*: i. m. 363.
- 113 *Engel-Janosi*: i. m. 109.
- 114 Apponyi – Rechbergnek, 1863. júl. 16. HHStA. England VIII. Karton 61. Berichte. Nr. 47. 60–65.
- 115 *Rautenberg*: i. m. 365–366.
- 116 *Engel-Janosi*: i. m. 109.
- 117 *Engel-Janosi*: i. m. 109.
- 118 *Engel-Janosi*: i. m. 109.
- 119 *Báró Josef Lasser von Zollheim* (1815–1879) 1848-ban képviselő a frankfurti parlamentben, 1859-től osztályfőnök a bécsi belügyminisztériumban, majd 1860-tól a Schmerling-kormányban a „politikai közigazgatás minisztere” (belügyminiszter).
- 120 *Wereszky*: i. m. 219.
- 121 *Rautenberg*: i. m. 336.
- 122 *Rautenberg*: i. m. 367.
- 123 Drouyn de Lhuys – Montebellónak, 1863. aug. 3. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. (Thun másolata Rechbergnek) 335–338. ff.
- 124 *Rautenberg*: i. m. 367.

TÜZES KÁROLY

AZ ÚJ LIBERÁLIS BRIT KORMÁNY ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATAI 1869-BEN

A néhány esztendeig tartó konzervatív kormányzást, és ezen belül Disraeli tiszavirág-életű miniszterelnökségét ismét hosszú ideig és 1841 óta először szilárd parlamenti többségre is támaszkodó tisztán liberális uralom követte. A konzervatív kormány bukását belpolitikai okok idézték elő: az ír szigeten a protestáns egyház és az állam ügyeinek szétválasztásában, azaz az egyházak egyenjogúsításában, valamint a földkérdés rendezésében bizonyult használhatatlan alternatívának.

William Ewart Gladstone első minisztériumának külügyminisztere a harmadik alkalommal erre a tisztségre jelölt, tekintélyes Lord Clarendon lett. A külügyminiszter politikusi nagyságát leginkább Bismarck elismerő szavai fejezik ki, melyeket a francia–porosz háborút követően a külügyminiszter leányának mondott. A szövetségi kancellár szerint Clarendon lett volna az egyetlen politikus, aki megakadályozhatta volna a háború kirobbanását Franciaország és Poroszország között.¹

A régi–új külügyminiszter megnyilatkozásai arra utaltak, hogy Nagy-Britannia külpolitikájában nem lesznek lényeges változások: az angol magatartás a kontinens ügyeiben változatlanul tartózkodó lesz. A birodalom irányítóinak 1869. április 16/17-i levélváltása betekintést nyújt számunkra legfőbb külpolitikai elképzeléseiket illetően. Eszerint Lord Clarendon legfontosabb célja a „teljes akciószabadság biztosítása annak érdekében, hogy Őfelsége kormánya felhasználhassa azt, ha a körülmények és a szerződéses kötelezettségvállalás kötelmei úgy kívánják”.² Viktória királynő, miután jóváhagyta a Lord Clarendon levelében foglaltakat, megjegyezte, hogy sajnálattal kellett tapasztalnia „...hogy a kontinensen hajlamosak azt hinni, hogy Angliának nem áll szándékában sem érdekeiből következően, sem pedig szerződéses kötelezettségvállalása alapján erkölcsi támogatásnál többet nyújtani bármiféle esetlegesen kialakuló konfliktusban, és hogy az agresszív hatalom félreteheti minden aggodalmát azzal kapcsolatban, hogy talán keresztezi Anglia útját”.³

Keresve sem találhatnánk szemléletesebb illusztrációt a királynő aggodalmaira, mint azt a kijelentést, melyet az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi miniszterelnöke Franciaország megújuló belgiumi törekvéseivel kapcsolatosan az angol nagykövet előtt tett. Beust ugyanakkor őva intette a brit politikusokat attól, hogy tartózkodó politikai magatartásukat továbbra is fenntartsák. Lord Bloomfield így emlékezett Beust szavaira: „...az utóbbi évek tartózkodó politikája bátorítólag hatott a kontinens államaira, melyek annexióról álmodoznak; e politika azt a képzetet keltette, hogy Anglia nem kívánja korlátozni ambícióikat. Ő [Beust] ezt rendkívüli módon sajnálja, és attól tart, hogy [Anglia] ezt a politikát megbánja majd, és egy napon sajnálni fogja, hogy elveszíti régi szövetségeseit.”⁴

Franciaország megítélésének változásai

Az eddigi angol konzervatív külpolitikai irányítást az új liberális kormány törekvéseivel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a Franciaországgal szembeni magatartásban kezdetben jól körvonalazható irányváltoztatás történt. Gondolhatunk itt arra is, hogy Clarendon kevéssel külügyminiszteri székbe kerülése után elfogadta III. Napóleon császár konferenciajavaslatát a krétai válság rendezésére; nézetei a francia–porosz antagónizmusban is inkább a francia oldal felé közelítettek.⁵ A későbbi események pedig igazolták Lord Clarendonnak mindazokat az elképzeléseit, amelyeket még 1868 októberében, III. Napóleonnál tett látogatása idején alakított ki, és amelyekről a párizsi angol nagykövet, Lord Lyons tájékoztatta Lord Stanleyt: „[Napóleonnak] semmi oka nincs arra, hogy féljen Poroszországtól, ha nem ad neki újabb kihívást, másrészt azonban Poroszország nem fél a háborútól, ha Németország [Germany] és a világ számára is be tudja mutatni, hogy őt [Poroszországot] ebbe belekényszerítették.”⁶ Megállapíthatjuk, hogy Lord Clarendon egyik kortársa sem látta nála világosabban, hogy egy francia részről provokált háború milyen nagy szolgálatot tehet a német egység ügyének.

Az európai államférfiak közül többen is Lord Clarendonnál nyugtalanabban szemlélték a kiéleződő francia–porosz viszonyt. Így Beust is annak a véleményének adott hangot egyik, az európai helyzetet általánosan jellemző kijelentésében, hogy „nem szokása, hogy szükségtelenül háborús félelmet érezzen, azonban egy mindenre elszánt Franciaországgal az egyik oldalon, és egy hasonlóképpen elszánt Poroszországgal a másikon, nem lehet más, csakis aggodalmaskodó...”⁷

A Franciaországgal kapcsolatban meglévő angol illúziók azonban egy csapásra semmivé foszlottak, amikor Franciaország bejelentette az igényét arra, hogy két belga vasúti társaságot be kívánnak olvasztani a Francia Keleti Vasútba. Londonban azonnal megkongatták a vészharangot. Valóban nehéz lett volna ebben nem azt látni, amit Lord Clarendon a következő szavakkal fogalmazott meg: „...[ez] a francia kormány részéről egy vakmerő kísérlet Belgium bekebelezésére”.⁸

A Brit Birodalom irányítóinak korábban már említett áprilisi levélváltását is főként a Belgiumot fenyegető veszély inspirálta. Viktória királynő egyértelmű és határozott cselekvésre ösztönözte a külügyminisztert. Üzenetében arra is utalt, hogy „mély sajnálattal töltene el, ha azt kellene gondolnia, hogy Portugáliában és Belgiumban azt a képzetet keltik, hogy szükség esetén nem fordulhatnak segítségért Angliához. És az is, ha általában azt gondolnák, hogy erkölcsi támogatáson kívül már nem lehet ránk számítani, akkor Anglia elveszítené európai pozícióját.”⁹ Nem lehetett kétséges, hogy az 1839-es angol garanciavállalás értelmében Anglia, kötelezettségeinek megfelelően, segítséget nyújt majd Belgiumnak.

A kérdéssel kapcsolatban a bécsi angol követségről aggodalomra okot adó jelentések érkeztek a Foreign Office-ba. Lord Bloomfield szemernyi kétséget sem hagyott afelől, hogy a Monarchia fővárosában a francia célokot támogatják. Úgy tapasztalta, hogy Beustnak Franciaország iránt érzett szimpátiája az évek során mit sem változott, sőt, ha lehet inkább tovább erősödött: „Beust gróf soha nem rejtegette Franciaország irányában érzett szimpátiáját, de nem is hirdette azokat soha még ilyen nyíltan. Mindamellet ez semmi újdonságot nem jelent, minthogy szászországi minisztersége idején irányultsága francia volt. ...akkoriban a francia befolyás óvta meg a kis királyságot attól, hogy Poroszország teljesen bekebelezze. A Párizsból kormánya felé gyakran megnyilvánuló politikai jóakarattal mellett még azt is megjegyezhetem, hogy a francia kormány sokféle

módon hasznos volt Ausztria számára, ami főként tőzsdei-pénzügyi megállapodásokat tett lehetővé, ezek nagy nyereséget eredményeztek, és így nagyra értékelik őket Bécsben; Ausztriának a jelen pillanatban bizonyosan nem lehet másra oka, mint elégedettségre a francia kormánynek irányában megnyilvánuló kedvező magatartása miatt.”¹⁰

Lord Bloomfield korábban már említett április végi jelentésében, miután röviden vázolta hazája és Franciaország korabeli kapcsolatait, még adott némi hitelt annak a kijelentésnek, melyet Beust országa békeszándékával kapcsolatban tett. Véleményét így összegezte: „...mi boldogan folytatjuk az egyetértés jegyében politikánkat Franciaországgal, és bízom a császár Anglia iránti jóindulatában; országunk – és ezt Ócsászári felsége is jól tudja – nagyon is érdekelt Belgium függetlenségében. Bízom a császár jóindulatának folytonosságában, amely lehetővé teszi a két ország számára egymás megértését, amelynek a béke folyamatosságát kell eredményeznie. Bízom továbbá abban is, hogy Beust gróf teljes komolyságában tekint a Belgium és Franciaország között kialakult problematikus helyzetre, és felajánlja befolyását az egyetértés felé vezető út egyengetésében, a Belgium függetlenségével és semlegességével kapcsolatos szerződésekből foglaltak alapján. [Beust] válaszként kijelentette, hogy Ausztria érdeke a béke, és országának annak elérése érdekében kell munkálkodnia.”¹¹

Május elején a nagykövet azonban már úgy látta, hogy a béke megőrzése érdeke ugyan az Osztrák–Magyar Monarchiának, de óva intette kormánya politikusait attól, hogy azt képzeljék, hogy Beust majd mindent el fog követni Belgium függetlenségének fenntartása érdekében. Ennek éppen az ellenkezőjéről számolt be az angol nagykövet: „Nem mondhatom, hogy azt gondolom, hogy Beust gróf Belgium irányában nagy jóakaratot tanúsítana majd, vagy bármiféle hathatós támogatást nyújtana e királyság függetlenségének megőrzése érdekében, készségesen ad azonban majd olyan tanácsot, amely előmozdíthatja a béke ügyét...”¹²

Amikor egy Londont rendkívül kellemetlenül érintő fejlemény következett be, vagyis az, hogy Beust támogatásáról biztosította Franciaországot Belgiummal kapcsolatos törekvéseiben, a Foreign Office a következő utasítást küldte Bécsbe: „Nagy csalódást okozott a ... királynő kormánya számára, amikor arról értesült, hogy a Franciaország által követelt engedményeket éppen Beust gróf ajánlotta, amennyiben – bár Franciaország kormánya részéről nem tételezünk fel semmiféle ellenséges szándékot – kétségkívül szándékában állt e kormánynak Belgium függetlenségének megcsorbítása. ...a királynő kormánya nem csupán Belgium függetlenségének megőrzésére törekszik, hanem az is meggyőződése, hogy a háború és béke kérdése bármely pillanatban Belgium sorsán múlhat; bár Beust gróf állítása alapján nem szabad arról elfeledkeznünk, hogy az 1866. évi háborút megelőzően Bismarck gróf felajánlotta Belgiumot Franciaországnak semlegessége megőrzése fejében, arra is emlékeztetni kell azonban, hogy a császár ugyanakkor haragosan elzárkózott egy ilyen javaslat elfogadása elől. Belgium kétségkívül képtelen egyedül ellenállni hatalmas szomszédai bármelyikének, erkölcsi ereje ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen abban az esetben, ha a nagyhatalmak vállalják azokat a kötelezettségeiket, melyeknek vállalása közös érdekük volt, amikor Belgium függetlenségét és semlegességét garantálták.”¹³

Beust diplomáciai lépései kétségtelenül kedvező körülményeket teremtettek az Osztrák–Magyar Monarchia számára. A francia törekvések támogatásának köszönhetően a két ország között egy minden eddiginél előnyösebb szerződéstervezet jöhetett létre, amely egy francia–porosz háború esetén annak feltételezésével, hogy Oroszország a konfliktuson kívül marad, az Osztrák–Magyar Monarchiának csak semlegesség-

get irányzott elő. A két ország közötti diplomáciai és katonai kapcsolatok az év vége felé valóban új dimenziót nyertek. Ferenc József és III. Napóleon is jelen volt a Szezei-csatorna novemberi megnyitóján, és a legmagasabb katonai szinten is együttműködés volt kialakulóban, amely szinte a francia–porosz háború kezdetéig fennmaradt.¹⁴

A katonai együttműködés részleteinek kimunkálását szolgálta Albrecht főherceg 1870. februári látogatása is, s ezt Lebrun francia tábornok júniusban viszonzotta Bécsben.¹⁵ A katonai jellegű tárgyalások végül minden különösebb eredmény nélkül záródtak, s Ferenc József meglepő nyíltsággal fogalmazta meg Lebrun tábornoknak aggódalmait egy poroszellenes francia–olasz–osztrák–magyar katonai akcióval kapcsolatban: „...békét akarok; háborús döntésre kényszeríteni kell engem. Remélem, hogy Napóleon császár mind bel-, mind külpolitikai személyes helyzetemmel számolni fog. Ha vele egy időben üzenek hadat, akkor teljesen tisztában vagyok azzal, hogy Poroszország, miközben újra előveszi a német kérdést, nemcsak saját országa és Dél-Németország német néptörzseit rázná fel hatalmas mértékben, hanem bevonná ebbe Ausztria–Magyarország német törzseit is, ami kormányomra nagyon végzetes lenne.”¹⁶ Ezek a gondolatok és katonai megfontolások, valamint a belpolitikai természetű ellenérvek most is, csakúgy mint 1867-ben, egy a poroszok ellen francia szövetségben megvívott háború ellen szóltak.

A fent említett, érlelődő francia–osztrák együttműködéshez harmadikként szívesen csatlakozott volna az olasz uralkodó is. Ehhez azonban mindenekelőtt a Monarchiával szemben fennálló területi igényeit kellett volna mérsékelnie, és Róma francia megszállása miatti nézeteltérését is rendeznie kellett volna III. Napóleonnal. Az olasz politikusokból hiányzó önmérséklet végül megakadályozta ennek a formálódó hármasszövetségnek a létrejöttét. Az eddig ellenséggként szemben álló szomszédos államok közötti közeledés a Monarchia területén szolgálatot teljesítő brit diplomaták figyelmét sem kerülhette el. Elsőként a trieszti angol konzul jelentette Bécsbe, hogy Ferenc József fogadta az olasz király megbízottját. Bloomfieldnak az eseménnyel foglalkozó híradása szerint: „Beust gróf reméli, hogy ez abba az irányba fog hatni, hogy fokozni fogja az egyetértést Ausztria és Olaszország között, és ennek előmozdítását ő [Beust] nagyon szeretné.”¹⁷

A következő hónapok bécsi sajtójában gyakran jelentek meg olyan híresztelések, amelyek egy alakulóban lévő osztrák–olasz szövetségről szóltak. Az angol diplomata ezzel kapcsolatos kérdéseire a kancellár „tagadta a tudósítás igaz voltát, azt szeretné azonban, hogy azt higgyék, Ausztria és Olaszország között a jövőre vonatkozóan létezik egy a kötelezettségvállalásból fakadó egyetértés”.¹⁸ Az 1859-es és 1866-os véres háborúk engesztelhetetlen ellenfeleinek az ellenségeskedést együttműködéssel felváltó politikáját a Foreign Office-ban is meglepéssel szemlélték: „Öexcellenciájának [Beustnak] tolmácsoltam Ófelsége, a Királynő kormányának elégedettségét a császári kormány Itáliával folytatott politikájával kapcsolatban.”¹⁹

A porosz–osztrák sajtóvita

Volt egy európai főváros, amelyben szinte valamennyi korábban említett eseményre aggodalommal figyeltek. Ez a hely természetesen Berlin volt. Bismarck számára Franciaország befolyásának Belgium feletti kiterjesztése nem sok jót ígért. A délnémet államokban egyre mélyülő osztrák befolyást szintén aggasztó fejleménynek tekintették. Az

Osztrák–Magyar Monarchiának és Franciaországnak Itáliával bővülő kapcsolatait is veszélyforrásnak tartották a porosz fővárosban. Miután Bismarck kísérlete az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai elszigetelésére kudarcot vallott, az európai szintéren legfőbb ellenlábásának tekintett Beust ellen indított sajtókampányt a kormányhoz közel álló sajtóorgánumokban. A mindkét fél részéről hamarosan személyeskedésbe torkolló dühödő sajtóhadjárat nagy riadalmat váltott ki az európai udvarokban.

1869 áprilisában, amikor Lord Clarendon Viktória királynőnek összegezte mindazt, amit az angol kormány addig az európai béke megőrzéséért tett, a külügyminiszter a krétai válság megoldása, valamint III. Napóleon Belgiummal kapcsolatos eredeti szándékának megváltoztatása mellett személyes diadalának tekintette a porosz–osztrák sajtóháborúban vállalt közvetítő szerepét: „Lord Clarendon bátorodik emlékeztetni Feliségedet, hogy Bismarck gróf és Beust gróf is kinyilvánította köszönetét azért a baráti beavatkozásért, amellyel megálljt parancsolt a sajtóhadviselésnek, amely napról napra szította a gyűlölködést Ausztria és Poroszország között.”²⁰

Ez a sajtókampány jól illusztrálja azt a nem teljesen pozitív jelenséget is, hogy a sajtó, tájékoztató funkcióján messze túllépve, elsőrendű közvéleményformálóra és propagandaeszközzé vált. A sajtó ily módon megnövekedett jelentőségével Beust is számolt, így csakhamar kormányra kerülése után, 1867. január 1-jétől a sajtó ügyeit a külügyminisztérium egy külön részlegéhez rendelték. 1869-ben pedig titkos kormány-alapot is létesített, főként államrendőrségi és sajtópolitikai célokra.²¹

Beust 1870-ben kampányt kezdeményezett az Osztrák–Magyar Monarchia angliai népszerűsítésére is. A propagandaanyag Beust utasításai szerint készült el, a kiadvány elkészítésére pedig Henry de Wormst (1840–1903) jelölték ki. Az anyag először, a szerző megjelölése nélkül, 1870-ben angol nyelven, majd a szerző nevének megjelölésével 1877-ben franciául és németül jelent meg.²² Annak ellenére, hogy Beust a Monarchia és saját politikája népszerűsítésében nem ért el komolyabb sikereket, „az újjászerveződő birodalomban rejlő kereskedelmi és pénzügyi lehetőségek iránti angol érdeklődés felkeltéséhez és a Monarchia nemzetközi politikai súlyának növeléséhez a brit publicisztika osztrák manipulálása nagyban hozzájárult”.²³ Egy, az angol külügyminisztertől származó bécsi követi utasítás is arra enged következtetni, hogy Beustnak valóban voltak álmatlan éjszakái angliai népszerűtlensége miatt: „Meg kell azonban jegyezniem – írta Clarendon Bloomfieldnek –, nincs tudomásom arról, hogy bármiféle alapja is lenne annak az Óexcellenciája tudatában kialakult képnek, hogy ennek az országnak a jóakarátát nem sikerült elnyernie; meggyőződésem, hogy ez a kép, amelynek alapját én magam képtelen vagyok meglelni, kellő megfontolás hatására szertefoszlik majd.”²⁴

A porosz–osztrák sajtóvitával kapcsolatosan a bécsi angol nagykövetség sokféle és árnyalt híradást is lehetővé tévő információval rendelkezett. Még a tapasztalt angol diplomatát is meglepte az újságcikkek szenvedélyes hangneme és a vita hevesége. A kérdéstről 1869. január 5-én a nagykövet a következőket fejtette ki Beust előtt: „...a mindkét kormány által bátorított újságok nyelvezete egyaránt elkeseredettnek tűnt.”²⁵ Beust a Monarchia poroszországi követétől, Wimpffen gróftól származó híradásra hivatkozva a teljes felelősséget Bismarckra hárította: „Ezért a fegyvercsörgetésért a felelősség Bismarck gróftot terheli. ...előkészületeket tettek és adatokat gyűjtöttek egy, az osztrák politika és személyesen ellene indítandó, jól szervezett sajtókampány céljaira.”²⁶ Azt a Berlin részéről személye ellen felhozott vádat, miszerint a déli német államokat minden módon megpróbálta Poroszország ellen fordítani, Beust több alkalommal szenvedélye-

sen visszautasította: „Amikor csak alkalom nyílt a beszélgetésre Beust gróffal, ő mindig egyértelműen azt akarta velem megértetni, hogy nem akar belekeveredni a délnémet államok ügyeibe, s politikája szigorúan a prágai békekötés pontjain alapul, azonban rendszeresen azt a benyomást keltette, hogy a délnémet államok által kedvezőtlenül fogadott növekvő porosz befolyás miatt nem valószínű, hogy ezek a Majnától délre fekvő államok a közeljövőben egyesülést terveznének az Északnémet Szövetséggel.”²⁷

1869. március 30-án az angol diplomata arról faggatta a birodalmi miniszterelnököt, hogyan is vélekedik valójában az ellene irányuló sajtókampány okairól, mellyel kapcsolatban Beust „azt mondta, hogy Berlinben bűnrészességgel gyanúsítják azért, hogy fenntartja a Dél-Poroszországgal szemben tanúsított ellenségességét, ami egyszerűen nem igaz. Már egy éve nem küldött egyetlen politikai instrukciót sem Münchenbe, sem Stuttgartba, sem Karlsruheba vagy Darmstadtba, és nem őt kellene vádolni azért a szimpátiáért, amely Dél-Németországban érezhető Ausztriával kapcsolatban. Bismarck gróf vele szemben megnyilvánuló gyűlöletének valódi okát valószínűleg az ő alkotmányozó és parlamenti sikereiben, valamint Párizsban és Firenzében megvalósított növekvő befolyásában kell keresni. (...) Szilárd meggyőződése, hogy Bismarck gróf helyzetét a nemzeti igények alááshatják, s ha ez megvalósul, az megszabadítaná Németországot Poroszország jármától.”²⁸

Lord Bloomfield a bécsi porosz követet, Werther bárót is megkérdezte arról, hogy a porosz kormánynak milyen indítékai voltak az egyre inkább aggasztó méreteket öltő sajtóhadjárat fenntartására. Werther báró „bizalmasan megjegyezte, hogy részben Beust gróf volt a nagy akadálya a két kormány közti jobb kapcsolatok visszaállításának. Bismarck személyes ellenszenvvel viseltetik irányában, ő és [Werther] nem lát semmiféle esélyt a két ország közötti kapcsolatok fejlesztésére mindaddig, amíg Beust gróf lesz az ausztriai ügyek irányítója. Azt mondtam Werther bárónak, hogy igen veszélyes következményekkel járhat a Beust megbuktatására tett kísérlet, Beust pedig nem fog könnyen lemondani hivataláról. Beust felbecsülhetetlen értékű és hasznos változtatásokat valósított meg a birodalomban, és élvezti a császár, valamint az Alkotmánypárt támogatását is.”²⁹ A fent felsorolt tények is egyértelműen jelzik, hogy az angol diplomata változatlanul szilárdnak ítélte meg a közös miniszterelnök belpolitikai helyzetét, és semmi esélyt nem látott arra, hogy a bismarcki „hadjárat” sikerrel járhat.

A két államférfi konfliktusa természetesen a magyar politikusokat is állásfoglalásra készítette. A nagykövet a Pester Lloydban napvilágot látott véleményekkel illusztrálta a magyarországi közhangulatot: „A csatolt cikk a Pester Lloyd független folyóiratból származik. A cikk írója a porosz sajtó hangneméből feltételezi, hogy Bismarck gróf politikájának egyik célja ellenségeskedést szítani Ausztria és Magyarország között; erőteljes hangsúllyal állítja, hogy ennek a politikának Magyarországon nincs esélye a sikerre; és bár a magyar nemzet biztosan nem fog támogatni semmiféle agresszív kísérletet, hogy revansot vegyen Poroszországon a Sadowánál elszenvedett osztrák katasztróféért, mindazonáltal a legutolsó emberét és a legutolsó fillérjét is kész feláldozni azért, hogy az osztrák–magyar királyság [sic!] integritását egy külső agresszióval szemben megvédje. Azért továbbítom (...) ezt a cikket, mert úgy gondolom, hogy megfelelőképpen szemlélteti a magyarországi többség őszinte érzéseit e kérdésben.”³⁰

Lord Bloomfield a Monarchia ausztriai területeinek közhangulatáról is megnyugtató hangnemben tudósított: „...nincs háborús párt a birodalomban. Valamennyi párt meggyőződése, hogy a béke elengedhetetlen a hadsereg újjászervezéséhez, az alkotmány fejlesztéséhez, a megkezdett és jelenleg megvalósítás alatt álló vasútvonalak befejezésé-

hez, amely többé-kevésbé a külföldi tőkebefektetésektől függ. Egy újabb háború vállalása a jelenlegi helyzetben az egész Osztrák–Magyar Monarchiát a megállíthatatlan felbomlás folyamatába sodorná.”³¹

A bécsi angol nagykövet még áprilisban sem adhatott hírt a két államférfi fagyos viszonyában tapasztalható enyhülésről, júliusban pedig úgy vélekedett, hogy mindaddig, amíg ez a két államférfi irányítja a két állam külügyeit, addig nem várható semmilyen változás.³² Lord Bloomfield tartózkodott azonban attól, hogy egyértelműen állást foglaljon a vitában érintett egyik vagy másik fél mellett. Erről az álláspontonról a következőképpen nyilatkozott: „...nem szándékozom az osztrák birodalmi miniszterelnök oldalán Poroszországgal vitába szállni. Ő [Beust] ugyanis aktívan törekszik arra, hogy az ő birodalmának érdekeit előtérbe helyezve éljen minden lehetőséggel Poroszország kárára, és erre keresve sem találhatnánk jobb bizonyítékot, mint azt a buzgalmat, mellyel az osztrák kormány arra törekszik, hogy megvalósítsa a megbékélés politikáját Itáliával, és hogy leválassza azt a porosz befolyásról.”³³ A nagykövet jelentései hosszan tartó és elkeseredett ellenségeskedést jósoltak a szemben álló felek között, véleménye szerint ugyanis a Hohenzollern- és a Habsburg-dinasztia között olyan mértékű a gyűlölet, hogy évek kellenek a kapcsolatok normalizálásához. A Habsburg részről megnyilvánuló ellenszenvet a nagykövet szavai így érzékeltetik: „Nem számolhatok be arról, hogy ebben az Udvarban bármilyen jelét is látnám a porosz királyi családdal szembeni jóakarát visszatérésének. Nem feledhetik azokat a sebeket, amelyeket 1866-ban Poroszországtól elszenvettek, sem pedig a porosz udvar háborút megelőző kiterjedt intrikáit; továbbá azt sem ismerik majd el, hogy a háborút tőlük eredő provokáció eredményezte. Ezért attól tartok, hogy évek telnek még el addig, amíg a szívélyes, vagy akár csak a jó kapcsolatok is helyreállhatnak majd a két dinasztia között. Azt azonban meg kell jegyeznem, hogy egyetlen kivételt tesznek itt, mégpedig Poroszország trónörökösének személyével...”³⁴

Annak ellenére, hogy az angol diplomata kiválóan ismerte mindkét fél érveit, jóslata mégsem egészen így vált be. A porosz fél ugyanis hamarosan lépéseket kezdeményezett a megbékélés elősegítése érdekében. Először a porosz sajtó váltott át békülékenyebb hangnemre, majd pedig Bismarck és Beust között sor került egy, a közeledést elősegítő üzenetváltásra. Erről az angol nagykövet, kormánya nevében, így nyilatkozott: „...biztos vagyok abban, hogy a Királynő kormánya örömmel veszi majd ezt az értesülést, és Ausztria és Poroszország között a javuló viszony nyitányának tekinti azt.”³⁵ A Foreign Office-ban nemcsak hogy örömmel nyugtázták a két ország fagyos viszonyában bekövetkezett lassú javulás jeleit, hanem közvetítésre is kísérletet tettek. Erről értesülhetünk az augusztus 30-án kibocsátott követi utasításból: „A. Loftus³⁶ azon a véleményen van, hogy a kérdésben a berlini kormány jelenleg Beust gróf részéről bármilyen békülékeny lépést szívélyesen fogadna és viszonzna. Az Ön belátására bizzuk, hogy eldöntse, helyes és előnyös volna-e arról biztosítani Beust gróftól, hogy milyen őszinte örömmel töltene el a ...Királynő kormányát, ha arról értesülne, hogy nem mulasztottak el egyetlen lehetőséget sem arra, hogy Ausztria és Poroszország kormányai között helyreállítsák azokat a baráti kapcsolatokat, amelyeket a ...Királynő kormánya is ténylegesen látni szeretne.”³⁷

Lord Bloomfield a porosz–osztrák viszony még egy fontos vetületére hívta fel külügyminisztere figyelmét, vagyis arra, hogy az Andrassy-kormány állásfoglalása döntően számításba veendő minden porosz vonatkozású ügyben. A nagykövet egy Pesten megjelent politikai pamflet alapján arra a következtetésre jutott, hogy „amennyiben ez

képviseli a jelenlegi magyar vezetés nézeteit, akkor mindebből az válik nyilvánvalóvá, hogy Poroszország ambícióinak útjában nem áll a Magyar Királyság mostani adminisztrációjánál félelmetesebb akadály. Nem meglepő tehát az, hogy porosz ügynökök most is aktívan lépnek fel Magyarországon, és a porosz pénzeket bőkezűen osztogatják abból a megfontolásból, hogy bizalmatlanságot keltsenek Ausztriával szemben, és gyengítsék az Andrassy-minisztériumot.”³⁸

Az első kapcsolatfelvételre Andrassy Gyula gróf magyar miniszterelnök és Bismarck kancellár között még 1868 decemberében sor került. A miniszterelnök a porosz hadseregben egykor szolgálatot teljesítő Scherr-Thoss Arthur gróftól küldte tárgyalni Berlinbe. A megbízatás éppen a sajtóhadjárat befejezését szolgálta. Scherr-Thoss arra nézve is utasítást kapott, puhatolja ki Bismarcknak, illetve Poroszországnak Ausztria német területeire vonatkozó esetleges igényeit. Scherr-Thossnak, visszaemlékezéseinek valószínűleg nem egészen pontos tanúsága szerint, azt is világossá kellett tennie Bismarck számára, hogy a prágai békekötéssel a Majnánál megvont határok megváltoztatására irányuló porosz törekvésekkel kapcsolatban Magyarország, illetve a miniszterelnök közömbösséget tanúsítana. Minden valószínűség szerint ezt a hírt Berlinben örömmel nyugtázták, mivel az 1869. január 2-án megtartott tárgyaláson válaszában Bismarck annak a véleményének adott hangot, hogy a Monarchia dualisztikus szervezete miatt Poroszországnak ebből az irányból nem kell agressziótól félnie, és országa számára Ausztria–Magyarországnak mint szövetségesnek nagy értéke van. Ezeket a gondolatokat viszont a magyar miniszterelnök értékelhette nagyra, és még inkább Bismarcknak azt a megjegyzését, hogy a nagyhatalmaknak a civilizációra leselkedő legnagyobb veszéllyel, azaz Oroszországgal, szemben kell együttműködniük.³⁹

A következő év első napjaiban Lord Bloomfield az osztrák–porosz viszony további normalizálódásáról adhatott számot. Beust miniszterelnök tudomására hozta azt a berlini követtől származó jelentést, amely Bismarckkal folytatott első megbeszéléseiről tájékoztatott. Beust kijelentette, hogy „egy új politikai korszak vette kezdetét”. Ehhez az angol diplomata hozzáfűzte, hogy „jelenleg jó megértés van közöttük”.⁴⁰

Az év második felében az európai nagyhatalmi politika mindkét neuralgikus pontján, a porosz–francia és a porosz–osztrák kapcsolatokban is az értelem felülkerekedni látszott a szenvedélyeken. A viták elcsendesültek, és a megelőző néhány évhez képest valóban csökkent a háborús veszély. Az angol külügyminiszter a szemben álló felek közötti közvetítéssel maga is sokat tett az európai béke megőrzéséért. A nyár végén Franciaországban és a német államokban tett utazásai során meglepedéssel tapasztalta, hogy erőfeszítései nem voltak hiábavalóak. Wiesbadenben a porosz királynétől ugyan sok rosszat hallott a francia politikusok által erőltetett fegyverkezésről, Beustról, akit a királyné a porosz–osztrák viszony javulását leginkább akadályozó személynek tartott, és Európa *enfant terrible*-jének nevezett, értesült továbbá a szocializmus növekvő veszélyeiről és arról, hogy a birodalom bizonyos részeiben a porosz uralom egyre népszerűtlenebb. Lord Clarendon igyekezett megnyugtani a királynét, mondván, hogy a Franciaország részéről tapasztalható fenyegetés nem ad okot különösebb aggodalomra, mivel a fegyverek felhasználásáról a császár egymaga dönt. Az Európában fenyegető szocializmust ő is új és félelemre okot adó veszedelemnek nevezte.⁴¹

Lord Clarendon útjának következő állomása Párizs volt. Itt III. Napóleonnak beszámolt németországi tapasztalatairól, az ott megfigyelhető békeszándékról, a Dél-Németországban érezhető önállósodási törekvésekről, és igyekezett megnyugtani az uralkodót, hogy semmiféle megállapodásról sincs tudomása Poroszország és Oroszor-

szág között. Mindehhez azonban most is hozzáfűzte azt az általunk már ismertetet nagyon fontos elképzelését, miszerint „ha Franciaország támadna, ez egy hónap alatt többet tenne Németország megszilárdításáért, mint amit Bismarck öt év alatt érhet el, és abban az esetben, ha Ausztria Poroszország ellenében Franciaországhoz csatlakozik, Oroszország Poroszországot támogatná. [III. Napóleon] válaszként kijelentette, hogy erőteljes nyomás nehezedett rá, hogy Ausztriával és Itáliával egy támadó és védelmi szövetséget hozzon létre. Ő azonban ezt mint meggondolatlan és hasznavethetetlen dolgot elvetette, mivel egy ilyen szerződés mindenekelőtt irritálná Poroszországot, és természetesen aktív ellenségeskedésre készítetné. Egy ilyen megegyezés nem lenne igazán kötelező érvényű Ausztriára és Itáliára nézve, amennyiben nem kívánnak segítséget nyújtani [III. Napóleonnak], ha viszont fel kívánnak lépni mellette, akkor azt szerződés nélkül is megtehetik. Szóltam még a gigantikus méretű fegyverkezésről, arról az elviselhetetlen teherről, amit ez az embereknek jelent, és az emiatti állandó háborús veszélyérzetről is. A császár egyetértett ugyan mindezzel, de azt is kijelentette, hogy a jelenlegi porosz uralkodó életében, és mindaddig amíg a jelenlegi porosz rendszer fennáll, véleménye szerint nem kerülhet sor semmiféle nagyobb jelentőségű változásra.”⁴²

A fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az Európába beköszöntő csendes őszt valójában csak fenyegető viharok elejének tekinthetjük, mivel a nagyhatalmak közti vetélkedés egyik fontos területén, a fegyverkezésben, illetve annak visszaszorításában nem értek el jelentős eredményeket. A következő év elején a kortársak ugyan tanúi lehettek annak a francia kezdeményezésnek – azt Lord Clarendonnak úgy kellett Bismarck felé közvetítenie, mintha ez az ő személyes javaslata lett volna –, ami részleges és párhuzamos lefegyverzést irányzott elő.⁴³ A javaslatra porosz részről a válasz merev elutasítás volt, s mivel a francia kormány külügyminiszteri posztjára 1870 áprilisában a poroszellenes érzelmeiről ismert és harcias kedvű politikus, az addigi bécsi nagykövet, Duc de Gramont került, ez egyszer és mindenkorra véget vetett a leszerelés sikerével kapcsolatos illúzióknak.

A Gladstone-kormány politikájának új elemei és az Osztrák–Magyar Monarchia

Az angol kormány nagyhatalmakhoz fűződő viszonyában bizonyos mértékű hangsúlyeltolódásról számolhattunk be. A keleti kérdésben a liberális és konzervatív kormányok által is képviselt irányzatban, a balkáni *status quo* politikájában azonban igazi fordulatnak lehattunk tanúi. Az eddig követett politika a Török Birodalom minden eszközzel való fenntartását tűzte ki alapvető céljául, most azonban a Balkánon napirendre kerülő változásoknak elébe menő, rugalmas reagálást is lehetővé tevő, többirányú politika körvonalai kezdtek kibontakozni. Az angol külpolitika modern elemzője, Rainer F. Schmidt értékelése szerint Gladstone a keleti kérdés megoldására a Balkánon a megbékélés érdekében politizált és nem szándékozott mereven elutasítani minden orosz revíziós kívánságot: „A Balkán-félsziget számára egy megbékélési stratégia kidolgozásán fáradozott, a keresztény balkáni államok részére autonómia-megoldás formájában. Ennek a balkáni megbékítésnek a háttere erőteljesen eltért Palmerston krími háborús politikájától, valamint a nevezetes 1856. áprilisi hármass szerződés gyakorlati feladatától, ami egy felújított orosz agresszióval szemben Angliát Franciaország és Ausztria oldalán Törökország aktív védelmére kötelezte.”⁴⁴ Ennek a keleti kérdésben megmutat-

kozó irányváltásnak Gladstone miniszterelnök életművében mély gyökerei voltak. Már 1856-ban is azt az elképzelést képviselte, hogy az Oroszországgal szembeni leghatékonyabb védelmet egy független Románia jelentené.⁴⁵

A Szezei-csatorna átadást megelőző hónapokban a szultánnak és egyiptomi vazallusának ellentéte okozott riadalmat a nagyhatalmak körében. Minthogy a krétai konfliktus csak nemrég zárult le, a nagyhatalmak egyikének sem fűződött érdeke a viták újraélesztéséhez a keleti kérdésben. Az egyiptomi alkirály, a kedive és a szultán között kirobbanó ellenségeskedés háttérében az alkirály európai látogatása és az azzal kapcsolatos szultáni vád húzódott meg, vagyis az, hogy az alkirály európai támogatókat keresett új és nagyszabású fegyverkezési programjához. A szultán szerint az alkirály arra törekedett, hogy elszakítsa az Egyiptomot a Török Birodalomhoz fűződő szálakat. A nagyhatalmaknak a válságban tanúsított magatartását ezúttal komoly gazdasági megfontolások befolyásolták. A krími háborút követően ugyanis a Török Birodalom balkáni térségében egyre növekvő mennyiségben jelentek meg a főként angol és osztrák termékek. A helyi kézműiparok nem voltak versenyképesek az olcsón termelő nyugati iparral szemben, és nehézségeiket az is tovább fokozta, hogy főként angol befolyásra a Porta is a szabadkereskedelem útjára lépett. Mindezek a gazdasági folyamatok rendkívül károsan befolyásolták a balkáni államok jövőjét.⁴⁶ Az angol és osztrák gazdasági térnyerés mellett a Török Birodalom egyiptomi része hagyományosan Franciaország érdeklődésének és pénzügyi befektetéseiének színhelye volt. Az 1860-as évek végétől az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és gazdasági vezetői is fokozódó figyelemmel tekintettek a Közel-Keletnek erre a térségére.

Amint azt várni lehetett, mindkét vitában álló fél részére erőteljes angol figyelmeztetés érkezett, melyben a két uralkodót jogaikra, de sokkal inkább kötelességeikre emlékeztették. Lord Clarendon bécsi nagykövétét is tájékoztatta kormánya lépéseiről: „Ófelsége a Királynő kormánya mély aggodalommal tekintene a Porta és az egyiptomi kormány közötti jó kapcsolatok megzavarására, így lépéseket tett mind Konstantinápolyban, mind pedig Alexandriában, hogy a felekre a mérséklet és megbékélés jegyében nyomást gyakoroljon. A kormány nem rejtette véka alá azt a véleményét, hogy az egyiptomi kormány részéről bármely olyan lépés, amely összeütközésbe kerülhetne a szultán legitim jogaival, komoly ellenállásba ütközne... [ugyanakkor] bármilyen kísérlet a kedive letételére vagy rangjától való megfosztására, a legelőnytelenebb és legártalmasabb következményekkel járna.”⁴⁷

Az angol kormány a mérleg nyelvének szerepét kívánta játszani a viszályban, és a válság mielőbbi elsimításán fáradozott. Londonból azzal a feladattal bízták meg a bécsi nagykövetet, hogy tájékozdjék az osztrák–magyar magatartásról. Lord Bloomfield még egy korábbi, július 26-i jelentésében utalt arra, már közölte Beusttal, hogy kormánya mindent el fog követni a szultán és az alkirály közötti harmónia visszaállításáért.⁴⁸ Egy hónappal későbbi megbeszélésükön a Monarchia közös külügyminisztere is úgy nyilatkozott, hogy „szintén tett erőfeszítéseket annak érdekében, hogy helyreállítsa a harmóniát a szultán és a kedive között”.⁴⁹ Újabb egy hónappal később a nagykövet arról tájékoztatta a Foreign Office-t, hogy Beustnak láthatóan kétségei vannak a nagyhatalmak közös konstantinápolyi és alexandriai fellépését illetően, „azonban még bizakodott abban, hogy Ausztria egyetértése Angliával és Franciaországgal ebben a fontos kérdésben megakadályozza a komoly konfliktus kialakulását”.⁵⁰ Ha nem is robbant ki komoly konfliktus, mégis a nagyhatalmi koncert hangjába disszonáns elemek is vegyültek. Nagy-Britannia ugyanis ebben az időszakban még nem mutatott érdeklődést a

Szuezi-csatorna irányában.⁵¹ A szilárd egyiptomi pozíciókkal rendelkező Franciaország és vele a nem elhanyagolható mértékű kereskedelmi érdekelttséggel bíró Osztrák–Magyar Monarchia is szélesebb körű jogokat kívánt biztosítani a szultán egyiptomi vazallusa számára. Ferenc József császár is ilyen értelmű tanácsot adott a török uralkodónak, akinek tüntető távolléte a Szuezi-csatorna avatásáról egyaránt szólt a francia és osztrák terveknek.⁵²

Beustot a távoli egyiptomi történéseknél azonban sokkal inkább foglalkoztatták a közelben zajló balkáni események. Amint azt már láthattuk az eddigiek során, számára sem volt idegen a félszigeten fennálló *status quo* megváltoztatásának gondolata, természetesen azzal a szigorú megkötéssel, hogy a változásoknak az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeinek megfelelően kell majd történniük. Erre azonban nem léteztek garanciák. Miután a Szerbia és a román fejedelemségek felől fenyegető veszély egyre elhárult, Beust figyelme szinte teljes egészében Montenegró felé fordult. A balkáni államok közül a kis hegyvidéki hercegségben volt legnagyobb az orosz befolyás, és az is aggodalomra adhatott okot, hogy Montenegró növelni kívánta területét, és kikötőhöz akart jutni az Adrián. Ez az igény a törökök részéről ellenállásba ütközött, és ez egy montenegrói–török háború veszélyével volt egyenlő. Mivel Montenegrót Oroszország támogatta, ez a körülmény egy esetleges háborúban a konfliktus kiszélesedését is eredményezhette. Beust számára a Montenegrónak tett engedmények vonzóbb alternatívának tűntek. Fontosnak érezte azt is, hogy londoni követe, Apponyi gróf révén tájékoztassa az angol külügyminisztert tervezett lépéseiről, s törekvéseiben számított a szigetország támogatására. Az angol külügyminiszter értesült arról is, hogy Beust a kérdésben az orosz nagykövettel is folytatott tárgyalásokat, továbbá a konstantinápolyi osztrák–magyar követet, Prokesch bárót utasította, s sürgesse a Portát, hogy az ügyet a megegyezés keresésének szellemében kezeljék. Lord Clarendon válaszában a következőket jelentette ki: „Informálnom kell Excellenciádat, hogy Őfelsége a Királynő kormánya örömmel támogatná az osztrák kormányt a Portának tett ajánlásában, tekintettel azonban azokra a lépésekre, amelyeket más kormányok már megtettek az ügyben, attól tartunk, hogy ajánlásaink eredménytelenek lennének.”⁵³

Beust számára még fél év elteltével is komoly fejtörést okozott, hogy nem álltak rendelkezésére azok az eszközök, melyeknek segítségével hatékonyan akadályozhatta volna Montenegró felfegyverzését, mivel a fegyvereket legális úton az Osztrák–Magyar Monarchia területén keresztül vagy éppen onnan szállították rendeltetési helyükre. A Monarchia közös külügyminisztere az angol diplomatának is beszámolt ezzel kapcsolatos aggályairól: „Beust gróf nyilvánvalóan úgy véli, hogy a montenegróiak a moszkvai pánszláv propaganda hatására cselekszenek, ahonnan a feltételezések szerint a fegyverek és egyéb dolgok iránti szükségleteiket folyamatosan kielégítik, és ahonnan egyes elképzelések szerint útmutatást kapnak magatartásukat illetően.”⁵⁴ Közel egy teljes évnek kellett még elteltetnie ahhoz, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Montenegró kapcsolatai normalizálódjanak. E tekintetben jótékony hatású volt a Monarchia Montenegrónak nyújtott anyagi támogatása. A két ország kapcsolataiban bekövetkezett jelentős változásra az angol diplomácia bécsi képviselője is reagált: „Az osztrák kormány az utóbbi időben nagy jóindulattal viseltetett a montenegrói herceg irányában, és sokat tett ennek a szegény országnak anyagi gyarapodásáért azáltal, hogy segítséget nyújtott a cetinjei távíróvonal és az utak kiépítésében.”⁵⁵

1869 decemberétől a román fejedelemségek területén zajló események is gyakran foglalkoztatták az angol és az osztrák–magyar politikusokat. Egyik részről sem voltak

különösebb kétélyek abban a tekintetben, hogy a fejedelemségekben zajló folyamatok végeredménye a fejedelemségek számára a Románia név használata lesz. A hivatalos angol álláspontot a Foreign Office közvetítette a távollétében Lord Bloomfieldot helyettesítő bécsi ügyvivőnek: „Tájékoztatom Önt, hogy Őfelsége a Királynő kormánya, miután megbizonyosodott afelől, hogy a francia kormánynak nincs ellenére az egyesülésnek a tervezett elnevezés alatti elfogadása, arra a döntésre jutott, hogy a maga részéről sem tanúsít semmiféle ellenállást azzal szemben, és ebben az értelemben a mellékelten megküldött táviratban utasította Őfelsége a Királynő kormányának konstantinápolyi ügyvivőjét. Tájékoztassa tehát a császári kormányt arról, hogy Őfelsége a Királynő kormánya kész elismerni a Románia névnek a fejedelemségeket jelölő használatát.”⁵⁶

Az ügyvel kapcsolatban még egy kérdés várt tisztázásra, nevezetesen az, hogy a fejedelemségekre vonatkozó új névhasználat az 1856-os párizsi szerződés nyilvánvaló megsértését jelentette. Ezekre a nehézségekre utal a következő idézet: az angol kormány „nem adhatja hivatalos jóváhagyását ehhez a Porta beleegyezése nélkül. Beust gróf lordsággal azonos véleményt képvisel ebben a kérdésben.”⁵⁷ Látható tehát, hogy Bécs és London között teljes nézetazonosság alakult ki abban a tekintetben, hogy a fejedelemségek státusát érintő minden változás kizárólag a párizsi szerződést aláíró valamennyi hatalom együttes hozzájárulásával valósulhat meg.

Hasonlóképpen egyetértés alakult ki a két kormány között akkor, amikor a román fejedelemségek kormánya a területén élő zsidó lakossággal szemben erőszakos cselekedeteket hajtott végre. Az erőteljes angol és francia tiltakozáshoz az Osztrák–Magyar Monarchia is csatlakozott. Lord Clarendon ezzel kapcsolatban elégedettségét fejezte ki Kálnoky grófnak,⁵⁸ Beust utasításainak „nemcsak humánus és határozott jellegéért, hanem azért is, mert azok bizonyítják azt a nézetazonosságot, amely Őfelsége a Királynő kormánya és a Császár kormánya között fennáll.”⁵⁹

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere az események kapcsán azonban attól tartott, hogy a fejedelemségekben uralkodó káosz és zűrzavar kalandorakciókra sarkallhatja Oroszországot. Lord Bloomfield tájékoztatta a Foreign Office-t a legújabb fejleményekről: „Zavargások törtek ki a »provinciákban«, melyeket a zsidókérdés idézett elő; komoly katonai összeütközésekre is sor került. Őexcellenciája [Beust] kijelentette, hogy olyan nagy zűrzavar uralkodott az országban, hogy orosz beavatkozástól kellett tartania, és meglehet csapatainak bevonulásától is; ha ez bekövetkezne, Ausztria sem maradhat tétlen, s úgy érezné, hogy neki is kötelessége katonai ellenőrzés alá vonni a fejedelemségek egyes részeit.”⁶⁰

Lord Clarendon azonnal reagált Beust aggodalmaira és igyekezett őt megnyugtatni, amint azt üzenetében is megfogalmazta: „Nincs kétség afelől, hogy a fejedelemségekben káosz uralkodik, és az ügyeket rosszul kezelik; [az angol kormánynak] azonban nincsenek arra az orosz szándéokra vonatkozó információi, hogy okkupálni kívánnák az országot, és [az angol kormány] azt reméli, hogy egy idő előtti beavatkozás nem eredményezi majd mindazt a rosszat, amit éppen ezzel a beavatkozással szándékoznak megakadályozni.”⁶¹ Ez burkolt, de határozott intelem volt Bécs számára, Londonból óva intettek egy meggondolatlan és elhamarkodott akciótól. A brit kormány részéről az 1856-os megállapodásokat valamilyen módon megsértő ügyekben a beavatkozás maximuma az volt, hogy az aláíró nagyhatalmak döntőbíróvága elé terjesszék a kérdést. Az angol kormány a fent említett eljáráshoz ragaszkodott akkor is, amikor tudomására jutott, hogy a fejedelemségek és Oroszország a Porta megkerülésével kezdtek tárgyalásokat. London számára világos volt, hogy a román–orosz tárgyalások felett szemet

hunyni egyet jelentene a fejedelemségek teljes függetlensége ügyének pártolásával. Az ebben a kérdésben eltérő osztrák–magyar állásfoglalást is jól szemléltetik Lord Bloomfield és Beust 1870. márciusi megbeszélései. Lord Bloomfield a következőképpen vélekedett az angol álláspontról: „Nem tudom, mit nyernénk Románia függetlenségével, hiszen feltételezem, hogy Oroszország a jelenleginél sokkal nagyobb hatalommal rendelkezne ott. Úgy tűnik, Beust gróf azon a véleményen van, hogy a fejedelemségek már majdnem függetlenek, a Porta gyakorlatilag nem gyakorol felettük hatalmat, ameddig fizetik a nem túl jelentős adót; ha pedig függetlenségüket elnyernék, minden hatalom közvetlenül köthetne velük szerződést, és nem kellene állandó jelleggel, ha névlegesen is, Konstantinápolyhoz fordulniuk jóváhagyásért.”⁶² Londonban tehát, a növekvő orosz befolyástól tartva, most aggodalommal szemlélték a fejedelemségek függetlenedésének folyamatát. Az Osztrák–Magyar Monarchia számára azonban egyelőre az látszott legfontosabbnak, hogy a román kormánnyal való közvetlen kapcsolattartást szinte lehetetlenné tevő technikai jellegű akadályt, vagyis azt, hogy a legapróbb ügyekben is a Portánál kell eljárnia, valamilyen módon elhárítsa.

Március 17-én, amikor az orosz–román megállapodás ténye már ismertté vált, Lord Bloomfield és Beust újabb megbeszélést tartott, melynek során a Monarchia közös külügyminisztere rámutatott a Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia álláspontjainak különbözőségére. Az angol álláspontról megállapította, hogy „Anglia érdekeltsége a fejedelemségekkel kapcsolatban az export és import területére korlátozódik, mivel a kérdéses területen csak néhány brit alattvaló tartózkodik. Ausztria viszont szinte naponta szembekerül a román hatóságokkal az ország földrajzi közelségéből és a kereskedelmi kapcsolatokból következően; a magyar kormány pedig még inkább érdekelt a dunai fejedelemségekkel való kapcsolattartásban.” Beust ezután késznek mutatkozott arra, hogy amennyiben a román–orosz tárgyalások, mint azt Angliában állítják, valóban ellentétesek az 1856-os megállapodásokkal, támogassa az angol kormányt abban, hogy a kérdést az aláíró nagyhatalmak elé terjessze. Ezt követően Lord Bloomfield ismertette az angol álláspontot, vagyis hogy Ausztriának és Angliának együtt kell működnie a Török Birodalom függetlenségének biztosítása érdekében, és hogy az orosz–román konvenció valóban kísérlet volt az 1856-os szerződések figyelmen kívül hagyására. A nagykövet hozzátette még azt is, hogy nincs meggyőződve arról, hogy Beust valóban a nagyhatalmakhoz kíván fordulni az ügyben, más hatékony eszközt nem lát azonban ő sem a konvenció hatálytalánítására. „Lehetséges, hogy Beust gróf aggódik az orosz befolyás növekedése miatt a fejedelemségekben, és ennek a konvenció létrejötté komoly bizonyítéka, nem látja azonban tisztán azt, hogy a Porta rendelkezik-e megfelelő hatalommal ahhoz, hogy megakadályozza a konvenció életbe lépését, hacsak a nagyhatalmak ki nem nyilváníják, hogy készek a Porta támogatására.”⁶³

A kérdésben a hivatalosnak tekinthető osztrák–magyar állásfoglalást a Foreign Office-ba eljuttatott bizalmas osztrák jegyzék tartalmazta, melynek részleteiről Lord Clarendon tájékoztatta bécsi nagykövetét. Amint azt az angol külügyminiszter a londoni osztrák nagykövetnek is kifejtette, kormánya rendkívül megfontoltnak tartja az osztrák–magyar kormánynak azt az elhatározását, hogy nem avatkozik be a fejedelemségek belügyeibe: „...és a jelenlegi helyzetben nagyon hasznos és időszerű ráirányítani a figyelmet a párizsi szerződésnek arra a bölcs kikötésére, amely óva int attól, hogy bármely nagyhatalom egyéni intervenciót hajtson végre a fejedelemségekben. (...) A párizsi szerződés kikötéseit szigorúan értelmezve meggyőződésem, hogy mind Őfelsége kormánya, mind pedig a császári kormány aggodalom nélkül tekinthet mindarra,

ami a fejedelemségekben történik, és a dolgok ottani állását egyszerűen ideiglenes válságnak tekintik, mégpedig olyan válságnak, amelynek minden országban tanúi lehetünk a határozott államszervezet létrejöttéhez vezető folyamat során.”⁶⁴ Megállapíthatjuk tehát, hogy „ítélet” egyelőre nem született, az érdekelt felek pillanatnyilag elnapolták a döntést, jóllehet hangot adtak együttes rosszallásuknak az orosz lépéssel kapcsolatban. Az angol és osztrák–magyar önmérséklet megakadályozta, hogy komoly törés következzen be a Porta és román vazallusának viszonyában.

A Balkán-félszigeten zajló folyamatok, legyen szó akár a román fejedelemségek egyesülésének, vagy éppen a Török Birodalomtól való függetlenedésüknek folyamatáról, akár a Montenegró által támasztott területi igényekről, ezek mind komoly veszélyeket rejthettek magukban az Osztrák–Magyar Monarchia jövőjére nézve. Ennek következtében a közös külügyminiszter, számot vetve a térségben növekvő orosz befolyással is, egyre inkább a Török Birodalom életben tartásának hasznos voltáról beszélt a bécsi angol diplomácia irányítójával folytatott tárgyalásain. 1870 májusában azzal az újabb orosz elképzeléssel kapcsolatban, mely szerint a hatalmaknak ki kellene nyilvánítaniuk, hogy nem avatkoznak be a fejedelemségek belügyeibe, úgy fogalmazott, hogy „okosabb a jelenlegi politika folytatása Törökország irányában, mivel ez az állam hatékony fékező erőként működik a Birodalom lakossága körében, és igyekszik csökkenteni Oroszország befolyását”. Úgy vélte, a béke megőrzésének legbiztosabb módja Törökország fenntartása.⁶⁵

A fent említett események következtében mindinkább halaszthatatlanná vált az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország kapcsolatainak rendezése. Nagy-Britannia számára Oroszország egyelőre nem mint európai nagyhatalom jelentett veszélyt, az angol liberális kormány inkább a cári birodalom közép-ázsiai előretörésére irányította figyelmét. A hatvanas évek közepén az Oroszországgal szemben használt kritikus hangvétel sokat veszített erejéből az évtized végére, egyre inkább annak hangsúlyozása került előtérbe, hogy az oroszok a térségben uralkodó erőszak, korrupció és káosz megszüntetésével áldásos civilizációs küldetést teljesítenek. Ezt a véleményt képviselte a Londonban is a közép-ázsiai ügyekben szaktekintélynek számító kortárs, Vámbéry Ármin is, aki a helyi viszonyok ismeretében és közismert oroszellenessége mellett juttott hasonló álláspontra.⁶⁶ Az Oroszországgal kapcsolatosan enyhülő kritikával párhuzamosan egyre erősebb bírálatok hangzottak el a Török Birodalom kormányzati rendszerének hiányosságaira vonatkozóan. A konzervatív pártban is nagy számban voltak azok, akik osztották a liberális párti államférfiak körében általánosan elfogadott álláspontot, és úgy gondolták, hogy a krími politika elhibázott volt, és a független vagy autonóm balkáni államok létrehozása nem szükségszerűen vezet majd ezeken a területeken teljes orosz dominanciához. Még veszélyesebb volt azonban az az álláspont, mely szerint Nagy-Britanniának csatlakoznia kellene más nagyhatalmakhoz abban a lépésben, ami valójában Törökország befolyási szférákra való felosztását jelentené.⁶⁷

1869-től kezdve a Gladstone-kormány a közép-ázsiai angol és orosz érdekszférák semleges zónával való elhatárolásától remélte azt, hogy a két világrésznyi birodalom között kevesebb vitás kérdés merül majd fel a közvetlen területi érintkezés hiányában. Ez év júliusában egy hosszúra nyúlt alsóházi vitában Gladstone megállapította, hogy a térségben Oroszország részéről semmiféle olyan cselekedetet nem tapasztaltak, ami miatt az angol kormánynak tiltakoznia kellene. Megállapította továbbá, hogy az orosz kormány eddig barátságos hangnemet használt az angol kormánnyal való kommunikációja során. A semleges zónára vonatkozó javaslat Gorcsakov által készített tervezetével

kapcsolatban a miniszterelnök megállapította, hogy ezt a változatot, nem hivatalos formában, már Clarendon is felvetette korábban. Nagyra értékelte az orosz kormánynak azt a gesztusát is, hogy Afganisztánt, amelynek még nem léteztek hivatalos határai, érdekszféráján kívül eső területek nyilvánította. Parlamenti hozzászólását a következő szavakkal zárta: „A Ház – úgy gondolom – azon a véleményen lesz, hogy a mindkét oldalon megnyilvánuló szellemiség és a javaslat arról, hogy semleges zónát ékeljünk a két hatalom befolyása alatt álló területek közé, annak a jele, hogy akcióiban mindkét kormány érzékeli a harmónia szükségességét, és azt kívánják, hogy elkerüljenek bármit, ami megzavarná a közvéleményt, és a jövőben esetleg bekövetkező veszéllyel vagy rosszakarattal kapcsolatos aggodalmat kelthetne.”⁶⁸

A Lajtán inneni és a Lajtán túli események angol megítélése

Lord Bloomfield az egyre élesedő egyházpolitikai csatározásokban változatlan szimpátiával fordult a Lajtán inneni kormányzati erőfeszítések felé. Nagyra értékelte Beust és a liberális többségű képviselőtestületnek az állam és az egyház ügyeinek szétválasztása során tanúsított bátorságát. Részletesen beszámolt az 1855-ben, a Vatikánnal kötött konkordátum revíziójával kapcsolatos vitákról.⁶⁹ A nagykövet szólt a klérus által kialakított új politikai irányzatról, amely már nem a katolikus egyház hatalmi fölényének visszaszerzését hirdette nyíltan, hanem a kor retorikáját és új szellemiségét követve, a „szabadság” jelszavát tűzve zászlajára kívánta visszahódítani régi pozícióit.⁷⁰ A sokéves elkeseredett küzdelem végkimenetelét illetően az angol diplomatának nem voltak különösebb kétségei. Állam és egyház kapcsolatának jövőjét a soknemzetiségű és sokvallású birodalomban a következőképpen látta: „Magától értetődő, hogy egy olyan archaikus és bonyolult társadalomban, mint amilyen Ausztria, semmiféle nagyobb politikai átalakulás nem valósulhat meg anélkül, hogy az ne érintené az egyház helyzetét, végső fokon pedig a klérus politikai kiváltságait. Ily módon a politikai kérdések hamarosan egyházi kérdésekké válnak, s ez megfordítva is érvényes. A politikai szabadság fejlődésének azon a fokán, amelyre Ausztria most elérkezett, az egyház és az állam nyílt konfliktusban állnak egymással. Én magam nem hiszem, hogy az eredmény hosszú távon kétséges lehet. (...) A korona, a parlament és a nép kétségkívül egységes állásponton vannak a hierarchia követeléseivel szemben. Továbbá, mivel a klérus szociális szerepe az államban hagyományosan konzervatív, és az nyíltan a törvény ellenfeleinek, s az anarchia »bajnokának« vallja magát, nyilvánvaló, hogy az egyház ügye kezd reménytelenné válni.”⁷¹

A másik lényeges belpolitikai folyamat, amelyet bécsi diplomáciai körökben is érzekelték, az 1867-ben hatalomra jutott osztrák–német liberálisok hatalmának szemmel látható meggyengülése volt. Megfigyelhető volt tehát „a német politikusok körében a Magyarország túlnyomó befolyásától való nagy és egyre fokozódó félelem (...) és a német párt abbéli tehetetlensége, hogy ezt korlátozza vagy éppen szembeszegüljön azzal a befolyással, amely a közös ügyekkel kapcsolatos megállapodások vitás kérdéseiben megnyilvánul”.⁷²

A fent vázolt társadalmi és politikai folyamatok, Lord Bloomfield megítélése alapján, nem gyengítették a birodalom miniszterelnökének hivatali pozícióját. Ezt támasztotta alá az a tény is, hogy az uralkodó Beust belpolitikai elképzeléseinek tántoríthatatlan támogatóját, Taaffe gróftól nevezte ki miniszterelnöknek az osztrák kormány élére.

Lord Bloomfield a következőképpen látta a kancellár helyzetét az osztrák miniszterelnök kinevezését követően: „Taaffe gróf szilárdan támogatja Beust belpolitikáját, következetesen alkotmányos miniszter, nem nevezhető azonban széles látókörű államférfinak, elnöki kinevezése valójában nem növeli majd a kormány erejét, bizonyítja viszont Beust gróf vitathatatlan befolyását az uralkodónál, és kinevezése pillanatnyi győzelmet jelent Beust gróf számára.”⁷³

Lord Bloomfield 1869. január 18-án kelt jelentésében foglalkozott először a magyar miniszterelnöknek, Andrassy Gyula grófnak és az általa képviselt Deák-pártnak a dualizmussal kapcsolatban kialakított nézeteivel. A magyar miniszterelnök Sátoraljaújhelyen elmondott beszédének teljes francia szövegét is mellékelte a Foreign Office-ba küldött jelentéséhez. Andrassy Gyula gróf a delegáció intézményének fontosságát hangsúlyozta, és nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a külügyek tekintetében a két birodalomrész közös képvisellete megvalósuljon. Tekintve, hogy a Lajtán innen és a Lajtán túl is szenvedélyes érzelmeket gerjesztő véderővita csak a megelőző hónapban zárult le, a magyar miniszterelnök „tagadja, hogy a fegyveres erők bármilyen független szervezete vagy annak bármely része feletti kontroll valaha is létezett volna Magyarországon, vagy hogy követelni lehetne bármikor is azt a birodalom védelmi erejének hatékonyságát kellőképpen figyelembe véve”. A kiegyezés ellenfeleinek szólt az a rész, amelyben azt fejtegette, hogy az 1848-as alkotmánytól való eltéréseket a nemzet egészének jóváhagyásával hajtották végre, és „az 1869. év a Magyar Királyság minden fontos érdekét sokkal kielégítőbb feltételek között találja, mint amilyenek között azok 1848-ban voltak”.⁷⁴

A szóbeszédnek, amelyet ultrakonzervatív sajtótermékek terjesztettek, vagyis hogy napirenden volna a birodalmi miniszterelnök hivatalból való eltávolítása, és hogy utóda a magyar miniszterelnök lesz, az érintett fél, Beust nem tulajdonított semmiféle jelentőséget és azt veszélytelennek ítélte.⁷⁵

Nagy-Britannia bécsi nagykövete a Magyarországon történt események közül az 1869 tavaszán megtartott népképviselési országgyűlési választások gyakorolták a legnagyobb hatást. A legmeglepőbb fejleménynek azt tartotta, hogy néhány olyan körzetben, ahol a kormány jelöltje biztos sikerre számíthatott, a „Szélsőbal” vagy „Radikális Párt” aratott váratlan győzelmet. Beusttól arról is értesült, hogy „a parasztság körében többen elővették azokat a papírpénzeket, amelyeket 1848-ban a Kossuth-kormány bocsátott ki, sők is a Radikális Párt jelöltjeire szavaznak, azt remélve, hogy pénzük újra felhasználható lesz”.⁷⁶ A választásokon tapasztalt helyenkénti atrocitások az ír főrendnek Írországot juttatták eszébe: „Bárhogy is legyen, a külföldi megfigyelő szemében a magyar nép semmi mással nem emlékeztet olyan erősen az írekre, mint a parlamenti választások harcias elevenségével... Sok jelöltet meggyilkoltak és még többet súlyosan megsebesítettek⁷⁷ ...és ahhoz sem férhet kétség, hogy Magyarországon a választási zavargások elérték azt a fokot, melyet egyetlen kormány sem hagyhat figyelmen kívül, még a hatalom oltalmát élvezve sem.”⁷⁸ Lord Bloomfield a Deák-párti választási sikert követően helyesen prognosztizálta a pártok közötti erőviszonyok várható változásait. A leginkább kritikus helyzetben lévőnek a „Mérsékelt” vagy „Balközép Pártot” ítélte, amely várakozásai alapján „most szorosabb szövetségre kényszerült majd a Jobb vagy Alkotmányos vagy Kormányzó Párttal”.⁷⁹ A másik jellemző folyamatnak a balközép és a szélsőbal közötti növekvő eltávolodást tartotta.⁸⁰

A választási eredmények arról győzték meg a brit diplomatát, hogy a dualista államalakulat szilárdan gyökeret vert az európai kontinens közepén. Annak belső rendjét, megítélése szerint, semmilyen komoly veszély nem fenyegette.

Jegyzetek

A tanulmány megírásához szükséges londoni levéltári kutatásokat a Soros Alapítvány és a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj tette lehetővé.

- 1 *Herbert Maxwell: The Life and Correspondence of George William Frederick Fourth Earl of Clarendon.* London, 1913. II. kötet, 366.; *K. Bourne: The Foreign Policy of Victorian England (1831–1902).* Oxford, 1970. 120.
- 2 *The Letters of Queen Victoria.* 2nd series. Ed.: *G. Buckle*, I–II. volumes. London, 1926. (A továbbiakban: *The Letters...*) Lord Clarendon Viktória királynőnek, 1869. április 16. 590.
- 3 *The Letters...*, 2. sor. vol. I., Viktória királynő Lord Clarendonnak, 1869. április 17. 592.
- 4 F. O. (Foreign Office) 7/750, no. 191. Bécs, 1869. április 27. Bloomfield Clarendonnak.; *Tüzes K.: Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai, 1867–1871.* A bécsi angol nagykövét jelenti... *Világtörténet*, 1992. tavasz–nyár, 77.
- 5 *K. Bourne: The Foreign Policy of Victorian England (1831–1902).* Oxford, 1970. 119.
- 6 Lyons Stanleynek, 1868. október 13. In: *Seton-Watson: Britain in Europe 1789–1914. A Survey of Foreign Policy.* Cambridge UP, 1937. 489.
- 7 F. O. 7/749, no. 113. „Bizalmas”. Bécs, 1869. március 16. Bloomfield Clarendonnak.
- 8 *Richard Millman: British Foreign Policy and the Coming of the Franco-Prussian War.* Oxford, 1965. 128. In: *K. Bourne: The Foreign Policy...*, 119.
- 9 *The Letters...*, 2. sor. vol. I. Viktória királynő Lord Clarendonnak, 1869. április 15. 589.
- 10 F. O. 7/751, no. 227. „Legszigorúbban bizalmas.” Bécs, 1869. május 24. Bloomfield Clarendonnak.
- 11 F. O. 7/750, no. 191. Bécs, 1869. április 27. Bloomfield Clarendonnak.
- 12 F. O. 7/751, no. 199. „Bizalmas.” Bécs, 1869. május 4. Bloomfield Clarendonnak.
- 13 F. O. 7/746, no. 124. London, 1869. május 25. Foreign Office Bloomfieldnek.
- 14 *Roy F. Bridge: From Sadowa to Sarajevo (The Foreign Policy of Austria–Hungary 1866–1914).* London–Boston, 1972. 42–44.
- 15 A látogatások részleteiről lásd: *Heiszler Vilmos: Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között.* Budapest, 1984. 31–40. (Értekezések a történeti tudományok köréből 105.)
- 16 *Lebrun: Die militärischen Erinnerungen Generals.* Berlin, 1897. 102.; *Heiszler V.: i. m.* 38.
- 17 F. O. 7/749, no. 121. Bécs, 1869. március 22. Bloomfield Clarendonnak.
- 18 F. O. 7/750, no. 190. „Bizalmas.” Bécs, 1869. április 27. Bloomfield Clarendonnak.
- 19 F. O. 7/751, no. 196. Bécs, 1869. május 4. Bloomfield Clarendonnak.
- 20 *The Letters...*, 2. sor. vol. I. (1869. április 16.) 591.
- 21 *Frank Tibor: Egy szászestendő propagandakiadvány keletkezéséről.* In: *Magyar Könyvszemle*, 1977/1. 59.
- 22 Uo. 61–63.
- 23 Uo. 65.
- 24 F. O. 7/762, no. 5. London, 1870. január 11. Clarendon Bloomfieldnek.
- 25 F. O. 7/748, no. 6. „Szigorúan bizalmas.” Bécs, 1869. január 5. Bloomfield Clarendonnak.
- 26 F. O. 7/748, no. 18. „Szigorúan bizalmas.” Bécs, 1869. január 11. Bloomfield Clarendonnak.
- 27 F. O. 7/749, no. 73. „Bizalmas.” Bécs, 1869. február 16. Bloomfield Clarendonnak.
- 28 F. O. 7/750, no. 146. „A legszigorúbban bizalmas.” Bécs, 1869. március 30. Bloomfield Clarendonnak.
- 29 F. O. 7/748, no. 54. „A legszigorúbban bizalmas.” Bécs, 1869. február 1. Bloomfield Clarendonnak. Idézi: *Világtörténet*, 1992. tavasz–nyár, 80.
- 30 F. O. 7/748, no. 39. Bécs, 1869. január 19. Bloomfield Clarendonnak. Részben közli: *Világtörténet*, 1992. tavasz–nyár 72.
- 31 F. O. 7/748, no. 33. „Bizalmas.” Bécs, 1869. január 19. Bloomfield Clarendonnak.
- 32 Lásd F. O. 7/752, no. 293. „Bizalmas.” Bécs, 1869. július 13. Bloomfield Clarendonnak.
- 33 F. O. 7/750, no. 157. „Bizalmas.” Bécs, 1869. április 6. Bloomfield Clarendonnak.
- 34 F. O. 7/751, no. 214. „Bizalmas.” Bécs, 1869. május 17. Bloomfield Clarendonnak.
- 35 F. O. 7/753, no. 358. „Bizalmas.” Bécs, 1869. augusztus 30. Bloomfield Clarendonnak.
- 36 A berlini angol követ.
- 37 F. O. 7/747, no. 176. London, 1869. augusztus 31. Foreign Office Bloomfieldnek.

- 38 F. O. 7/753, no. 356. „Bizalmas.” Bécs, 1869. augusztus 24. Bloomfield Clarendonnak. A porosz kormány részéről a magyar ellenzék segélyezésére folyósított pénzekről lásd: *Diószegi István*: Magyarország helye a francia és a porosz külpolitikában 1867–1868-ban. In: *Történelmi Szemle*, 1995/4 431–432.
- 39 *Scherr-Thoss Arthur*: Erinnerungen aus meinem Leben. In: *Deutsche Rundschau* 28/3 (1881) 78–80. Közli: *Rainer F. Schmidt*: Die gescheiterte Allianz. Österreich–Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrassy (1867 bis 1878/79). Frankfurt, 1992. 40–41. (Europäische Hochschulschriften III/517.)
- 40 F. O. 7/764, no. 13. „Bizalmas.” Bécs, 1870. január 6. Bloomfield Clarendonnak.
- 41 *The Letters...*, 2. sor. vol. I. Clarendon Viktória királynőnek. Wiesbaden, 1869. augusztus 21. 623–624.
- 42 Uo. Párizs, Clarendon Gladstone-nak. 1869. szeptember 18. 625.
- 43 *The Letters...*, 2. sor. vol. II. Clarendon Viktória királynőnek. Foreign Office, 1870. január 26. 5.
- 44 *Rainer F Schmidt*: i. m. 11–12.
- 45 *A. J. P. Taylor*: *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. OUP 1971. 215. 2. jegyzet.
- 46 *Barbara Jelavich*: *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*. vol. 1. Cambridge, 1994. 338.
- 47 F. O. 7/747, no. 174. London, 1869. augusztus 28. Clarendon Bloomfieldnak.
- 48 F. O. 7/752, no. 314. Bécs, 1869. július 26. Bloomfield Clarendonnak.
- 49 F. O. 7/753, no. 347. „Bizalmas.” Bécs, 1869. augusztus 24. Bloomfield Clarendonnak.
- 50 F. O. 7/753, no. 371. Bécs, 1869. szeptember 7. Bloomfield Clarendonnak.
- 51 A Szezei-csatorna tervét Nagy-Britannia sokáig ellenezte, mondván, hogy hasonló gondot okozna, mint a tengerszorosok, valamint a térségben egyre növekvő francia befolyás is fokozta aggodalmukat. A Foreign Office egészen 1863-ig nem volt meggyőződve a csatorna felépítésének szükségességéről. Lásd: *M. S. Anderson*: *The Eastern Question 1774–1923*. Macmillan, 1991. 175.
- 52 *R. F. Bridge*: i. m. 43.
- 53 F. O. 7/747, no. 220. London, 1869. december 27. Clarendon Bloomfieldnak.
- 54 F. O. 7/766, no. 194. Bécs, 1870. június 20. Bloomfield Clarendonnak.
- 55 F. O. 7/788, no. 139. Bécs, 1871. március 30. Bloomfield Grenville-nek.
- 56 F. O. 7/747, no. 24. London, 1869. december 10. Foreign Office Lyttonnak.
- 57 F. O. 7/764, no. 65. Bécs, 1870. február 24. Bloomfield Clarendonnak.
- 58 Kálnoky Gusztáv Sigmund gróf (1832–1891) londoni követségi titkár 1860–70 között; 1881-től az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere.
- 59 F. O. 7/762, no. 43. London, 1870. február 22. Clarendon Bloomfieldnak.
- 60 F. O. 7/766, no. 130. „Bizalmas.” Bécs, 1870. április 28. Bloomfield Clarendonnak.
- 61 F. O. 7/762, no. 79. London, 1870. május 4. Clarendon Bloomfieldnak.
- 62 F. O. 7/765, no. 77. „Bizalmas.” Bécs, 1870. március 3. Bloomfield Clarendonnak.
- 63 F. O. 7/765, no. 87. „Bizalmas.” Bécs, 1870. március 17. Bloomfield Clarendonnak.
- 64 F. O. 7/762, no. 85. „Bizalmas.” London, 1870. május 17. Clarendon Bloomfieldnak.
- 65 F. O. 7/766, no. 166. „Bizalmas.” Bécs, 1870. május 25. Bloomfield Clarendonnak.
- 66 *R. W. Seton-Watson*: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question (A study in diplomacy and party politics)*. London, 1962. (repr. 1935) 4–5.
- 67 *B. Jelavich*: *The Ottoman Empire, the Great Power, and the Straits Question 1870–1887*. Bloomington–London, 1973. 7–8.
- 68 *Hazard's Parliamentary Debates*. (Alsóház) 3. sor. 197. kötet. 1869. július 9. 1581.
- 69 F. O. 7/725, no. 254. Bécs, 1867. július 30. Bloomfield Stanleynek; F. O. 7/738, no. 336. Bécs, 1867. október 8. Bloomfield Stanleynek.
- 70 F. O. 7/750, no. 189. Bécs, 1869. április 27. Bloomfield Clarendonnak.
- 71 F. O. 7/751, no. 252. Bécs, 1869. június 15. Bloomfield Clarendonnak.
- 72 F. O. 7/753, no. 355. Bécs, 1869. augusztus 24. Bloomfield Clarendonnak.
- 73 F. O. 7/750, no. 173. Bécs, 1869. április 19. Bloomfield Clarendonnak.
- 74 F. O. 7/748, no. 29. Bécs, 1869. január 18. Bloomfield Clarendonnak.
- 75 F. O. 7/749, no. 108. Bécs, 1869. március 16. Bloomfield Clarendonnak.
- 76 F. O. 7/750, no. 128. Bécs, 1869. március 23. Bloomfield Clarendonnak.
- 77 Ezt más korabeli források nem erősítik meg.
- 78 F. O. 7/749, no. 102. Bécs, 1869. március 9. Bloomfield Clarendonnak.
- 79 F. O. 7/750, no. 159. Bécs, 1869. április 6. Bloomfield Clarendonnak.
- 80 F. O. 7/751, no. 192. Bécs, 1869. május 3. Bloomfield Clarendonnak.

MAJOROS ISTVÁN

A KELETI KÉRDÉS KEZDETEI

Nagyhatalmi politika és a görög felkelés

A 19. század második évtizedében jelent meg egy olyan kérdéskör az európai diplomáciában, amely az első világháborút lezáró békerendszerig vezető szerepet játszott.¹ Ez a probléma az akkor még három kontinensre kiterjedő Oszmán Birodalomhoz kapcsolódott, s a diplomáciában keleti kérdésként vált ismertté.²

A kifejezés röviden az európai hatalmak ellentéteit takarja a bomló Török Birodalom feletti befolyás megszerzéséért, illetve felosztásáért.³ A keleti kérdést a kialakuló világi piac, a gyarmatokért, illetve azok megtartásáért folyó hatalmi politika tűzte napirendre, s mint európai probléma a 18. század végén körvonalazódott. Egészen pontosan akkor, amikor az 1768–74-es orosz–török háborút lezáró kücsük-kajnardzsi békében⁴ Oroszország kijutott a Fekete-tengerhez s megkapta a dunai fejedelemségek s az Oszmán Birodalomban élő pravoszlávok feletti védnökség jogát. Ezt követően alakult ki az orosz külpolitika egyik fő iránya, melynek célja a Balkán vagy legalábbis egy része feletti befolyás, valamint Konstantinápoly és a szorosok megszerzése. E célok megvalósítása azonban már nem csupán az orosz–török erőviszonyoktól függött, hanem a többi nagyhatalomtól is. Mindenekelőtt Angliától, mert a szigetország számára az észak-amerikai gyarmatok elvesztése után India lett gyarmati rendszerének legfontosabb területe. Ezért élénken reagált minden olyan esetben, amikor valamelyik Európai hatalom veszélyeztette az India felé vezető utat. A közép- és közel-keleti orosz külpolitika pedig éppen ezt tette. A keleti kérdést azonban mégsem Oroszország robbantotta be az európai politikába, hanem Franciaország 1798 tavaszán az egyiptomi expedícióval.⁵ S ha ehhez hozzátesszük azt a tényt, hogy 1800-ban és 1801-ben a francia–orosz szövetség keretében nem csupán a Török Birodalom felosztásának a terve⁶ jelent meg, hanem egy francia–orosz közös katonai vállalkozás is India ellen,⁷ akkor Londonnak mindenképpen rá kellett döbennie arra, mit is jelent a keleti kérdés, hiszen az előbbieket egyértelműen bizonyították a Török Birodalom stratégiai helyzetét az India felé vezető úton.

Az egyiptomi expedíció után Franciaország kontinentális politikája a keleti kérdést háttérbe szorította, jóllehet Napóleonnak császárként is az volt a véleménye, hogy „*nagy dolgokat csak Keleten lehet véghez vinni*”. A Párizs számára másodlagos tényezővé vált térség arra mégis jó volt, hogy lekösse az orosz erőket a Dunánál,⁸ nyugtalanítsa az angolokat egy új földközi-tengeri francia vállalkozás lehetőségével,⁹ vagy egy francia–perzsa szövetséggel ijesztgesse az oroszokat és az angolokat egyaránt.¹⁰

Az 1807. július 7-én megkötött tiltsi béke egy időre lezárta a keleti kérdést. Az addig történtek azonban jelezték, hogy olyan problémáról van szó, ahol a hatalmi érdekek egyeztetése rendkívül nehéz, ezért a térség súlyos konfliktusok lehetőségét hordozza magában.

1821-ben, amikor a görögök felkelésével újra napirendre került a keleti kérdés, Európa a kongresszusok korát élte, s éppen a liberális mozgalmak megfékezésével, a forradalmak leverésével volt elfoglalva. S mivel a görögök is legitím uralkodójuk, a

szultán ellen léptek fel, első pillanatra semmiben sem különbözött ügyük a spanyol vagy az itáliai megmozdulásoktól, s így arra lehetett számítani, hogy ez is nagyhatalmi beavatkozást hoz a felkelők ellen. Az első reakciók valóban ezt az irányt erősítették.

Nagyhatalmi reakciók, érdekek

A lajbachi kongresszuson tartózkodó I. Sándor elítélte a forradalmat, s elismerte a szultán jogát arra, hogy megbüntesse a felkelőket. Hasonló véleménye volt a többi nagyhatalomnak is. Anglia pl. törvényesnek ismerte el a görögök elleni török fellépést.¹¹ Az éppen angol fennhatóság alatt álló Jón-szigetek¹² kapcsolatát megtiltotta a görögökkel, az angol flotta pedig átkutatta a görög hajókat, nehogy fegyvereket szállítsanak a felkelőknek. Egyedül az Egyesült Államokban volt a felkelés kezdetétől filhellen mozgalom, ez azonban a görög ügyön nem sokat segített.

A nagyhatalmak magatartása hamarosan megváltozott. Ez köszönhető volt annak, hogy a Porta nem vett részt a bécsi rendezésben, s a Szent Szövetségnek sem volt tagja, hiszen ahhoz csak keresztény uralkodó csatlakozhatott. A nagyhatalmakat így csupán a legitimitás elve kötelezhette el a birodalom oldalán. Az érdek azonban mindig erősebbnek bizonyul az elvvel vagy az ideológiával szemben. Ráadásul a görög felkelés ki-robbanásakor a bécsi rendezést végző hatalmak egysége sem létezett már, ahogy ez már látható volt Troppauban vagy Lajbachban. Mindehhez tegyük még azt, hogy a görög ügy a keleti kérdés részeként jelent meg, ezért legalább két hatalomnak, Oroszországnak és Angliának meg kellett vizsgálni, vajon a bécsi rendezés elvei és hatalmi érdekeik összhangban vannak-e egymással. S ha nem, melyik a fontosabb számukra. Legitimitás és hatalmi érdek konfliktusa, kettősége legjobban az orosz politikában figyelhető meg, hogy aztán az utóbbi kerüljön ki győztesen.

A görög felkelés nagyhatalmi vonatkozása több szempontból is érdekes. Itt kezdődik el az ún. balkanizálódás, egy birodalom kisállamokra való széthullása, melynek hosszú távú, s máig ható következményeként a nemzetközi élet áttekinthetetlené, ellenőrizhetetlené válik. De időnként már az adott pillanatban is kérdéses a konfliktus nagyhatalmi ellenőrzése. A folyamat ugyanis legalább két szálon fut: a felkelést, a forradalmat belső törvényszerűségei mozgatják, s ez nem mindig felel meg a hatalmi érdekeknek. A vezető hatalmak ugyanakkor lassan reagálnak, s mert megtehetik, kívárnak, hogy aztán olyan kompromisszumos megoldás szülessen, mely a résztvevők legtöbbjét nem elégíti ki. A megoldás ezért mindig magában hordta a későbbi konfliktusok lehetőségét. Az érdekek bonyolultsága miatt persze nem csupán a görög ügyet, hanem a keleti kérdés többi részét sem volt könnyű lezárni.

A nagyhatalmak egy része úgy vélte, hogy a Török Birodalom fennmaradása még mindig a kisebbik rossz, mintha egy energikus hatalom kezébe kerülne ez a stratégiai-lag fontos térség. Ezért különösen Anglia képviselte a birodalom integritásának elvét, s csupán az elengedhetetlenül szükséges reformok bevezetését támogatta, sürgette a keresztény lakosság érdekében. Megoldásként kínálkozott az is, hogy a hatalmak egymás között felosztják az Oszmán Birodalom területeit. E tervek elvileg a hatalmi egyensúly figyelembevételével készültek: a dunai fejedelemségeket és Bulgáriát az oroszoknak osztották, a Balkán nyugati részét Ausztriának, Krétát és Egyiptomot az angolok kapták, a franciák pedig valahol Kis-Ázsiában számíthattak területekre. A gyakorlatban a felosztási elképzelések megvalósítása a mindenkori erőviszonyok függvénye volt, de

közös megelégedésre sohasem lehetett számítani.¹³ Harmadik variációként az a lehetőség is felmerült, hogy független államokat hoznak létre.

Bármelyik megoldást is nézzük, nem csupán a nagyhatalmak, hanem az adott térségben élő népek elégedetlenségével is számolni kellett. A keleti kérdés bonyolultságát jól mutatja a 19. század húszas éveinek egészét átfogó görög ügy.

A görögök és a Porta

Kelet-Európa egyik legpolgárosodottabb népe a görög volt. Ez különösen a diaszpórára volt érvényes. Londontól Odesszáig a jelentősebb európai városokban görög kolóniák, kereskedelmi társaságok működtek.

Gazdasági súlyuk a Török Birodalomban is jelentős volt. Ezt jól jelzi az, hogy görög területen a föld 54%-a kezükben volt. A búza és a gyapot egyharmadát, valamint a mazsola nagy részét exportálták. Thesszáliában, Epiruszban hajóépítő, textil- és bányászati manufaktúrák működtek. Ambelákiában pl. 24 műhely volt a 18–19. század fordulóján 2 ezer munkással. A 18. század végén Thesszaloniki 60 ezer, Szerresz 30 ezer, Larisza 20 ezer lakosa pedig a városiasodás fejlődéséről tanúskodott. Az 1800-as évek elején a görög szigeteken 536 vitorlásról tudunk, 131 410 tonna úrtartalommal. A kücsük-kajnardzsi béke s a napóleoni háborúk miatt a földközi-tengeri hajózás a görögök kezébe került. Kereskedelmi hajóik orosz lobogót használhattak, a legtöbb nemzet hajójának legénységében pedig görögök is voltak.

A fanarióták¹⁴ néven ismert görögség bank- és kereskedelmi tevékenység, valamint azáltal vált befolyásossá, hogy fontos pozíciókat töltött be az oszmán adminisztrációban. Mint khodzsabasiszok, azaz előljárók részt vettek az adók behajtásában, elosztásában, s a helyi ügyek intézésében. A birodalom az európai hatalmakkal való kapcsolattartásban is felhasználta őket.¹⁵

A görögség vallási, kulturális befolyása sem elhanyagolható a birodalomban. A görög a művelt szinonimája volt a Balkánon. A peći (ipeki) patriarchátus, valamint az ohridi érsekség megszüntetésével az 1770-es évektől a konstantinápolyi patriarcha, tehát szintén görög befolyás érvényesült a balkáni egyházban Montenegro kivételével. Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, miért robbant ki az egy évtizedig tartó felkelés, amikor a gazdaságban, kultúrában, a görögkeleti vallásban egyértelmű görög fölény volt, s a görögök a politikai életben is fontos szerepet játszottak.

A függetlenség eszméje és kísérlete

Az okok egyik csoportja a fanariótáknál keresendő, akik a bizánci kultúra örököseiként, hordozóiként a *Nagy Eszméről*, a Bizánci Birodalom felújításáról ábrándoztak. Sőt az 1780-as években mint a dunai fejedelemségek hospodárjai kimunkálták a görög föld felszabadításának tervét, mely külső, elsősorban orosz segítséggel képzelte el az oszmánoktól való megszabadulást. A fanarióta *Nagy Eszme* egy új soknemzetiségű birodalmat jelentett, amelyben a görög nyelv töltötte volna be az összekötő kapocs szerepét, a politikai elitet pedig a görög nemesség adta volna. Ezek a gondolatok figyelhetők meg Rigasz Feraiosz (1757–1798) költészetében és politikai tevékenységében. Az irodalmi élet egyik vezéregyéniségéként Bécsben dolgozott, s egy Balkán Köztársaság

megteremtése volt a célja, amely a felszabadított balkáni népeket, a törököt is beleértve, fogta volna össze Kis-Ázsiától Moldváig. 1797-ben már a felkelés résztvevőinek összegyűjtését is elkezdte.¹⁶ Politikai nézeteiben, terveiben a francia hatás is megfigyelhető, hiszen személyes kapcsolata volt a párizsi direktóriummal, s az 1793-as alkotmányt tartotta mintának.¹⁷

Az önállósodási törekvések másik szálát a francia hatás jelentette. Ez jelentkezett a személyes kapcsolatokban, illetve abban, hogy 1797-ben a franciák megszállták a Jón-szigeteket, s polgári rendet vezettek be. A francia hatás érkezhett a görög matrózokon keresztül is, akik a francia flottánál dolgoztak.

A függetlenségi törekvéseket erősítették az Oszmán Birodalom rebellis erői, mindelelőtt Ali janinai pasa, aki Epirusz, Thesszália, Nyugat-Macedónia, Közép-Görögország és Morea területeit ellenőrizte. Európai mintájú hadsereget szervezett, amelyben a görög felkelés számos vezéregyénisége is szolgált.

A függetlenségi törekvéseket erősítő legfontosabb tényező azonban maga az Oszmán Birodalom volt, ahol a gyakran jelentkező anarchia nem kedvezett a görögöket különösen érintő üzleti tevékenységnek. A kereskedő külföldön sem számíthatott védelemre, mivel a birodalom nem nyitott konzuli irodákat. A 18. században már elkezdődött reformkísérletek elvileg orvosolhatták volna e gondokat, hiszen ahhoz, hogy a belső anarchiát okozó egyik tényező, a janicsárokat megtörjék, a szultánok számíthattak a birodalom elnyomott népeire. A reformok azonban nagyon lassan haladtak előre, ráadásul nem is volt biztos, hogy pl. a görögök számára a központi hatalom megerősödése mindenképpen kívánatos. Ez ugyanis a nem muzulmán népek befolyását csökkenthette.

A felkelést kirobbantó titkos társaságok tevékenységében a felsorolt hatások közvetve vagy közvetlenül érvényesültek. Az európai szabadkőművességgel is kapcsolatban álló görög titkos szervezetek Ausztriában, Franciaországban, orosz földön, a dunai fejedelemségekben s a Jón-szigeteken jöttek létre.¹⁸ E társaságok nagyhatalmi háttérre is megvolt, hiszen Thesszáliában pl. egy francia ügynökség hozott létre ilyen szervezetet 1800-ban, s innen küldte el ügynökeit Epiruszba vagy a Peloponnészoszra.

A felkelés születésében közvetlenül szerepet játszó Philiki Eteria 1814-ben Odesszában jött létre, kb. 30 résztvevővel. A három alapító kereskedő¹⁹ a fanarióták által már megfogalmazott célokat építette be a társaság programjába: külső, orosz segítséggel létrehozni egy görög államot, melynek Konstantinápoly a fővárosa. Az orosz nagyhatalmi háttér azonban nem volt egyértelmű, a Kapodisztriasszal (1776–1831)²⁰ való kapcsolat-teremtés 1817-ben – a társaság vezetőjeként számoltak vele – még nem jelentett orosz támogatást. Kapodisztriasz ugyanis a görög ügy megoldását egy orosz–török háborútól várta, s a görögök számára legfeljebb a kultúra, az oktatás területén látott aktivitásra lehetőséget. A szervezet ennek ellenére látványosan fejlődött, mert ezt a kapcsolatot hivatalos orosz támogatásnak vette, s a szervezés során a résztvevőkben azt tudatosította, hogy Oroszország tudtával történik minden. Ezt látszott igazolni az, hogy a Balkánon működő orosz konzulok – általában görög származásúak – segítségével történt a toborzás. A szervezet 1818-ban Konstantinápolyba tette át főhadiszállását, s innen építette ki hálózatát a Balkánon. 1820-ban a társaság élére Kapodisztriasz Ypszilanti Sándor orosz tábornokot,²¹ a cár szárnysegédét javasolta, s ez szintén azt erősítette, hogy a szervezkedés mögött a hivatalos Oroszország áll. Barbara Jelavich azonban azt hangsúlyozza, hogy Kapodisztriasz nem tájékoztatta a cárt a szervezkedésről. Azt azonban nehéz elképzelni, hogy Sándor cár ne tudott volna az egészeztől, legfeljebb nem tulajdonított

nagy jelentőséget ennek, hiszen ez egy volt az Európa-szerte működő és szervezkedő társaságok között. A görögök mozgalma azonban az első egyike volt, amelyik tudatosan törekedett a forradalomra, s ennek nemzetközi hátterét is igyekezett megteremteni.

Az Ypszilanti vezetésével kidolgozott program a felkelés központjaként a Peloponnészost, azaz Moreát jelölte meg. A felkelést azonban a dunai fejedelemségekben indították, hogy görög–román együttműködéssel kiszorítsák a törököket. A román fejedelemségekben számítani lehetett a fanarióta vezetés, valamint Tudor Vladimirescu²² 1821 januárjában indított felkelésének erőire. Fontos volt az is, hogy az akció beindulásakor milyen magatartást tanúsít Szerbia. Megnyerése érdekében a hivatalos vezetéssel s az emigrációval egyaránt tárgyaltak. Miloš szerb fejedelem nem állt a szervezkedés mellé. A Besszarábiában élő Karadjordje, az első szerb felkelés vezére azonban csatlakozott Ypszilantiék mozgalmához.²³ S bár Moldva fejedelme, Mihai Suțu valóban együtt működött velük, és a Tudor Vladimirescuval való együttműködés is sikeresen indult,²⁴ a dunai fejedelemségekre alapozott remények mégis elhibáztak voltak.

Ypszilanti néhány társával 1821. március 6-án Besszarábiából indította meg az akciót. Hiába sikerült azonban Moldvában átvenni a kormányzást Suțutól, Ypszilanti mozgalma gyorsan elszigetelődött. Ezt mutatta, hogy kiátkozta őt a konstantinápolyi pátriárka, s az éppen Lajbachban tartózkodó I. Sándor pedig elítélte vállalkozását. Ypszilanti helyzete a dunai fejedelemségekben sem volt jobb: elmaradt a tömegek csatlakozása. Vladimirescu felkelése ugyanis elsősorban szociális célokat követett, s a fanarióták ellen irányult, nem pedig a Porta ellen. Ráadásul Ypszilanti és Vladimirescu konfliktusba került egymással. Mivel a román felkelés vezetője azt követelte, hogy a görögök hagyják el a dunai fejedelemségeket, Ypszilantiék elröbölték őt, majd megölték. Ez sem segített azonban abban, hogy a Vladimirescu felkelésében részt vevő pandúr csapatok feletti ellenőrzést megszerezzék, s 1821 júniusában Ypszilanti Dragasani-nál vereséget szenvedett a töröktől. Ezt követően Magyarországra menekült, ahol az osztrák hatóságok elfogták és Metternich utasítására Munkács várába internálták. Dragasani után a törökök megszállták a dunai fejedelemségeket. A görög felkelést azonban ez nem állította meg.

Ypszilanti mozgalma hatására még április 6-án Germanosz patraszi püspök kítűzte a felkelés zászlaját az Aghia Lavra kolostorra. A nagyhatalmak már jelzett, s a görögöket elítélő első reakciója hamarosan módosult. A legizgalmasabb változás az orosz diplomáciában figyelhető meg.

A felkelés és a nagyhatalmak

A görög felkelés kirobbanásának idejére I. Sándor Metternich hatására ismét konzervatívva vált, ezért ítélte el Lajbachban nem csupán Ypszilanti vállalkozását, hanem a görög felkelést is. Ez azonban nem akadályozta őt abban, hogy az orosz hatalmi érdekeket érvényre juttassa e legitimitásnak szintén ellentmondó ügyben. Az oroszok számára a kiskaput a vallás jelentette, hiszen a kücsük-kajnardzsi béke értelmében a birodalomban élő keresztények protektorai voltak. S bár a legitimitás szellemében elismerték a Porta jogát a felkelők megbüntetésére, az előbbire hivatkozva viszont már tiltakoztak az ellen, hogy a törökök ártatlan keresztényeket mészároltak le. Sőt, Sándor Lajbachból hazatérve arra hatalmazta fel Sztroganov bárót, konstantinápolyi követét, hogy készítse elő a diplomáciai kapcsolatok megszakítását a Portával. Erre 1821 augusztusában került sor. A szakításban természetesen nem csupán vallási kérdések játszottak szerepet, ha-

nem az orosz balkáni törekvések is, melyeket sértett az, hogy a török megszállta a dunai fejedelemségeket.²⁵ Sztroganov ezért még 1821. július 18-án egy Kapodisztriasz által megfogalmazott ultimátumban követelte a töröktől a fejedelemségek kiürítését, s a választ meg sem várva július 31-én orosz hajón elhagyta a török fővárost. Az osztrák és az angol diplomácia hiába igyekezett ezt a lépést megakadályozni,²⁶ csupán annyit tudtak elérni, hogy maguk is elfogadták az orosz követelést, és mint az európai hatalmak közös kívánságát közölték a Portával. Az orosz álláspont azonban hamarosan megváltozott, s ebben a görög földön lezajlott események játszottak szerepet.

A felkelés kibontakozását elősegítette az, hogy a dunai fejedelemségek és Ali janinai pasa a Nyugat-Balkánon jelentős török erőket kötött le. A Porta a görögök ellen csak azután tudott jelentősebb csapatokat küldeni, hogy 1822 januárjában leverte a janinai pasát. A görögök azonban a Peloponnészoszon és a Korinthoszi-szorostól északra eső területeken tartani tudták magukat. Sőt, 1822 januárjában az Epidauroszba összehívott kongresszuson kikiáltották a függetlenséget, s Alexandrosz Mavrokordatoszt választották meg a végrehajtó hatalom fejének. A törökök válasza a konstantinápolyi görög pátriárka felakasztása, illetve a Chiosz-szigeti mészárlás volt 1822 áprilisában. Ezek az események biztosították a görögök számára a nyugati közvélemény szimpátiáját, s hozzájárultak a filhellén mozgalom kialakulásához nem csupán Európában, hanem az Egyesült Államokban is.²⁷

A nagyhatalmi diplomácia reagálása lassú volt. A veronai kongresszuson az osztrák álláspontot, a be nem avatkozás elvét fogadták el, a kongresszusra érkezett görög küldöttekkel pedig nem tárgyaltak. Az angolok azonban 1823-ban már hadviselő félnek ismerték el a görögöket, 1824-ben pedig kölcsönt bocsátottak ki számukra. Az angol magatartás változását egyrészt abban kell keresnünk, hogy fokozatosan eltávolodott a Szent Szövetség hatalmaitól. Másrészt gyakorlati okok mozgatták a váltást: a földközi-tengeri brit kereskedelem számára kedvezőtlen volt a görög földön zajló fegyveres konfliktus, miközben tarthatott attól, hogy Oroszország London érdekei ellenére próbálja megoldani a görög ügyet. A brit félelmek jogosak voltak, mivel 1824 januárjában Nesselrode²⁸ három görög fejedelemség létrehozását javasolta.²⁹ Az orosz terv szerint mindhárom fejedelemségben görögök lettek volna a kormányzók, de török fennhatóság alatt. Pétervár ezzel el akarta kerülni, hogy egy olyan nagy Görögország jöjjön létre, mely zavarja az orosz politikát. A tervet azonban se a nagyhatalmak, se a görögök nem fogadták el.³⁰ Nesselrode ezért nagyköveti találkozót hívott össze Pétervárra 1825 elején, de ez sem erősítette meg az orosz álláspontot. Canning ugyanis hazahívta nagykövetét, az osztrák Lebzeltern gróf pedig Metternich utasítását követve azt javasolta, hogy tartózkodjanak a beavatkozástól, s fogadják el a görög-török küzdelem végeredményét, akár az egyik, akár a másik fél kerül ki győztesen. Görög győzelem esetén még azt is elfogadhatóbbnak tartotta, hogy a görögök kapjanak függetlenséget, minthogy orosz befolyás alá kerüljenek. A tanácskozást követően 1825 februárjában a cár aztán kijelentette, hogy nem háborúzik a törökkel, ha erre nem kényszerítik.

Az 1821 és 1825 közötti évek nagyhatalmi diplomáciájában tehát nem sok minden történt. Ezt nem csupán az óvatosság, a kivárás magyarázza, hanem a görög felkelés belső helyzete is. Arról van szó, hogy 1823 és 1825 között gyakorlatilag polgárháború alakult ki a görögök között, s egyik félnek³¹ sem sikerült meghatározó szerephez jutni. Ez nem könnyítette meg a nagyhatalmak dolgát, hiszen nem volt olyan politikai erő, amelynek az oldalán érdemes lett volna a beavatkozást akár fontolgatni. Ráadásul patt-helyzet alakult ki a görögök és a törökök között, s ez is a kivárás politikáját erősítette.

A nagyhatalmi magatartásban 1825 után alapvető változás következett be. Ennek oka az volt, hogy II. Mahmud szultán a görög kérdést egyik alattvalója, Mohamed Ali egyiptomi helytartó katonai segítségével igyekezett megoldani. A Porta nem véletlenül fordult Egyiptomhoz, mivel Ali elsősorban francia közreműködéssel fegyelmezett, modern szárazföldi hadsereget és tengeri flottát hozott létre. A beavatkozás Ali hatalmi ambícióival is találkozott, s ez kifejeződött abban a kérésében is, hogy a segítség fejében, s természetesen győzelem esetén Kréta szigetét magának, Moreát pedig Ibrahim fiának, a Hellászba küldött egyiptomi erők parancsnokának kérte. A feltételeket a szultán elfogadta. Az egyiptomiak még 1824-ben elfoglalták Krétát, majd 1825 elején partra szálltak Moreában s egyesültek Resid pasa török erőivel. A török politikának ez a váltása gyors sikert hozott. 1825-ben elesett Navarino, 1826-ban Misszolonghi, a felkelők székhelye és 1827-ben Athénnel együtt Morea nagy része is a törökök kezére került.³² 1827-ben a török vezetés arról értesítette Londont, hogy a görög ügy megoldódott. A nagyhatalmi aktivitás viszont éppen ekkor erősödött meg.

Az európai hatalmi központok érdeklődésének fokozódása 1825-től az egyiptomi beavatkozástól figyelhető meg, mely a térség erőviszonyainak megváltozását jelezte. Ezt érzékelték a görögök is. Kétségbeesett helyzetükben – miután I. Sándor elhatározta magát egy orosz–török háborútól – 1825 augusztusában felajánlották Londonnak, hogy „*Görögország nemzeti függetlenségének, szabadságának és politikai létének szent ügyét*” Anglia oltalma alá helyezik. A brit vezetés ezt nem fogadhatta el, félve egy orosz beavatkozástól a Balkánon. Inkább arra törekedett, hogy együtt működjön az oroszokkal. Canning brit első miniszter ettől azt várta, hogy az orosz politika így ellenőrizhetővé válik, s meg lehet akadályozni egy orosz–török háborút.

Az együttműködési készség orosz részről is megvolt. Nesselrode szintén erre utasította londoni nagykövetét, Lieven herceget. Ennek a politikának az a közös érdek volt az alapja, hogy Egyiptom ne erősödjön meg a térségben, s ne boruljon fel a hatalmi egyensúly a Földközi-tenger keleti medencéjében. Görög ügyben I. Miklós, az új orosz cár is elfogadta a kooperációt, de arra vigyázott, hogy a támogatás monopóliuma ne Anglia kezébe kerüljön. Éppen ezért az orosz vezetés kettős politikába kezdett: együttműködés görög ügyben, de önálló politika orosz–török viszonylatban. A gyakorlatban ez úgy jelent meg, hogy I. Miklós a Portával szemben a dunai fejedelemségek ügyét helyezte első helyre, mert ez nem sértett angol érdekeket, míg orosz–angol viszonylatban a Londont is érdeklő görög ügy volt az együttműködés területe. E politika szellemében Pétervár 1826. március 17-én ultimátumban követelte a Portától az 1812-es bukaresti béke pontjainak betartását.³³ A görög kérdésben pedig az I. Miklós koronázására Pétervárra érkezett Wellington herceg, Canning megbízottja tárgyalt az oroszokkal, melynek az 1826. április 4-én aláírt angol–orosz protokoll, vagy más néven a pétervári jegyzőkönyv lett az eredménye. Ebben az egyezményben Anglia és Oroszország azt követelte a Portától, hogy szüntesse be a görögök elleni hadműveleteket, Görögország számára pedig autonómiában egyeztek meg a szultán hatalmának névleges fenntartása mellett. E megállapodást ismertették a többi nagyhatalommal is, de Ausztria, Poroszország ellenzett mindenféle beavatkozást. Metternich attól tartott, hogy az egyezményt követően Oroszország befolyása növekedni fog, ezért arra utasította nagykövetét, hogy mindenben támogassa a Portát. Ha pedig ez nem vezet eredményre, akkor inkább egy független görög állam létrejöttét kell támogatni. Metternich félelme igaznak bizonyult. Az orosz befolyás erősödését jelezte, hogy már 1826-ban Kapodisztriaszt jelölték Görögország helytartójának, majd az 1827-ben Troezenében megtartott nemzetgyűlés 7

évre megválasztotta az első görög köztársaság elnökének. Megválasztásával az orosz párt is megalakult. Természetesen a térségben érdekelt többi nagyhatalomnak, így Angliának és Franciaországnak³⁴ is megvoltak a hívei a görög felkelők között, akik a törökökkel szemben támogatást vártak tőlük.

Konstantinápoly az ellene formálódó nagyhatalmi tömörülést igyekezett megosztani. Ezt szolgálta az orosz ultimátumra adott török válasz, az 1826. október 7-én aláírt akkermani konvenció, amely kielégítette az orosz követeléseket. A konvencióban a Porta elismerte a dunai fejedelmek jogát arra, hogy belső szabályzatukat maguk dolgozzák ki, s azt is, hogy Szerbia belső autonómiával rendelkezzen.³⁵ Ezenkívül a három fejedelemséget orosz védnökség alá helyezték.

A nagyhatalmak megosztása nem sikerült a Portának, sőt, tovább bővült a vele szemben fellépők köre. Canning még 1826 szeptemberében Párizsba utazott, hogy rávegye a franciákat a pétervári egyezményhez való csatlakozásra. Ez nem volt nehéz a francia közvélemény filhellén magatartása, X. Károly görögbarátsága, s nem utolsósorban amiatt, hogy Franciaország gazdaságilag és politikailag egyaránt érdekelt volt a térségben. Végül azt sem szabad elfelejteni, hogy minden nemzetközi konfliktus jó alkalmat kínált a francia külpolitikának az 1815-ös rendezés revidálására. A tárgyalások eredményeként 1827. július 6-án Londonban angol–francia–orosz egyezményt írtak alá a görög védelmében. A londoni egyezmény azt követelte a Portától, hogy fejezze be hadműveleteit és adjon autonómiát a görögöknek. Az egyezmény titkos záradéka fegyveres fellépésre is feljogosította az aláíró hatalmakat. Mivel a török vezetés elutasította a követeléseket, ezért a szövetségesek tengeri blokáddal akarták kikényszeríteni a fegyverszünetet. A Sinjavin orosz, Codrington brit s Rigny francia admirális által vezetett flották blokád alá vették a görög partokat Moreánál, s 1827. október 20-án a navarinói öbölben horgonyzó török és egyiptomi flottát megsemmisítették.

Navarino új helyzetet teremtett görög ügyben. Bekövetkezett ugyanis az, amit Anglia el akart kerülni: egy orosz–török konfliktus lehetősége. A brit politika ezért alapvető változáson ment keresztül. Ezt mutatta az, hogy London, a diplomáciatörténetben szinte példátlan módon, sajnálatos esetenek nevezte a szövetségesek navarinói győzelmét. Az ekkor már miniszterelnök Wellington pedig szakított Canning³⁶ Pétervárral kooperáló politikájával, s arra törekedett, hogy korlátozza az oroszokat. S bár Navarinót követően a londoni egyezményt aláíró hatalmak és a Porta között 1827 decemberében a diplomáciai kapcsolatok megszakadtak, az ellentétek mégis elsősorban orosz–török viszonylatban éleződtek ki. Ezt mutatta az akkermani egyezmény érvénytelennek nyilvánítása, az oroszok ellen hozott olyan intézkedések, mint áthaladási jogok megszüntetése a Boszporuszon, vagy áruik lefoglalása, s végül a szent háború meghirdetése Oroszország ellen. Ennek következményeként 1828 tavaszán Pétervár csapatokat vont össze a török határon, majd május 4-én 100 ezer orosz katona átlépte a Prut vonalát.³⁷ A háború a Balkánon két hadjáratot jelentett: az 1828-as esztendőben a román fejedelemségekben az erődök ostroma foglalta le az oroszokat; 1829-ben pedig a Dibics vezette orosz erők már bolgár területen jártak. Mivel a szultán 1826-ban felszámolta a janicsárokat, s modernizált erőket még nem tudott a helyükre állítani, így az oszmán hadsereg szétesett. Ezt kihasználva az oroszok egészen Drinápolyig jutottak el, sőt Konstantinápoly alatt is megjelentek. A birodalom fővárosának elfoglalására azonban nem gondolhattak. Egyrészt azért, mert az angol flotta a szorosokban állt, másrészt Dibicsnek nem volt elég embere Konstantinápoly elfoglalásához. Igaz, nem is akarták az Oszmán Birodalom megszüntetését.

Amikor az orosz csapatok Konstantinápoly előtt álltak, akkor jelent meg Polignac francia miniszterelnök terve a Török Birodalom felosztásáról. Ebben egy Konstantinápolyig terjedő Görögországgal számolt, mely a szigeteket is magában foglalta volna. Oroszország a román fejedelemségeket, Szerbiát, Boszniát, Hercegovinát és Kis-Ázsiát kapta volna, Ausztriának pedig Dalmáciát szánta. Polignac nevében Európa átrendezése is szerepelt. Eszerint Németalföldön Franciaország (Belgium) és Poroszország (Hollandia) osztozott volna, s ez utóbbinak szánta Szászországot is. A Rajna bal partján ütköző államot tervezett, Nagy-Britannia pedig a holland gyarmatokat kapta volna. Polignac tervéhez Oroszország támogatására számított. A cár azonban nem fogadta el e szerinte kalandor tervet. Úgy vélte, hogy a birodalom fenntartása több haszonnal, mint kárral jár az oroszok számára, mert egy gyenge államot könnyebb befolyásolni. A cárt ebben a véleményében az általa a keleti kérdés vizsgálatára felállított speciális bizottság is megerősítette. A bizottságtól függetlenül a drinápolyi szerződést aláírók is erre a véleményre jutottak. Az 1829. szeptember 14-én megkötött béke ugyanis az orosz befolyást erősítette meg a Balkánon, s nem törekedett a birodalom felosztására. Ez a politika területi nyereséget jelentett számára a Duna deltájában és a Kaukázus vidékén. Az Oszmán Birodalmat kártérítésre kötelezte, s a hadisarc megfizetéséig megszállva tarthatta a dunai fejedelemségeket, melyek orosz védnökségét ismét megerősítették. A béke ezenkívül biztosította a szorosok megnyitását az orosz kereskedelmi hajók előtt s az orosz kereskedelem szabadságát a birodalomban.³⁸

A hatalmi ellentéteket már az orosz-török háború kiélezte, különösen Pétervár és London között. Egy angol-orosz konfliktus lehetősége is megjelent. Párizs azonban azt ajánlotta Angliának, hogy Oroszország kapjon cselekvési szabadságot a Duna mentén, egy francia-angol expedíciós sereget pedig küldjenek Moreába, így kényszerítve az egyiptomi csapatokat a térség kiűrésére. Brit hatásra Mohamed Ali 1828 augusztusában kivonta csapatait Moreából, s helyükre francia expedíciós erők érkeztek, míg a brit tiszteket és katonákat Görögország más területeire küldték.

A hatalmi ellentéteket igazán a drinápolyi béke élezte ki. Anglia tiltakozott ellene, Ausztria pedig azt sérelmezte, hogy elvágták a Duna torkolatától. Az igazi ok azonban az orosz befolyás megerősödése volt a Balkánon. Az ellentéteket az enyhítette, hogy I. Miklós elismerte az európai hatalmak illetékességét a görög ügyben, melyről 1830. február 3-án a londoni értekezlet döntött. Brit nyomásra elfogadták az önálló görög állam elvét, mert így vélték elkerülhetőnek Oroszország befolyását Hellászban. Az új állam határait az Arta folyó és a Volosz-öböl közti vonalon húzták meg. A Peloponnészoszi-félszigeten kívül még Rumélia déli része és Euböia tartozott az országhoz. A szigetek közül pedig a Kikládok kerültek a görög államhoz, melynek területe 47 516 km², lakóinak száma pedig 753 400 volt. Elsősorban az orosz befolyástól rettegő Angliának volt köszönhető, hogy ilyen kicsire sikerült az ország, jöllehet a Török Birodalomban és a britekhez tartozó szigeteken kb. háromszor ennyi görög élt.

Az oroszok az autonómiát támogatták, végül elfogadták a független görög királyságot. Ez azzal magyarázható, hogy számukra ez a térség nem volt olyan jelentős, mint a dunai fejedelemségek, Szerbia vagy Bulgária, ahol orosz befolyás érvényesült. A görög függetlenséget 1832-ben a Porta is elismerte.

Az új, független Görögország alkotmányos királyság lett, de hátra volt annak eldöntése, ki legyen az uralkodó. Kapodisztriasz elnök szívesen látta volna magát ebben a szerepben, de őt 1831 októberében megölték. A nagyhatalmak úgy vélték, hogy a belső ellentétek miatt hazai jelölt nem jöhet szóba. Először a Szász-Koburg házából származó

Lipótnak ajánlották fel a koronát, aki azonban ezt nem fogadta el. I. Lajos bajor király második fia, az akkor 10 esztendőös Ottó azonban már sikeres jelölés volt, s 1832-ben I. Othon néven ő lett az uralkodó.³⁹

S bár a görögök szabadságharcukkal és a függetlenségükkel sokat vesztek, mivel a birodalomban árulónak tekintették őket, s elvesztették politikai, gazdasági befolyásukat,⁴⁰ a független görög állam létrejötte mégis a nemzetközi élet egyik fontos problémájának a lezárását jelentette. A nemzetközi ügyek azonban még átmenetileg sem zárultak le. A harmincas években ugyanis igazi nagyüzem volt a nagyhatalmi diplomáciában.⁴¹

Jegyzetek

- 1 E tanulmány egy, a 19. század diplomáciatörténetéről készülő könyv egyik fejezete. A könyv és ez a tanulmány is OTKA-támogatást kapott.
- 2 A kifejezés először 1839-ben fordult elő egy, a Portához intézett francia diplomáciai jegyzékben.
- 3 A Balkán, Konstantinápoly és a Fekete-tenger szorosai, Egyiptom és a Közel-Kelet egyaránt részei voltak a keleti kérdésnek.
- 4 A béke megváltoztatta az erőviszonyokat a Fekete-tenger mentén: az oroszok megszerezték Kercs és Jenikálé erődeit, s fennhatóságuk alá került a Bug és a Dnyeper közti térség. A Fekete-tenger szorosai megnyitották az orosz kereskedelmi flotta előtt, s Oroszország a nyugati hatalmakhoz hasonló kiváltságokat szerzett a Török Birodalomban. Jogot kapott, hogy beavatkozzon a keresztény lakosság érdekében. A béke azonban újabb orosz ambíciót szült: II. Katalin görög tervét, amely a Bizánci Birodalom helyreállítását jelentette volna, természetesen orosz vezetéssel.
- 5 A 18. század végéig a franciák nem akartak török területeket szerezni, mivel a birodalom a Habsburgok elleni küzdelemben Párizs szövetsége volt. A térség gazdasági szempontból is fontos: Izmir, Bejrut, Szaloniki voltak a francia kereskedelem központjai, de Algírban, Tuniszban s Tripoliban is létesültek telepek. Franciaország különleges gazdasági, kereskedelmi jogokat élvezett, melyeket az 1535-ben, az 1604-ben, s az 1740-ben kiadott kapitulációk biztosítottak. A 18. század végén az angolok elleni hatalmi küzdelemnek rendelték alá a török kapcsolatokat. A hétéves háborúban elveszett India visszaszerzéséhez, s egy nagyobb szabású gyarmati vállalkozáshoz Egyiptom látszott a legjobb kiindulási pontnak. A dél-francia városok, főleg Marseille számára gazdasági lehetőségeket is kínált a térség. S végül a Direktórium számára jó alkalom volt, hogy a túlságosan is népszerű, s 1797 decembere óta Párizsban ténlenkedő Napóleontól megszabaduljanak.
- 6 Rosztocsin orosz kancellár 1800. október 2-i javaslata szerint a dunai fejedelemségek, Bulgária, Rumélia és Konstantinápoly Oroszországhoz kerültek volna, Egyiptomot Franciaországnak szánta, Szerbiát, Boszniát és Makedóniát Ausztriának, Görögországot és a szigetek pedig függetlenek lettek volna.
- 7 A terv szerint a 35 ezer fős francia sereg lehajózik a Dunán Ulmból a Fekete-tengerre, az Azov-tengeren át felmegy a Donon, átmegy a Volgához, lemegy a Kaszpi-tengerhez, ahol ugyanakkora orosz sereg várja a Masséna tábornok vezette franciákat. Az egyesült hadak Afganisztánon és Perzsián át menetelnek Indiába. 1801. március elején egy kozák csapat Orlov tábornok vezetésével útnak indul. A terv azonban meghiúsult, mivel 1801. március 23-án I. Pált megölték.
- 8 1806-ban orosz–török háború kezdődött a Balkánon.
- 9 Sebastiani tábornok, Napóleon közel-keleti szakértője a Moniteur, a császár lapjának egyik 1803. januári számában arról írt, hogy 6 ezer francia katona elég lenne Egyiptom visszaszerzésére.
- 10 1807. május 4-én Finkensteinben (Kelet-Poroszország) írták alá a francia–perzsa szerződést, amelyben Párizs kötelezettséget vállalt, hogy tiszteket és fegyvereket küld Perzsiának, a perzsák pedig támadást indítanak az oroszok ellen a Kaukázus irányában. Gardane tábornok egy Indiába vezető felvonulást tanulmányozott Teheránban, számítva a perzsákra és a törökökre.
- 11 Ezt magyarázhatja, hogy a felkelés keresztény atrocitásokkal kezdődött: a Peloponnészosz 40 ezer muzulmánjából 15 ezret mészároltak le.
- 12 A Jón-tengerben fekvő hét szigetről – Korfu, Paxo, Santa Maura, Kefalónia, Ithaka, Zákinthosz, Kithira – van szó az albán, a livádiai és a moreai partok között.
- 13 Az oroszok nem rajongtak azért, hogy Szerbia Ausztriához kerüljön. Bécset viszont már az is nyugtalanította, ha a dunai fejedelemségekben orosz csapatok jelentek meg. Egyiptomot London és Párizs egy-

- aránt akarta. Az egyesült Németországot pedig nem csupán a Balkán feletti befolyás, de a kis-ázsiai területek is érdekelték.
- 14 Az elnevezés eredete: Konstantinápolyban a világítótorony, azaz a fanar környékén lakott a legtöbb görögkeleti vallású keresztény. A fanarióta nem minden esetben jelentett görög származást, hiszen az elgörögösödött román, albán vagy olasz családokat szintén ezzel a névvel illették.
 - 15 Ezt nyelvtudásuknak – főleg francia – köszönhették, mivel a Korán állítólag tiltotta, hogy a mohamedán hitre át nem tért népek nyelvét az igazhitűek megtanulják. De van, aki a törökök restségével magyarázza a nyelvtudás hiányát.
 - 16 Tevékenysége a 18. század végi görög kulturális újjászületés része volt. Görög nyelvű munkák jelentek meg Európa-szerte. II. József 1783-ban engedélyezte görög nyelvű könyvek kiadását.
 - 17 Az osztrák rendőrség letartóztatta, átadta a törököknek, akik megölték őt.
 - 18 1812-ben angol hatásra jött létre egy társaság. 1813 a Hotel Grec születése Párizsban.
 - 19 Emmanuil Xantos, Atanasziosz Cakalov, Nikolaosz Szkufosz.
 - 20 A Korfun született politikus előbb orvosi végzettséget szerzett, majd 1800-ban Kefalónia és Ithaka kormányzója lett. Az orosz–török fennhatóság idején kül- és belügyminiszteri posztot töltött be. A tiltsi béke után Pétervárra költözött, s 1811-től bécsi követként szolgált I. Sándort. Részt vett a bécsi kongresszuson, ott volt a párizsi békénél, majd 1816-tól Nesselrode mellett külügyi államtitkárként dolgozott.
 - 21 Az egykori havasalföldi vajda fia. Oroszországban nevelkedett.
 - 22 Szabad parasztsaládból származott. 1780-ban mint pandúrparancsnok az oroszok oldalán vett részt a törökök elleni háborúban. (A pandúrok elsősorban Oltániában működtek a kirdzsali rajtaütések ellen. Szabad parasztok voltak, s a hadkötelezettség mellett földet műveltek. Ez utóbbiért fizetést és adókedvezményt kaptak. 1811-ben létszámuk elérte a 6 ezer főt.) Vladimirescu hamarosan Closani alprefektusa lett, s a bojárok úszletemberré vált, s mint marhakereskedő a Habsburg Birodalommal is üzletelt.
 - 23 Miloš Obrenović kivégeztette őt, amikor 1817 júliusában visszatért Szerbiába.
 - 24 A két felkelés 1821. március végén Bukarestben egyesült. A találkozás azonban fényt derített a két mozgalom eltérő céljaira.
 - 25 Ez már közvetlenül a bécsi rendezés után megnyilvánult Nesselrode körlevelében, melyben tudatta az európai hatalmakkal, hogy a Török Birodalmat Oroszország az európai szövetségen kívül állónak tekintti. Belgrádban orosz konzulátust hoztak létre, Obrenović Milošt Szerbia fejedelmének ismerték el.
 - 26 Lützow gróf osztrák és Strangford lord brit követekről van szó, akik Sztroganovot megpróbálták lebeszélni a szakításról.
 - 27 Olyan hírességek támogatták a görög ügyet, mint Goethe, Chateaubriand, Shelley vagy Byron, aki Misszolonghiban halt meg 1824-ben. Delacroix híres képe a Chiosz-szigeti mészárlásról szintén közvéleményformáló volt. A számos görögbarát társaság pénzt, fegyvert küldött, s önkéntesek érkeztek a felkelők segítségére. A híres önkéntesek között Byron mellett meg lehet említeni a napóleoni hadsereg egykori tisztjét, az Athént védő Fabvier zredest, vagy Lord Cochrane brit admirálist, aki már Chile és Brazília függetlenségi harcát is segítette.
 - 28 Kapodisztriasz mellett az orosz külügyek irányítója volt. Protestáns rajnai német családból származott, s már az apja is az orosz adminisztrációban dolgozott.
 - 29 A keleti fejedelemség Attikát és Thesszáliát foglalta volna magában, a nyugati Epiruszt, a déli pedig Moreát (Peloponnészosz) és Krétát.
 - 30 Az orosz kezdeményezés azért meglepő, mert az 1823 októberében Czernowitzban megtartott orosz–osztrák találkozón még változatlanul azt hangsúlyozták, hogy Pétervár csupán a dunai fejedelemségek kiürítését kéri a Portától.
 - 31 Az Epidauruszban elnökké választott Mavrokordatosz mellett Kunturiotisz és Kolokotronisz körül alakult ki hatalmi centrum, melyek a központi hatalom létrejöttét akarták megakadályozni.
 - 32 A görög kormány Euboa szigetére vonult vissza.
 - 33 Az orosz védnökségét a dunai fejedelemségekben sértette az, hogy a törökök 1821-ben megszállták a térséget. A VIII. cikkely pedig belső ügyekben autonómiát adott Szerbiának.
 - 34 Franciaország hívei az Orleans-i házból való uralkodót szerettek volna Görögország trónjára.
 - 35 A román fejedelemségek szempontjából fontos volt annak elismerése is, hogy a fejedelmeket 7 évenként választják (Tudor Vladimirescu felkelése eredményeként a török megszüntette a fanarióták uralmát, s hazai fejedelmeket állított a trónra), s megszüntette a török kereskedelmi monopóliumot. Szerbia autonómiáját erősítette az a cikkely is, amely megtiltotta a muzulmánoknak, hogy a belgrádi pasalik területén éljenek, a helyőrségeket kivéve.

- 36 1827 augusztusában váratlanul meghalt.
- 37 A háború másik színtere Kis-Ázsia volt, ahol Paszkevics Erzerumot foglalta el.
- 38 Az akkermani szerződéshez képest a dunai fejedelemségeknek annyi változás volt, hogy a fejedelmeket nem 7 évre választották, hanem élethossziglan. Előírták ezenkívül a Duna bal partján található török erődök megsemmisítését, a fejedelemségek pedig helyi rendfenntartó alakulatokat hozhattak létre. A béke megerősítette Szerbia autonómiáját is. Drinápolyban került először szóba a bolgár kérdés (Szulisztra ostrománál jelentős szerepet játszottak az oroszok oldalán), lehetővé téve számukra az Oroszországba való menekülést. A háború után valóban tömeges áttelepülés történt Besszarábiába.
- 39 Mivel kiskorú volt, egy régenstanács működött mellette. Ottó 1833 februárjában érkezett meg Naupliónba, az első fővárosba, majd 1835-ben Athénbe költözött a kormány.
- 40 A bankvilágban az örmények kerültek a helyükre, a kereskedelemben pedig a bolgárok.
- 41 E tanulmány megírásához az alábbi irodalmat használtuk fel: *Ancel, Jacques*: Manuel historique de la question d'Orient, 1792–1925. Librairie Delagrave, Paris, 1926.; *Uő.*: Peuples et Nations des Balkans. Géographie politique. Armand Colin, Paris, 1930.; *Arató Endre*: A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti felszabadító mozgalmára a XIX. században. Századok, 1967/3–4.; *Uő.*: Kelet-Európa története a 19. században I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971.; *Benke József dr.*: Az arabok története. A kezdetektől a függetlenné válásig. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.; *Borsi-Kálmán Béla*: Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.; *Caron, Jean-Claude-Vernus, Michel*: L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914. Armand Colin, Paris, 1996.; *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939. História könyvtár, Budapest, 1994.; *Djordjević, Dimitrije*: Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914. Beograd, 1965.; *Driault, E.*: La Question d'Orient. Paris, 1914.; *Fugier*: La révolution française et l'empire napoléonien. Hachette, Paris, 1954.; Histoire des relations internationales IV. szerk.: *Renouvin, Pierre.*; *Grimberg, Carl-Svanström Ragnar*: La révolution industrielle: luttes des classes et nationalismes. Histoire universelle 10. Marabout, Verviers, 1983.; *Horváth Jenő*: A Szent Szövetségtől a Népszövetségig. A modern világ története 1815–1820. Budapest, 1935.; *Jelavich, Barbara*: A Balkán története, I. kötet. 18. és 19. század. Osiris-2000, Budapest, 1996.; *Uő.*: St. Petersburg and Moscow. Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974. Indiana University Press, Bloomington, London, 1974.; *Niederhauser Emil*: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth, Budapest, 1976.; *Ponteil, Félix*: Histoire générale contemporaine du milieu du XVIIIe siècle à nos jours. Dalloz, Paris, 1973.; *Renouvin, Pierre*: Histoire des relations internationales tome V. Le XIXe siècle I. de 1815 à 1871. L'Europe des nationalités et l'éveil de nouveaux mondes. Paris, 1954.; Histoire diplomatique, 1815–1914. Conférences de M. le professeur P. Renouvin, Paris, 1930.; *Seignobos, Charles*: Histoire politique de l'Europe contemporaine. Évolution des partis et des formes politiques, 1814–1896. Armand Colin, 1908.; *Szász Erzsébet* (fordította, sajtó alá rendezte): A Hét Sziget Köztársaság és Kapodisztriasz. Dokumenta Historica 20. Szeged, 1995.; *Szeriosz, Babanászisz*: Az 1821-es görög forradalom és a kapitalizmus fejlődése Görögországban. Századok, 1983/4. 804–821.; *Urbán Aladár* (szerk.): Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 1/1. kötet, Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.

MAGYAR–ROMÁN KULTURÁLIS KAPCSOLATOK II. (1946 ősze–1948)

A magyarság és a románság közötti évszázados gyűlölködés feloldása és a Duna-medencei országok együttműködésének megteremtése érdekében 1945–1946-ban sok pozitív lépés történt. Mindkét oldalon előtérbe kerültek azok a politikusok, akik abból indultak ki, hogy a jó viszonyoknak nincs alternatívája. A háború után az előítéletek és a gyűlölködés feloldásában fontos és meghatározó szerepet játszott a kultúra és a tudomány, mert a szellemi élet emberei akkor is megértik egymást, amikor a politikusok már vagy még nem tudnak közös nevezőre jutni. 1945-ben a két ország szellemi elitje kezét nyújtott egymásnak, megpróbált együttműködni a feszültségek feloldásában, és kész volt egy perspektivikus együttműködés érdekében munkálkodni. A megbékélést kívánó politikai erők a kulturális elitek közösen eredményt értek el azokkal a sovinizmus talaján állókkal szemben, akik nem voltak képesek a másik fél érdekeit figyelembe venni.

A magyar–román együttműködés alfája és omegája – a két ország kulturális és tudományos kapcsolatában elért eredmények mellett – az erdélyi magyarság helyzete volt. A két nép együttműködése mindaddig nem lehet őszinte, amíg a romániai magyarság identitását elsődlegesen meghatározó magyar kultúra szabadságát nem biztosítják. A magyarság irányában toleranciát hirdető Groza Péter a két ország kapcsolatait determináló problémával: az erdélyi magyarság kulturális lehetőségei garantálásának fontosságával tisztában volt. Groza azért tulajdonított a kérdésnek különös jelentőséget, mert a Romániával kötendő békeszerződés lehetőségei egy rossz magyar–román viszony esetén, illetve az erdélyi magyarság alapvető jogainak biztosítása nélkül romlottak volna.

A háború utáni demokratikus román kultúrpolitika eredménye: a kolozsvári magyar egyetem, a marosvásárhelyi orvosi fakultás, a kolozsvári állami magyar színház és opera, s a szatmári és az aradi államilag támogatott szintársulat. A magyar nép- és középiskolákat magyar tanügyi főigazgatók és tanfelügyelők vezették. Nem volt nemzetiségi alapon jogi megkülönböztetés Romániában, a végrehajtás során azonban hiányosságok és nehézségek voltak.

Magyarország kulturális kormányzata mindent megtett a román anyanyelvi oktatás terén. Húsz magyarországi román iskola számára tankönyvet nyomatott. A VKM tanítóképzővel és gimnáziumi oktatással igyekezett megbizonyítani, hogy a szabadság és a demokrácia eszményei szerint politizál.¹

Az együttműködés visszaesése

A párizsi béke megkötése után – a békeszerződés miatt keletkezett feszültségek, valamint a Románia számára már stabilizálódott nemzetközi helyzet miatt – a kulturális és tudományos kapcsolatok intenzitása csökkent. Egy év leforgása alatt a magyar–román szellemi kapcsolatok mélypontra jutottak. Megszűnt az a sokoldalú együttműködés, ami a kultúra és a tudomány különböző területein 1945–1946-ban kialakult, s Magyarország és Románia szellemi kapcsolatai a legminimálisabb szintre korlátozódtak. Némi aktivitás a kultúregyezmény megkötése, illetve az 1848-as centenáriumi ünnepségek idején volt tapasztalható.

A kulturális kapcsolatok visszaesése ellenére a politikai pluralizmussal 1946 őszén szakító magyarországi baloldal – kiváltképpen az MKP – a kapcsolatokat jónak tartotta és elismerően nyilatkozott Románia nemzeti-ségi politikájáról. Ez a szemlélet érvényesült az MKP III. kongresszusán is.² A politikai szempontoknak alárendelt értékelések a múlt hibáit a reakciós politikai erők tevékenységéből vezették le. A kommunista logika szerint a baloldal hatalomra kerülésével a múlt bűnei megszűnnek, a problémák rendeződnek. A „demokratikus” erők hatalomra jutása esetén megvalósuló problémamentes magyar–román viszony képe fogalmazódott meg Fogarasi Bélának a Fórum című folyóirat 1946. szeptemberi számában megjelent írásában. Fogarasi a múltbeli magyar–román rossz viszony alakulásának okait a reakciós vezető rétegekben látta, ami – szerinte – demokratikus vezetésnek köszönhetően többé nem alakulhat ki. A kultúrkapcsolatokat és a nemzetiségi po-

A szerző kutatásait az OTKA támogatása tette lehetővé.

litikát közös magyar–román demokratikus fellépés feladatának tekintette. Az irredentizmus és a sovinizmus szerinte közös fellépéssel visszaszorítható.³ Kommunista szempontú perspektivikus közös Duna-völgyi célokat tartalmaz az MKP Értelmisségi Osztálya 1947. februári munkaterve.⁴

Más megközelítési alapon a polgári erőket is foglalkoztatta az „irredentizmus” problémája. Sulyok Dezső, a Szabadság Párt képviselője 1947. március 20-án a külügyi tárca vitájában kifejtette, hogy az irredentizmus Magyarországon soha többé nem térhet vissza, mert mi, magyarok már tanultunk a múltból, most már a körülöttünk élő népeken a sor, hogy ők is tanuljanak, vonják le a történelmi tanulságot és egy lépéssel közeledjenek felénk. Sulyok úgy ítélte, hogy a Groza Péter vezette Románia a megbékélés útján halad.⁵

1947 tavaszán a kommunista vezetésű baloldal által deklarált jó viszony nem jött egyértelműen létre, és a megoldandó problémák is megmaradtak. A magyar–román viszonytal kapcsolatban a legerősebb kritikát Romániával szemben Dinnyés Lajos miniszterelnök gyakorolta a kormányprogram 1947. október 7-i ismertetésekor. Dinnyés kifejtette, hogy őszintén megérti Groza fáradozásait, de úgy véli, itt az ideje annak, hogy most már a baráti megnyilatkozásokon túlmenően a reális együttműködés alapjait is lefektessük.⁶ Román részről erre természetesen valamiképpen reagálni kellett: a Petru Grozát ért kritika után rövidesen olyan információ érkezett az MKP központjába, hogy Groza szívesen látna, ha a Iași-ban, Balázsfalván és Segesvárott rendezendő 1848-as ünnepségeken a magyar nemzet hivatalosan is képviseltetné magát, ugyanakkor Románia is hajlandó képviseltetni magát Magyarországon.⁷

A magyar–román kulturális kapcsolatok – az 1947-es mélyponthoz viszonyítva – 1948-ban, a centenáriumi ünnepségek kapcsán bizonyos értelemben fellendültek. Romániában a sajtó bőven foglalkozott Magyarországgal, a magyar nyelvű lapok ünnepi számokat jelentettek meg. Az ünnepségek kiemelt kulturális jelentőséget kaptak.⁸ 1948 tavaszán a magyar kultuskormányzat részéről több részletesen kidolgozott, a magyar–román kulturális kapcsolatokat erősítő rendezvény terve készült el. Ezek között az egyik legjelentősebb az andornoki Mocsáry Lajos-kastély felavatása volt 1948. május 28-án. A magyar–román jó viszonyt kívánta az is demonstrálni, hogy a berendezést magyar és román népművészeti tárgyakból állították össze. Ugyanekkor leplezték le a magyar és román barátság üttörőjének, Mocsáry Lajosnak a szobrát, amelyet Eugen Giunka román szobrász készített.⁹

Szerény tudományos kapcsolatok

A háború utáni magyar–román kapcsolatok – a két országot terhelő korábbi feszültségek ellenére – jól indultak. A kezdeti lelkesedés után, 1946 őszétől azonban nem következett be az a folytatás, ami az együttműködés kiépülése után elvárható lett volna. 1946 második fele és 1948 között mindössze két tudományos kapcsolatot erősítő rendezvényre és egy tudóscserére került sor a két ország között. 1947. május 3-án avatták fel a Munkácsy Mihály utcában Groza Péter román miniszterelnök jelenlétében a Mocsáry Lajosról elnevezett magyar–román kollégiumot. A Mocsáry Lajos Kollégium magyar hallgatók mellett a Magyarországon tanuló román egyetemistáknak nyújtott otthont. A Mocsáry Lajos Kollégium felavatása mellett fontos cselekedete volt a magyar kultúrpolitikának, hogy 1947. november 17-én Budapesten, a tanárképző főiskolán román tanszéket alapított. A román tanszék – a hazai román fiatalok köréből toborozva az utánpótlását – enyhíthette a tanárhányt a nemzetiségi általános iskolákban.¹⁰

A tudóscsere sem mondható „tisztán” kutatói együttműködésnek. Gáldi László nyelvész 1947. július 23-tól a Magyar–Román Társaság képviselőjében, Balázs Bélával, Bán Györggyel, valamint a Pedagógus Szakszervezet képviselőjében Fövény Lászlóval Romániába utazott. A csoport egy hétig Bukarestben tartózkodott, majd a Fekete-tenger partján, Carmen Sylvába tett kirándulást, néhány napot pedig Predealon és Kolozsvárott töltött. A küldöttség vezetőjének, Gáldi Lászlónak a beszámolója szerint az út igen kedvező körülmények között folyt le, mind a hivatalos, mind a „magán” személyekkel a találkozások pozitívak voltak. Gáldi örömdetesnek tartotta, hogy az Ókirályságban sem tapasztalt ellenszenvet Magyarországgal, a magyarsággal szemben, ellenkezőleg a románok tisztelettel és megbecsüléssel szóltak a magyar demokrácia eddigi eredményeiről. A nyelvészprofesszor úgy látta, hogy Magyarországnak komoly kulturális és gazdasági presztízse van Romániában.

A csoport összetételéből is következett, hogy találkoztak a román Pedagógus Szakszervezet és a Román–Magyar Társaság megbízottjaival. Az összejövetelen Gáldi arról beszélt – ezzel is figyelmeztetve a kapcsolatok visszaesésére –, hogy a szakmai látogatások milyen fontosak és minden más közeledési kísérletnél hasznosabbak. A Gáldi vezette csoport látogatást tett a legnagyobb román könyvkiadónál, a Casa Școalelorban, a Román–Szovjet Barátság székházában és az egyetemen. A küldöttség ellátogatott a román Tájékoztatói Minisztériumba, ahol Livezeanu miniszterrel, a Román–Magyar Társaság elnökével folytatott megbeszélést. Gáldi a találkozón az utóbbi időben a legminimálisabba korlátozódott tudományos kapcsolatokra utalva felvetette, szükség lenne magyar–román tudóscserére. A magyar professzor felvetésére Livezeanu úgy válaszolt,

az erre vonatkozó kezdeményezéseket egyes tudósoknak kell megtenni, ő azonban támogatni fogja a kezdeményezéseket.

Gáldi László több ízben tárgyalt Rosetti professzorral, a jeles romanistával, a bukaresti egyetem rektorával, a Királyi Alapítványok Könyvkiadó Vállalat igazgatójával. Az igen visszafogott magyar–román tudományos kapcsolatok idején pozitívan értékelhető, hogy Rosetti professor megerősítette: hajlandó lenne magyar tudósoknak román vonatkozású tanulmányait, szövegkiadásait segíteni. Gáldi professor Rosetti professzorral több tervről, így T. Corbea 17. századi brassói román szerző szótárának és zsolnárfordításának kiadásáról is megbeszélést folytatott. Gáldi László értékesnek tartotta Papacostea professzornál, a Balkán Intézet igazgatójánál tett látogatását. Az igazgató átnyújtotta a legfontosabb kiadványokat, köztük a „Balcanica” című folyóirat teljes sorozatát, és felkérte Gáldit a folyóiratban való közreműködésre.

Gáldi romániai útja során tárgyalt C. Jiga bukaresti bizantinológus professzorral, S. Simonescu iași-i irodalomtörténésszel, Perpessiciusszal, a jeles kritikussal, s Eminescu összes műveinek kiadójával, P. I. Panaitescuval. Gáldit barátságosan fogadták a Román Tudományos Akadémia Könyvtárában is. Gáldi fontosnak tartotta Ion Chinezunál tett látogatását. A kolozsvári egyetem magyar irodalom magántanárnak az újabb erdélyi magyar irodalomról írott munkája mind az ideig a legjobb kézikönyvnek számított. Chinezu tökéletesen beszélt magyarul, iskolázottsága magyar eredetű, Beöthy és Riedl tanítványa volt a budapesti egyetemen. Magyar költőde nemcsak az volt, hogy Budapesten járt egyetemre, hanem az is, hogy a II. világháború alatt budapesti konzul volt. Chinezu minden honfitársánál jobban tájékozott volt, befolyásos egyéniség volt a magyar kérdésben.

Pozitív román kezdeményezést tapasztalt Gáldi a Casa Școalelornál. A könyvkiadó egyik vezetője, Sebastian Popovia – aki jó nevű költő és regényíró volt – érdekes tervet vetett fel a magyar professzornak: a Casa Școalelor hajlandó lenne egy összefoglaló magyar irodalomtörténet kiadására, hogy ezzel a román közönségnek útmutatást adhasson a magyar szellemi életéről. Gáldi helyesen Szerb Antal irodalomtörténetét ajánlotta. Szerb Antal irodalomtörténete mintegy vezetésül szolgált ahhoz a műhöz, amelyet Chinezu román nyelven az újabb erdélyi magyar irodalomnak szentelt.

Gáldi felkereste Kolozsvárt és meglátogatta az egyetemet. Felkereste az egyetemi intézeteket és látogatást tett az Egyetemi Könyvtárban, amelynek igazgatója ekkor az egykori Eötvös-kollégista Cherestiesiu (Keresztes Sándor) volt. Gáldi kolozsvári tartózkodása a Magyar Népi Szövetségnél folytatódott, ahol Balogh Edgár ismertette vele a Szövetség célkitűzéseit. A Bölcsészettudományi Kar dékánja, Jancsó Elemér társaságában látogatást tett az Utunk szerkesztőségében, ahol Gaál Gábor főszerkesztővel, a magyar egyetem filozófiaprofesszorával folytatott megbeszélést. Az erdélyi szellemi elitel folytatott beszélgetések során Gáldi a kolozsvári egyetem nehézségeiről és problémáiról is tájékozódott. Gáldi problematikusnak látta a tudományos utánpótlás helyzetét, ezért szerinte a VKM-nek fokozott gondot kell fordítani a kolozsvári magyar egyetemre.¹¹

A visszafogott magyar–román tudományos kapcsolatok tehát 1947–1948-ban meg sem közelítették a háború utáni aktivitást, bár magyar részről nyitottak voltak, több kezdeményezést is tettek. Ortutay Gyula kultuszminiszter például a magyar–román kultúregyezmény parlamenti vitájában elmondta, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum és a könyvtárak szívesen állnak a kultúrscere szolgálatába az egészséges szellemi vérkeringés megvalósítása érdekében. A közeljövőben megvalósuló tudományos együttműködés eredményként Ortutay arról tájékoztatta a parlamentet, hogy előkészületben van egy román–magyar szótár. A visszafogott tudományos kapcsolatok időszakában az együttműködés bizonyos elmozdulási lehetőségére utalt a kultuszminiszternek az a kijelentése, hogy nemcsak magyar részről, hanem román oldalról is kezdeményezték a kapcsolatok kiépítését.¹²

Kisebb, előremutató, nem kizárólagosan szaktudományos jellegű eredményről csak a centeneráium alkalmából megrendezésre kerülő tudományos összejövetelek kapcsán beszélhetünk. Ilyen volt az évfordulós tervezet 1848–1849 magyar–román vonatkozásainak kiadványokban való feldolgozása és publikálása a kölcsönös megértés és közeledés szellemében. A Debreceni Nyári Egyetem keretében előadásorozatot terveztek a dunai megbékélés szolgálatában. A magyarországi történelem és földrajz szakos tanárok számára hasonló szellemű tanfolyamot kívántak indítani. Az elképzelések között szerepelt egy Román Intézet felállítására Budapesten, valamint lektorátusok, esetleg tanszékek felállításának előkészítése egy vidéki egyetemen.¹³

A civil szervezetek csökkenő aktivitása

A háború után mindkét ország vezetése abból indult ki, hogy a megbékélés akkor lesz igazán sikeres, ha abban a társadalom is részt vesz, ha a civil szféra részéről is akarják a közeledést. A Magyar–Román Társaság 1945–1946-ban igen aktív volt. 1946 őszétől – mint a legtöbb területen – itt is csökkent az aktivitás. Mindössze két jelentősebb rendezvényre került sor. Az első találkozó Magyarországon volt.

1947. május 3-án, a Magyar–Román Társaság által rendezett Román Kultúra Hete keretében avatták fel a Mocsáry Lajos Kollégiumot. A visszaesett magyar–román kapcsolatok körülményei között a sajtóérdeklődés előterébe került a Román Kultúra Hete és a Groza Péter vezette 80 tagú román delegáció magyarországi látogatása. A román delegáció budapesti tartózkodása alkalmából Kodály Zoltán, a Magyar–Román Társaság elnöke újólag hitet tett a dunai népek megbékélése mellett, és elítélte az önző és a fejlődést kerékbe törő sovinizmust. Kodály kifejtette, hogy meg kell ismernünk egymást, és a megismerésnek a kultúra, a művészet, valamint a zene a legalkalmasabb eszköze.¹⁴ A Társaság pedig emelkedett hangú kiáltványt intézett a magyar és a román néphez, amelyet a magyar művészeti, irodalmi és tudományos elit is aláírt. Kiáltványukban felszólították a magyar–román barátság híveit, hogy emeljék fel szavukat a sovinizmus és gyűlölködés ellen.¹⁵ A kulturális együttműködést a Magyar–Román Társaság azzal is segíteni próbálta, hogy a VKM támogatásával kezdeményezte: valósuljon meg egy kelet-európai szellemi találkozóhely, amely elsősorban a román–magyar szellemi értékek cseréjét, a magyar–román kultúra képviselőinek megbeszéléseit hivatott lehetővé tenni.¹⁶

A román partnerszervezet látogatását viszonzva, a Magyar–Román Társaság látogatására 1947 nyarán került sor. A magyar küldöttség találkozott a román szellemi élet vezetőivel, akik igen szívélyesen fogadták a magyarokat. A Román–Magyar Társaság estjén Feneşan professzor elismerően nyilatkozott a magyar kultúráról és különösen nagyra értékelte az Eötvös Kollégium és a Teleki Intézet szerepét. A Román–Magyar Társaság elmélyült tevékenységet azonban már nem folytatott. A visszaesés okát Gáldi László abban látta, hogy a Társaságban olyan személyek (Eftimiu vagy Galaction) jutottak meghatározó szerephez, akiknek a magyar kultúrával kevés kapcsolatuk volt.¹⁷

Am nemcsak a Román–Magyar Társaság szerepe vált formálissá, hanem a Magyar–Román Társaságé is. A háború után a két nép közeledésének elősegítése érdekében munkálkodó szervezet tevékenysége a minimális szintre csökkent. A Társaság jelentőségének csökkenését egyrészt a civil társadalomnak a hatalom által történt visszaszorításával hozhatjuk összefüggésbe, másrészt azzal a vérveteszeggel, amely minden értelmiségi szerveződést sújtott 1947-től. Az 1947–1948-as nagy emigrációs hullám a Magyar–Román Társaságot sem kímélte. A Társaságban korábban vezető szerepet játszottak közül ekkor hagyta el Magyarországot Szent-Györgyi Albert, Alföldi András, Csicsery Rónay István és Szabó Zoltán. Az itthon maradtok közül Hajnal Istvánt eltávolították az egyetemről, Kosáry Domokos elvesztette állását, Komáromy Pált „nyugdíjazták”, Justus Pált pedig koholt vádak alapján bebörtönözték.

A Magyar–Román Társaság aktivitása a centenáriumi ünnepek idején formálisan megélnéül. 1948. április 26-án az Uránia filmszínházban a Társaság rendezésében előadást tartottak.¹⁸ Az 1947-ben kezdeményezett szellemi találkozóhely pedig 1948. május 26-án Andornakon jött létre.¹⁹

Nincs elmélyült irodalmi–művészeti kapcsolat

A művészeti kapcsolatok a kultúra más területeihez hasonlóan visszafogottak voltak. Együttműködés csupán az irodalom területén volt. 1947 áprilisában rendezték meg a magyar és román írók értekezletét Bukarestben.²⁰ A szerény keretek között sokat tett a magyar–román irodalmi kapcsolatokért Avram Todor. Todor a magyar ügy egyik szószólójának számított Romániában, ő fordította románra Mikszáth Kálmán *A szelestyei asszonyok* című regényét.²¹ Az eredményként elkönnyelhető irodalmi kapcsolatok közé tartozott, hogy 1947 nyarán Petőfi-ünnepek voltak Bukarestben.²²

Mivel a magyar–román kulturális kapcsolatok alakulására mindenkor hatással volt az erdélyi magyarság helyzetének alakulása, illetve kulturális lehetőségei, ezért a magyar–román együttműködést befolyásoló fontosságra tett szert, hogy 1947. március elején Kolozsvárott megalakult a Romániai Magyar Képzőművészek Szövetsége, amelynek Kós Károly lett az elnöke.²³ A szerénynek mondható magyar–román művészeti kapcsolatok további eredményeként tartható számon, hogy az 1947-es Román Kulturális Hétre kiadták Eminescu válogatott műveit és a modern román líra válogatott gyűjteményét.²⁴

A szűkre szabott magyar–román irodalmi kapcsolatok kiszélesítését volt hivatva szolgálni, hogy 1948. január végén megalakult a román és a magyar írók közös bizottsága. A bizottság célul tűzte a román és a magyar irodalmi termékek cseréjét.²⁵ A kulturális élet legtöbb területén némi aktivitás a centenáriumi ünnepek idején mutatható ki. Így volt ez az irodalmi együttműködésben is: a forradalom és a szabadságharc százéves évfordulójára Romániában fordításban megjelentették Petőfi verseit.²⁶

A művészeti együttműködésben a centenáriumhoz kapcsolódva tervezték a bukaresti Nemzeti Színház, valamint egy román és egy erdélyi színtársulat magyarországi fellépését. A képzőművészeti együttműködés részeként magyar művészek kiállítását is előirányozták Bukarestben.²⁷ A magyar–román művészeti együttműködés konkrét eredménye, hogy 1948. április 11-én Romániában a Magyar Művelődési Szövetség által rendezett országos kulturális verseny döntőjében részt vettek román ének- és táncsoportok is.²⁸

A magyar-román kulturális egyezmény

A szerénynek mondható román–magyar kulturális kapcsolatok ellenére Romániával az elsők között kötötte meg Magyarország a kultúreyezményt. 1947 őszén a formálódó népi demokráciák az „imperializmus ellenes frontot” másként nem építhették ki, mint a köztük lévő ellentétek látszólagos felszámolásával. A magyar–román ellentétek 1947 őszétől a mindkét országban tényleges hatalmat gyakorló kommunisták érdekeinek megfelelően „megszűntek”. Hatalmi szóval „megszűnt” a két ország közti ellentét, és egy formálódó internacionalista közegben „feloldódtak” a problémák. A szovjet politikai érdekek és kommunista belpolitikai szempontok által inspirált egyezmény így rendkívül gyorsan megszületett 1947. október végén, november elején.²⁹ A szerződést 1947. november 25-én Bukarestben magyar részről Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, román részről pedig Livezeanu tájékoztatási miniszter írta alá.

Az egyezményben tetten érhető az aktuálpolitikai és legitimációs célkitűzések, ugyanakkor a reális múltra, a valós viszonyokra történő utalások is megtalálhatók. Az első cikk szerint a szerződő felek mindannak előmozdítására törekszenek, ami népeik kölcsönös és alapos megismeréséhez vezet. A cél érdekében küzdeni fognak a fasiszta propaganda és az imperialista sovinizmus, a nemzetiségi vagy faji elnyomás szellemének hatásai ellen. A kérdés ideologikus megközelítése mellett az 1. cikk csak ott utal a valóságra, hogy a két ország kulturális, tudományos és nevelésügyi megnyilatkozásaiból kiküszöbölik mindazt, ami a másik fél népének méltóságát sérti.

A szerződés 2. cikkében már megfogalmazódnak a legfontosabb tényleges problémák és a „megoldási javaslatok”. Eszerint mind a két fél a legmesszebbmenően támogatni fogja a másik fél nemzetiségéhez tartozó népesség anyanyelvű, kulturális és tudományos, közoktatási, művészeti és testnevelési intézményeit az állampolgárok teljes jogegyenlősége alapján. A 3. cikk is fontos célt fogalmaz meg akkor, amikor a szerződő felek a két nép közötti barátság előmozdítása céljából saját területükön támogatják a Román–Magyar Társaság és a Magyar–Román Társaság működését. A 4. cikk arról szól, hogy a román kormány Bukarestben, kolozsvári fiókiintézettel, saját vezetése alatt álló román kulturális intézetet létesít. Az intézetek a viszonyosság alapján, a két állam kulturális és tudományos együttműködésének célját fogják szolgálni, információs feladatokat látnak el, rendszeresen és állandóan anyaggal látják el a sajtót és a kulturális élet intézményeit.

Az egyezmény szerint Magyarország és Románia a tudomány eszközeivel is fel kívánja venni a harcot a gyűlölködés és az előítéletek ellen. Az 5. cikkben kinyilvánították, hogy a lehetőségekhez mérten a másik nép nyelve, irodalma, történelme, valamint a másik nép helyes megismerésére alkalmas tudományok számára az egyetemeken és a főiskolákon tanszékeket és lektorátusokat létesítenek. A pontos és reális tájékoztatás érdekében mindkét országban kölcsönösen sajtóügynökségeket létesítenek, megkönnyítik a sajtótudósítók működését és elősegítik az újságírói látogatásokat. Az együttműködés és a kölcsönös megértés érdekében számos, a közeledést elősegítő lépést tartalmaz a 7. cikk. Ebben kimondják, hogy Magyarország és Románia lehetőséget biztosítanak tudósok és nevelők kölcsönös meghívására, valamint művészek, kulturális szakemberek és újságírók cseréjére és igyekeznek megteremteni a kutatás feltételeit.

A szerződés fontosnak tartja a szakképzést elnyerni szándékozó tudósok, művészek, mérnökök, tanárok, egyetemi hallgatók, középiskolások és munkások cseréjének megszervezése céljából ösztöndíjak juttatását. A szerződés magában foglalta Magyarország és Románia tudományos, művészeti és kulturális intézményei, könyvtárai, állami gyűjteményei és szakmai szervezetei közötti együttműködés kiépítését. Különösen lényeges volt az erdélyi magyarság szempontjából a szerződésnek az a része, amely kimondta a könyvek, folyóiratok és más sajtótermékek szabad forgalmának és szabad terjesztésének biztosítását, lehetőleg szállítási kedvezmények engedélyezésével. Az egyezmény fontosnak tartotta népművészeti, képzőművészeti kiállítások, irodalmi rendezvények, zenei versenyek, színi előadások rendezését, valamint a rádióadásokat.

A jobb megismeréshez, az előítéletek megszüntetéséhez járult volna hozzá a másik fél országának és népeinek minél teljesebb megismerésére irányuló kirándulások szervezése, sportrendezvények rendezése és a turisztikai együttműködés. Egymás kultúrájának megismerését segítették a 8. cikkben foglaltak. A két ország támogatást nyújt tudományos és irodalmi munkák fordítására és megjelentetésére, ugyanakkor gondoskodik a szerzői jog törvényes védelméről. A közeledés és a jó viszony szempontjából lényeges a 9. cikk, amely kimondja, hogy a szerződő felek megállapodást fognak kötni a felsőfokú és szakiskolai felvétel jogi vonatkozásairól, az iskolai oklevelek elismeréséről, a végzettség, a vizsgák és a tudományos fokozatok szabályozásáról. A perspektivikus és elmélyülő együttműködés érdekében a felek biztosítják a tudósok egymás tudományos intézeteiben való kutatási lehetőségeinek segítségét, megkönnyítik a múzeumokban, levéltárakban folyó kutatást. A 11. cikk szerint Magyarország és Románia lehetővé teszi az ifjúsági és sportszervezetek együttműködését. A társadalmi manipuláció, a gyűlölködés visszaszorítása szempontjából nagy fontosságú a 12. cikk. A szerződő felek gondoskodni kívántak arról, hogy a jövőben a tankönyvekbe és más kiadványokba ne

kerüljön semmi olyan, ami a valóság elferdítését vagy meghamisítását segíti, és alkalmas arra, hogy a másik államot kedvezőtlen színben tüntesse fel. Kinyilvánították azt is, hogy a tankönyvek és más közhasználatban lévő nyomtatványok felülvizsgálatát megszervezik.

Az elvi célkitűzések mellett a szervezeti kereteket is meg kívánták teremteni, amivel a szerződés II. fejezete foglalkozik. Az egyezményben foglalt célok gyakorlati megvalósítására Román–Magyar Vegyes Bizottságot hoznak létre. A Bizottság egy a szerződés szerint 8 tagból álló magyar és egy 8 tagból álló román tagozatra oszlik. A bizottság tanácsadói, kezdeményező és felügyeleti jogkörrel rendelkezik, továbbá a kormánykormány elvi jelentőségű javaslatokat terjeszt elő. Az egyezmény előírta, hogy a Vegyes Bizottság évente legalább két ülést tart felváltva Budapesten és Bukarestben. A szerződés szerint a Vegyes Bizottság első ülése ügyrendjének megállapítása után azonnal megkezdzi az egyezmény alkalmazására irányuló javaslatok kidolgozását.

A két állam kötelezettséget vállalt arra is, hogy az egyezmény gyakorlati alkalmazására irányuló szükséges adminisztratív és pénzügyi intézkedéseket megteszi. Az egyezmény kimondja, hogy mindazok a meg egyezések érvényben maradnak, amelyek nem ellentétesek a jelen egyezmény általános szellemével. A szerződés szerint az egyezményt ratifikálni kell, a ratifikációs okmányokat Budapesten cserélik ki, és ettől az időponttól 5 évig marad érvényben. Amennyiben hat hónappal az egyezmény lejártá előtt a szerződő felek egyike sem mondja fel, az egyezmény önmagától további öt évre meghosszabbítottan tekinthető.³⁰

A magyar–román kulturális egyezmény olyan államközi okmány, amelyben a „sollen” túlsúlyos a valós tényekkel szemben. Ebben a kultúregyezményben olyan idealisztikus jövőkép fogalmazódik meg, amely egyetlen népi demokratikus állammal megkötött egyezményben sem volt tetten érhető. A magyar–román elmentétek miatt nem véletlen, hogy ez a szerződés ennyire át volt politizálva, itt kellett a legtöbb problémát „megoldani”. Az utópisztikus elemeknek a szerződésbe való beépítése nem volt véletlen, az új politikai vezetéseknél szükségük volt erre, ezáltal is társadalmi támogatottságuk növelését remélték.

A háború utáni első kultúregyezmény ratifikációs vitája 1948. január 30-án kezdődött. Mivel a szerződés valós, megoldandó problémákat és utópisztikus elemeket egyaránt tartalmazott, ezért a politikai pártok mentalitásuknak megfelelően, de általában pozitívan viszonyultak a szerződéshez. A magyar–román kultúregyezmény parlamenti vitájában elsőként a kisgazdapárti Barcs Sándor szólt fel: a népek megismerése és egymás kultúrájának és gondolkodásának jobb megismerése szempontjából fontosnak tartotta a magyar–román szerződést. Barcs helyesen mutatott rá, hogy a magyar és a román nép kultúrájában sok az azonos vonás, és ezek a közös vonások lépten-nyomon fellelhetők. A magyar és a román kultúrában ténylegesen meglévő sok azonosság kimutatása mellett a felszólaló a két ország közötti problémák okát már kissé leegyszerűsítően látta. Barcs szerint a népek közötti gyűlölködést az értelmiség szította. A múlt problémáinak ilyen megközelítése után a jövőt túlzottan optimista módon képzelte el. A képviselő szerint a felszabadulás lehetőséget teremtett a magyar–román problémák megoldására, a román törvények biztosítják a magyar nemzetiség jogegyenlőségét a kulturális fejlődésben.³¹ Barcs Sándor örömmel üdvözölte és támogatta a szerződést.

A következő felszólaló, Szőnyi Tibor, az MKP képviselője is utópisztikus alapon közzélt az egyezményhez. Abban még igaza volt, hogy a magyar–román kultúregyezmény jelentős lépés előre azon az úton, amelyen a Duna-medence népei, a demokrácia országai elindultak azzal a céllal, hogy népeik között baráti viszonyt teremtsenek. Utópisztikus és idealisztikus volt viszont az az értelmezés, amely szerint a szerződéssel a két nép kifejezésre juttatta, hogy végleg szakított ezzel a múlttal. Szőnyi úgy látta, hogy csak a népi demokráciák között oldhatók meg a problémák, ezért a régi Magyarország és Románia között ez a szerződés létre sem jöhetett volna.³² Úgy vélte, a kultúregyezmény révén a két nép kultúrájának kölcsönös megismerése hozzá fog járulni ahhoz, hogy Erdély híd lehessen a két nép között.³³

A kommunista szónokot követő felszólalók is pozitívan értékelték az egyezményt, de nem voltak annyira optimisták, mint Szőnyi Tibor. Török Júlia szociáldemokrata képviselő szerint, „ha a románok őszintén közelednek felénk, akkor nekünk örömmel kell elfogadnunk a felénk nyújtott jóbort.”³⁴ A témához igen röviden hozzászóló Jócsik Lajos parasztpárti képviselő a maga részéről szintén elfogadta a magyar–román kultúregyezményt. Nagy László, a Független Magyar Demokrata Párt tagja üdvözölte a szerződést. Szerinte ez a kultúregyezmény a két nép kultúrájának megismerését, valamint a magyar és román nép igaz és őszinte barátságát fogja megteremteni. Az egyezmény az erdélyi magyarság és a románok közötti viszonyra gyakorolandó jó hatását hangsúlyozta a kommunista Rudas László.³⁵

A szerződés vitájához hozzászóló Ortutay Gyula egyértelműen megfogalmazta, hogy az egyezmény azért is jelentős, mert a jövő politikai fejlődési perspektíváit is megmutatja.³⁶ A kultuszminiszter szerint a szerződés azért is nagy jelentőségű, mert olyan két országot köt össze, amelynek nemzetiségei egymás országaiban élnek, Ortutay úgy ítélte meg, hogy a magyar–román szerződés nemcsak a két ország közötti kormányzati kezdeményezés következménye, hanem a civil társadalomé is.³⁷ A magyar–román kulturális egyezményt az országgyűlés 1948. 9. tc.-ben hagyta jóvá. Kihirdetésének napja 1948. július 15. volt.

Jegyzetek

- * A háború utáni magyar–román kulturális kapcsolatokra I. *N. Szabó József: Magyar–román kulturális és tudományos kapcsolatok I. (1945–1946) Világtörténet, 1994. tavasz–nyár.*
- 1 Országgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás, II. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1948. 519., 535.
- 2 Szabad Nép, 1946. október 1.
- 3 Fogarasi Béla elemzése az Utunkról, a Romániai Magyar Írószövetség lapjáról. Fórum, 1946. szeptember 2. 7–9.
- 4 Politikatörténeti Intézet Archívuma (PTI Arch.) 274 f. 24/2.
- 5 Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás, VII. kötet. Budapest, 1952. 19.
- 6 Országgyűlés Naplója. I. kötet. 46.
- 7 PTI Arch. 274 f. 21/71.
- 8 PTI Arch. 274 f. 21/71.
- 9 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX-I-1e, 1948–253111.
- 10 *Nagy Béla: A szomszéd népek nyelve és irodalma.* In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970.* Főszerk.: Sinkovics István. Budapest, 511–512.
- 11 UMKL-I-1e. 1947–120701.
- 12 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 534., 536–537.
- 13 UMKL-XIX-I-1e. 1948–253–111.
- 14 *Nagy Béla: A szomszéd népek nyelve és irodalma... 511.*
- 15 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 516.
- 16 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 534.
- 17 UMKL-XIX-I-1e. 1947–120751.
- 18 PTI Arch. 274 f. 21/71.
- 19 PTI Arch. 274 f. 21/71.
- 20 Szabad Nép, 1947. április 19.
- 21 UMKL-XIX-I-1e. 1947–120751.
- 22 Szabad Nép, 1947. július 6.
- 23 Szabad Nép, 1947. március 5.
- 24 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 519., 533.
- 25 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 533–534.
- 26 PTI Arch. 275 f. 21/71.
- 27 UMKL-XIX-I-1e. 1948–253111.
- 28 PTI Arch. 274 f. 21/71.
- 29 UMKL-XIX-I-1e. 1947–168492.
- 30 UMKL-XIX-I-1e. 1948–253157.
- 31 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 513–514.
- 32 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 517.
- 33 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 521.
- 34 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 524.
- 35 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 530.
- 36 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 513.
- 37 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 533.

BRIT KÜLÜGYMINISZTERIUMI IRATOK 1958-BÓL NAGY IMRE KIVÉGZÉSÉRŐL ÉS ANNAK HATÁSÁRÓL

London peremkerületében, Kew-ban, az angol állami levéltárban, a Public Record Office-ban található a Foreign Office-ba érkező és az Office-ból kimenő jelentések. A 20. századi anyagban harminc évre visszamenően kutathatók ezek a jelentések, tehát az 1958. évi anyag is feltárható, hacsak nem tartalmaz valamilyen személyiségi jogot sértő kitétel ma is élő személyekre. A levéltár könyvtárában és a kutatószobák előterében szabadpolcos rendszerben elérhetőek a segédkönyvek. Egy ilyen alapvető segédkönyv az Annual Register.¹

Az 1958-as Annual Register négy oldalon foglalja össze, mi történt Magyarországon, és a nekrológok sorában fél nyomtatott oldalon ismerteti a mártírhalált szenvedett Nagy Imre életútját.² A Magyarországról szóló összefoglalás ezzel a mondattal kezdődik: „1958-ban a magyarországi politikai helyzet szemmel láthatólag bizonyos stabilitást ért el.” Ezután sorjában ismerteti a kormányzati változásokat: január 27-én a kormány újjáalakult, Kádár lemondott a miniszterelnökségről, hogy teljesen a pártmunkának szentelhesse idejét. Münnich Ferenc lett az új miniszterelnök, helyettese Apró Antal, az ő posztjára, a Hazafias Népfrent elnökségére pedig Kállai Gyula került. Hruscsov, aki áprilisban tett látogatást Magyarországon, mindezt helyesléssel nyugtázta, és Rákosi Mátyásra tett nyilvános elítélő véleménye bizonyossá tette, hogy a forradalom előtti politikai vezető garnitúra visszatérése véglegesen lekerült a napirendről. (Ugyanis az év nyarán, Hegedűs András volt miniszterelnök Magyarországra való visszatértekor ilyen „rémhírek” keringtek.) A már 1957-re tervezett választásokat november 16-án tartották meg, a 98,4%-os részvétel mellett lezajlott szavazáson a szavazásra jogosultak 99,6%-a a kormány listára szavazott, Dobi István és Rónai Sándort újraválasztották. Rákosi és Gerő a Szovjetunióban maradt (a jelentések szerint mindketten betegen). A februárban elhunyt Horváth Imre külügyminiszter helyére Sfk Endrét nevezték ki.

Az Annual Register csaknem egy oldalon foglalkozik a perekkel, amelyek főleg az év első felében zajlottak. Június 17-én a budapesti és moszkvai rádió csaknem egyidejűleg jelentette be, hogy a volt miniszterelnököt, Nagy Imrét és a honvédelmi minisztert, Maléter Pált halálra ítélték, és az ítéletet azonnal végrehajtották. Őt más személyt – köztük Tildy Zoltán volt köztársasági elnököt – öt évtől élethosszig tartó börtönbüntetésre ítélték; Bibó István államminisztert, a Petőfi Párt képviselőjét a Nagy-kormányban, szeptemberben ítélték életfogytiglanra. Az Annual Register véleménye szerint, „az ítéletek szigorúsága és álszentsége, az ígret cinikus megszegése világszerte nagy ellenérzést váltott ki. Számos egyén, szervezet és az ENSZ vitái és határozatai ellenére a magyar kormány teljes egyhangúsággal csak azt válaszolta, hogy az ítéletek meghozása Magyarország belpolitikai ügye. Számos »Fehér Könyvet« adtak ki, amelyek azt kívánták bizonyítani, hogy az áldozatok »a nemzetközi fasizmus megbízottai voltak.«”

Ezután az Annual Register beszámol arról, hogy az év szeptemberétől hivatalos magyar közlések szerint a pereket lefolytatták, az ítéleteket meghozták, sokakat szabadon bocsájtottak. Rajk Lászlóné visszatért Magyarországra, kisebb bűnösöket kiengedtek, de általános amnesztiát nem hirdettek, sokan maradtak még börtönben vagy internálótáborokban. Sok elbocsájtás történt a hadseregnel, szakképzett személyek – orvosok, ügyvédek, színészek – számosan áldozatul estek az elbocsájtási hullámnak. Nagy az elégedetlenség, sok vezető író az év folyamán bírálatot kapott, mert vagy hallgattak, vagy nacionalista nézeteket fejtettek ki. A munkásság részéről sok helyen nem mutatkozott kellő „együttműködés” a februári munkástanácsi választásokon: sok helyen korábbi munkástanácsi tagokat jelöltek. Az év végén ezek a problémák ezen a vonalon megoldódni látszottak. A parasztság elégedettségű volt, mivel a kormány betartotta ígéretét, és nem vezette be újból a kötelező beszolgáltatási rendszert. A mezőgazdasági árak az 1957-es évhez viszonyítva 20%-kal emelkedtek. Az ősz folyamán növekedett a nyomás, hogy a parasztok lépjenek be szövetkezetbe, de ez nem sok sikerrel járt. A szeptember 30-i kimutatás szerint 3633 mezőgazdasági szövetkezet működött 173 000 taggal, 1 566 000 holdon, ami a magyarországi művelhető terület 12,8%-a. Ez jóval alacsonyabb volt, mint a többi csatlós országban.

Az Annual Register adatai szerint a Magyar Szocialista Munkáspárt elérte kitűzött célját 1958-ban, tagjainak számát 500 000-re növelte, a KISZ ugyancsak elérte a maga elé tűzött célt, habár tagjainak egy részét vallásosnak vagy cinikusnak minősítették. Átszervezték az írók, színészek egyesületeit, befejezték a Hazafias Népfrent szervezését, melynek tagsága elérte a 125 000 főt. Az Annual Register a Kádár-rendszer nemzet-

közi sikerének könyveli el azt a tényt, hogy Gomulka lengyel elnök májusban Magyarországon tett látogatásakor azt mondta, a szovjet beavatkozás 1956-ban „korrekt és szükséges” volt, mire Kádár azt válaszolta, hogy az átmeneti 1956-os lengyel–magyar nézeteltérések elsimultak.

Az év elején Magyarországnak az a szerep jutott, hogy Jugoszláviát közelítse a népi demokráciákhoz. Március 17–18-án Kádár titokban találkozott Titóval a Bácskában, de később, amikor a Szovjetunió és Jugoszlávia között nézeteltérések merültek fel, Magyarország a szovjet vonalon haladt. Nagy kivégzése után csípős hangú diplomáciai jegyzékváltásra került sor Jugoszlávia és Magyarország között.

Hruscsov magyarországi látogatása során nyilvánvalóvá tette, hogy területi változást nem tart helyénvalónak, a revizionizmus egyenlő a Horthy-féle reakcióval. Így amikor a magyar párt- és kormányküldöttség február 20–28. között látogatást tett Romániában, a magyar állam vezetői kijelentették, hogy elégedettek a romániai magyar kisebbség helyzetével (!) és Magyarországnak nincsenek területi igényei Romániával szemben. Az Annual Register megjegyzi, hogy ugyanez nem hangzott el a magyar küldöttség csehszlovákiai útja során.

A gazdasági helyzetről szólva az Annual Register magyar kormányzóvivők által mondottak alapján megemlíti, hogy a forradalom okozta károkat helyreállították, és az 1958-as – későn közzétett – terv szerint az ipari termelés ez évben 7,3%-kal, a mezőgazdasági pedig 4%-kal emelkedett. 1957-hez viszonyítva az import 15,3%-kal csökkent, az export pedig 22%-kal emelkedett. Szeptemberben azt állapították meg, hogy az ipari tervet túlteljesítették, s az ebből fakadó nyereséget úgy fektetik be, hogy a nemzeti jövedelem elérje a forradalom előtti. A befektetések ismét a nehézipart és a szövetkezesített mezőgazdaságot érintették. A hosszabb távú terv a magyar szénbányák igen nagyarányú kiterjesztését vette célba. Minden tervet a többi népi demokratikus állammal, s főleg a Szovjetunióval egyeztetnek, s a magyar ipar olyan részeit fejlesztik jobban, amelyek amúgyis nyereségesek. 1957 decemberében a Szovjetunió külön egyezményt kötött Magyarországgal, s ezt kiegészítették az 1958. január 13-i egyezménnyel. (Ez megszabta, milyen nyersanyagokat és milyen iparcikkeket szállít egymásnak a két ország.)

1958-ban gyenge volt az aratás. Magyarországi gabonamagvakat és egyéb élelmet kellett, hogy behozzon.

*

Nagy Imréről az 1958-ban elhunytak között emlékezett meg az Annual Register mintegy egy gépelt oldalnak megfelelő szöveggel, amely a következőket tartalmazta: „Nagy Imre népi követelésre Magyarország miniszterelnöke lett tíz napig a rosszul végződött 1956. októberi felkelés folyamán. A szovjet beavatkozás után kormányát megdöntötték. Annak ellenére, hogy a jugoszláv követségen menedéket kapott, s ígéretet a biztonságára a Kádár-kormánytól, azonnal letartóztatták és Romániába deportálták. Nagy, egy szegényparaszt fia az első világháború folyamán orosz fogságba esett. A Kommunista Párt tagja lett, csatlakozott a Vörös Hadsereghez, és szovjet állampolgárságot kapott. A Kun Béla-forradalom idején hazatért, majd miután az megdőlt, Franciaországba menekült. 1923-ban visszatért Magyarországra és segített megszervezni a földalatti Magyar Kommunista Pártot, amíg 1927-ben le nem tartóztatták. Ekkor Moszkvába menekült és csak 1944-ben, a szovjet hadsereggel tért vissza Magyarországra. A magyarországi első kommunista kormányban élelmezési miniszter, majd 1953 júliusában miniszterelnök lett. 1955 áprilisában leváltották, párttagságától megfosztották, politikáját jobboldali elhajlónak és antimarxistának minősítették. Titkos tárgyaláson elítélték, kivégzését június 17-én jelentették be. 62 éves volt.”³

Az Annual Registerben az 1958-as Magyarországról és Nagy Imréről írottakat mindenki nyomtatásban olvashatta és olvashatja. Az 1958-ra vonatkozó diplomáciai iratokat, a Foreign Office-ba érkező és onnan kimenő jelentéseket pedig 1989 óta a történészek és más érdeklődők áttekinthetik.

E jelentések zöme nem tényyszerűen mond újat, inkább bevilágít abba a diplomáciai módszerbe, amely az angol gyakorlatot jellemzi, s amely hosszú, hagyományos, kicsiszolt múltra tekinthet vissza. Ennek fő jellemvonása a tárgyilagosság és bizonyos távolságtartás, hűvös kezelési mód mellett a teljes brit érdekű, brit központú álláspont, állásfoglalás. Ez a diplomáciai munka törvényszerűségéből fakad.

Sir Leslie Fry, a budapesti angol követ az 1957-es magyarországi fejleményekről írt bizalmas jelentésében annak a véleményének ad kifejezést, hogy a magyarországi helyzet nem kellemes, és javulás a közeljövőben nem várható. A kormánynak kevés lehetősége van manőverezésre, a néptől elszigetelt, állandó gondokkal küzd, hogyan növelje népszerűségét. Nagy a valószínűsége annak, hogy elnyomó, „steril” politikáját folytatja majd. Abban reménykedik, hogy az ENSZ tehetetlen Magyarország sorsának befolyásolása tekintetében, az „apátiába süllyedt” magyar nép előbb vagy utóbb elfogadja sorsát. A gazdasági helyzet javulása talán arra jogosítja a kormányt – és a felületes látogatót –, hogy higgyen a körülmények fokozatos javulásában. De mi mást lehet tenni vagy várni? Azt nem szabad elfelejteni, hogy a patriotizmus és nem a szegénység vitte a magyar népet a barikádokra. Nem lehet abban kételkedni, hogy az emberek keserű és folyamatos ellenérzése minden ellen, ami orosz és kommunista fennmaradt, éppenúgy, mint reménye függetlenségük el-

érésére. Ha az oroszok kezéből kicsúszik az ország, a magyar felépülés gyors lesz. De ahogyan az 1956-os események Moszkvától eredtek (XX. kongresszus – H.H.É.), az ottani döntések szabják meg a magyarországi változásokat.⁴

A külügyminisztériumi tisztviselő megjegyzése Sir L. Fry jelentésére igen dicséretes volt, kisebb javításokat javasolt csupán, köztük felrótta, hogy „Imre Nagy is not mentioned at all”, de szerinte ez az egész képet nem változtatja meg, és nem érdemes felhívni rá Fry figyelmét.⁵

Igen érdekes egy másik külügyminisztériumi tisztviselő, I. Harvey levéltervezete az alsóházba címezve bizonyos James Dance úrnak. Az utóbbi ugyanis 1957. december 31-i levelében felhívta a figyelmet arra, hogy Maléter tábornokot perbe fogták, és sok, az 1956-os eseményekben részt vett személyt üldöznek. A külügyminisztériumi válasz hangsúlyozza, hogy mindannyiukat felháborodással töltötte el, hogy Magyarországon az emberi jogokat állandóan és súlyosan megsértik. A brit kormány erre vonatkozó véleményét mind az Egyesült Nemzetekben, mind egyéb fórumokon kifejtette. De sajnálatos módon be kell látniuk, hogy semmi mást nem tehetnek. A thaiföldi Wan herceg, az Egyesült Nemzetek magyar kérdéssel foglalkozó különmegbízottja 1957 szeptembere óta mindent megkísérelt, hogy a magyar felkelésben részt vettek számára emberibb elbánást eszközöljön ki. Nem tudott semmit elérni. A magyar kérdéssel foglalkozó ENSZ-külnömbizottság december 20-án a magyar külügyminiszterhez írt levelében igen mély és különleges aggodalmát („deep and special concern”) fejezte ki Maléter tábornok és a többiek perbe fogása miatt, valamint azon emberek sorsa miatt, akik részt vettek az 1956-os eseményekben. Kérte, hogy a magyar kormány adjon megbízható tájékoztatást e tárgyban és biztosítékokat, hogy ezeket a személyeket emberi bánásmódban részesítik majd. Magyarország ENSZ-képviselője megtagadta, hogy ezt a levelet továbbítsa a magyar külügyminiszternek, azon az alapon, hogy a magyar kormány nem ismeri el a külnömbizottságot. Ha viszont a magyar kormány semmibe veszi az Egyesült Nemzetek közgyűlése által támogatott bizottságot s képviselőjét, akít 60 ország jelölt, akkor az egyes országok vagy kormányok igen keveset tehetnek. A brit kormány minden alkalommal nyilvánosan elítéli majd a magyarországi ügyvitelt. A tapasztalat azonban az, hogy ha a magyar kormány egyáltalán fogékony valamilyen tiltakozásra, akkor inkább fogékony személyek vagy szervezetek, mint kormányok által tett véleménynyilvánításra. Ezért minél több ilyen történik, annál jobb.⁶

A budapesti brit követség kancelláriájának 1958. január 3-i, a Foreign Office Északi Osztályához küldött bizalmas jelentése azt az általános benyomást rögzítette, hogy 1958-ban minden vonatkozásban szigorítások lesznek Magyarországon. Az Országgyűlésben Szénási főügyész és Domokos, a Legfelsőbb Bíróság vezetője nem hagyott kétséget afelől, hogy a kormány mindenfajta „ellenforradalmi tevékenységet” megtorol, és amnesztiára egyáltalán nincs lehetőség. A jelentés szerint a kormány érzi, hogy politikai engedményeket nem tehet. 1957-ben a politikai szigorításon volt a hangsúly, valószerű, hogy 1958-ban a gazdaságin lesz.⁷

Sir Leslie Fry a brit külügyminiszternek, Selwyn Lloydnak küldött 1958. január 8-i jelentésében részletesen ismertette és elemezte Országgyűlésben 1957. december 19–21-én elhangzottakat, ezek között a Szénási és Domokos által elmondottakat. Idézte Szénásit, aki kifejtette, hogy az ellenforradalmi bűnök nem évülnek el, a perek még nincsenek zárva. Ha évekkel utóbb derül fény ellenforradalmi gyilkosságra, a büntetés nem marad el. Elmondta, hogy csak egy internálóhely van (az angol követ zárójelben jelzi, hogy bizonyára Tökölön, a Csepel-sziget déli részén), ahol 1869 személyt tartanak fogva. Szénási szerint 1957. november 7-ig a Legfelsőbb Bíróság 3012 1957 előtt hozott politikai ítéletet vizsgált felül, s csupán 399 esetben sértették meg a szocialista törvényességet. Domokos beszámolt arról, hogy 1957. november 30-ig 1717 ellenforradalmi tettet jelentettek a hatóságoknak, amelyből 1432-vel már foglalkoztak. De Domokos adatai nem foglalták magukban a katonai bíróságok munkáját, és az angol követ becslése szerint a perbe fogottak száma valószínűleg meghaladja a több ezret. Fry követ szerint Domokos adatai hasznosak abból a szempontból, hogy következtetni lehet belőlük az 1957-es adatokra és előrejeleznek 1958-ra. Az „ellenforradalmárok” elleni eljárásokat végigvizsgálják majd, és az elnyomás erősebb lesz 1958-ban.⁸

A budapesti brit követség kancelláriája január 24-én beszámolt Münnich Ferenc miniszterelnök-helyettes január 16-i sajtókonferenciájáról. Ezt 12 amerikai kiadó képviselője és néhány Magyarországon tartózkodó újságíró számára tartotta Münnich bel- és külpolitikai kérdésekről. A Nagy Imrére vonatkozó kérdésekre válaszolva, Münnich úgy jellemezte őt, mint egy olyan magyar állampolgárt, aki súlyosan megsértette országa törvényeit, és ezért viselnie kell a felelősséget. Egy szót sem szólt a perről. A The Daily Telegraphban Floyd több cikket írt a készülő perről, de Budapesten a közvélemény szerint nem lesz Nagy-per.⁹

A Foreign Office tisztviselője, M. G. L. Joy 1958. január 24-én bizalmas feljegyzést készített (amelyet a budapesti brit követség is megkapott) a jugoszláv sajtóattasé nála tett látogatásáról. Pečjak a jugoszláv nagykövettől kapta azt a megbízatást, hogy a Foreign Office-t tájékoztassa a kelet-európai ügyekről. Megvitatták, mekkora figyelmet kellene világszerte a Nagy-ügy. Pečjak meg volt győződve arról, hogy a magyarok éppen ezért nem rendeznek pert, és hozzátette, hogy különösen érzékenyek a jugoszláv visszhangra. Elmondta, hogy a jugoszlávok egyáltalán nem tudják megvitatni a Nagy-ügyet a magyar hatóságokkal, Nagy neve halla-

tára a magyar vezetők elzárkóznak minden véleménynyilvánítástól. Szerinte a magyarok jó kis pácban vannak.¹⁰

A budapesti brit követségi kancellária január 31-én tovább taglalta David Floyd Daily Telegraphban megjelent cikkeit, amelyek Nagy Imre törvény elé állítását elemezték. A kancellária szerint Floyd cikkei spekulatívák és emigrációs forrásokon alapszanak. De Jones Russell, a UP Magyarországon tartózkodó tudósítója, valamint a Reuter állandó tudósítója több, érdekes s szerintük hiteles adalékkal szolgált. Russell interjút készített Barcs Sándor képviselővel, az MTI igazgatójával. A várható perről Barcs azt mondta, hogy Tildyt, Malétert, Kovácsot és valószínűleg Bibót áruállással vádolják, Nagyot és kommunista követőit csak párthűtlenséggel, és azzal, hogy hagyták magukat Tildy által félrevezetni. Tildyt teszik meg fő bűnbaknak, nyakába varrják a segítségkérést a Nyugattól. Barcs szerint ennek két oka van: ily módon Kádár úgy jelenhet meg, mint aki meglátta a báránybőrbe öltözött farkast, míg Nagy vak volt, s kezébe vette az ügyeket. Másrészt ez lenne az engedmény a jugoszlávok és kisebb mértékben a lengyelek felé, ők ugyanis a szovjet és a magyar kormányt azt ajánlják, hogy a legsúlyosabb vádakat ne Nagy és társai ellen emeljék. Jones Russell szerint ugyanis megvan az a hangfelvétel, amely tartalmazza Nagy, valamint Mikojan és Szuszlov megbeszélését a parlamentben a forradalom idején, amikor a szovjetek ünnepélyesen megígérték, minden szovjet csapatot kivonnak Magyarországról. Állítólag Nagy magával vitte ezt a felvételt a jugoszláv követségre, onnan elküldték Belgrádba, s most esetleg használható üttökártya lesz Tito kezében.

Január 28-án a Reuter tudósítója interjút készített Szénási doktortal. Szénási szerint Nagy és társai is (ebbe beleszámított Tildy is) bíróság elé kerülnek, nem tudni, pontosan mikor, de az év folyamán. A vád nagyon összetett – mondta Szénási –, sokakat érint, és sokáig tart, míg sor kerül a perre. Az iratok még mindig a belügyminisztériumban vannak. A Reuter-tudósító kérdésére, hogy Nagy még Romániában van-e, Szénási nem válaszolt, de a fő tanúk szerinte az országban vannak.

A kancellária szerint nehéz eligazodni a néhol eltérő információkon. Barcs szerint Bibó fontos tanú, Szénási szerint nem. Szénási kitért azelől, hogy Tildyből csinálnak-e bűnbakot. Nehéz lesz Kádár számára mindenképp, ha Tildyt teszik meg főbűnösnek, és Nagy háttérbe kerül. Hiszen Nagy Imrét és Losonczy Gézát már annyiszor neveztek áruállónak, előjönni hirtelen azzal, hogy őket is félrevezette a főbűnös Tildy és Maléter, hihetetlennek, nevelésesnek tűnne. Kádár január 27-i országgyűlési beszédéből világos, hogy Malétert és a forradalom katonai vezetőit állam elleni fegyveres lázadással fogják perbe fogni. A beszéd kétségeket hagyott a kormány szándékai felől a politikusok sorsáról. Valószínűleg még nincs döntés.

A jelentés felveti azt a problémát, vajon olyan emberek, mint Barcs és Szénási miért adnak olyanfajta információkat nyugati tudósítóknak, amilyeneket adtak. Gyáros, a külügyminisztérium hivatalos szóvivője a múltban adott hasonló nyilatkozatokat, azokról kiderült, hogy nem sok alapjuk volt. Szénási nyilatkozata tűnik realitásabbnak. Az is feltételezhető, hogy nyilatkozatok azért hangzanak el, hogy félrevezessék a Nyugatot, s azután helyesbítsék a nyugati újságírókat, így akarva lejáratni őket. A kancellária azt javasolja, hogy az angol információs szolgálat tartsa távol magát ezektől, s a fentieket mint háttértudósítást használja csak.¹¹

A kancellária jelentését két érdemleges megjegyzés kísérte a FO tisztviselői részéről. Egyik szerint a Kádár-rendszer dilemmában lehet, hogyan állítsák Nagyot és társait bíróság elé. Valószínűleg csak akkor döntenek majd, ha felméri a világ közvéleményét a katonai vezetők peréről. Ajánlatos követni a budapesti tanácsot: Anglia óvatosan kommentáljon és csináljon propagandát. A másik tisztviselő megjegyzi, hogy kétszínűnek Nagyról összefoglalást az Egyesült Nemzetek számára, hogy a per idejére kész legyen, ami Szénási szerint az évben sorra kerül.¹²

1958. január 31-én Fry követ bizalmas jelentésében hosszan ismertette Kádár január 27-i országgyűlési és Münnich miniszterelnök január 28-i beszédét. A beszéd az 1956-os bűnösség és amnesztia, a Nyugat véleménye, a gazdasági helyzet, a mezőgazdaság, a nemzeti jövedelem, a belső ellenzék, a külpolitika, a szovjet csapatok Magyarországon maradásának kérdéseit taglalta. Münnich beszédéből Fry azt emelte ki, hogy mind a múlt, mind a jövőre nézve teljesen egyetért Kádárral. A szovjet–magyar kapcsolatokról pedig azt mondta Münnich, hogy „ez az alfája és omegája a nemzet létezésének, függetlenségének és fejlődésének”. A követ szerint világosan le lehet vonni a következőket Kádár és Münnich beszédéből: nem lesz változás, és a Szovjet-uniótól való teljes függőség továbbra is fennmarad. Kádár és Kállai politikája a nemzeti érzelmek megbékítéséhez vezethet, de ezt biztosan állítani nem lehet. Egyelőre erre vonatkozó jelek nincsenek. Egy ponton a Kádár-beszédben és az Országgyűlés egész munkájában látható a változás. Lényegesen megmutatkozik ugyanis a különbség a jelen rendszer és a Rákosi–Gerő-rendszer között. Kádár és kollégái éppen úgy nem ismerik a szovjet blokkon túli világot és eltorzítva látják az ottani eseményeket, mint elődeik. Ideológiájuk is csaknem annyira merev, de a gazdaság és mezőgazdaság vonatkozásában nyíltak és realisták. Ez nem jellemezte elődeiket. Talán ily módon a Rákosi-féle legnagyobb hibákat elkerülhetik, de ha nem veszik figyelembe a nép óhaját, nem lesznek népszerűek, nem fogják őket tisztelni.

Fry jelentésére az volt a megjegyzés, hogy Kádár törvényességre vonatkozó érveléséből kitűnik, a rendszer érzékeny a nyugati vélemények irányában, de annyira mégsem, hogy amnesztiát hirdessen. A szovjet csapatokról annyit mond a megjegyzést tevő, hogy Kádár is, mint mindenki más Magyarországon pontosan tudja, hogy a kommunista rendszer nem fog sokáig tartani, ha a szovjet csapatok végleg kivonulnak. S ezzel zárul a megjegyzés: „Kádár beszédei magabiztosságot tükröznek, amely sajnálatos módon nagymértékben indokolt.”¹³

A kancellária Foreign Office Északi Osztályának írt március 7-i jelentése beszámol a magyar párt- és általi küldöttség romániai útjáról és az 1956-os perekről. Itt olvasható először, hogy a jugoszláv nagykövet szerint (akit nem tanácsos hírforrásként megjelölni) a kormány már véglegesen elhatározta, hogy lesz Nagy Imre-per, de még nem tudni, mikor. Jó forrásból, de meg nem erősítve (s ezért nem közzétenni való) jött az a hír, hogy Nagy Imréné levelet kapott férjétől, aki még mindig Romániában tartózkodik. Egészsége nagyon rosszabbodott, szív- és májpanaszai vannak. Ő maga úgy véli, hogy perre kerül a sor, de nem tett „vallomást”, nem kötött kompromisszumot semmilyen vonalon az oroszokkal. A forrás szerint Nagy és Maléter – aki szintén nem vallotta magát bűnösnek – valószínűleg együtt kerül a bíróság elé. Letartóztatások és kivégzések folynak.¹⁴

*

Nagy Imre kivégzéséről az első budapesti táviratot Sir Leslie Fry követ küldte június 17-én délelőtt 11.45 perckor, s a Foreign Office 12.15 perckor kapta meg. Fry jelezte, hogy a magyar híradást az itéletről amilyen hamar csak lehet, lefordítják és kommentálják. A táviratban a többi között ez áll: „Az orosz hitszegés a sztálinista politika csúcsa volt, Nagy követte Rajkot a halálba azért, hogy megleckéztessék Titót. Gyors reakció kívánatos.”¹⁵

Az amerikai külügyminisztérium június 17-én kiadott nyilatkozatában Nagy Imre, Maléter Pál és társai kivégzéséről tévesen azt állította, hogy előző este a moszkvai rádió adta először hírl ez az eseményt. Szerintük a szovjetek ezt előkészítették Nagy Imre jugoszláv követségről való elrablásával, s folytatódott az előkészítés Hruscsov áprilisi budapesti látogatásával. Ez betetőzte a kelet-európai népek feletti 12 éves szovjet uralmat, s a Szovjetunióknak kell viselnie az alapvető felelősséget a két magyar hazafi kivégzéséért.¹⁶

Washingtonból a Foreign Office-hoz küldött távirat június 18-án délelőtt 11-kor beszámolt Dulles június 17-i sajtókonferenciájáról Nagy Imre kivégzésével kapcsolatban. Egy kérdés azt vetette fel, a kivégzés kapcsolatba hozható-e Moszkva külpolitikai magatartásával. A válasz erre az volt, hogy bár Hruscsov keményen támadta Sztálin módszereit a XX. kongresszuson, így került hatalomra, most ő ugyanazokat a módszereket alkalmazza. Egy további kérdés azt firtatta, hogy a kivégzés szovjet vagy magyar tett volt. Dulles válasza erre az volt, ha a magyaroknak egyáltalán volt részük benne, az csak a szovjet kormány akaratának a kivitelezése volt. Egy újabb kérdés arra irányult, hogy Nagy kivégzésének volt-e valami köze a Szovjetunió és Jugoszlávia rossz viszonyához. Dulles válasza igenlő volt, lehetségesnek vélte, jel lehetett Tito számára, ha nem alkalmazkodik, előbb vagy utóbb hasonló sors érheti.¹⁷

Pedig májusban Tito üdvözlötletet kapott Hruscsovtól születésnapja alkalmából s biztatást, hogy a nézetkülönbségeket meg fogják szüntetni. De két nappal később a moszkvai jugoszláv nagykövet arról kapott értesítést, hogy a Szovjetunió ismét elhalasztja a Jugoszláviának beígért 175 millió dolláros hitel folyósítását. A júneszi bulgáriai pártkongresszuson Hruscsov minden korábbinál élesebb támadást intézett Tito és a jugoszláv vezetők ellen, a kommunista mozgalom trójai lovának nevezte őket.

Míndez visszahatott természetesen a jugoszláviai belső helyzetre. Tito a maga útján akart haladni, s Nagy Imre kivégzése igen kellemetlen helyzetbe hozta. Az 1958. június 18-i, belgrádi brit nagykövetségi jelentés arról számol be, hogy Prica jugoszláv hivatalos szóvivő Nagy kivégzése után találkozott a brit nagykövettel, és azt mondta, a szovjeteket nem érdekli a nyugati közvélemény. Azt is hozzátette, hogy a per a jugoszlávokat az amerikaiakhoz hozta közel. A nagykövet megkérdezte, mit tudnak a jugoszlávok arról, mikor volt a per és a kivégzés. Márciusban, amikor Kádár találkozott Titóval, szóba került-e ez a téma, s volt-e valamilyen jele akkor annak, hogy a per már folyik vagy éppen már le is zárult. Prica kitért a nyílt válasz elől, de érzékeltette, hogy akkor Nagy életben volt, és nem volt szó perről. Azt is mondta, s a nagykövet ezt lehetségesnek tartotta, hogy a magyarok semmit sem tudtak a perről és a kivégzésekről, csak utólag értesültek azokról. A Daily Telegraphnak a forradalom idején véletlenül Budapesten tartózkodó tudóstója szerint a helyzet egyik visszassága, hogy a múltban Tito mindig bizalmatlan volt Nagy irányában és Kádárba vetette reményeit. A tudóstó ezt az értesülését személyesen a budapesti jugoszláv nagykövettől kapta.¹⁸

Erre a jelentésre a Foreign Office-beli egyik megjegyzés az volt, hogy a lengyel Hochfeld professzornak, parlamenti képviselőnek is az volt a véleménye – s ezt a varsói brit nagykövetség egyik tagjának fejtette ki –, hogy a magyarok csak a per és kivégzés után értesültek a dologról. Még két megjegyzés a jelentéssel kapcsolatban. Az egyik megjegyzés: megbízható jugoszláv források szerint Kádár nem moszkovita és tulaj-

donképpen azt akarja, hogy Magyarország a Nagy-féle ösvényen haladjon. A másik megjegyzés szerint ez nem valószínű, de az a tény, hogy ez talán a kormánytól szivárgott ki, figyelemre méltó.¹⁹

Június 21-én a jugoszláv kormány hivatalosan tiltakozott a magyarországi kivégzések ellen, s nemcsak az utasította vissza, hogy a jugoszlávoknak szerepük volt a magyar forradalomban, hanem megvádolta a Kádár-kormányt, hogy kettős szerepet játszott, amikor biztos utat adott Nagynak és társainak a jugoszláv követség elhagyására. A jugoszlávoknak komoly figyelmeztetés volt a kivégzés.²⁰

Természetesen a brit diplomácia és a Kelet-Európában dolgozó brit diplomaták mindent megtettek, hogy részleteket tudjanak meg Nagy Imre peréről és a kivégzésről. A következő feladat ezután annak felmérése volt, mit tehet a brit kormány. Erre vonatkozóan figyelemre méltó a Foreign Office Északi Osztálya vezetőjének, T. Brimelownak június 18-i feljegyzése, amely „Magyarország és az Egyesült Nemzetek” címet viselte. Ez a feljegyzés utalt a budapesti angol követ, Sir Leslie Fry javaslatára, amely szerint a brit kormány azonnal lépjen fel az Egyesült Nemzeteknél a Nagy-ügyben. Esetleg kezdeményezni kellene a magyar küldöttek eltanácsolását. Az ENSZ közgyűlés 12. ülészaka bezárult, és a 13. ülészakra előterjesztett témák között nem szerepel Magyarország ügye. A különbizottság Wan herceggel az élén még mindig létezik. De nem lenne gyakorlatias és kívánatos ezen keresztül lépéseket tenni. Nem lehet azzal sem érvélni, hogy Nagy Imre és társai kivégzése a Biztonsági Tanácsnál kívánatos téma. Ha egyáltalán az ENSZ-nél valamit el lehet érni, azt csak a bizottságon keresztül kellene megkísérelni. A közgyűlés összehívhat rendkívüli ülészakot, ha a tagországok többsége azt megszavazza. Az ülészaka a megszavazás után 10, de nem később, mint 15 nappal összeül.

Brimelow kétségesnek és kevésbé ésszerűnek tartotta megkísérelni összehívni a rendkívüli ülészakot. Először azért, mert nem volt biztosíték arra, hogy az évnek ebben a szakában a többség velük szavazna, bár Magyarország vonatkozásában többnyire számíthatnak a tagság többségének szavazatára. Viszont ha nem sikerül a többséget megszerezni, Anglia lejártnak magát a többi nyugati országgal együtt. De még fontosabb ennél áttekinteni, mit tehet a rendkívüli ülészak, ha összeül. Brimelow szerint csupán kettőt tehet:

a) Határozatot hozhat, amely elítélné a szovjet és magyar kormányt. Kétséges azonban, megkapná-e ez a javaslat az abszolút többséget. Nyugati szempontból 60-nál kevesebb szavazat nem lenne elegendő. Még nagyobb nehézség az, hogy míg az ENSZ a forradalom alatt vizsgálhatta a szovjet beavatkozást a magyar ügyekbe, Nagy és társainak perbe fogása teljesen a magyar kormány jogi hatáskörébe tartozik.

b) A magyar küldöttség megbízatását visszavonhatják. Akik a rendkívüli ülészak összehívását javasolták, ezt is megszavazzák. De az amerikaiak a visszavonáshoz legalább kétharmados többséget akarnak. Mi több a brit kormány sem akarja – hosszabb távra tekintve – a magyar küldöttség mandátumának visszavonását.

Brimelow szerint a fentiek, még ha megvalósíthatóak lennének, sem hoznának eredményt. Nagy és Maléter kivégzése nem változtat a magyar helyzeten. Brimelow a jövőre vonatkozóan Magyarországgal kapcsolatban arra a következtetésre jutott, mivel az ENSZ már semmit sem tud tenni, hogy a magyarországi eseményekre befolyást gyakoroljon, legjobb lenne ezt beismerni, és a magyar kormánnyal fokozatosan a normális kapcsolatokat kiépíteni. Nagy és Maléter kivégzése ezt a folyamatot lelassítja. De hosszú távra legjobb politika a Magyarországgal való kapcsolatok fenntartása.

Brimelow természetesen azt kívánata, hogy Nagy kivégzésének a lehető legnagyobb visszhangja legyen. De a világsajtó ezt úgyis elintézi. Egy bizonyos idő után megkísérelni az ENSZ-ben többet elérni, ellenhatást vált ki. A fentiek alapján Brimelow azt ajánlotta, hogy nem a kezdeményezésen kellene munkálkodni az ENSZ-nél, hanem ráhagyni a világsajtóra és a rádióra, hogy adja híriül és kommentálja az eseményeket. A június 17-i visszhang óriási volt. Brimelow elemzésével és végkövetkeztetéseivel sokan egyetértettek a FO-ban, főleg abba, hogy nem érdemes ez ügyben mozgósítani az ENSZ-t, a rádióra és a sajtóra kell összpontosítani, s felhasználni az ügyet az oroszok és a magyarok diszkreditálására.²¹

A FO szóvivője egy nyilatkozatot bocsájtott ki, amelyet elküldtek a Brit Nemzetközösség összes országába és Dublinba. A nyilatkozat rövid volt, három bekezdésből állott, s szövege a következő:

„Nagy törvényesen kinevezett kormányfő volt, aki Magyarországot szabadná és függetlenné akarta tenni. Maléter tábornok katona volt, aki bátran harcolt ugyanezen célért. Legyőzte őket a külföldi beavatkozás.

Nagy Imrét letartóztatták, annak ellenére, hogy biztonságot ígért neki a szovjet hadsereg által Magyarországra erőltetett Kádár-kormány. Maléter tábornokot akkor tartóztatták le, amikor a szovjet csapatok kivonulásáról tárgyalt volna a szovjet katonai vezetés meghívására.

Mindkettőjüket perbe fogták és titokban kivégezték anélkül, hogy alkalmat adtak volna nekik, hogy ügyüket képviseljék saját vagy a világ népei előtt. Ők és mindazok, akik velük harcoltak, megérdemlik az egész emberiség megbecsülését.”²²

A brit parlament mindkét házában készültek a kivégzéssel kapcsolatos kérdések megválaszolására, mégpedig minél sürgősebben, amint mondták „amíg az főcím az újságok címdoldalán”.²³ Lord Birdwood megértette, addig nem lehet a kérdést feltenni a Lordok Házában, amíg az alsóházban nem tesznek fel hasonló kérdést, de úgy érvélni, célja nem az, hogy a brit kormánytól biztosítékot kapjon, hanem hogy világossá tegyék

a szovjet kormány előtt, mekkora volt a felháborodás a parlamentben Nagy és társai kivégzése miatt.²⁴ A kérdésekre adandó választ gondosan megtárgyalták a Foreign Office-ban, s a megbeszélésen jelen volt az Északi Osztály képviselője is. Több fogalmazvány készült például Lord Birdwood kérdésére. Előkeresték a neves jogász, Sir Hartley Shawcross főügyész a *The Times* 1957. március 13-i számában közzétett cikkét, amelyben szabatosan leírta a nemzetközi jog, az ENSZ jogi alapja és a Varsói Szerződés jogalkotása alapján, hogy a szovjet hadsereg az akkori törvényes kormány akarata ellenére verte le a magyar felkelést, és a szovjet beavatkozás a Varsói Szerződés jogalapján sem volt igazolható.²⁵ Végül is a parlamenti kérdésre adott választ azzal zárták le, hogy Hruscov a brit miniszterelnökhöz intézett június 11-i levelében leszögezte, hogy a kelet-európai kérdéssel végeztek, és nincs helye a további vitának e téren. Így a brit kormány, bár nem osztja Hruscov nézetét, e szakaszban nem kötelezi el magát.²⁶ Lord Birdwood végül június 19-én tette fel a kérdését a Lordok Házában, s erről, valamint a Marquess of Lansdowne által adott válaszról táviratban beszámolót küldött a Foreign Office a budapesti nagykövetség számára. Marquess válaszában hangsúlyozta, hogy bármilyen tiltakozást juttat el a brit kormány a magyar kormányhoz, az elveti azt mint beavatkozást a magyar belügyekbe. De helyesléssel fogadták Lord Birdwood kérdését, mert az közzétette azt a megrökönyödést és megbotránkozást, amelyet a kivégzés az angol parlamentben és az országban kellett.²⁷

A kivégzést követő napokban özönlöttek a táviratok a FO-ba a különböző európai és Európán túli brit nagykövetségektől, tudósítva a helybeli visszhangról. A bukaresti távirat június 18-án azt fejtette, hogy a romániai kormány nem játszott dicső szerepet. 1956 decemberében Preoteasa, az akkori román külügyminiszter az ENSZ közgyűlésnek biztosítékot adott, hogy minden intézkedést megtesznek Nagy Imre biztonsága érdekében.²⁸ A pekingi távirat idézi a június 18-i kínai *People's Daily*-t, amely helyeselte a kivégzést, s elítélte a jugoszláv revizionistákat, akik nemtelen szerepet játszottak. A kínai cikk összegzése az volt: a magyar események bebizonyították, hogy a revizionizmus a nemzetközi kommunizmus legveszélyesebb ellenfele.²⁹

A NATO brit delegációjának Párizsból a FO-hoz küldött távirata beszámolt arról, Olaszország június 19-én visszahívta budapesti követét, hogy ezzel mutassa ki, mennyire ellenzi, hogy a Szovjetunió visszatér az elnyomás sztálini politikájához. Az olasz vezetők abban bíznak, hogy a többi NATO-ország követi példájukat. A brit küldött figyelmeztette olasz kollégáját – az az napi londoni telefonutasítás alapján –, hogy a brit kormány nem követi az olasz példát s ellenzi az elsietett lépéseket, amelyeket nehéz megszegyenülés nélkül revideálni. Olasz politikai körökben sem egyértelműen helyeslik e lépést, s úgy gondolják, hogy ezáltal akarta a kormány leválasztani Nenni szocialistáit kommunista kapcsolataikról.³⁰ Már két nappal korábban jelezte a római távirat a FO-nak, hogy a nyugat-európai fővárosokban akkreditált olasz nagykövetek azt az utasítást kapták, hogy győzzék meg a kormányokat, tiltakozásul együttesen, egy időben hívják vissza követeket Budapestről.³¹

A Stockholmból június 19-én küldött távirat megemlítette, hogy a svéd külügyminiszter véleménye szerint Nagy és társainak kivégzése kétségtelenül Jugoszláviára gyakorolt nyomásnak tekinthető.³² A párizsi angol nagykövét távirata ismertette a francia hírlapi visszhangokat, és megemlítette, hogy az elemzések többsége szerint a kivégzések elsősorban Tito számára jeleztek intést, valamint a többi csatlós állam felé figyelmeztetést, hová vezethet a revizionizmus. Moszkvában egyidejűleg olyan dokumentumokat hoztak nyilvánosságra, amelyek a szovjet politika szigorítását jelezték: a Nyugattal való egyezkedés kizárólag szovjet feltételek mellett valósítható meg. „A békés együttélésnek” lehetséges, hogy vége lett, és a hidegháború feléledése várható. A szovjet álláspont figyelendő a Közép-Keleten.³³

A varsói brit nagykövet távirata szerint sem Gomulka, sem Rapacki nem tudott a kivégzésekről. A lengyel párt titkos, az országos szervezeteihez küldött utasítása szerint a) a lengyelek semmiről sem tudtak, amíg a magyar hivatalos jelentést közzé nem tették. b) Egyelőre a pert belső magyar ügyként kell kezelni, megjegyzések nélkül. c) A lengyel párt álláspontja a magyarországi 1956-os forradalommal kapcsolatban az, amit Budapesten májusban közzétettek. d) A lengyel párt helyteleníti a pert és a kivégzéseket.

A lengyel rádió a június 19-i Chopin-adásában a gyászindulót is lejátszotta. A nagykövet azt javasolta a táviratban, hogy a BBC vagy más fórum ne játssza ki a lengyel magatartást, mert ez csak növelné a feszültséget a Szovjetunióval, gyengítené a lengyel különállást, amelyet elfednek azzal, hogy a felszínen szolidárisnak tüntet fel magukat. Az amerikai nagykövetnek is hasonló volt a véleménye.³⁴

Néhány nappal később újabb táviratban értékelte a varsói brit nagykövetség Nagy és társai kivégzésének lengyelországi visszhangját. A távirat szerint a Trybuna Ludunak megvannak az eszközei, hogyan fejezze ki ellenvéleményt. Ezek az eszközök a következők voltak: a) lap nem kommentált. A magyar kommunikét a lap negyedik oldalára számúzta, távol a külföldi politikai hírektől, és olyan kis betűkkel nyomtatta ki, hogy alig volt olvasható. Vastagon nyomtatva viszont ki Eisenhower elnök sajtókonferenciájának nyilatkozatát. A magyar nagykövet június 18-i fogadásának – ez a lengyel–magyar barátsági szerződés 10. évfordulóján történt – ismertetése során kihagyták az „őszinte és baráti hangulatú” jelzőket. Kurtán kommentálták a lengyel-

magyar szerződést, s kiemelték a sikeres gazdasági és kulturális kapcsolatokat a két ország között. A távirat szerint minden lengyel tud olvasni a Trybuna Ludu sorai között, s a fenti pontokban foglaltak nem kerültek el a figyelmüket.³⁵

A brit főmegbízott Delhiből táviratban jelezte, hogy Nehru távolléte miatt hivatalos tájékoztatás nem jelent meg június 20-ig, de az indiai sajtó szinte egyöntetűen megrökönyödött a kivégzések miatt, és az orosz felelősséget hangsúlyozta: a kivégzések a kelet- és közép-európai kommunista vezetők számára figyelmeztetések voltak. A Madras Mail szerint a fenyegetés a „jugoszláv eretneknek” szól, aki nemcsak revizionista, hanem nacionalista is. A június 19-i Hindustan Times szerint a kivégzés nem a szovjet erő, hanem a gyengéssé jele. A hrucsovici álarc alatt ott van a sztálinizmus.³⁶

Érdekes jelentés és távirat érkezett a FO-ba Jugoszláviából. A június 21-én a Déli Osztályhoz érkezett jelentés szerint a jugoszláv kormány igen visszafogottan fűz megjegyzéseket a perhez és a kivégzésekhez. A hivatalos szóvivő június 18-án visszautasította a magyar szövegben levő jugoszlávellenes vádakat. A belgrádi sajtó tartózkodott a megjegyzésektől, de úgy idézett külföldi sajtóvisszhangokat, hogy nem volt kétséges, hol áll Jugoszlávia. Önálló hangokat a szlovén Slovenski Porocevalec és a fiumei kisebbségi, olasz nyelvű lap, a La Voce del Popolo hallatott. Mindkettő kifigurázta a per titkosságát. (Mitől félt a magyar kormány? Ha a népbíróság hozta az ítéletet, miért tartják a népet tudatlanságban?)

A június 24-én feladott belgrádi távirat összegzi a jugoszláv nagykövetnek a magyar külügyminiszter-helyettes számára átadott és a jugoszláv lapokban közzétett jegyzékét. A jegyzék szerint Nagy Imre kivégzése Jugoszláviában mély felháborodást váltott ki, s Jugoszlávia visszautasítja a vádakat, hogy a budapesti jugoszláv nagykövetségnek szerepe lett volna bármiben is a politikai menedék nyújtása mellett. A magyar kormány kétszeresen is megszegte ígéretét és kötelezettségét Nagy Imrével kapcsolatban. Ezért a jugoszláv kormány tiltakozik mind a szószegés, mind a jugoszlávellenes vádaskodások miatt.³⁷

A helsinki brit nagykövetségi jelentés június 25-én foglalta össze az igen erős finnországi visszhangot. Ezt érthetőnek vélték Finnország részéről, amely kis ország, mint Magyarország és rokon érzésű ország. A legtöbb lap meglepetését fejezte ki a kivégzések időzítése miatt, és azt a már több országban kifejtett véleményt szűrte le, hogy a Szovjetunió ily módon figyelmeztette Jugoszláviát, a revizionizmus elleni harc még érvényben van, és az erős kéz politikáját alkalmazzák a csatlósok irányában. A svéd nyelvű újságok abban megegyeztek, hogy a magyarországi eseményeknek a választások előtt tanulsága van Finnország számára. A szociáldemokrata párt vezetőjének lapja, a Suomen Sosialidemokraatti így vélekedett: „Ez a végzetes cselekedet minden egyes finn munkást kell hogy érintsen. Nagy Imre kivégzése figyelmeztető lehet a választások előtt minden finn munkás számára: ha a kommunistákra és társaikra szavaznak, ez olyan tett lenne, mintha a sírásoknak lapátot adnának.” A finn szakszervezeti szövetség szószólója, a Päivän Sanomat figyelmeztette az országot, nehogy a finnek a testvérország sorsát válasszák. A parasztpárt fő lapja, a Maakansa (e lap vezércikk-politikájában Kekkonen elnök személyesen és cselekvősen vesz részt a hírek szerint) és számos hasonló beállítottságú vidéki lap azt a nézetet osztja: minden olyan cselekedetet el kell kerülni, ami a Szovjetuniót sértene. Ezt a politikát még fokozottabban követik a jelenben, minthogy az elnök sikeres látogatást tett a Szovjetunióban, amit a választások alkalmával a maga javára fordíthat. A kommunista párt szintén nyerhet szavazatokat az elnök látogatásával. Lehet, hogy ezt az előnyt semmissé teszi a magyarországi esemény, és csökkenti a kommunistákra adandó szavazatok számát. Az is lehet, hogy néhány más párt előnyre tesz szert azáltal, hogy az apatikusak szavazni fognak. Különösen azok, akiket elkésérett a szociáldemokrata párt szétszakadása; nehogy megerősödjének a kommunisták. Az előrejelzés azonban veszélyes. A finnek szabványos szokásai mélyen gyökereznek, s a kommunista országgyűlési csoport (SKDL) oly jól áll, hogy képviselőik az új országgyűlésben sem fognak észrevehetően összezsugorodni. Bár a Szovjetunió irányában kialakult finn politika nem változik, és bármilyen is lesz az új kormány, az biztos, hogy a finn nép igazi rokonszenve megmutatkozik majd abban – minden választás előtti flörtje ellenére –, hogy a kommunista párttal nem fognak szövetségre lépni.³⁸

Magyarországról a budapesti brit követség kancelláriája küldött bizalmas, nem a nyilvánosságának szánt jelentést június 20-án az újabb értesülésekről. Megemlíti, hogy a június 18-án közzétett hír és a szerkesztői kommentárok óta nagyon csekély utalás történt a kivégzésekre, kivéve Apró Antal rövid megjegyzését a június 19-én kezdődött Országgyűlésben. A brit követség értesülése szerint a per május végén kezdődött, és a kivégzések a jelentés előtti hét végén történtek. Szénási azt mondta a külföldi tudósítóknak, hogy a per 12 napig tartott a Legfelsőbb Bíróság épületében Budapesten. A jelentés a többi között egy közzé nem tett diákperrrel is tudósít. Tizennyolc, 21 és 26 év közötti fiatalokat (egy lány, a többi fiú) fogtak perbe az „Élünk” című forradalmi újság szerkesztéséért és terjesztéséért. Hatot ítélték halálra, egyet élethossziglanra, a többi – kivéve a lányt – 12 vagy többévi fogságra.³⁹

A június 20-i másik követségi jelentés visszautalva a követ június 17-i jelentésére (l. 15. sz. jegyzet) bőven ismerteti a magyar sajtókommentárokat. A szerkesztőségi cikkek helyénvalónak találták a kivégzéseket és

utaltak arra, hogy a magyar lakosság elégtétellel vette tudomásul az „ellenforradalmárok” végzetét. Különösen kiemelték, hogy az ítéletek figyelmeztetésül szolgáltak mindazok számára, akik az állam törvényes rendjét akarják megbontani, és tanulságul abból a szempontból is, hogyan lesz a revizionistából áruló. Több cikk arra a következtetésre jutott, miután a főbűnösök elnyerték büntetésüket, az ország haladhat a megnyugvás és újjáépítés, a jobb életszínvonal biztosítása útján. A kész helyzet elé állítást minden bizonnyal nemcsak Magyarországon fogadják el, hanem remélhetőleg külföldön is. Ezért nem volt meglepő, hogy a magyar sajtó igen élesen válaszolt Dulles június 17-i nyilatkozatára. A június 19-i Népszabadságban „hisztérikus” cikk utalt a Rosenbergházaspár kivégzésére, a libanoni szászak halálára stb. A külügyminisztérium az előző napon behívta az amerikai ügyvivőt, hogy kioktassa, ne avatkozzanak be Magyarország ügyeibe, hasonló módon kértek magyarázatot az olasz követtől is.

A brit jelentés szerint a magyar kormánynak rossz a lelkiismerete. A közelmúlt némileg szabadabb légkörben az emberek azt gondolhatták – ha ugyan gondoltak rá egyáltalán –, hogy Nagyot és társait Romániában hagyják elrohadni. Ezért az ítéletek a nép erkölcsi érzékére súlyos csapást mértek. Most úgy vélik, hogy a gazdasági nélkülözések mellett még a politikai elnyomás új szakasza is kezdetét vette. Ami az áldozatokat illeti – bár mint kommunistáknak korábban nem volt sok szimpatizánsuk –, most úgy tekintenek rájuk, mint igaz magyarokra, akik életükkel fizettek azért, mert meg akarták védeni hazájuk függetlenségét az oroszokkal szemben.⁴⁰

Június 24-én titkos táviratban tudósította a budapesti brit követség a FO-t, hogy megbízható forrás szerint a Nagy-csoportnak más tagjait is perbe fogták, Rajk Júlia, Tánczos Gábor és Haraszi Sándor pere titokban megkezdődött. Tánczos a Petöfi-kör kiemelkedő tagja volt és annak nevében aláírta a Magyar Értelmiségi Forradalmi Bizottság október 28-i felhívását. Haraszi ugyanezt aláírta a Magyar Újságírók Szövetsége nevében. A távirat kérte: ennek még ne adjanak nyilvánosságot, amíg a benne foglaltakat más források meg nem erősítik.⁴¹

Június 21-én a Magyarországgal foglalkozó ENSZ-különbizottság azzal a kéréssel fordult a szovjet, a magyar és a román kormányhoz, hogy adjanak felvilágosítást Nagy Imre korábbi miniszterelnök és Maléter tábornok titkos pere és kivégzése tárgyában. Mindhárom kormány megtagadta a kérést. 1958. december 12-én az ENSZ közgyűlése egy határozatot fogadott el – s ezt 37 ország támogatta –, melyben elítélték Nagy Imre és társai kivégzését és sajnálkozásukat fejezték ki a Magyarországon folytatott további elnyomás miatt; továbbá az új-zélandi Leslie Munrót kinevezték az ENSZ különmegbízottjává.

A Foreign Office ez idő alatt – 1958. június és december között – természetesen folyamatosan foglalkozott a Magyarországra vonatkozó ENSZ-beli fejleményekkel. Ez megkövetelte, hogy saját álláspontját is pontosítsa. 1958. június 18-án több FO-tisztviselő fejtekte ki erre vonatkozó véleményét egy „Magyarországi kivégzések” című feljegyzésben. Egyikük, M. G. L. Joy utalt osztályra – Brimelow – javaslatára, hogy a brit kormány ne kezdeményezzen lépéseket az ENSZ-nél Nagy kivégzése miatt. Három lehetséges tennivaló volt mérlegelendő: a) a közgyűlés összehívása; b) a Biztonsági Tanács elé vinni a kérdést; c) a magyar delegációtól megvonni a részvételi jogot.

Egyiket sem találták tanácsosnak. A leggyümölcsözőbbnek az ígérkezett, ha az ENSZ-különbizottságot Magyarország ügyében újra cselekvésre készítenék. Ez a bizottságban részt vevőknek (Dánia, Ausztrália, Uruguay, Tuznisz, Ceylon) véleményétől függ. Brit szempontból az ausztráliai hozzáállás volt igen fontos. Az is kérdéses volt, hogy a tunszi és ceyloni képviselők hozzájárulnak-e egy további elítélő nyilatkozathoz. Az amerikai külügyminisztérium azonnal szerette volna mozgósítani a különbizottságot, összegyűjteni az anyagot Nagy és társai kivégzéséről, amit a szovjetek már akkor előkészítettek, amikor elröbölték őket. A State Department azt javasolta, hogy a bizottság szólítsa fel a magyarokat: tíz nap alatt bocssássák rendelkezésre a per anyagát, a törvényeket, amelyek a pert lehetővé tették, s a szovjet kormány ugyancsak tíz nap alatt adjon tájékoztatást, milyen feltételek mellett adták át az elítélteket a magyar hatóságoknak. A jogszlávoktól azt kell megérdeklődni, ők milyen biztosítékokat kaptak.

Sir L. Frynak, a budapesti angol követnek más volt a véleménye. Ő úgy vélte: maga a magyar kommunikáció elismerte, hogy a per ötlete Magyarországon született. Ezt megerősíti a bizottság első jelentése. Ezért fel kell kérni a bizottságot, hogy vizsgálja meg a magyar felelősséget és jelentését egésztípi ki az újabb anyagokkal. Valószínűnek látszott, hogy a State Department és Sir L. Fry véleménye összeegyeztethető. A fő dolog, hogy a bizottság ismét összeüljön. Feltehetően a jogszlávok döntő bizonyítékkal jönnek majd elő. Amíg a kivégzések még frissen élnek az emberek tudatában, addig több a remény arra, hogy a bizottság semleges tagjai – mint pl. a ceyloniak – hajlandók lesznek egy elítélő nyilatkozatra. Addig nehéz komolyabb következtetéseket levonni, ameddig több nem tudható meg a bizottsági tagok magatartásáról. Az ausztrálok kikérik Camberra véleményét. A brit álláspont lényege: mind a State Department, mind Sir L. Fry javaslatának támogatása, de oly módon, hogy ne kösse le magát. A másnapi NATO-ülésem a brit képviselő azt állíthatja, hogy Ófelsége Kormánya előtt rokonszenves ötlet a bizottság összehívása, de véglegesen még nem döntöttek.

Egy másik FO-tisztviselőnek az volt a véleménye, hogy ez lehetne a különbizottság hatyúdala, jelentését átadnák a közgyűlésnek, s azután feloszlatnák magát. Egy harmadik tisztviselő ismertette az olasz követ látogatásának célját: minden nyugati követet hívjanak vissza, s az ügyvivőket bízzák meg a követségek vezetésével. Ezt akkor már a budapesti brit követség is jelentette. Az olasz kormány javaslatát Washingtonnak is megette. Az angol FO-tisztviselő nem tudott határozott választ adni. Thomas Brimelow, az Északi Osztály vezetője azt jegyezte meg ehhez az irathoz, hogy Sir L. Fry éppen elhagyja rövid időre Magyarországot, és június 20-án Londonban lesz, de útja nincs összefüggésben Nagy kivégzésével, ez az út már hónapokkal korábban elő volt készítve. Brimelow egyáltalán nem helyeselte az olaszok ötletét. A perek és a kivégzések a felkelés leverése óta zajlottak, a nyugati képviselőknek tehát a helyükön kell maradniuk és annyi magyarral tartani a kapcsolatokat, amennyivel csak lehetséges. Brit érdek a csatlós államokkal általában, s Magyarországgal különösen, a jó kapcsolatok fenntartása. Az elítélést másképp is ki lehet fejezni, mint a nagykövetek visszahívásával. Őfelsége Kormánya mindig különbséget tudott tenni az erkölcsi helyeslés és a diplomáciai kapcsolatok fenntartása között.⁴²

A washingtoni brit nagykövet, Sir H. Caccia június 19-én Washingtonból táviratilag számolt be Eisenhower elnök sajtóértekezletéről a kivégzésekkel kapcsolatban. A többi között az elnök azt mondta, hogy ez az ügy jobban felkavarta a szabad világot, mint bármi más. Egy kérdésre válaszolva, vajon a kongresszus megszavazna-e kölcsönöket a szovjet csatlósoknak, Eisenhower válasza az volt, minden segítséget megadna, hogy gyengítse a kommunista tömb szolidaritását. Ha a szabad világ a centrifugális erőkre koncentrálna a centripetális erők helyett, úgy nagy szolgálatot tesz. Kereskedelemmel – s főleg Lengyelországról és Jugoszláviáról van szó – a szovjetellenes, független törekvéseket erősíteni lehet, s ez jó. S minthogy, mint gyakran mondják, „a kereskedelem zászló követ, úgy azt is fel lehet tételezni, hogy a zászló követi a kereskedelmet”. S így a kereskedelmen keresztül fel lehet ébreszteni ezekben az országokban a vágyat, hogy elszakadjanak Moszkvától, s ez a mi előnyünkre válna – mondta Eisenhower.⁴³

New Yorkból Sir P. Dixon brit misszióvezető táviratozott június 19-én a FO-ba, értesítve a központot, hogy a különbizottság összeülését sürgetik, és nem lenne bölcs, ha Anglia nem mutatna megfelelő lelkesedést a bizottság összehívása ügyében.⁴⁴ A FO válasza június 20-án erre az volt, hogy természetesen támogatni kell a bizottság ülésének összehívását. Az amerikaival szemben a brit álláspont közelebb van az ausztrálhoz, miszerint a bizottság javaslatát mind a szovjet, mind a magyar kormány elveti majd, s a bizottság fel fog oszlani, miután nem ért el semmit. Az ausztráliaiakat hagyni kell, küzdjenek álláspontjukért, s persze Anglia minden segítséget, amit kérnek, megad majd.⁴⁵

A brit nemzetközösségi országoknak a Commonwealth Relation Office június 23-án táviratot küldött, amelyben ismertette a bizottság kommunikéjének szövegét. A szöveg a többi között felhívja a figyelmet arra, hogy az ENSZ 1956 októberéről számos alkalommal felszólította a Szovjetuniót, hívja vissza csapatait Magyarországról, hogy szabad választásokat tarthassanak. De minden felhívás hiábavaló volt. A kivégzésekről kiadott közlemény több állítása hamályos. A következő kérdések maradtak megválaszolatlanul: mit csináltak a foglyokkal Nagy elfogása és a per közötti időben? Hol fogták őket perbe? Hol végezték ki őket? Milyen törvények alapján; a felkelés alatti vagy a felkelést követő törvények alapján?⁴⁶

Június 26-án Brimelow bizalmas feljegyzésében kifejtette a már idézett brit álláspontot a különbizottság kérdésében. Tulajdonképpen az foglalkoztatta őt, hogyan fejezze be – presztízsét nem veszve – működését a bizottság. A többi között ezeket írta: „Most, hogy Nagy és Maléter halottak, nem valószínű, hogy az elnyomásnak további jelentős vizsgálati anyaga adódna Magyarországon. Ha a bizottság feloszlik, kívánatos lenne, hogy határozott formában és valamilyen jó ürüggyel végezze azt. A magyarországi elnyomásról magyar források alapján kellene mindenképpen beszámolót készíteni. Még egy fontos szempont. A Commonwealth Relations Office nem helyesli, hogy információkat kérjünk egyenesen a szovjet, magyar és román kormányoktól. Ez a hivatal ebben egy nem kívánatos precedenst lát, különösen Délnyugat-Afrika vonatkozásában. Az igaz, hogy Nagy és társai magyarok voltak, és a magyar kormány felelősséget vállalt perükért és kivégzésükért. De ezeknek az embereknek a halálát az okozta, hogy a Szovjetunió beavatkozott Magyarország ügyeibe, s így nemzetközi ügy lett belőle. Az Egyesült Nemzetek Szervezete már foglalkozott a magyarországi elnyomással. Ezért nem kell másfajta vonatkozásokra gondolni, s ha mint precedenst emlegetik, a válasz mindig az lehet, hogy Nagy esete egyedi volt.”⁴⁷

Hasonló szempontú feljegyzés kísérte azt a titkos táviratot, amelyet a NATO-hoz akkreditált brit delegátus, Sir F. Roberts küldött Párizsból a NATO Állandó Tanácsának június 26-i üléséről. A távirat szerint a tanács ezen a napon folytatta vitáját Magyarországról. Az amerikai küldött kijelentette, kormánya úgy döntött, nem változtat Magyarországgal kapcsolatos politikáján, amelynek lényege az volt, hogy segíti a kelet-európai népeket kommunistaellenes ellenállásukban. Tehát nem változtat azokon az irányelveken, amelyeket amerikai diplomatáknak adott, hanem rugalmas utasításokat ad, milyen magatartást tanúsítsanak a magyar és szovjet küldöttek irányában az elkövetkezendő hetekben. A többi között javasolja majd, hogy ne hívják meg a ma-

gyarokat és a szovjeteket ez évben a szokásos július 4-i fogadásokra. A brit küldött a tanácsnak megmondta, hogy a magyarokkal szemben nem változik Ófelsége Kormányának politikája, azaz miközben felháborodását fejezte ki a Nagy és társai kivégzésével kapcsolatban, hasznos fenntartani a kapcsolatokat a magyarokkal Budapestben.⁴⁸

Jegyzetek

- 1 The Annual Register 1758-ban indult. Az első szám bevezetésében a többi között ezt olvashatjuk: „Míthogy nem havonta jelenünk meg, megvan az az előnyünk, hogy az év eseményeit gondosan megvizsgáljuk és azt válasszuk ki, amely a legfigyelemreméltóbbnak tűnik.”
- 2 The Annual Register. 1958. 235–239., 528.
- 3 The Annual Register. 1958. 528. Obituary. E szűk szavú nekrológ sok vonatkozásban kiegészítést igényel.
- 4 PRO Foreign Office. (a továbbiakban FO) 371/134848. NH 1011/1. 1958. jan. 2.
- 5 Uo. Minutes. J. F. W. megjegyzése. 1958. jan. 27.
- 6 PRO FO 371/134852. NH 1011/1. I. Harvey megjegyzése. 1958. jan. 2.
- 7 PRO FO 371/134852. 1011/1. „S”. Confidential. Chancery. 1958. jan. 3.
- 8 Uo. Sir Leslie Fry to Mr. Selwyn Lloyd. Confidential. 1958. jan. 8.
- 9 PRO FO 371/134853. H/0110/2. Confidential. Chancery. 1958. jan. 24.
- 10 Uo. NH 10110/25. Confidential. FO 1958. jan. 24.
- 11 Uo. NH 10110/32. Confidential. Chancery. 1958. jan. 31.
- 12 Uo. Minutes. 1958. febr. 5. 10.
- 13 PRO FO 371/134851. H. 1016/3.
- 14 PRO FO 371/134854. Confidential. Chancery. 1958. márc. 7.
- 15 PRO FO 371/134856. Confidential. Immediate. No. 197. 1958. jún. 17.
- 16 PRO FO 371/134858.
- 17 PRO FO 371/134857. H 10110/95.
- 18 PRO FO 371/134858. H 10110/133. Confidential. 1958. jún. 18.
- 19 Uo.
- 20 The Annual Register. 1958. 294.
- 21 PRO FO 371/134857. NH 10110/99.
- 22 PRO FO 371/134857.
- 23 Uo. NH 10110/100. J. M. O. Snodgrass feljegyzése. 1958. jan. 17.
- 24 Uo.
- 25 Uo. NH 10110/116.
- 26 Uo. NH 10110/100.
- 27 Uo. Távirat. No. 242. 1958. jan. 20. – A miniszterelnök és a külügyminiszter június 19-én és 25-én adott hivatalos elítélő véleményt az alsóházban. Ld. FO 371/134856. NH 10110/83.
- 28 PRO FO 371/134856. No. 146. Priority confidential. From Bucharest to FO. 1958. jún. 18.
- 29 Uo. No. 316. From Peking to FO. 1958. jún. 18.
- 30 PRO FO 371/134857. NH 10110/96. No. 81. 1958. jún. 19.
- 31 PRO FO 371/134856. NH 10110/89. No. 396. 1958. jún. 17.
- 32 PRO FO 371/134857. NH 10110/101. No. 181. Priority Confidential.
- 33 Uo. NH 10110/91. No. 237. Unclassified. 1958. jún. 18.
- 34 Uo. NH 10110/105. No. 329. Immediate. Confidential. 1958. jún. 20.
- 35 PRO FO 371/134858. NH 10110/86. Confidential. Chancery. 1958. jún. 23.
- 36 PRO FO 371/134857. NH 10110/110. No. 787. 1958. jún. 20.
- 37 PRO FO 371/134858. NH 10110/137. No. 307. és Uo. NH 10110/135. 1958. jún. 21.
- 38 Uo. NH 10110. 1958. jún. 25. – Számos távirat közül még idézzük itt a Dániából június 18-án küldöttet. Szocialista fiatalok és emigráns magyarok tüntettek együtt a Szovjetunió nagykövetsége és a Dán Kommunista Párt épülete előtt. PRO FO 371/134857. No. 26.

Itt jegyzem meg, hogy a táviratokban jelzett összefüggést Tito és a magyar kivégzések között az újabb közzétett szovjet elsődleges forrásanyagok is megerősítik. V. Muszatov, aki hosszú ideig a Szovjetunió magyarországi nagykövetségén dolgozott, s magyar szakértőnek számított, a Múltunk c. folyóiratban tette közzé tanulmányát. Ebben határozottan kifejti, hogy a szovjet vezetésre hatott a jugoszláv szindróma. A két ország kapcsolatát helyreállították, de a viták folytatódtak a szocializmus

kanonizált szovjet modellje és a jugoszláv út körül. A jugoszláv kormány nyugtalanságot érzett a magyarországi helyzet kapcsán, a vérontás folytatódása esetén kész volt az önálló lépésekre, beleértve a katonai tevékenységet is. Tito nem titkolta Nagy Imre iránti szimpátiáját. A jugoszlávoknak volt kapcsolatuk Losonczy Gézával is, aki kérte közvetítésüket a Szovjetunióval való konfliktusban. Amikor november 2-án Hruscsov és Malenkov inkognitóban Titónál voltak Brionin a magyar helyzet megvitatása és a szovjet tervek egyeztetése céljából, Kádár Jánost illetően egyetértésre jutottak. Ld. *V. Muszатов*: Szovjet források a magyar 1956-ról. *História*, 1992/2. 24–26.

- 39 PRO FO 371/134857. NH 10110/112. Chancery to Northern Department, FO. Confidential. 1958. jún. 20.
- 40 Uo. NH 10110/114. Confidential. J. E. D. Street to Selwyn Lloyd. FO 1958. jún. 20.
- 41 PRO FO 371/134858. NH 10110/138. Immediate. Secret. 1958. jún. 24.
- 42 PRO FO 371/134857. NH 10110/94.
- 43 Uo. NH 10110/104. No. 318. Unclassified.
- 44 PRO FO 371/134856. NH 10110/90. No. 532. Confidential. 1958. jún. 19.
- 45 PRO FO 371/134857. NH 10110/111. No. 963. Priority. Confidential. 1958. jún. 20.
- 46 Uo. NH 10110/109. No. 451. 1958. jún. 23. Ezt a szöveget elküldték az érdekelt országoknak. Ld. pl.: jún. 26-án elküldték a román külügyminiszternek és a magyar külügyminiszternek. PRO FO 371/134858. Confidential.
- 47 FO 371/134858. NH 10110/126.
- 48 Uo. NH 10110/143. No. 121. Sir F. Roberts to FO. Nem tartozik szorosan a témánkhöz, de érdemes megemlíteni, hogy az 1958. január 23-i Magyar Nemzetben megjelent „Epilógus egy politikai komédiához” című cikket teljes fordításban megküldte a budapesti brit követség kancelláriája a Foreign Office ENSZ Osztályához, azzal a megjegyzéssel, hogy a cikk jól kiaknázza a Bang Jensen esetét. Az történt ugyanis, hogy különbizottság Magyarországra vonatkozó iratait, amelyek Bang Jensen birtokában voltak, az ENSZ főtitkára utasítására, el kellett égetni. A meghallgatottak ugyanis nem voltak azonosíthatók. PRO FO 371/134853. NH 10110/22 és NH 10110/29.

SZEMLE

IZ ISZTORII OBSCSESZTVENNOJ MÜSZLI NARODOV CENTRALNOJ I VOSZTOCSNOJ EVROPÛ

(Konec XVIII. – 70-e godü XIX v.)

OTV. REDAKTOR: SZ. M. FAL'KOVICS

(A közép- és kelet-európai népek társadalmi gondolkodásának
történetéből. 18. sz. vége – 1870-es évek)

Moszkva, Insztitut szlavjanovedenija i balkanisztiki RAN,
1995. 253 p.

A kötet a magyar olvasó számára régóta ismert Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet munkatársainak írásait közli. A kötetet bevezető szerkesztő, Sz. M. Falkovics arra utal, hogy ebben a korszakban a régió népei három nagy birodalom keretei közt éltek, számos hasonló problémával. Az egyes tanulmányok éppen azt vizsgálják, hogyan reagált a társadalmi gondolkodás ezekre a problémákra.

O. V. Havanova a francia forradalom visszhangját vizsgálja a magyar nemességre. Az eszmék német, francia és olasz formában érkeztek ide, a németországi protestáns egyetemek, a bécsi Theresianum és a magyar testőrség útján, magánkönyvtárak, egyesületek, különösen a szabadkőműves páholyok révén terjedtek. Idézi Kosáry Domokos téziséit a háromféle felvilágosodásról. Voltaire olvasói II. Józseffel és II. Lipóttal kezdődnek, tőle érdemben a nemesi kiváltságok fenntartását tanulták meg. Montesquieu-nek volt a legnagyobb hatása a törvények szellemével, ebből az alkotmányos nemesi monarchia tanát vonták le. Rousseau társadalmi szerződését kizárólag a nemességre, mint a szerződő népre, értelmezték.

Je. N. Maszlennikova Hegel eszméinek magyarországi terjedését mutatja be. 1818-ban említették először név szerint, 1837-től különösen az Athenaeum foglalkozott sokat vele, a következő évben már össze is csaptak hívei és ellenfelei. Az önképzőkörökben is megvolt mindkét irányzat. A főiskolákon eklekticista módon tanították a filozófiát. Hegelnél nagyobb visszhangja volt Herder kedvezőtlen jóslatának. Erdélyi Jánosnak nagy szerepe volt a Hegel-recepcióban, de válogatott eszméi közül. Hetényi János és Szontágh Gusztáv „egyezményes” filozófiája szembefordult Hegellel. A század második felében már a pozitívizmus és neokantiánizmus volt a divat, de Madáchot még Hegel követőjének tekintették.

N. M. Filatova az 1815–20 közti lengyel nemesi liberalizmus fejlődését elemzi a korabeli sajtó és a parlamenti jegyzőkönyvek alapján. 1815-től a lengyelek inkább csak tanulták a liberalizmust. 1818-ban a sejm megnyitásán I. Sándor liberális-alkotmányos programot fejtett ki. A sejmben ellenzék is alakult. Gyakran emlegették a korszellemet, amely a liberális magatartást követeli meg. Az uralkodót igyekeztek megkülönböztetni a kormánytól, hogy ezáltal könnyebb legyen ellenzékinek lenni. 1819-ben már megtörtént a komoly összecsapás a cenzúra kérdésében. 1820-ban ült össze megint a sejm. Nagy felháborodást keltett, hogy Sándor az öccsét, Konsztantyin nagyherceget nevezte ki a lengyel hadsereg főparancsnokává. A lengyel liberalizmus az európai áramlat része volt.

A. I. Miller Leon Rzewuski (1808–1869) nézeteit elemzi, akiben a reformista konzervatívizmus egyik őseit látja. Régi arisztokrata család utolsó sarja, megterhelve a felosztások híve volt. 1830–31-ben atyja és ő részt vett a felkelésben. Már korábban is voltak kapcsolatai lengyel emigráció konzervatív szárnyával, Adam Czartoryski herceg körével. A felkelés után galíciai birtokain élt. 1848-ban sürgette egy nemesi sejm összehívását, amely kimondaná a jobbágyfelszabadítást, de az osztrák kormányzat megelőzte. Ezután már nem foglalkozott napi politikával, hanem inkább elvi kérdésekkel a lengyelek ügyét illetően. Úgy látta, két lengyel nemzet van, a nemesség és a parasztság. A parasztokat be kell emelni a nemzetbe, a nép élére kell állni. Az alapot az obszcínában találta meg, erre kell az eljövendő Lengyelországot építeni. Még a nemesi külsőségekről (ruházat) is le kell mondani. De a magántulajdon alapján állt, a szocializmus nála csak frázis volt. Az emigráció baloldala erősen bírálta, a konzervatívoknak meg túl baloldali volt. 1867 után a galíciai konzervatívok benne látták előfutárukat.

I. V. Pavlovskij Lorenz von Stein (1815–1890) nézeteit foglalja össze. Konzervatívokra és szocialistákra egyaránt hatott, talán még Marxra is. 1856–88 között a bécsi egyetem tanára volt. Vagyontalan nemesi család sarja. Véleménye szerint gazdasági egyenlőtlenség mindig lesz, de az alsó rétegek helyzetét állandóan javítani kell. Ehhez kell az állami beavatkozás. A termelés és a rend (magántulajdon) a legfontosabb, az államnak mindenki érdekében ügyelnie kell. Az alkotmány az állam belső szelleme. Az állam és a társadalmi szerkezet elválaszthatatlanok egymástól. A monarchia a legjobb államforma, mert az uralkodó azonosítható az állammal. Könnyebben dönt, mint egy kollektíva, nem függ a választásoktól. Parlamentre és felelős kormányra viszont szükség van. Ideálja a szociális reformok királysága.

G. V. Makarova a Lengyel Királyságban működő, „Az 1848-as év szervezete” nevű titkos összeesküvő csoport történetét mutatja be. Az év elején alakult, Edward Domaszewski volt a vezetője, aki azonban már 1848 márciusában meghalt. Az igazságügyi állami bizottság titkára volt. A szervezet tagjai elsősorban moszkvai lengyel egyetemi hallgatókból kerültek ki, Domaszewski még csak tíz embert vett fel, a leleplezés után mintegy 200 embert vontak felelősségre. Két és fél évig működött. Célja a lengyel állam helyreállítása volt. Domaszewski állította össze Credo-ját, amely sokféle eszmei hatást ötvözött. Eszerint Lengyelország lesz Európa vezetője, mint valaha Róma vagy a középkorban Franciaország. A lengyel felosztás voltaképpen a gondviselés műve volt. A moszkvai diákok még 1847-ben találkoztak a száműzetésbe induló Piotr Ściegiennyvel és társaival a börtönben. Az 1846-os galíciai parasztfelkelés is hatott rájuk. A Credo toleranciát hirdetett az egyéb nemzetekkel szemben. Alapvetően a Királyságban uralkodó állapotok és a lengyel szépirodalom emocionális hatása érződik a csoport tevékenységében, és 1848 élménye.

I. V. Popova témája a magyar nemesség viszonya a szlovák nacionalizmushoz, pontosabban a Kollár által inaurált szláv kölcsönösséghez. A szerző szerint ennek igenis politikai tartalma volt, a szláv népek egyesítése Oroszország vezetésével. (Ezt az eddigi szakirodalom mindig tagadta.) A szlovák különállást a cseh kortársak (L. Thun) rossz néven vették. A Társalkodóban 1840-ben van az első magyar említés. Révai József az egész magyar reformmozgalmat pánszlávellenesnek nevezte. A reformnemesség nem ismerte el a nemzetiségeket, magát a Nyugat előőrskének tekintette a Kelettel szemben. Kossuth is így volt, szlovák származása ellenére. A szlávoknak a hazafiatlanságot vetették a szemükre. Ez erős oroszellenességet is jelentett. Wesselényi Miklós az egész Habsburg-monarchia föderatív átalakítását javasolta a nemzetiségi kérdés megoldásaként. Széchenyi megvádolták azzal, hogy nem látja a pánszláv veszélyt. A szlovák mozgalmat is pánszlávnak tartották. Ez a felfogás mind a mai napig megvan a magyar történetírásban, Popova Gecse Géza könyvére utal.

Sz. M. Falkovics a lengyel nemzeti mozgalom viszonyát vizsgálja Ausztriához az 1850–70-es években a pánszlávizmussal és pángermanizmussal kontextusában. A krími háború idején a konzervatív emigráció Ausztria beavatkozását kívánta Oroszország ellen, ettől remélték Lengyelország helyreállítását. Az Októberi Diplomában is megfelelő eszközök láttak ehhez, ezért nem akartak osztrákellenes hangokat az emigrációban. Az 1863-as felkelést segítették, de vigyáztak arra, nehogy kiterjedjen Galíciára. A galíciai konzervatívok is, Goluchowski helytartó hívei a föderalizmust hirdették, a neves történétíró, József Szujski röpiratot is jelentetett meg ebben az ügyben. Ők és a galíciai radikálisok egyaránt elleneztek az 1867-es kiegyezést. A Monarchia szlávjai közt viszont a lengyelek hegemoniáját akarták. Mégis kitartottak továbbra is a Monarchia mellett, és egy parasztfelkelés rémélvel riogatták a lengyel közvéleményt. A 15. századi nagyságban akarták osztrák segítséggel helyreállítani Lengyelországot. Galiciának viszont Magyarországhoz hasonló helyzetet szántak, de csak az osztrák konzervatívokkal együtt működve, nem a Schmerling-féle liberálisokkal. A galíciai demokraták viszont osztrákellenesek voltak, 1859-ben nagy felkelést vártak. Az emigrációban a demokratákkal való együttműködést akarták. 1863-ban még Romániában is szervezkedtek Ausztria ellen. Az elnyomott nemzetek széles demokratikus frontját sürgették, még Poroszországgal is szembe akartak fordulni. 1866 után az olaszok, 1867 után a magyarok kiváltak ebből az egységből. A cseh és a horvát radikálisok viszont továbbra is kitartottak az elképzelések mellett.

G. I. Jerjomejeva a cseh radikálisok nézeteit mutatja be az 1840–60-as években. 1848-ban cseh–német feszültség támadt a frankfurti német nemzetgyűlésbe történő választások miatt. 1848 októberében a bécsi forradalmat nem támogatták, de az év vége felé változás következett be, a forradalmi módszerekhez akartak nyúlni. Háttérük társadalmilag igen vegyes volt, ezért sohasem tudtak pontos programot alkotni. A legtöbben 1849 után liberális álláspontra helyezkedtek. 1863-ban a lengyelek mellett foglaltak állást, 1867-ben a birodalom egysége mellett. Az emigráció viszont továbbra is osztrákellenes volt. Ekkor már egy szláv föderáció volt az ideáljuk. Társadalmi radikalizmusukat nem adták fel, de erre csak a függetlenség megvalósulása után kerülhet sor. 1861 után úgy látták, Oroszország forradalom előtt áll. A cseh történeti államjog álláspontjára helyezkedtek, de ehhez hasonlót minden Monarchia-beli nemzet számára igényeltek, nem csak a történelmieket számára. Utolsó tevékenységük az volt, hogy részt vettek a kiegyezés ellen forduló cseh tiltakozó mozgalomban.

Zseliczky Csilla a magyar politikusok nézeteit vizsgálja a nemzetiségi kérdéstről az 1850–60-as években. Kossuth 1851-es alkotmánytervében látja az első próbálkozást. A magyar politikusok egy része komoly en-

gedményekre volt hajlandó, a többség azonban csak látszatengedményekre. Mocsáry Lajos és Eötvös József vették komolyan a nemzetiségi kérdést, de ők is ragaszkodtak az ország területi integritásához. Az 1861-es, majd az 1865–68-as országgyűlésen a nemzetiségi képviselők is előterjesztettek egy nemzetiségi törvényjavaslatot, a magyar többség mellett, végül azonban Deák Ferenc törvényjavaslatát fogadta el az országgyűlés, amely az egységes magyar politikai nemzetet hirdette. Ennek ellenére jelentős előrelépés lett volna, a nemzetiségek éppen ezért követelték a dualizmus idején a betartását. (Kár, hogy a szerző nem veti össze a rendszert az ausztriával, és nem emeli ki, hogy nemzetiségi törvény ebben a korban még sehol sem létezett.)

Sz. M. Falkovics az orosz és a lengyel forradalmi demokráta nézeteit mutatja be a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. A lengyelek számára ez elsődlegesen az ország függetlenségét jelentette, az oroszok számára a többi elnyomott nép felszabadítását. Az agrárdemokrácia meghirdetésével elhatárolták magukat a burzsoádemokratikus irányzatoktól. Az előzményeket tekintve az oroszoknál már a századforduló óta felvetődött a probléma, de inkább csak abban a formában, hogy a lengyeleknak vissza kell adni az önállóságot. 1863-ban is ez volt a felfogásuk, a felkelők mellett foglaltak állást. A lengyelek pedig már régóta az elnyomott népek közös harcát hirdették. Tehát mindkét félnél volt bizonyos internacionalizmus. A lengyelek az oroszok hatására ismerték el az ukránok, litvánok stb. szabadságát. Ekkor került előtérbe a nemzeti önmeghatározás elve. Az internacionalizmus az oroszoknál már a dekabristák óta megvolt. A lengyelek kapcsolatot kerestek más népekkel, de egocentrista formában csak a saját szabadságuk érdekében. Az utópikus szocializmus révén a szociális aspektus is fontos volt. Az 1870-es években az együttműködés magasabb szintre került, a nemzeti önmeghatározás elvét nem minden lengyel demokrata fogadta el.

Je. N. Maszlennjikova a népnemzeti iskola történetét foglalja össze a magyar irodalomtudományban. Az Auróra-kör, de már korábban Kazinczy, Kölcsey, majd Bajza és Toldy rakta le a felfogás alapjait, Henszlmann Imre és Erdélyi János vitte tovább. A kodifikátor Gyulai Pál lett, 1851-ben használta először a fogalmat. Számára Petőfi és Arany volt a mérce. Petőfi-életrajza erősen átpolitizált. Korábban az erdélyi arisztokráciával voltak kapcsolatai, a szabadságharc idején a Békepárt híve volt, 1849 után tehát nem sokat kellett változtatnia felfogásán. Míg korábban a magyarok Herderből indultak ki, Gyulai Gervinusra és Macaulayra támaszkodott. A századvégre felfogása már patriarchális nacionalizmusba torkollott. Nézeteit Salamon Ferenc és Greguss Ágost vitte tovább, az utóbbi már nacionál-darwinizmussal és materializmusellenességgel vegyítve. Gyulai még az egyenrangúságot hirdette a nyugati irodalmakkal, a másik kettő már a magyar fölényt a Monarchia egyéb népeivel szemben. Az iskola apoteózisát Beöthy Zsolt jelentette, akinél már sovinizmusról beszélhetünk.

A hazai olvasó számára nyilvánvaló, hogy a magyar tárgyú tanulmányokban nincs sok újdonság, nagyjából a hazai álláspontnak megfelelő nézeteket hirdetnek. De nem szabad megfeledkezni arról, hogy ezek a tanulmányok orosz nyelven olvasó közönségnek szólnak, tehát szélesebb rétegeknek. A nem magyar tárgyúakban viszont nyilván sok az új információ. Kár, hogy néhány tanulmány még erősen hagyományos, az egyikben még Lenint is idézi a szerző arról, hogy 1863-ban Herzen megmentette az orosz demokrácia becsületét. A lengyel és az orosz forradalmi demokráta összehasonlításában az utóbbiak persze derekabbak legények, a lengyelek uralkodni akartak másokon, az oroszok pedig megadták volna Lengyelországnak a szabadságot. A legtöbb tanulmány mégis valamelyes előrehaladásról tanúskodik. Lorenz von Steinről tíz éve ilyen tanulmányt nem lehetett volna megírni. Persze az is igaz, hogy sok tanulmány inkább politikai eseménytörténet, mint eszmetörténet. Egészében mégis érdemes kötetről van szó, sajnos nagyon gyenge tipográfiával, de hát erről nem a szerzők tehetnek.

Niederhauser Emil

A NEMZETKÖZI MUNKÁSZMOZGALOM TÖRTÉNETÉBŐL. ÉVKÖNYV 1995

Az *Évkönyv* első húsz kötetéről általában, az 1994. évi 20. kötetéről részletesebb recenziót írtam a közelmúltban (*Századok*, 1995. 3. sz. 761–765.). E jelenlegi, 21. kötet követi a megelőző Évkönyvek hagyományait, ami nem jelenti azt, hogy nincs benne újszerű.

Újszerű és hasznos, elsősorban a külföldi olvasókra tekintettel, hogy 7 külföldi szerző cikkei anyanyelvükön (angol, német) jelentek meg: köztük Jim Mortimer írása és két cikk Engelsről, illetve István Mészáros: „The Relevance of the Young Engels” című, valamint Inge Kircheisen Gustav Mayerről, Engels biográfusá-

ról közölt tanulmánya. (Megjegyzem: G. Mayer Engels-életrajza – sem az 1920-ban megjelent, sem az 1934-es javított kiadás – magyar nyelven nem látott napvilágot.)

Utóbbiak kiemelése azért is indokolt, mivel az Évkönyv első blokkja a kettős évforduló jegyében: *Engels Frigyes 1820–1895*. Ám sem érdemben (nem elsőrendűen fontos a közreadott cikk témája), sem terjedelmileg nem áll arányban (elsősorban éppen terjedelmi korlátok miatt két kész tanulmány a következő Évkönyvre maradt) a téma fontosságával. Mégis: az Évkönyvé az érdem, hogy – még ha „töredékesen” is, amint a blokk-szerkesztő Jemnitz János is megállapítja – foglalkozott a témával, hiszen másutt (folyóiratokban, de a napi sajtóban sem) újszólván nyomát sem lehetett látni ilyen irányú törekvésnek.

Az Évkönyv szokásos rovataira e kötetben is érvényesnek vélem a recenzió elején említett, hosszabb ismertetésben adott értékeléseket. A következő rovatcímként szereplő, kiemelt *évek* az Évkönyvben: 1895 (témái: a Németországi Szociáldemokrata Párt problémái – Vadász Sándor tollából –, a CGT, a francia szakszervezeti szövetség – Jemnitz János –, az orosz Puskarjova, és a lengyel szociáldemokrácia „születése” – Szokolay Katalin); 1919–1921 (főleg a NEP-problematika). Kiemelkedik terjedelmileg is, nagyjából külföldi szerzők cikkeivel 1945; de érdekesek a Harsányi Iván által közölt spanyol dokumentumok és Németh István írása a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) újjáalakulásáról.

A *Kelet- és Közép-Európa nyugati szemmel* rovat most igen rövid (bár aktuálisnak aktuális) és főleg az orosz elnökválasztás előtt („Gorbacsov még mindig küzd, hogy meghallják a hangját”) lényegében semmitmondó. Viszont *A nemzetközi szakszervezeti mozgalom* rovat fő írása: „Áttekintés az európai szakszervezetek helyzetéről (1970–1990)” jó és feltétlenül hasznos. (Az előző Évkönyvben ez a rovat nem szerepelt.)

A *Dokumentumok* rovatban közöltek legelőbbje Nagy-Britanniával, illetve a Labour Partyval foglalkozik, néhány fontos dokumentum pedig a Francia Szocialista Párté. Kiemelkedő szerintem a *Háttér* rovat: számos aktuális problémát kevésbé kötöten, színesen mutat be, s nagyobb korszakot átfedő írásokkal is találkozunk. *A munkás- és szocialista sajtó történetéből* rovat jellege a szokásos. (Úgy tűnik – az előző kötetben közölteket is tekintve –, Jemnitz János tartja életben ezt a rovatot az Évkönyvben.)

Az *Események, évfordulók* rovat bő választékot nyújt lényeges (pl. az osztrák választások) és aktuális, 1994–1995-ös eseményekről. Egyedül Vadász Sándor cikke kivétel ezalól, abból a szempontból, hogy a francia forradalomig nyúl vissza, ám fontos kérdést tesz a helyére – szerintem jól –: „A negyedik rend a Thermidor időszakában”.

Az *Életrajzok* (gazdag és érdekes), *A munkásmozgalom elhunyt személyiségei* és *A munkásmozgalom történetírói* rovatok írásai hasznosak, főleg amiatt, hogy általában (legalábbis nálunk) kevésbé ismert személyiségeket mutatnak elsősorban be. A *Könyvismertetések* rovat bőségesen ismert (külföldi recenzensek is) érdeklődésre joggal számoltartó viszonylag (1988, 1989) vagy egészen új, zömmel az 1990-es években megjelent munkákat.

A *Beszámoló* rovat az 1994. januári manchesteri és a szeptemberi zágrábi konferenciáról („Konferencia a 100 éves horvát szociáldemokráciáról”) ad összefoglalót. Az Évkönyv nagyobb lélegzetű befejező rovata az ismertetés első részében méltatott *International Supplement*.

A kötet egésze hasznos, érdekes, sok újat nyújt a széles témakörben tájékozódást igénylő olvasónak.

Incze Miklós

ERIC ROUSSEL

JEAN MONNET, 1888–1979

Paris, Fayard, 1996. 1004 p.

Ez a több mint ezeroldalas mű Monnet-ről, Európa 20. századi *éminence grise*-éről (szürke eminenciás), sokak szerint de Gaulle-hoz mérhető politikusának életéről és munkásságáról a legújabb, de nem az első összefoglalás. Monnet maga is megírta szigorú memoárját, és csaknem valamennyi munkatársa nyomtatásban közölte tapasztalatait munkatársi viszonyukról. 1995-ben egyik igen közeli munkatársa, François Duchêne írt róla úttörő munkát, többek között részletesen elemezve pénzügyi munkásságának viszontagságait, mérvadóan rámutatva Monnet óvatos, de határozott politikai és gazdasági megközelítéseire. Eric Roussel műve Monnet életéről és munkásságáról olyan összefoglalás, amelyet talán csak egy francia elme volt képes produkálni, s amelyet sokan magas fokú népszerűsítésnek (haute vulgarisation) minősítenek. Roussel ugyanis széles körű kutatásai mellett rengeteg interjút, riportot készített Monnet-ről. Szinte portréfestőként hozza eléink Monnet

külsejét és életét, ugyanakkor fáradságos levéltári kutatásait néha igen hosszsan, szövetszerűen idézi. Megvizsgálta a Lausanne mellett levő Jean Monnet Foundationban a Monnet-iratokat, kutatott a bonni, brüsszeli, londoni, párizsi, római és észak-amerikai levéltárakban. (Roussel jogi doktor, a Le Figaro littéaire kritikusa és Georges Pompidou életrajzírója.) Munkája kissé nehézkes, kisebb hibák akadnak a műben, néha túlértékeli, néha leértékeli Monnet munkatársait, de összességében műve helytálló, újszerű és mind Monnet magán-, mind közéleti tevékenységére megbízható és világos összefoglalás.

Jean Monnet munkány, két szemű, kis bajszerű, jó módú parasztnak látszott. Modora kiegyensúlyozott, szokásai a századelő jellegzetességeit viselték. Iskoláit 16 éves korára elvégezte, egyetemet vagy főiskolát nem végzett. Kora egyik legjelentősebb államférfijává nőtte ki magát, a két világháborúban ő koordinálta a győzedelmes szövetséges programokat, és J. M. Keynes szerint egy évvel megrövidítette a második világháborút. A két világháború közötti időszakban a Népszövetségben kulcspozíciót töltött be és elősegítette Lengyelország, Románia és Kína gazdasági talpraállását. 1943-ban Algírban összebékítette de Gaulle-t és Giraud-t. 1944-ben megalapozta a francia modernizációs tervet és 1950-ben kezdeményezte az európai szövetséget, a mai Európai Uniót, amelyet végig, 1979-ben bekövetkezett haláláig a színpalak mögött felügyelt. Hamvai a Pantheonban pihennek, s világszerte, de főleg Európában tisztelettel emlékeznek személyére.

Roussel könyvében a sok újonnan bemutatott vonás közül kiemelkedik Monnet szerepe a két háború közötti időszakban Kína vasúthálózatának kiépítésében, a francia-indokínai háború ellenzésében, valamint 1971-es tervezete a pénzügyi stabilitás helyreállítására.

Sokak számára meglepetés a könyv néhány részlete. Nem volt köztudott például, hogy a második világháború idején Monnet mennyire bizalmatlan volt de Gaulle-lal szemben. (1943-ban egy alkalommal úgy vélte, hogy de Gaulle a francia nép és szabadságának ellensége.) Kapcsolatuk azonban nagy változásokon ment keresztül, s amikor 1970-ben de Gaulle meghalt, Monnet őszintén gyászolta. Még a tábornok halála előtt néhány nappal azt mondta de Gaulle-nak, hogy „nem tudom elfelejteni azokat az időket, amikor hazánknak nehéz ideje volt, bizalommal és barátsággal dolgoztunk együtt”. De Gaulle válasza is pozitív volt. Egy másik meglepetés annak a ténynek a felszínre kerülése, hogy Monnet mennyire népszerűtlen volt a kormány emberei előtt. Amikor az Európai Közösség születőben volt, Franciaország angliai nagykövete, René Massigli azt mondta egyik kollégájának, hogy Monnet a bitófán fogja végezni, s a kötelelet majd ő biztosítja. Szintén meglepetés Eric Rousselnek az a közlése, hogy Monnet megítélése szerint a britek elég nehéz közösségi partnerek lesznek, bár ő kívánta a britek közreműködését. 1950-ben már megjegyezte Monnet, hogy Nyugat-Európa szövetkezni fog Anglia nélkül, 1968-ban hasonlóan fogalmazott, 1969-ben pedig úgy vélte, hogy „a britek nem nagyon értik Európa szervezetét – intézményeivel és bizonyos merevségeivel –, de alkalmazkodni fognak”.

Monnet egyik munkatársának értékelése igaznak tűnik: Jean Monnet ereje abban gyökerezett, hogy tudta, mi lesz fontos a jövőben.

H. Haraszi Éva

A BRIT KOMMUNISTA PÁRT TÖRTÉNETÉHEZ

Nagy-Britannia Kommunista Pártja (Communist Party of Great Britain – CPGB) alapjában véve mindig kis párt volt, taglétszáma 5 és 40 ezer között ingadozott. Intellektuálisan azonban több mint 70 éves fennállása alatt mindig is jelentős erő képviselt, neves történetírók kerültek ki soraiból. A párt története pedig mindmáig vitatéma, a történetírók ismét és ismét visszatérnek az egész történet és a részproblémák feldolgozásához. E jelenséghez tartozik, hogy a közelmúltban két kisebb feldolgozás jelent meg, amelyek a párt életének két fontos mozzanatát, fordulópontját elemzik. Az egyik az 1968-as csehszlovák válságra való reagálását mutatja be, a másik pedig a párt halálát.

A csehszlovák válság – a Brit Kommunista Pártban

Reuben Falber pontos és izgalmas leírást ad arról, hogy 1968-ban, szinte az első pillanatoktól miként mutatkozott meg a CPGB hivatalos vezetése részéről is az „eretnek” ellenkezés, szembefordulás a Moszkvából kiinduló katonai megoldással szemben. Leírja, hogy 1968. augusztus 21-én hajnali 3-kor ugrasztotta ki ágyából a londoni szovjet nagykövet Bert Ramelson, a pártvezetőség egyik tagját. A nagykövetségen közölte, hogy csehszlovák vezetők katonai intervenciót kértek tőlük. Ramelson azonnal rákérdezett: kik. Nem kapott pontos, nevesített választ.

Néhány órával később Ramelson beszámolt a sietve egybehívott rendkívüli PB-ülésnek az éjszakai beszélgetésről. A brit PB egybegyűlt tagjai egyhangúan elítélték a szovjet katonai intervenciót.

Ez a nyitó epizódja a könyvnek. Ezután Falber, aki tagja volt a pártvezetőségnek, de az események alatt éppen kórházban volt, részletesen felidéri a mozzanatokot. Megemlíti, hogy az összes kelet-közép-európai ország és párt közül a csehszlovák állt szívükhöz legközelebb, részint azért is, mert még München miatt önvádat éreztek magukban.

Falber némiképp visszaemlékezve írja, amikor Dubček a párt élére került, még semmit sem tudtak róla. Novotnýt azonban ismerték és bizalmatlanok is voltak vele szemben, tudták, hogy Csehszlovákiában szinte semmit nem tettek az SZKP XX. kongresszusa szellemében. Fellelegeztek, amikor 1968 tavaszán megkapták az első új programdokumentumokat, amelyek bizonyították, hogy az új prágai és a CPGB pártvezetés törekvései teljesen egybevágóak.

Falber leszögezi, hogy ekkoriban a CPGB-ben senki nem adott hangot fenntartásainak azok közül sem, akik később igazat adtak a moszkvai kritikusoknak, majd a lerohanásnak. Falber hangsúlyozza, hogy hasonló volt a visszajelzés a párttagság köréből is. A helyzet 1968. június-júliusra változott, amikor Moszkvából megkapták a hivatalos bírálatot a csehszlovák kormány- és pártvezetés gyakorlatáról. Falber pontosan leírja, hogy a protokoll szerint John Gollannak, a párt akkori főtitkárának kellett volna átvennie a hivatalos levelet, de a CPGB PB Falbert jelölte ki a kapcsolat gondozására, és ő ment a londoni szovjet nagykövetségre a levelek átvételére. Neki kellett ott először nyilatkoznia, és ő ott azonnal úgy nyilatkozott, hogy a CPGB nem osztja a szovjet aggodalmakat.

A CPGB olyannyira nem osztotta, hogy Gollan Párizsba, majd Rómába utazott, hogy megszervezze a nyugat-európai kommunista pártok konferenciáját: együttes erővel gyakoroljanak bizonyos nyomást Moszkvára. Waldeck Rochet, a Francia Kommunista Párt főtitkára azonban korábban már Moszkvában járt, de semmit sem tudott Breznyevnél elérni, így nagyon pesszimista volt. Az Olasz Kommunista Párt részéről pedig a nemzetközi osztály vezetője, a nagy tekintélyű és nagy múltú Giancarlo Pajetta járt Moszkvában, ahol Mihail Szuszlov, a „királycsináló”, igen befolyásos nemzetközi titkárral találkozott. Szuszlov, ha lehet, még Breznyevnél is merevebb volt, így Pajetta sem látott sok lehetőséget a nyomásgyakorlásra. Moszkva pedig a maga részéről a Varsói Szerződés országainak pártjait sorakoztatta fel maga mellé. A csehszlovák kormány és a párt pedig visszautasította a figyelmeztetéseket, tovább haladt a maga útján.

A CPGB kibővített Végrehajtó Bizottsága nagyon kiélezett légkörben tartotta meg július 13–14-i ülését. Ezen a párt nemzetközi titkára és ismert publicistája, Jack Woddis adott általános áttekintést a csehszlovák problémáról, teljes szolidaritást vállalta a csehszlovák párttal. A referátumot másnap közölte a Morning Star, a szerkesztőség támogató vezércikkével együtt. Ugyanekkor a CPGB hivatalos levelet kapott Dubčektől, amelyben a csehszlovák párt felkérte a brit pártot, küldjön delegációt a csehszlovák párt szeptember 14-re tervezett kongresszusára. A CPGB annyira komolyan vette ezt, hogy a delegáció vezetésére John Gollan jelölte.

Falber ezután is pontosan rögzíti a következő hetek eseményeit, az aggodalmakat, majd az átmeneti reményégeket, amikor úgy tűnt, hogy a pozsonyi tanácskozások után a szovjet és a csehszlovák pártvezetés végül is szót értett. A Morning Star szalagcímmel és vezércikkében üdvözölte a jó híreket. A párt vezetői megnyugodva szabadságra utaztak, és teljes megdöbbenéssel értesülhettek a katonai lerohanásról.

Falber a rádióból reggel 7-kor értesült a katonai akcióról, és reggel 9-re már összehívta a PB hét elérhető tagját. Ezen az ülésen Ramelson, a PB egyik tagja tájékoztatta a jelenlevőket heves szópárbajáról a szovjet nagykövetségen és arról az állításról, amit Falber hazugságnak minősít, hogy a csehszlovák pártvezetés kérte volna az intervenciót. Falber ezután szinte óráról órára nyomon követi, hogy a brit párt vezetésében miként érlelődött az állásfoglalás, miként fogalmazta meg George Matthews a párt hivatalos állásfoglalását, miként fogadták azt el, hogyan utaztak Londonba a távol lévő vagy skóciai és más vidéki PB-tagok, miként adták be a leegyezésüket. A PB készítette elő a Morning Star másnapi számát, tudva, hogy azonnal rombolólag hat majd a szovjet kapcsolatokra, de azt is, hogy, nyilatkozatot a párt tagságának egy része is nehezen emészti majd meg, s többen el fogják majd utasítani. S ebben nem is tévedtek. Falber ennyiben nemcsak a csúcson, hanem a párt középszintjén, sőt a tagság körében is bemutatja, hogy a „csehszlovák válság” mit is jelentett a brit párt számára. A füzet így több vonatkozásban – hiszen a csehszlovák–brit viszonyról is ír, nemcsak a brit-szovjetről – nyújt első kézből ismereteket.

Nagy-Britannia Kommunista Pártjának felszámolása

A szerzők egyébként a CPGB régi tagjai, a párt napilapjának, a Daily Workernek, illetve a Morning Star-nak voltak állandó cikkírói, vagyis egyáltalán nem ismeretlen személyiségek. S a témához hozzátartozik, hogy a CPGB 1994–95-ös önfeloszlása után nyomban alakultak utódszervezetek és pártok, a szerzők éppen

a tovább élő Brit Kommunista Pártnak maradtak tagjai, annak a szervezetnek, amely életben tudta tartani mind a Morning Star, mind pedig a történeti füzetsorozatot.

A szerzők nem egyszerű és lassú felbomlásról írnak, nem valamiféle természetes folyamatról, amely a világhelyzet vagy a gazdasági, társadalmi folyamatok nyomán állt elő, hanem igen nagy mértékben azt hangsúlyozzák, hogy egy meghatározott, párton belüli csoportosulás, irányzat „likvidálta” a pártot, s végül magát a halált e csoportosulás bűnéül tudják be.

A szerzők a történeti szálakat a párt befolyásának tetőzéséig, az 1944–45-ös fordulóhoz vezetik vissza, amikor a pártnak 49 ezer tagja volt, nagy súlya volt a szakszervezetekben, és a brit szakszervezeti szövetség vezető szervében, a Főtanácsban is három kommunista foglalt helyet, illetve a kommunisták jelen voltak számos nagy, sőt akkor a legmértékesebb szakszervezetek, a bányászok, a vas- és fémmunkások, illetőleg a szállítómunkások szakszervezeteinek vezető szerveiben is. E csúcsponttól kezdődött a hanyatlás. A szerzők sorra veszik az okokat: szólnak a második ipari–technológiai forradalomról és ennek társadalmi hatásairól, a hidegháborúról, a sztálinizmusról, az SZKP XX. kongresszusáról, amely Nagy-Britanniában is sokakat szembesített a Szovjetunió belső életének olyan valós elemeivel, amiről nem tudtak, vagy nem akartak tudni. Mindezt kiegészítette az az eurokommunista irányzat, amely az 1970-es évek derekán erősödött fel. Ezt az irányzatot a szerzők a pártra és a mozgalomra is egyértelműleg károsnak, sőt végzetesnek látják.

A jelenség semmiképp sem érdektelen, mert az eurokommunista csoportosulás képezte a CPGB értelmiségi elitjét (sokban emlékeztet helyzetük és szereplésük a kelet-európai „reformkommunisták” helyzetére és szereplésére), amely megjelentette az ország határain túl is jól ismert Marxism Today című havi elméleti folyóiratot. Ez a csoport fokozatosan maga mellé állította a párt vezető szerveit, azokban többséget szerzett. Hamarosan kemény nézeteltérésre került sor a baloldali irányultságú közönségi napilappal, a Morning Starral, s bekövetkezett a szerkesztők és vezetők leváltása. Felerősödtek az ellentétek az egyes helyi és tartományi szervezetekkel is. Mindezt erősen kiélezte mind az 1984-es nagy országos bányászsztrájk, mind pedig az, hogy a Munkáspárton belül is éles önmeghatározási küzdelmek folytak ekkor.

A CPGB-n belül a felfogásbeli különbségek igen élesek voltak: egyik csoportosulás sem tudta meggyőzni a másikat. A szerzők kis könyvecskéjéből mindez nagyon világosan kiderül. Ők ezúttal nem is annyira az elméleti elemzésre helyezik a hangsúlyt, hanem az események és a felső szintű megtorlások és elfojtások egymásutánját írják le. Egy pillanatig sem óhajtják megtéveszteni olvasóikat, hogy ők „sine ira et studio” alapon nyúlnak e témához. Szerintük a másik irányzat előbb eszméileg szétzilálta, vagy pontosabban: jelentősen hozzájárult a mozgalom szétzilálásához, majd szervezetenként el lehetetlenítette azt. Tény, hogy a Morning Star csoportosulás közelebb állt a munkásokhoz és a helyi szintű szakszervezeti vezetőkhez, ezért is tudta túlélni a lap a „likvidálást”.

A munka jellegéből következik, hogy bizonyos fokig vitákat, a szerzők nemcsak egyszerű tényrögzítésre, illetőleg a kulisszák mögötti tárgyalások és viták leírására törekedtek, hanem a brit, s feltehetően az erősen baloldali szemléletű olvasókhöz kívántak szólni. Olyanokhoz, akik az eurokommunisták és a Morning Star felfogása és stratégiai irányultsága közötti különbséggel tökéletesen tisztában vannak, és éppen ezért ezek megvilágítására nem is fordítottak nagy figyelmet a szerzők. Pedig ez igazságtanulosságot, korántsem csak brit, szigetországi jelenségről volt szó: az eurokommunisták a konzervatívok, a Thatcher-rendszer felé nyitás hívei voltak, a modernizálásra esküdtek – míg a Morning Star csoportosulás a támadó munkásstratégia híveit tömörítette. Nem csoda, hogy mindkét csoportosulásnak megvoltak az „átnyúlásai” a Munkáspártban is. A szerzők azonban elsősorban a szervezeti, intézményi történésekre összpontosították figyelmüket az 1990-es évek derekán bekövetkező végpillanatokig.

Ha a két könyvecske egy kis párt szemüvegén is láttat, nagy folyamatokról szól.

Reuben Falber: The Czechoslovak Crisis: Inside the British Communist Party. Socialist History Occasional Papers. Series. N°. 5. Printed by the Lancashire Community Press. (s. d.) 36 p.

Edmund and Ruth Frow: The Liquidation of the Communist Party of Great Britain. Fulwood, Printed by the Lancashire Community Press, 1996. 24 p.

Jemnitz János

1936. DIE OLYMPISCHEN SPIELE UND DER NATIONALSOZIALISMUS. THE OLYMPIC GAMES AND NATIONAL SOCIALISM

(1936. Az olimpiai játékok és a nemzetiszocializmus)

Berlin, Argon Verlag, 1996. 248 p.

Minden szempontból rendkívüli kötetet vehet kezébe az olvasó. Az angol és német nyelvű kötet, amelyet a német szerkesztői stáb német precizitással, valódi internacionalista és humanista szellemben állított össze, egyszerre sport- és politikatörténet. A kötetet a Stiftung der Topographie des Terrors jelentette meg. Az egész munka tudományos irányítója az ismert német szociáldemokrata történész, Reinhard Rürup professor. A tényleges kutatómunkát Marcus Funck és Helga Woggon végezte. A könyvet hallatlanul gazdag képanyag illusztrálja, az egyes tanulmányok pedig bőven merítenek a különféle archívumok, persze elsősorban a német levéltárak anyagaiból. Ismereteim szerint semmilyen *hasznos* összefoglaló nem jelent meg a berlini olimpia történetéről, s valóban jó lenne az egész munkát magyar nyelven is megjelentetni, hiszen a sokféle téveszme és „újszerű” átértékelés közepette ez a kiadvány a maga sokoldalúságával és alaposágával ténylegesen az érdeklődők elé állítja a 20. századi történelem egy darabját. A kötet szellemiségére jellemző, hogy a németek között sokan igazán le akarnak számolni a náci múlttal.

A 12 oldalas bevezető rávilágít, külföldön jelentős ellenállásba ütközött, hogy a sportolók elmenjenek a nemzetiszocialista Berlinbe. Az olimpiai mozgalom talán legfontosabb országában, az USA-ban szinte csak az utolsó pillanatokban dőlt el a részvétel kérdése, az Atlétikai Szövetségben csak kis többséggel fogadták el a döntést: elmennek Berlinbe. Már a bevezető utal az igen széles bojkottmozgalomra, amit a későbbiekben a kötet sokoldalúan és gazdagon dokumentál. Idézi a német értelmiségiek néhány ismert nagyját, Heinrich Mannt, illetőleg az akkor Németországban élő híres karmestert, Otto Klemperert, akik vagy szintén a bojkottra szólítottak (Mann), vagy mint Klemperer, naplójukban arról írtak, hogy a német szervezést, a közszellemet miként hatotta át a náci ideológia, holott a legmagasabb náci körökben bizonyos „visszafogásra” törekedtek. (A náci párt csúcsein úgy döntöttek, hogy inkább a látszólagos politikai semlegességet tekintik kívánatosabbnak.)

A szerzők rávilágítanak, hogy az átpolitizáltság ellenére a sportolók körében mégis érvényesült egyfelől az „ott kell lenni” gondolata; a nyugati országokban pedig sokszor a politikai közömbösség is, amire a berlini vezetők építettek is.

Persze mindezek csak részgazságok, a sport és a politika kapcsolatához hozzátartozik, hogy Németországban 1933-at követően feloszlatták a munkássportegyleteket, a zsidó sportegyesületet, és egyes kivételes teljesítményekre, rekordokra képes német zsidó sportolókat leszámítva, a zsidókat már nem is engedték a csapatokba. A korábbi olimpiai győztesek köréből – mind a német, mind az osztrák zsidók köréből – az olimpián való részvétellel kapcsolatban ugyanúgy elhangozhatott a nem, mint az igen válasz. Az igenlők közül pedig jó néhányan azután Berlinben is első lettek. A szerkesztőknek volt érzékük ahhoz, hogy az aranyérmesek közül német, osztrák és magyar vonatkozásban feltűntessék az 1936-ban, a náci vezetők szemében megbotránkozottató kihívást, amikor zsidók álltak a dobogó legfelső fokára, de azt sem volt kevésbé „nehéz lenyelniük”, amikor néhány esetben az első három helyezett a nürnbergi törvények szerint nem minősült árjának (miként a női egyéni vívásban). Az olimpia másik, sőt a náci rasszistákat talán leginkább megdöbbentő eseménye a színes bőrűek fényes szereplése volt, különösen a négyszeres győztes és világrekorder Owené. A szerkesztők a győztesek további életútját is nyomon követték, főként ha az illetők azután német koncentrációs táborba kerültek, s még inkább, ha ott is végezték be életüket.

Hangsúlyozandó, a kötet e témakörben nemcsak végkövetkeztetéseket rögzít néhány sorban, hanem sorokról emlékezik meg, sok esetben dokumentumrészeket közöl levelekből, határozatokból. Fényképeket láthatunk a visszataszító, hivatalos német tilalomtáblákról, amelyek a sportlétesítmények falán, kapuján függtek: „Zsidóknak és kutyáknak tilos a belépés” (ezekre hivatkoztak nemritkán azok, akik visszaautasították a meghívást), amelyeket a hivatalos köriratok tanúsága szerint az olimpia idejére olykor levetették – ugyanakkor ezekben a napokban, hetekben is tovább folyt a baloldaliak, zsidók és cigányok üldözése, légerekbe szállítása, minderre a kötet pontos adatokat közöl.

A tanulmánykötet bemutatja, miként történt a német sportszervezet átgyűrése 1933 után, s az új náci „sportvezér” kinevezése. Nem érdektelen, hogy mintegy 100 év leforgása alatt kik is álltak az országos vezetői tiszten: előbb hercegek, majd grófok és csak később polgárok.

A könyv bemutatja az ellenolimpia szervezésének kísérleteit, az antwerpeni kiállítást és a barcelonai ellenolimpiát, amelyet végül is a Franco-lázadás akadályozott meg. Szó esik az olimpia hivatalos előkészítéséről, az olimpiai falu felépítéséről, külön fejezet szól az olimpia alatti hivatalos propagandáról, a sajtó viselkedéséről, és külön alfejezetet szenteltek a szerkesztők annak is, a győztesek miként élték át a győzelem pillanatait, illetőleg hogyan szólaltak meg a sikert követő pillanatokban.

A kötetben láthatjuk a propaganda és ellenpropaganda megnyilvánulásait: a német plakátokat, Hitlert, Hestst, Goebbelst a tribünön és a német sportolók között, illetve az illegális német röplapokat és az olimpiához kapcsolódó Hitler- és náciellenes gúnyrajzokat.

Végeredményben a német szerzők és szerkesztők olyan könyvvel gazdagították a sport-, kultúr- és politikatörténetet, amely területeken, úgy tűnik, óriásiak még a fehér foltok. Ez a könyv valóban úttörő jellegű, sikeres munka. A magyar olvasó megtalálhatja Csík Ferenc, Elek Ilona, Csák Ibolya portréját, szó esik Petschauer Attiláról és a vízilabdázókról, de bizonyos, hogy magyar forrásokból e kötet még kiegészíthető.

Míndez persze nem változtat azon, hogy a kötet még magyar vonatkozásban is értékeket kínál az 1936. évi berlini olimpiáról.

Jemnitz János

E számunk szerzői

Borzsák István, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem

H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London

Incze Miklós, a történettudomány doktora, a Világtörténet főszerkesztője

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

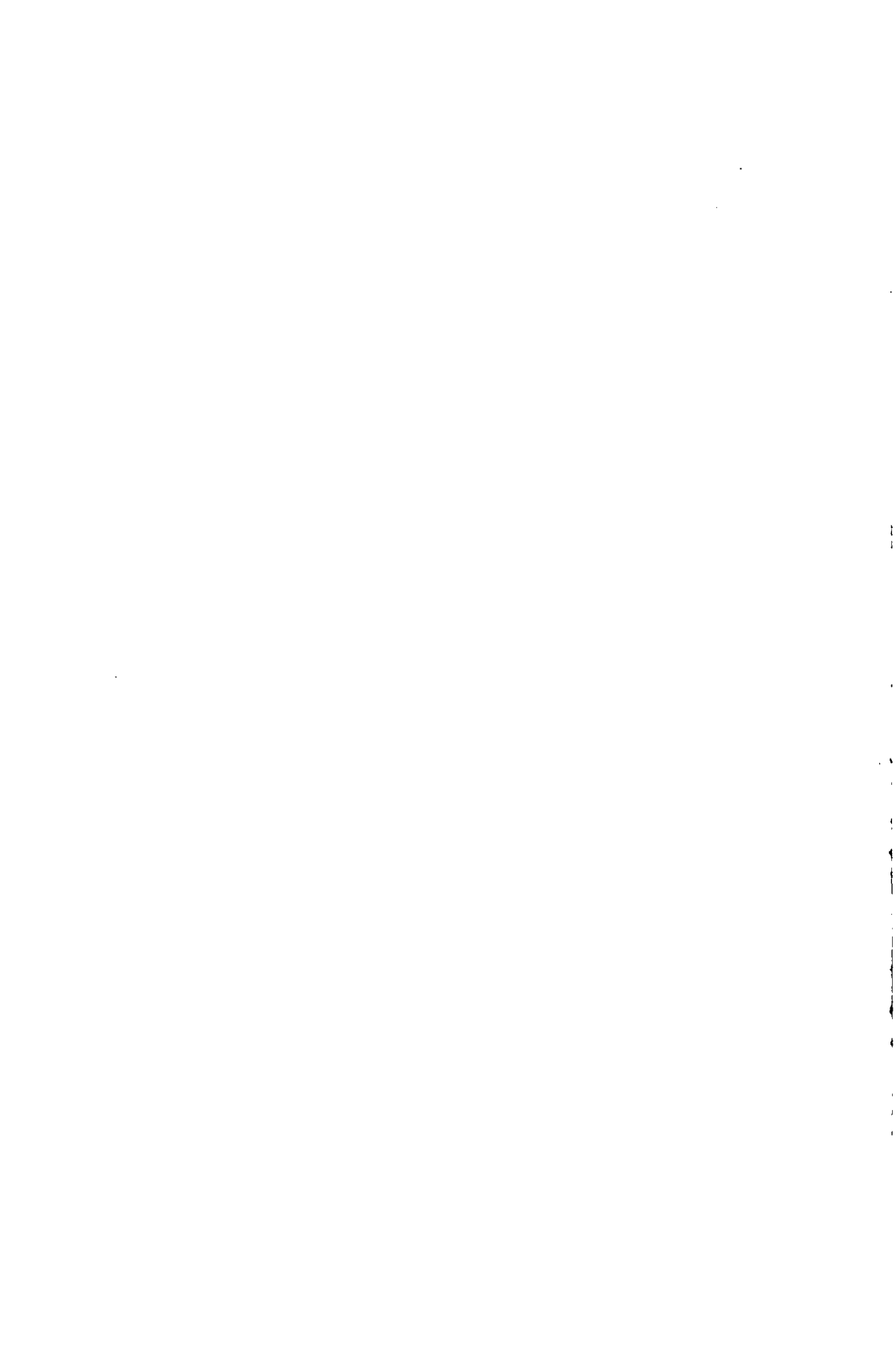
Majoros István, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

**N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola,
Nyíregyháza**

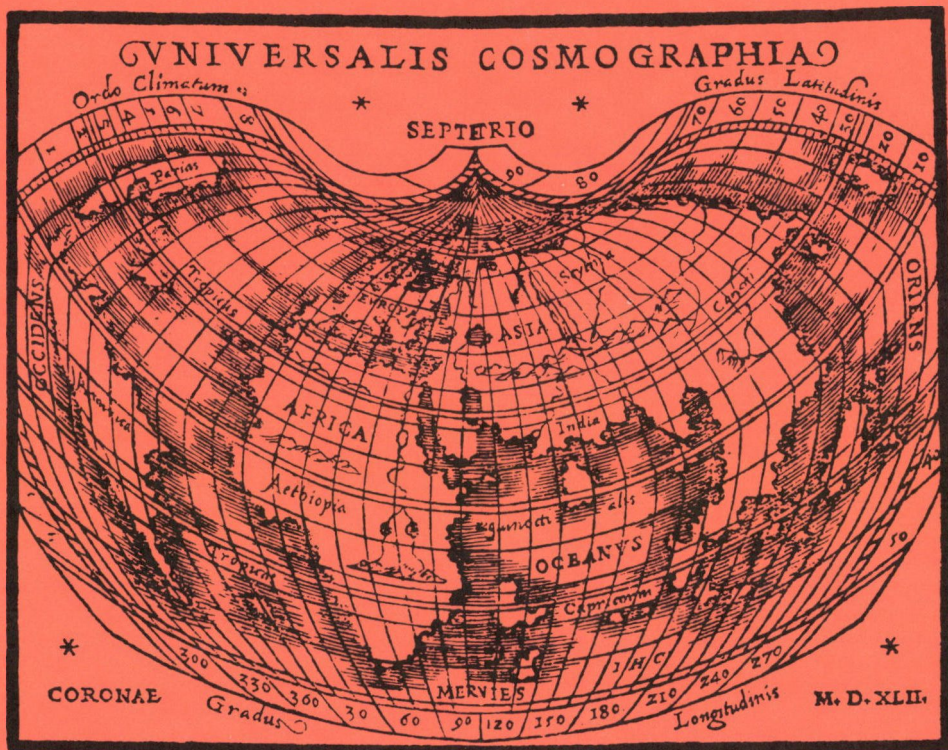
Tefner Zoltán, egyetemi adjunktus, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Tüzes Károly, tudományos ösztöndíjas, Budapest

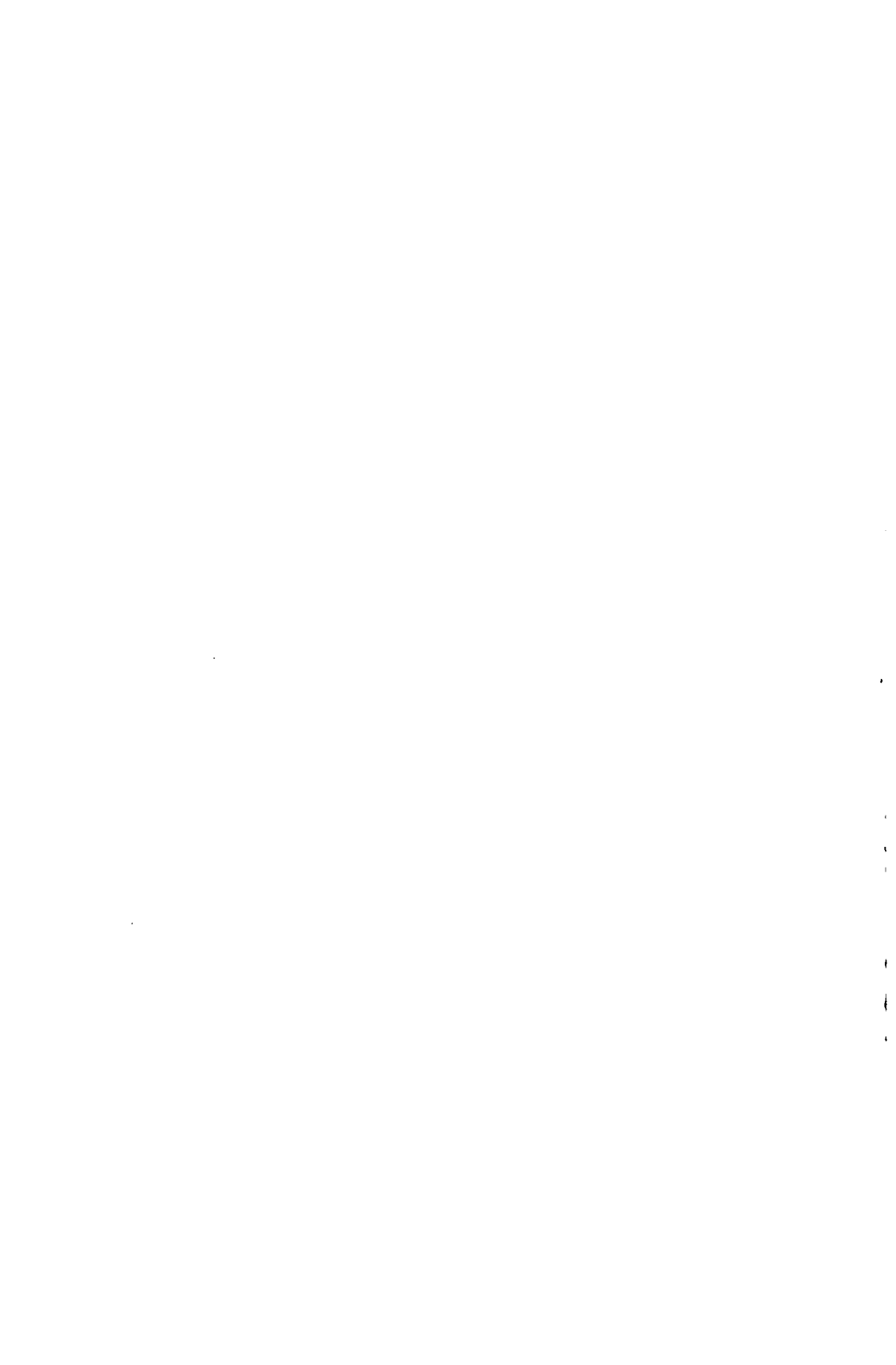

VILÁGTÖRTÉNET

DATE
Lapozott: 12
Kötet: 12
Szám: 12

1997. ősz – tél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Makai János: Bölc Jaroszlav bölcsessége	3
Radnóti Klára: Itáliai utazók Oroszország-képe a 15–16. században	24
Nyemcsok Attila: Oroszország és a Mediterráneum a 18. század utolsó harmadában és a 19. század elején	37
Vigh Kálmán: Az amerikai görög katolikus püspökség első évei	45
Szatmári Péter: Az osztrák misszió. Az osztrák nemzettudat kérdéséhez az 1920–30-as években	54
Sokcsevits Dénes: A Független Horvát Állam és Magyarország 1941-ben. A diplomáciai elismerés	61
Vadász Sándor: A francia forradalom bicentenáriumának mérlege	66
Ambusné Kéri Katalin: Női lapok a 18–19. század Európájában	75

SZEMLE

Egy nem csak munkásmozgalom-történeti témájú munkásmozgalom-történeti kiadványról. A demokratikus és szociális megújulás (Ism.: Incze Miklós) ...	79
Antonio Cabezas: El siglo Iberico de Japón. La presencia Hispano-Portuguesa en Japón, 1543–1643 (Ism.: Ambusné Kéri Katalin)	80
Marian Kukiel: Dzieje Polski porozbiorowe, 1795–1921 (Ism.: Tapolcai László)	81
J. F. V. Keiger: Raymond Poincaré (Ism.: H. Haraszi Éva)	83

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,- Ft, példányonkénti eladási ára: 125,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9722992 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: Lajtai Ferenc

BÖLCS JAROSZLAV BÖLCSSESSÉGE

Bölcs Jaroszlávot (1019–1054) a legjelentősebb óorosz fejedelmek közé sorolják. Azonban a magyar nyelvű történeti irodalom mindaddig meglehetősen mostohán bánt vele, tevékenységének bemutatása többnyire szintézisekben található, s azok is csak a közismert események taglalására, valamint rövid értékelésre szorítkoznak. Ezzel a dolgozattal a fenti hiányosság pótlását tűztük ki célul, miközben arra a kérdésre is keressük a választ, vajon Jaroszlav Vlagyimirovics jogosan kapta-e a bölcs (mudrij) jelzőt.

A Jaroszlávval kapcsolatos adatokat egyrészt a két alapvető forrásból, a Poveszty vremenih let-ből (Elmúlt idők elbeszélése, a továbbiakban: PVL) és az Első novgorodi évkönyvből merítettük, másrészt felhasználtuk a diplomácia- és művészettörténet, valamint a régészet által elért eredményeket is.

A hatalom megszerzése

Jaroszlav a skandináv eredetű Rurik-dinasztia tagja volt, ősei között mindkét ágon jórészt normannokat találunk. Apja, Vlagyimir, aki egyébiránt a többnejűség hívének számított, úgy vette feleségül anyját, Rognyedát, hogy előzőleg Rognyeda apját, a szintén normann polocki fejedelmet meggyilkolta.¹ A fentiek alapján aligha tekinthető véletlennek, hogy a varég (a normannok keleti ágához tartozó harcosok és kereskedők elnevezése) csapatok jelentős segítséget nyújtottak Jaroszlav Vlagyimirovicsnak a kijevi nagyfejedelmi trón meg-, illetve visszaszerzésében.

Jaroszlav nagyapja, a szinte állandóan hadakozó Szvjatoszlav saját fiait is bevonta a formálódó kijevi állam kormányzásába, a fontosabb területek (Kijev környéke, az ún. drevljan föld és Novgorod vidéke) élére állítva őket.² Ezzel azonban alapvetően nem változtatta meg a korábban létrejött struktúrát, hiszen a többi területet továbbra is a helyi fejedelmek irányították. Szvjatoszlav halála után testvérharcok robbantak ki, melyekből Vlagyimir került ki győztesen.³ Vlagyimir tovább vitte apja reformját, és valamennyi helyi központ élére saját családtagjait állította: Novgorodba például Viseszlavot, majd annak halála után Jaroszlávot küldte. Könnyen megtehetette mindezt, hiszen a PVL szerint 12 fia volt.⁴ Hogy az új rendszer nem hozta meg a várt eredményt, az Vlagyimir uralkodásának (980–1015) végén kezdett világossá válni. 1014-ben Jaroszlav – a novgorodiakkal egyetértésben – úgy döntött, nem fizeti tovább a Kijevnek évente járó 2000 grivna adót. A nagyfejedelem megtorlásra készült, de halála miatt elmaradt a Novgorod elleni hadjárat.⁵

Az 1015 és 1019 közötti, meglehetősen viharos eseményeket a már említett két forrás alapján rekonstruálhatjuk. Vlagyimir halála után a kijevi trónt egyik fia, Szvjatopolk szerezte meg, aki mindent megtett azért, hogy potenciális vetélytársaitól, azaz fivéreitől megszabaduljon. Előbb Boriszt, majd Glebet, Végül Szvjatoszlávot gyilkoltatta meg.⁶ A Novgorodot irányító Jaroszlav lánytestvérétől, Predszlavától értesült Vlagyimir természetes, Borisz erőszakos haláláról, valamint a Glebet fenyegető veszélyről, de

igen nehéz helyzetben volt, melyet részben saját magának köszönhetett. Miután az adófizetést megtagadta, fel kellett készülnie az apjával való küzdelemre. Ezért varég zsoldosokat fogadott. A féktelen harcosok erőszakoskodtak a novgorodiakkal, köztük férjes asszonyokkal is. A válasz felkelés lett, melynek során varégekot mérsároltak le, majd bosszúból a gyilkosságokért a fejedelem novgorodi előkelőket végeztetett ki. Hogy ez utóbbi (is) mekkora hiba volt, rövidesen kiderült, ui. a fenti hírek Predszlavától Kijevből még a kivégzés éjszakáján megérkeztek. Jaroszlav azonban úrrá lett a helyzeten: megszerezte a novgorodiak támogatását, és újabb zsoldosokat fogadott fel. Így 3000 novgorodi és 1000 varég harcossal indított támadást Szvjatopolk ellen, aki óorosz és besenyő csapatokat vonultatott fel.

A két testvér közötti első összecsapásra Ljubecs közelében került sor, valószínűleg 1016 kora tavaszán. Előtte a szemben álló felek 3 hónapig néztek farkasszemet egymással a Dnyeper két partján. Szvjatopolk nagyfejedelem kedvezőtlen pozíciót foglalt el, mert egységeivel két tó között táborozott le. Ez az elhelyezkedés – miután Jaroszlav katonái átkeltek a folyón, és megkezdték a támadást – végzetesnek bizonyult, a besenyők harcmodora nem érvényesülhetett, Szvjatopolk óorosz druzsinája pedig visszaszorult az egyik tóhoz, amelynek jege beszakadt alatta. A ljubecsi csatát tehát Jaroszlav nyerte meg, fivére Lengyelországba menekült. A novgorodi fejedelemből az ütközet eredményeképpen kijevi nagyfejedelem lett. Nem feledkezett meg az őt támogató novgorodiakról: a sztaroszták (helyi vezetők) fejenként 10, a szmerdek (parasztok) 1, a városlakók pedig ugyancsak 10 grivna jutalmat kaptak. A varégek külön javadalmazásáról nem szólnak a források. Arról viszont igen (legalábbis az Első novgorodi évkönyv), hogy Jaroszlav pravdat adott és usztávot írt a novgorodiaknak,⁷ s ez minden bizonnyal azt jelenti, hogy az északi város és a hozzá tartozó terület privilégium(ok)at kapott. Elképzelhető, hogy a továbbiakban még az évi 2000 grivnát sem kellett Kijevbe küldeni.⁸

Szvjatopolk azonban nem nyugodott bele a nagyfejedelemi hatalom elvesztésébe, I. (Vitéz vagy Merész) Boleszlav lengyel uralkodóhoz fordult segítségért, amelyet meg is kapott. Vele szemben Jaroszlav Rusz északi és déli részének harcosait mozgósította, valamint továbbra is támaszkodott a varég zsoldosokra. A csatát ezúttal a Bug folyónál vívták (1018). Jaroszlav olyan katasztrofális vereséget szenvedett, hogy mindössze 4 főnyi kíséretével jutott el Novgorodig, de ott sem érezte magát biztonságban, és Skandináviába akart menekülni. A novgorodiak bírták rá a harc folytatására, sőt „pénzt” gyűjtöttek,⁹ amelyen varég harcosokat fogadtak fel. Közben Szvjatopolk és az óorosz településeket fosztogató lengyelek között konfliktus robbant ki. A kijevi nagyfejedelem parancsára az idegen katonák egy részét meggyilkolták, mire a hadsereg másik része kivonult az országból. I. Boleszlav nem távozott üres kézzel, mivel magával vitte Jaroszlav Kijevben hagyott ingóságait, sőt bojárjait is.

A legerősebb szövetséges elvesztése előrevetítette Szvjatopolk bukását. Saját druzsináját maga sem tartotta elég erősnek, így – amikor hírért vette Jaroszlav támadásának – a besenyőkhöz fordult támogatásért, az utóbbiak ezt meg is adták, de a kijevi nagyfejedelem így sem boldogult a novgorodi-varég csapatokkal. A döntő ütközetre a Kijevi Rusz déli részén, az Alto folyónál, Perejaszlavl közelében került sor 1019-ben. Szvjatopolk olyan súlyos vereséget szenvedett, hogy többé már nem kezdeményezhetett belháborút. Valószínűleg súlyos sebet kaphatott, mert rövidesen eltávozott az élők sorából. A halál valahol Lengyelország és Csehország határvidékén érte. Kijev és az egész állam feletti főhatalom immár másodszer került Jaroszlav kezébe.¹⁰

Az évkönyvek tehát így ismertetik Vlagyimir kijevi nagyfejedelem két fiának trón-

harcait, ám alapos a gyanúnk, hogy a PVL és az Első novgorodi évkönyv (egyébiránt mindkettő csak másolatban maradt fenn) szerzői, illetve összeállítói eltorzították a valóságot. Ezért néhány észrevételt feltétlenül tennünk kell:

1. A források hihetetlenül elfogultak Szvjatopolkkal szemben, csak úgy árad belőlük a gyűlölet, azt sugallják, hogy a problémák már születése előtt jelentkeztek. A 980-as évnél a következőket olvashatjuk: miután Vlagyimir varéjjai meggyilkolták testvérét, Jaropolk kijevi nagyfejedelmet, „*Vlagyimir saját fivére (tehát Jaropolk – M. J.) feleségével, egy görög nővel kezdett élni, és ő terhes volt, és tőle született Szvjatopolk. Bűnös gyökérről rossz gyümölcs terem: először is az anyja (Szvjatopolké – M. J.) apáca volt, másodszer pedig, Vlagyimir nem házasságban élt vele, hanem házasságtörőként. Azért nem is szerette Szvjatopolkot az apja, mert két apától való volt: Jaropolktól és Vlagyimirtól.*”¹¹ A fenti állapotról, ha ugyan egyáltalán ez volt a helyzet, Szvjatopolk nem tehetett. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy Jaroszlav nem vitatta Szvjatopolk trónigényének jogosságát. Talán azért nem, mert Szvjatopolk vér szerinti apja korábban megszerezte a nagyfejedelmi tisztséget.

2. Szvjatopolk befekettítésének csúcspontja a testvérgyilkosságok ecsetelése. Szvjatoszlav erőszakos halálát a PVL éppen csak említi,¹² míg a Borisz és Gleb meggyilkolásáról szóló történetet, amely jól elkülöníthető részt alkot, mindkét forrás hozza, bár nem teljesen megegyező módon.¹³ Nem kívánunk itt részletesen kitérni sem a téma irodalmi vonatkozásaira, sem a testvérek későbbi kanonizációjára, mert az a bevezetőben feltett kérdésre való válaszadástól eltérítene bennünket. Csak annyit jegyünk meg, hogy ha Borisz és Gleb a források által leírt módon, tehát bármiféle ellenállás kifejtése nélkül haltak meg, teljesen érthető, hogy az oroszok ma is szenvedéstűrő szentekként tisztelik őket.¹⁴ Egy dolog teljesen biztosnak látszik: Borisz és Gleb (valamint Szvjatoszlav, de az ő személye most kevésbé foglalkoztat bennünket, mert halála nem vált propaganda tárgyává) nem természetes úton távozott az élők sorából. Csak abban nem lehetünk teljesen biztosak, hogy Szvjatopolk okolható a halálukért, mert az Jaroszlav céljaival is egybeesett. Kevesebb vetélytárs maradt a porondon, ráadásul így könnyen meg lehetett indokolni a Szvjatopolk elleni harcot (bosszú a fivérek haláláért). Szvjatopolk (legalábbis ilyen mértékű) gonoszsága ellen szól, hogy mint ismeretes, a PVL első szövegváltozatát a szerző, Nyesztor III3 körül készítette el, tehát Jaroszlav unokáinak uralkodása idején. Talán kevésbé köztudott: a Boriszról és Glebről szóló történet egyik változatát Nyesztor már a II. század 80-as éveiben megírta.¹⁵ Ekkor még Jaroszlav fia, Vszevolod volt a kijevi nagyfejedelem, így Jaroszlav bűnősként való feltüntetése fel sem merülhetett. Ellenben létezik olyan skandináv forrás (Eymundarsaga), amely éppen Jaroszlávot mutatja be Borisz gyilkosaként.¹⁶

3. A PVL szerzője több alkalommal is átkozottak (okajannij) nevezte Szvjatopolkot, és végül sorsát megérdemlő paranoiást kreált belőle. Szerinte az Alto folyónál bekövetkezett vereség után Szvjatopolk elfutott a csatáról, majd menekülés közben rárontott az ördög, s elgyengültek az ízületei. Nem tudott lovon ülni, ezért hordágyon vitték. Ő egyre sürgette druzsinája tagjait, mert azt hitte, üldözik. Miután Lengyelországon keresztülvitték, a cseh határnál, egy pusztaságban érte a halál. Sírjából még később is szörnű bűz áradt. A forrás fenti részének tendenciózus volta nem lehet kétséges. Az nem annyira Szvjatopolkról, sokkal inkább a 12. század elejének fejedelmeihez szólt, akiket a szerző a volt kijevi uralkodó sorsának leírása után azal fenyegetett meg, hogy testvérgyilkosság esetén ők még súlyosabb büntetésre számíthatnak.¹⁷

4. Külön figyelmet érdemel a novgorodiak és Jaroszlav, Novgorod és Kijev viszonya.

Amint említettük, 1015-ben Jaroszlav leszámolt a varégokon elégtételt vevő előkelőkkel (az ottani haderő parancsnokaival?), utána azonban szüksége lett volna rájuk, ezért vecsére¹⁸ hívta a életben maradt novgorodiakat, és segítséget kért tőlük. Az előzmények ismeretében a válasz kissé meglephet bennünket: „*Fejedelem, bár fivéreinket is lekaszabolták, tudunk harcolni érted!*”¹⁹ Egyetértünk a szovjet korszak neves kutatójával, aki úgy vélte, hogy (az igenlő válasz elhangzása előtt) nyilván tárgyalásokat folytattak, melyeken Jaroszlav a novgorodiaknak pénzjutalmat és politikai garanciákat tartalmazó írást is ígért.²⁰ Ezeket az ígéretek a fejedelem a Szvjatopolk elleni első győzelem után természetesen teljesítette. A novgorodiak annyira meg lehettek elégedve az elért eredményekkel, és annyira félhették megszerzett kiváltságaikat, hogy az 1018. évi vereség után a fejvesztve menekülő Jaroszlávot a harc folytatására kényszerítették. A bárkákat, amelyeken embereivel Skandináviába akart menekülni, összetörték, és új haderőt állítottak fel.²¹ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a fejedelem döntő mértékben nekik köszönhette az Alto folyónál elért második győzelmet.

5. Az óoroszkorszakkal foglalkozó mindössze néhány magyar kutató egyike, Bartha Antal az 1015 és 1019 között lezajlott eseményekkel kapcsolatban azt írta, hogy Szvjatopolk és Jaroszlav idegen segítségre is folyamodott; az előbbi lengyel, az utóbbi normann hadak támogatását élvezte. Így a kijevi trónért folyó viaskodás nemzetközi méretű üggyé terebélyesedett.²² Bartha Antal véleménye találó, sőt a trónharcok nemzetközi jellegét újabb tényekkel támaszthatjuk alá. A besenyők szerepét a ljubecsi (1016) és az altói (1019) csatában magunk is említettük, s arról szintén van adatunk, hogy 1018-ban a Szvjatopolk segítségére siető Vitéz Boleszlav nemcsak lengyel katonákat, hanem német és magyar segédcsapatokat is vezetett Jaroszlav ellen.²³

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ha a Kijevért folytatott küzdelem időszakára vonatkozóan Jaroszlav bölcsességét keressük, azt a források érezhető szimpátiája ellenére sem találjuk. Mindössze egy hatalomra vágyó és többször bizonytalankodó fejedelem képe jelenik meg előttünk.

A hatalom megtartása és gyakorlása

1019-ben Jaroszlav megszerezte ugyan a kijevi nagyfejedelmi trónt, de annak megtartásáért és az állam viszonylagos egységének biztosításáért továbbra is harcolnia kellett. 1021-ben unokatestvére, Brjacsizslav polocki fejedelem megtámadta Novgorodot, foglyokat ejtett, valószínűleg gazdag zsákmányt szerzett, majd visszaindult Polockba. Jaroszlav korabeli mércével igen gyorsan, mondanivalóval, azonnal reagált; katonáival már a hetedik napon rajtaütött Brjacsizslávon, legyőzte, a novgorodiakat és (bár az évkönyv nem tesz róla említést, magától értetődően) az eltulajdonított javakat visszaküldte Novgorodba. A polocki fejedelem saját városába menekült, de a PVL nem ír arról, hogy bármilyen büntetésben részesült volna.²⁴ Talán Jaroszlav ehhez nem is érezte elég erősnek magát, s egyébként sem lett volna arra képes, hogy apjához hasonlóan a Kijevi Ruszt a nagyobb központok élére állított fiai segítségével kormányozza, mert első fia csak az előző évben született meg. Öccseitől viszont nem érezhette magát biztonságban, ezt hamarosan tapasztalhatta is.

1024-ben, amikor Jaroszlav éppen Novgorodban volt, Msztyiszlav tmutarakáni fejedelem megpróbálta megszerezni a fővárost, a kijeviek azonban nem engedték be. Erre a másik nagy déli várost, Csernyigovot foglalta el. Jaroszlav a korábban már többször

bevált módszert alkalmazta, varégoakat hívott segítségül. Az újabb testvérháború egyetlen jelentős ütközetére 1024-ben Csernyigov közelében került sor. Msztyiszlav győzött, Jaroszlav Novgorodba, a varégok parancsnoka pedig Skandináviába menekült.²⁵

A csata után Msztyiszlav különleges józanságról és realitásérzékről tett tanúbizonyságot. Üzenetet küldött Novgorodba, amelyben az állam felosztására tett javaslatot: magának Csernyigovot és a Dnyeper bal partját tartotta volna meg, míg a folyó jobb parti részén (Kijevben is) elismerte Jaroszlav hatalmát. Saját szavai szerint Kijevre azért nem tartott igényt, mert Jaroszlav volt az idősebb fivér, vagyis a rangidős (senior).²⁶ Jaroszlav azonban cselettől tarthatott, mert hosszú ideig nem mozdult Novgorodból. Csak akkor vonult délre, amikor egyrészt látta, hogy Kijevet változatlanul saját emberei irányítják, másrészt amikor sikerült nagy létszámú hadsereget kiállítania. A békét Gorogyecben kötötték meg (1026), Msztyiszlav korábbi ajánlata alapján. A PVL szerzője a szerződés tartalmának ismertetése után elégedetten állapította meg: *„És békében és testvéri szeretetben kezdtek élni, és véget ért a beháború és a lázadás, és nagy csönd lett az (ország) földön.”*²⁷

A PVL alapján úgy tűnik, hogy az 1026-ot követő körülbelül egy évtized nem bővelkedett eseményekben. A szerző írt Jaroszlav fiainak születéséről, egy égi jelenségről, néhány külpolitikával kapcsolatos fejleményről, a déli határok megerősítéséről és megemlített egy halálesetet. Az 1029. évnél mindössze az áll, hogy béke volt, 1034-nél és 1035-nél pedig semmi.²⁸ A testvérek tehát minden bizonnyal betartották a gorogyeci békeszerződést, sőt a lengyelek elleni harcban még egyesítették is erőiket.²⁹ 1036-ban Msztyiszlav vadászaton vett részt, ahol megbetegedett, és meghalt. A PVL pozitív értékelést ad róla: *„Msztyiszlav testes volt, pirospozsgás arcú, nagy szemű, a harcban bátor volt, irgalmas, nagyon szerette druzsináját, nem sajnálta tőle a vagyont, sem az ivásban, sem az evésben nem korlátozta azt.”*³⁰ Ahhoz képest, hogy Szvjatopolk a forrás szerint paranoiás emberi roncs volt élete végén, a PVL Msztyiszlav-képe talán akkor sem lenne pozitívabb, ha saját krónikása készítette volna el. De itt nyilvánvalóan másról van szó: Msztyiszlav mértéktartó politikájával és (1024 után tanúsított) becsületes magatartásával szolgált rá az elismerésre. Talán ez a megközelítés hatott a történettudomány több képviselőjére, mert olyan nézetek is léteznek, melyek szerint 1026 után a fivérek együtt kormányozták az országot.³¹ A magunk részéről nem találjuk a forrásokban a fenti álláspont bizonyítékait. Abból, hogy közösen intéztek támadást Lengyelország ellen, és a háborúban szerzett foglyokat képesek voltak veszedés nélkül szétosztani, még nem következik, hogy az óoroszlav államot közösen irányították.

1036-ban, Msztyiszlav halála után ismét Jaroszlav lett a legfőbb hatalmi tényező az óoroszlav államban, vagy ahogyan a PVL szerzője megfogalmazta: az orosz föld egyeduralmódójává vált.³² Ezzel kijevi uralmának legtermékenyebb időszaka kezdődött el. Valószínűleg Rusz kormányzásának nagyapja által bevezetett és apja által jórészt sikerrel alkalmazott módszerét követte, azaz a helyi központok élére lehetőség szerint saját fiait állította. A lehetőség szerint kitétel jelen esetben nem a leszármazottak kis létszámára, sokkal inkább azok fiatal korára vonatkozik. Legidősebb fia, Vlagyimir csak 1020-ban született,³³ így 1036-ban még csak 16 éves volt. Jaroszlav azonban már ekkor helytartó-fejedelemeként alkalmazta. Novgorod lett az első olyan város, amely élére Jaroszlav valamelyik fia került. Ezt természetesnek vesszük, hiszen Novgorod volt Jaroszlav hatalmának bázisa, mint ahogyan azon sem csodálkozhatunk, hogy – gesztust gyakorolván ottani hívei felé – a kijevi nagyfejedelem maga iktatta be Vlagyimirt.³⁴ A többi fiú politikai tényezőként való szerepeltetése egyelőre akadályba ütközött, mert

sorrendben a második, Izjaszlav is csak 1024 körül született,³⁵ vagyis 1036-ban talán még 12. életévét sem töltötte be.³⁶

Msztyiszlav halálát követően a dinasztianak nem akadt olyan tagja, aki komoly veszélyt jelentett volna Jaroszlav trónjára. A PVL szerint Jaroszlav még 1036-ban börtönbe záratta öccsét, Szugyiszlav pszkovi fejedelmet, akit azzal rágalmaztak meg, hogy forralt ellene valamit,³⁷ tehát szervezkedett. Az ügynek nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Szugyiszlávot a PVL a Vlagyimir-fiak felsorolásakor a 12. helyre tette,³⁸ így ő lehetett a legfiatalabb, bátyja rangidősségét el kellett ismernie. Elképzelhető, hogy a vele való leszámolással Jaroszlav példát akart statuálni, csak azt nem tudjuk, volt-e még kinek. Talán egyedül az 1021-ben legyőzött és zsákmányától megfosztott Brjacsizlav polocki fejedelmnek. Jaroszlav oldalági rokonai közül egyedül ő tudta megőrizni hatalmát, amelyet 1044-ben saját fia, Vszeszlav örökölt.³⁹ Azonban 1036 után egyikük sem veszélyeztette Jaroszlav nagyfejedelmi trónját.

Jaroszlav 1054-ben halt meg. A források úgy tudják, hogy végrendekezett, és végakarátának szövege fenn is maradt. Eszerint a jelentősebb területek központjait 5 fia kapta meg: Kijevet és a nagyfejedelmi címet Izjaszlav, Csernyigovot Szvjatoszlav, Perejaszlávot Vszevolod, a volhínai Vlagyimirt Igor, Szmolenszket pedig Vjacseszlav.⁴⁰ Más adatok alapján úgy tűnik, hogy Novgorod és Turov is Izjaszlávnak jutott, Halics viszont Jaroszlav unokájának irányítása alá került.⁴¹ Az utóbbinak Vlagyimir, Jaroszlav legidősebb, de korán meghalt fia volt az apja. A polocki Vszeszlav, aki a Rurik-dinasztia szeniori ágát képviselte, korábbi volosztyát⁴² megtarthatta, de tovább nem növelhette befolyását. Jaroszlav felszólította fiait, hogy éljenek szeretetben és békében. Úgy vélte, ha gyűlölködni fognak, vizályt és belháborút szítanak, el fognak pusztulni és el fogják pusztítani apáik és nagyapáik földjét is. Kérte fiait, hogy úgy engedelmeskedjenek Izjaszlávnak, ahogyan azt neki tették. Megtiltotta a fivéréknek a kijelölt területek határainak átlépését, egymás elűzését, Izjaszlávot pedig a sértett fél megsegítésére kötelezte.⁴³ Azonban Izjaszlav ereje és politikai tekintélye nem volt elég az ország egyszemélyes kormányzásához. Gyakorlatilag az idősebb Jaroszlavicsok, Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod politikai triumvirátusa jött létre. A triumvirátus, melynek időszakában a fivérék együttes határozatokat hoztak és közös akciókat hajtottak végre, csaknem 15 évig maradt fenn. Az ilyen közös politika természetesen kedvezően hatott az ország helyzetére.⁴⁴

Jaroszlav tevékenységének 1019–1054 közötti szakaszában a bölcsesség sokkal inkább kimutatható, mint az azt megelőzőben. 1026-ban nagy önmérsékletet tanúsítva képes volt lemondani az állam feléről testvére, Msztyiszlav javára, s az eredmény, a több évtizedes belső nyugalom ismeretében teljesen mindegy, hogy az engedményt milyen okból (félelem, a gyakori belviszályokba való belefáradás, az erőviszonyok felmérése) tette. Elismerés illeti meg végrendeletéért is. Nyilván nem felejtette el, hogy apja, I. Vlagyimir elhunytát követően Kijev hatalma körülbelül két évtizedig nem terjedhetett ki az ország egész területére. Jaroszlav célkitűzése (a fiai között várhatóan bekövetkező trónharcok megakadályozása a befolyási övezetek elhatárolásával, valamint a szenior megjelölésével) és az annak megvalósítását szolgáló eszköz (a végrendelet) helyes volt, és realitásértékről, mit több, politikai bölcsességről tanúskodott.

A jogalkotás

Az óoroszl jogrend létrejöttének folyamata a 10. század elejétől adatolható. Már a 911-ben Bizánccal kötött szerződés említést tesz orosz törvényről (zakon russzkij), a 944. évi, ugyancsak orosz–bizánci szerződés pedig megerősíti ennek létét (usztav i zakon russzkij).⁴⁵ A 10. század közepéről olyan információkkal rendelkezünk, amelyek Olga fejedelemasszony törvényalkotó, de legalábbis szabályalkotó tevékenységére utalnak.⁴⁶ Olga unokája, I. Vlagyimir szintén foglalkozott a jog kérdéseivel. Druzinájával nemcsak az ország szervezéséről és a háborúkról tanácskozott, hanem a törvényekről (usztav) is.⁴⁷ Másik adatunk sokkal konkrétabb: amikor nagyon megnőtt a rablások száma, a fejedelem azt a tanácsot kapta, hogy törölje el a pénzbírságot (vira), és a rablókát végeztesse ki. Vlagyimir így is tett, ekkor viszont azt tanácsolták neki, hogy állítsa vissza a bírság fizetését, mert azt fegyverek és lovak beszerzésére lehet fordítani. A fejedelem ezúttal is elfogadta a javaslatot, tehát rablás esetén ismét virát róttak ki. Ezt a történetet a forrásokban a 996. évnél helyezték el, és a befejező mondat is tanulságos, ti. arra lehet bízni, hogy a pénzbírságot már Vlagyimir apja és nagyapja idejében alkalmazták.⁴⁸

A fenti példák azt mutatják, hogy óoroszl jogalkotás valóban a 10. században kezdett kibontakozni, azonban az első jól dokumentálható törvények 11. századiak, és éppen Jaroszlav idejében hozták őket. Egyébiránt a Kijevi Rusz alapvető fontosságú jogi kódexét Russzkaja Pravdaként szokás említeni.⁴⁹ Három változata maradt fenn, a Rövid, a Bővített és a Rövidített Pravda, mindhárom másolatokban. Mi most csak a két részből, a Jaroszlav és a Jaroszlavicsok Pravdájából álló Rövid (Kratkaja) Pravdát fogjuk tanulmányozni, amelyről két fontos másolat (Akadémiai és Archeográfiai) maradt fenn a 15. századból. Ezek szövegei közel állnak egymáshoz, éppen ezért feltételezhető, hogy közös forrásuk volt. A Rövid Pravda egy, a fenti másolatokkal lényegében véve megegyező szövegét tartalmazza az Első novgorodi évkönyv is.

A Rövid Pravda első részének, tehát Jaroszlav Pravdájának keletkezési idejével kapcsolatban a történettudományban nem alakult ki egységes nézet. Egyes kutatók feltételezik, hogy Jaroszlav 1016-ban adta ki,⁵⁰ tehát abban az évben, amelyenél az Első novgorodi évkönyv feltünteti. Véleményünk szerint ennek két dolog is ellentmond: 1. A logika szabályai szerint és a szövegkörnyezet alapján az évkönyvben a Pravda passzusai helyett egy politikai kiváltságokat tartalmazó résznek kellene lennie. (Erre már az 1016. év eseményeinek ismertetésekor is utaltunk.) 2. Jaroszlav törvényeit a Jaroszlavicsok által hozott rendelkezésekkel együtt találjuk. Mivel a fejedelem fiai 1016-ban még nem éltek, a Russzkaja Pravdának ezt a változatát nyilván egy későbbi szerkesztés után toldották be az évkönyv szövegébe. A kompilátornak talán fel sem tűnt a logikai bakugrás. Az 1016. évi keletkezést tehát elvetjük, de pontos dátumot nem tudunk megadni, mert a források nem teszik lehetővé. Elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy Jaroszlav 1036 után, amikor már de facto egyeduralkodóvá vált, fogott hozzá a törvénykezéshez,⁵¹ de ez a nézet még bizonyításra szorul.

A Rövid Pravdát az általunk felhasznált egyik forráskiadvány 43 cikkelyre tagolja.⁵² Ebből valószínűleg csak 17 származik Jaroszlav korából (Jaroszlav Pravdája). Az első 9 cikkely a személy elleni, a 10–17. pedig egy kivétellel a tulajdon ellen elkövetett sérelmekkel foglalkozik. A gyilkosságot mint legsúlyosabb büntetést rögtön a Pravda eleje tárgyalja. Ha egy szabad embert egy másik szabad ember ölt meg, az áldozat valamelyik közeli rokona, például a fia végezhetett a gyilkossal, vagyis a vérbosszú továbbra

is érvényben volt. Ha nem volt, aki bosszút álljon, a gyilkos 40 grivna bírságot volt köteles fizetni, ami jelentős „összegnek” számított, hiszen a Szvjatopolk felett aratott első győzelem után Jaroszlav az előkelőknek is csak 10 grivnát osztott ki fejenként. Társadalmi szempontból figyelemre méltó, hogy a törvény nem tett különbséget a druzsina tagjai és a druzsinán kívüliek, a varégek és a szlávok, a közösségben élők és az abból kiváltak között: valamennyiük meggyilkolása után 40 grivna volt a bírság.⁵³

A Rövid Pravda testi sértéssel foglalkozó részéből kiderül, hogy az emberek Jaroszlav korában sem kímélték egymást, s kezükön kívül bottal, doronggal, edénnyel, ivókürttel, sőt még kardlappal is verték társaikat. Ha a bántalmazott személy megsérült, elégtételt vehetett, tehát a bosszú ősi elve még ekkor is érvényben volt.⁵⁴ Ha a sértettnek nem volt lehetősége a bosszúállásra, a vétkes 3 grivnát fizetett, valamint az „orvosi kezelés” költségét. Egy másik cikkely ugyanezen vétségért, de nyilván súlyosabb eseteiért 12 grivna büntetést írt elő. Ítéletet akkor hoztak, ha valakit verésre vagy kékre-zöldre vertek, illetve a bántalmazott tanút tudott keresni; ha nem volt tanú (és verésre utaló nyom sem), „az ügynek vége szakadt”. Érdekeség, hogy a varégek nem kötelezték tanúállításra, verekedés esetén nekik elég volt esküt tenniük. Ennek két oka lehetett: 1. Privilegizált helyzetben voltak. 2. A szláv lakosság nem akart mellettük tanúskodni. A karddal való veréssel, illetve vagdalkozással több cikkely foglalkozik. A legsúlyosabb esetben (végtag levágása) 40 grivna büntetést róttak ki, s ez megegyezett a gyilkosság után fizetendő „összeggel”. Ha viszont a sértett csak az egyik ujját veszítette el, a bírság mindössze 3 grivnát tett ki. (A bajusz és a szakáll viszont jóval értékesebbnek számított, ti. ezen férfiúi ékességek kitépése, esetleg levágása után a büntetés 12 grivnára rúgott.) Úgy tűnik, a fenti fegyverrel való visszaélésnek Jaroszlav mindenképpen elejét akarta venni, mert már az is 1 grivnába került, ha valaki elvesztette a fejét és kardot rántott. Ha valaki hüvelyében lévő karddal vagy annak markolatával verekedett, a törvény nem a testrész megsebesítéséért állapított meg büntetést, hanem magáért a sérelemért.⁵⁵ Jaroszlav Pravdájának a tulajdon elleni vétségeket tárgyaló cikkelyei alapján a tárgyalt időszakban, a 11. század első felében a következő dolgok számítottak értékesnek: a rabszolgák, a lovak és a fegyverek. A rabszolgák, akiket cseljagyin, illetve holop néven említ a törvénykönyv, időnként megszöktek gazdájuktól, és varégek nál rejtőztek el. Mivel a varégek egyebek mellett velük is kereskedtek, minden valószínűség szerint ösztönözték az ilyen lépéseket. A hasonló esetek megelőzése érdekében Jaroszlav úgy rendelkezett, hogy ha a rabszolgát a harmadik napon felismerik, tulajdonosa vegye vissza, a varég pedig 3 grivnát fizessen a sérelemért. Egy másik cikkely az eltulajdonított rabszolga visszaszerzésével kapcsolatos eljárást szabályozta. Súlyos vétségnek számított, ha egy rabszolga szabad embert bántalmazott, a gazdája azonban nem adta ki, hogy büntetését végrehajthassák. Ebben az esetben a tulajdonos (a goszpogyin, vagyis úr kifejezéssel jelölték) igen magas, 12 grivna bírságot fizetett, a rabszolgát pedig alaposan helybenhagyták. Ez a cikkely azért kerülhetett a tulajdon elleni vétséget tárgyalók közé, mert a rabszolga vagyontárgynak számított. A lovak és a fegyverek lopásával kapcsolatos cikkelyek alapján a legmagasabb kiróható „bírságpénz” 3 grivna volt.

Jaroszlav törvényhozó tevékenysége nem korlátozódott a Pravda kiadására. Valószínűleg 1036-ban, amikor fiát, Vlagyimirt Novgorodba küldte fejedelemnek, egy másik törvényt (Pokon virnij) adott a novgorodiaknak, amely pontosan meghatározta a fejedelmi druzsina ellátásának, élelmezésének mértékét. Bírságtörvénynek azért nevezheték, mert a fenti tisztségviselők megbízatása bíraskodásra és a vira beszédésére szolgált.⁵⁶

Jaroszlav kijevi nagyfejedelem törvényeit nagyra értékeljük, attól függetlenül, hogy egy részüket nem ő hozta, hiszen a Russzkaja Pravdába a korábbi századok szokásjoga, valamint elődeinek törvényei is bekerültek.⁵⁷ Azonban a régi elveket, szabályokat csak akkor alkalmazhatta, ha azok megfeleltek az adott időszak követelményeinek. Az új vagy átalakított törvényekkel az új kihívásokra kellett választ adnia. Bizonyára jóval több törvény született uralkodása idején, hiszen az általunk ismert passzusok csak a jog egy részét fedik le. Ha csak Jaroszlav Pravdáját vizsgáljuk, az is kétségtelenül becses forrása a kor történetének. De törvényalkotó tevékenysége alapján Jaroszlávot csak akkor nevezhetnénk teljes joggal bölcsnek, ha az abban játszott közvetlen szerepét alaposabban megismerhetnénk.

Az egyházpolitika

Mint ismeretes, I. Vlagyimir kijevi nagyfejedelem 988-ban vette fel a kereszténységet, azonban a haláláig (1015) hátralévő két és fél évtized nyilván csak az óoroszlav egyház megszervezésének kezdeti lépéseire volt elegendő, az 1015 utáni trónharcok pedig hátráltatták ennek a folyamatnak a kibontakozását. A PVL-ben az 1036-tól kezdődő időszakra vonatkozólag találunk olyan adatokat, amelyek alapján Jaroszlav egyházpolitikáját bemutatathatjuk. Közülük is ki kell emelni az 1037. évnél mintegy csokorba gyűjtve találhatóakat. Ezek jórészt a fejedelem intézkedéseit dicsőítik, alapvetően mégis elfogadjuk őket, mivel sok esetben lehetőségünk van ellenőrzésükre.

A keresztény hit igazából Jaroszlav idejében kezdett elterjedni, aki bőkezű mecénásnak bizonyult. Kijevben felépítette a metropólia központjává váló Szófia-székesegyházat, az Arany-kapu tetején az Angyali Üdvözlé-templomot, valamint a György- és az Irina (Irény)-kolostorokat. A Kijevi Rusz más városaiban és egyéb helyeken is templomokat alapított, gondoskodott róla, hogy ezeknek papja legyen. A papok javadalmazását a fejedelmi kincstárból biztosította. Az eredményekről a PVL 1037. évi cikkelyének szerzője így írt: „*És örvendezett Jaroszlav, látva a sok templomot és megkeresztelt embert...*”⁵⁸ (A keresztelés olyan lendületet vett, hogy egy esetben még a halottakra is kiterjedt. Jaroszlav két nagybátyja sírját kihantolták, a csontokat megkeresztelték, és egy templomban temették el.⁵⁹ Gyanítjuk, ezeknek az eseményeknek más oka is lehetett, mégpedig a lelkiismeret-furdalás, mivel Jaropolk kijevi nagyfejedelmet Jaroszlav apja gyilkoltatta meg. Hasonló érzés gyötörhette később a Jaroszlavicsokat, amikor az apjuk által bebörtönzött Szugyiszlav pszkovi fejedelmet csaknem negyedszázados raboskodás után szabadon engedték, és hozzájárultak [vagy kényszerítették?], hogy szerzetesnek álljon.)⁶⁰ Ugyanakkor növekedett a kolostorok és a szerzetesek száma is. Az utóbbiakat Jaroszlav anyagi szempontból még a világi papoknál is jobban támogatta. A PVL szövegéből ítélve ebben az időszakban már zajlott az egyházzal kapcsolatos jogszabályalkotás is.⁶¹

A keresztény hit terjesztésében igen fontos szerepet játszottak a könyvek. Létezik olyan nézet, mely szerint az írásbeliség a Kijevi Ruszban már a 10. században kialakult. A Bizánccal kötött szerződésekből közvetlen utalások vannak arra vonatkozóan, hogy az óoroszlav területeken ismerték az írást. A kereszténység hivatalos felvétele előtti írásbeliséget látszanak alátámasztani a régészeti leletek is.⁶² Mindazonáltal az igazán nagy előrelépést az új vallás igényei alapozták meg. A PVL szerint Jaroszlav sok írástudót gyűjtött össze, akik a görög nyelvű szövegeket szláv nyelvre fordították. Az elkészült

könyveket a Szófia-székesegyházban helyezték el.⁶³ Ez utóbbi első olvasásra talán meglepőnek tűnik, de az óorosz állam történetéből egyrészt vannak adatok, melyek megerősítik, hogy a templomokat értékmegőrző helynek is tekintették. A könyvek pedig nagy értéket képviseltek. Másrészt nem kell feltétlenül szó szerint értelmezni a PVL szövegét, hiszen a Szófia-székesegyház alatt az egész egyházi központot (templom, lakóépületek stb.) is érthetjük, ahol a kódexeket fordították, írták, másolták és tárolták. A kutatók úgy vélik, hogy ez a könyvtár (könyvraktár) mintegy 950 kötettel rendelkezett, s benne főként istentisztelettel kapcsolatos könyveket őriztek, amelyekre elsősorban a templomoknak és a Rusz különböző részein felállított püspökségeknek volt szükségük.⁶⁴

Jarozslav nemcsak támogatta az óorosz egyházat, hanem többször bele is szólt annak ügyeibe. Ezt gyanítjuk a PVL egyik híradása mögött, mely szerint, amikor (1036-ban) a nagyfejedelem fiát, Vlagyimirt Novgorod élére állította, egy Zsigyata (Zidjata) nevű püspököt is kinevezett.⁶⁵ Jóval nagyobb visszhangja volt 1051. évi lépésének. Ekkor összehívta a püspököket, és Ilariont tette meg metropolitának. A kinevezés okáról a forrás annyit árul el, hogy Jarozslav isteni sugallatra tette, Ilarionról pedig azt, hogy művelt és (gyakran) böjtölő orosz presbiter volt, ő ásta ki az első kis barlangot azon a helyen, ahol a későbbiekben a híres Barlangkolostor létrejött.⁶⁶ Az óorosz egyház fejét, a kijevi metropolitát korábban és később is a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki. A méltóság viselői általában görögök voltak, bizánci befolyást közvetítettek. Teljesen egyértelmű, hogy az üresedésben lévő főpapi szék ily módon történő betöltésével Jarozslav a pátriárka (és a bizánci császár) befolyását akarta csökkenteni, s ezáltal az óorosz egyház és saját mozgásszabadságát növelni.

Az egyházpolitikának fontos eleme volt a György-kultusz. Jarozslav, aki a keresztiségben a Georgij, vagyis György nevet kapta, a hasonló nevű szentet védőszentjének tekintette. 1037-ben Kijevben kolostort alapított, amelyet Szent Györgyről nevezett el. Ennek a kolostornak György-templomát legkorábban 1051. november 26-án szentelte fel Ilarion metropolita. Jarozslav az általa alapított Szófia-székesegyházban egy külön oldalkápolnát is szentelt Györgynek. Védőszentjéről nevezte el Jurjev városát is, melyet 1030-ban, a csudok felett aratott győzelme után alapított. Végül pedig Jarozslav érméin és pecsétjén is látható György alakja. Azzal, hogy ezüstpénzeire és pecsétjére ráverette annak a szentnek a képét, akinek figurája oly gyakran jelent meg a bizánci érméken és ólombullákon, mintegy proklamálta egyenjogúságát a bizánci császárral.

Jarozslav György-kultuszában két tendencia ütközött meg: egyrészt az a törekvése, hogy védőszentjeként vegye igénybe azt a szentet, aki a bizánci császárnak is pártfogója volt, másrészt az az óhaja, hogy megszabadítsa ezt a kultuszt a görög papság féltékeny gyámkodása alól. Mikor november 26-át Szent György ünnepévé avatta, Jarozslav egy olyan új ünnepet vezetett be Ruszban, amelyet a bizánci egyház nem ismert. Ez a tény szervesen beleilleszkedett más hasonló jelenségek láncolatába (harc azért a jogért, hogy Rusznak orosz metropolitája legyen, orosz szentek kanonizálása, orosz ünnepek bevezetése).⁶⁷

Az óorosz egyházzal kapcsolatos intézkedéseit tekintve Jarozslav kétségtől bízónak bizonyult. Jól mérte fel az adott helyzetet, és nem sajnálta az anyagi javakat templomok, kolostorok építésére, papok, szerzetesek javadalmazására és képzésére. Az, hogy belső (fontos elvek, szabályok közvetítése, a társadalmi feszültség csökkentése) és külső (az önállóság növelése, sőt időnként vetélkedés Bizánccal szemben) okok miatt neki is nagy szüksége volt az egyházzal, egyáltalán nem csökkenti érdemeit.

A nagy építkezések

Kijevben már a 10. század végén, I. Vlagyimir uralkodása idején jelentős építkezések kezdődtek. Az első lépést egy új erőd munkálatainak megindulása jelentette, ez a szakirodalomban a Vlagyimirváros elnevezést kapta. A század fő épülete a 989–996 között épült Tized-templom volt. Hiába emelték már téglából a hagyományosan használt fa helyett a nagyfejedelem görög mesterei, nem maradt fenn, mert a tatárok 1240-ben lerombolták.⁶⁸

Jarozslav idejében Kijev építése még nagyobb méretekben folytatódott. Az új rész, az ún. Jarozslavváros sáncai a Vlagyimirváros erődítéseitől indultak ki. Ezeknek a hatalmas földfalaknak a hosszúsága 3,5 km volt. Magasságuk elérte a 11 (a rajtuk elhelyezett faszerkezettel együtt a 16), szélességük pedig meghaladta a 25 métert. A terület, amelyet az erődítmény körbevett hétszer nagyobb volt Vlagyimir váránál, tehát az ún. Vlagyimirvárosnál, és több mint 70 hektárt tett ki. Ahol a sánc viszonylag sík felületen haladt, mély árok húzódott előtte. A Kijevi Rusz egyetlen városának erődítései sem voltak ilyen erősek. Számítások szerint a sánc és a faszerkezet létrehozásához kb. 630 000 m³ föld és legalább 50 000 m³ faanyag kellett. Ha építésük 4 évig tartott, állandó jelleggel több mint 1000 ember munkáját igényelte.⁶⁹

A Jarozslavvárosnak⁷⁰ 3 bejárata volt, az Arany-, a Ljadi- és a Zsidó-kapu. Közülük az Arany-kapu vált a leghíresebbé, de napjainkig csak romjai maradtak fenn. Elnevezését a konstantinápolyi Arany-kapu mintájára kapta, mert – mint ahogyan a másik is – a főváros központi részének főbejárata volt. Az időnként felbukkanó találgatásokkal szemben, ezt a kijevi építményt aligha díszítették arannyal. A PVL nem ad semmiféle alapot az ilyen megállapításokra. Sem az Arany-kapu építéséről szóló cikkely, sem a vele kapcsolatos későbbi információk nem szólnak aranyról. Nem tártak fel aranyat a régészeti ásatások során sem, bár a körülötte lévő területet alaposan átkutatták. Az Arany-kapu egy kb. 15 méter magas kaputorony volt, amely a sánc vonalában állt, a bejárat pedig a belsejében helyezkedett el. Az első időszakban Nagy-kapunak nevezték. Ekkor még valószínűleg egyáltalán nem volt egyházi jellege, később viszont ráépítették az Angyali Üdvözlés templomát. A másik két bejáratról jóval kevesebbet tudunk. A Ljadi-kapu elnevezése talán a lengyel (ljah) szóval hozható összefüggésbe. Azonban meglehetősen nehéz megmondani, hogy ez a többször hangoztatott nézet mennyire felel meg a történeti valóságnak, a PVL legalábbis nem említi, hogy a Jarozslavváros területén lengyelek éltek volna. A Zsidó-kapu az évkönyvben mindössze kétszer szerepel. Elnevezése a közelében elhelyezkedő zsidónegyeddal vagy utcával kell hogy kapcsolatos legyen. Külsőjéről, méreteiről, jellegéről, anyagáról semmit sem tudunk, mert régészeti feltárására nem került sor.⁷¹

Az orosz városok anyjának (így nevezték Kijevet) legfőbb épülete kétségkívül a Szent Szófia-székesegyház volt. Itt iktatták be a nagyfejedelmeket, itt fogadták a követeket, itt zajlottak a püspökök gyűlései, ide temették az uralkodókat és még hosszan folytathatnánk a sort. Jarozslav 1037-ben⁷² azon a helyen rakta le az alapjait, ahol a besenyőket megverte, és ahol az „égi bölcsesség” a „pogány sötétséget” bevilágította (szófia=bölcsesség). A székesegyház az óorosz keresztény építészet első nagy, centrális elrendezésű alkotása volt, és ez nem kis dolog, ha arra gondolunk, hogy a centrális kupolás építés az orosz egyházi építészet egyetlen módja maradt egészen a 20. századig. Két szakaszban építették fel, és 13 kupolája piramisszerű szerkezetet alkotott. Belső terét erősen tagolták. Fő részei, a fejedelmek és az előkelők számára fenntartott

kórusok és az egyszerű nép számára kijelölt templomtér a társadalom bizonyos fokú tagozódását mutatják. Kórusai általában tágasak és jól megvilágítottak voltak. A kutatók véleménye szerint ez a sajátosság a nagyfejedelem parancsának következménye, aki a hatalmas templom ezen ünnepélyes részein fogadások és egyéb ceremóniák rendezését tervezte. A kórusokkal szemben emelkedett a ragyogó fényt árasztó kupola. Az épület pompáját növelte a mainál 70 cm-rel mélyebben fekvő mozaikpadló is. A kijevi Szófiára a konstantinápolyi Hagia Szophia építészeti megoldásai hatottak nagyon, de a hasonlóság nem volt jelentős. Egyrészt alaprajzuk eltért egymástól, másrészt míg a Hagia Szophia-székesegyház belső terét úgy alakították ki, hogy egységes legyen, addig Kijevben öthajós, keresztkupolás templom épült, és az egyetlen óriási kupola helyett itt 12 kis sisak formájú kupola vette körül a középső tér fölött emelkedőt. Különösen az épület öthajós elrendezése érdemel figyelmet. Az öthajós, keresztkupolás templomokról a kutatások megállapították, hogy éppen ez az elrendezés volt Bizánca jellemző, éppen ez különböztette meg a bizánci építészetet a keleti típustól, melynek esetében a három hajó vált általánossá. A kijevi Szófia tehát az öthajós típus fényes példája, és nagyobb, mint a legjobb állapotban megmaradt, hasonló elrendezésű bizánci templomok.⁷³

Érdemes kitérnünk a belső díszítésre is. A székesegyház centrális, megvilágított részét mozaikok díszítették, a kevésbé világos oldalhajókat, a két torony falait és a karzatokhoz vezető lépcsőket pedig freskók.⁷⁴ A központi kupola belső boltozata a szigorú, sőt fenyegető arcú Krisztust, a Patokrátorrt ábrázolta. Ez a kép volt a Szófia-székesegyház valamennyi faldíszének eszmei központja. Krisztus alakját 4 szárnyas angyal vette körül, az ablakközi pilléreken a 12 apostol, alattuk a 4 evangélista volt látható. A főapszis fülkeboltozatát a felemelt kezekkel imádkozó Istenanya töltötte be, akít a görög ikonográfiában Orantának, azaz könyörgőnek neveztek. Ő, a közbenjáró állt a legközelebb a nép érzelmi világához. Valószínűleg különösen erős benyomást tett, mert a későbbiekben lerombolhatatlan falnak kezdték nevezni. Az Istenanya tágra nyílt szemei átható tekintettel irányultak a szemlélőre. A felemelt karokról aláomló köpeny monumentális redőzete az alak királyi fenségét hangsúlyozta.⁷⁵ A mozaikokon legalább 8 görög mester dolgozott, de helyi erőket is bevontak a munkába. Ezeknek az ábrázolásoknak a legerősebb oldala a kolorit volt. Telített színviláguk, a színek változatossága, a színárnyalatok gazdagsága minden bizonnyal lenyűgözte a szemlélőt. A Szófia-székesegyház mozaikjain 117 színárnyalatot mutatott ki a részletes elemzés. A kék színnek például 21, az aranyaknak 25 árnyalatát különböztették meg.⁷⁶

A székesegyház falfestményeivel kapcsolatban két dologra kívánjuk felhívni a figyelmet. Középkori szokás volt a templom építetőjének ábrázolása. A kijevi Szófia-székesegyházban a középső hajó falait díszítették ilyen kompozícióval. A freskón eredetileg 13 alak volt látható. Középen Krisztus, tőle jobbra Jaroszlav és fiai ábrázolása helyezkedett el. A nagyfejedelemet a székesegyház makettjével örökítették meg, fiait pedig a szeniorátus alapján festették le. Eszerint a freskón Vlagyimir, Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vsevolod szerepelt. Krisztustól balra Jaroszlav felesége, Irina és három, külföldi forrásokból ismert lánya, Jelizaveta (Erzsébet), Anna és Anasztázia ábrázolása helyezkedett el.⁷⁷ Ebből a hatalmas kompozícióból mindössze a gyermekek portréi maradtak meg, azok is részlegesen. Teljesen szokatlannak számított viszont világi témájú freskók megjelenése egy egyházi épületben. Igaz, nem a székesegyház központi részét, hanem csak a két lépcsőtorony belsejét díszítették ily módon. Mindkét torony falára festettek vadászcenákat és a bizánci udvar életével kapcsolatos kompozíciókat. Nagyon híressé vált a délnyugati épületrészben található, zenészeket és táncosokat

(szkomorohi) ábrázoló falfestmény. Az ilyen freskóknak egy kultikus épületben való megjelenése azzal magyarázható, hogy a tornyok lépcsőinek tisztán funkcionális rendeltetése volt, ti. a kórusra való feljutást szolgálták.⁷⁸

A Szófia-székesegyház mellett helyezkedett el a kijevi metropolita erős kőfallal körülvett palotája. A falban volt egy kapu, melyen keresztül lehetett eljutni a templom központi, nyugati bejáratához. Amennyire a falmaradványokból meg lehet állapítani, a Jaroszlavváros 70 hektáros területéből a metropolita rezidenciájának területe kb. 3,5 hektárt tett ki. A munkálatok nagyságának érzékeltetésére érdemes megemlíteni, hogy az imént említett objektumon kívül a Jaroszlavváros viszonylag kis területén is négy kőtemplomot és egy kőpalotát építettek. Az egyházi épületek közül három jól ismert (a Szófia-, a György- és az Irina-székesegyház), a negyediket viszont írott forrás nem említi. A palota az uralkodó volt.⁷⁹

Jaroszlav építető tevékenysége nem korlátozódott Kijevre, az óorosz állam másik nagy központja, Novgorod is szépült, gazdagodott uralkodása idején. Az egyik legnehezebb feladat itt is a Szófia-székesegyház felépítése (1045–1050) volt. A források ugyan ezt részben vagy egészen Jaroszlav fiának, Vlagyimirnak tulajdonítják, de ne feledjük, hogy ő csak apja helytartója volt a város élén.⁸⁰ A novgorodi Szófia az 1276-ban beomlott, nyugati falat kivéve eredetinek számít, bár hosszú történetét tűzvészek és újjáépítések tarkítják. Szerkezete a kijevi Szófia-székesegyházéra emlékeztet. Ez is öthajós, keresztkupolás templom, mi több Novgorod egyetlen öthajós, keresztkupolás egyházi építménye. Impozáns kórusokkal rendelkezik. A hozzájuk vezető lépcsőzetet a székesegyház délnyugati sarkán emelt toronyban találjuk. A kijevi Szófiával közös vonások mellett a novgorodi sajátos vonásokat is mutat. A kijevi 13 kupola helyett itt csupán ötöt láthatunk. Még a toronynak is van egy – kissé zömök – kupolája. A terrek mellé- és nem alárendelt viszonyban állnak egymással, falain pedig kevesebb festői dísz találunk. A márvány és a pala hiányzik, freskók helyett mozaikokat látunk. Igen sajátos az építési technika: a legfőbb építőanyag a kő, s a mesterek csak kevés téglát alkalmaztak.⁸¹

Jaroszlav kijevi nagyfejedelem tehát grandiózus építkezéseket rendelt el, irányított és finanszírozott. Építkezéseit a védelmi és egyházpolitikai okok mellett a Bizánccal folytatott vetélkedés szándéka és a fejedelmi hatalom reprezentációs igényei is motiválták. Ezek eredményeként Kijev, amely addig is fontos kereskedelmi központ volt, Kelet-Európa, sőt az egész kontinens egyik legjelentősebb városa lett. A nagy munkálatok természetesen, amint arról a későbbiekben még szó lesz, nemcsak a fővárost (és Novgorodot) érintették. A Jaroszlav bölcs közreműködésével az építészetben elért eredmények hozzájárultak a kultúra más területei (pl. a festészet) fejlődéséhez is.

A külpolitika

A Kijevi Rusz külpolitikája nem feltétlenül egyezett meg Jaroszlávval, mert a Szvjatopolkkal, illetve Msztyiszlávval vívott trónharcok idején a hangsúly értelemszerűen nem ugyanazokkal a külső hatalmi tényezőkkel való kapcsolattartásra helyeződött. Ami konkrétan Jaroszlav külpolitikáját illeti, annak mindössze fontosabb irányait, elemeit fogjuk kiemelni.

Első helyen a skandináv kapcsolatokat kell említenünk. A hatalom megszerzéséért és megtartásáért folytatott küzdelemben Jaroszlav fő támaszát a varégekől szervezett

zsoldoscsapatok jelentették. A varégek részesei voltak a besenyők felett aratott 1036. évi győzelemnek is. A dinasztikus politika igen szemléletesen tükrözte mindezt. Jaroszlav felesége Olaf (995–1022) svéd király lánya, Ingigerda (orosz nevén Irina) volt. Nem véletlen, hogy a házasságkötésre a Bug folyónál Szvjatopolktól és I. Beleszlávtól elszenvedett vereség (1018) után került sor, tehát akkor, amikor világhosszá vált: a Svjato-polkot támogató lengyel erők ellensúlyozására nagy szükség van a normannokra. A nagyfejedelem környezetében a későbbiek folyamán is jelen voltak az északiak. Az egyik herceg, Harald Bizáncból érkezett a Kijevi Ruszba, ahol Jaroszlav legidősebb lányát, Jelizavetát vette feleségül. Később norvég király lett belőle (Rettegett Harald, kb. 1047–1066), aki eseménytelennek egyáltalán nem nevezhető életét az angliai harcok során végezte be. Talán nem lényegtelen momentum az sem, hogy Harold halála után Jelizaveta Jaroszlavna Sven dán király (1047–1075) hitvese lett.⁸²

Sokkal változatosabban alakult a viszony Lengyelországgal. Vitéz Boleszlav és Jaroszlav törvényszerűen került szembe egymással, mivel Boleszlav saját vejét, Svjato-polkot támogatta a Kijevért vívott harcban. Mint kiderült, a lengyel uralkodót nemcsak a rokoni szeretet motiválta, és az óoroszlav állam súlyos árat fizetett Svjato-polk szövetségi politikájáért. Visszavonulása idején I. Boleszlav azon túl, hogy értékes zsákmányt vitt magával, visszafoglalta a még 981-ben I. Vlagyimir által megszerzett ún. cservényi (czerwieni) városokat, melyeket keleten a Bug, nyugaton a Wieprz folyó, délről a belzi, északról pedig a közép-chelmnói terület határolt. Kijev csak több mint egy évtized múlva lendült ellentámadásba. Jaroszlav 1030-ban elfoglalta Belzet, a következő évben pedig hathatós csernyigovi támogatással visszavette a cservényi városokat. Mindez azért is volt lehetséges, mert II. Mieszko idejében (1025–1034) a lengyel állam válságba jutott, és széttagolódás következett be. 1039-től viszont Piast Kázmér erélyes kézzel látott hozzá a rendteremtéshez. Nagy- és Kis-Lengyelországot egyesítette, de még előtte állt a Szilézia, Pomeránia és Mazóvia feletti ellenőrzés megszerzése. Érthető, ha ebben a helyzetben Kázmér rendezni akarta az óoroszlav–lengyel kapcsolatokat, s az sem meglepő, hogy a szövetségi viszonyt házasságokkal pecsételték meg: az 1040-es évek elején a lengyel fejedelem Jaroszlav testvérét, Marija Dobronyegát, Jaroszlav Izjaszlav nevű fia pedig Kázmér testvérét, Gertrudot vette feleségül. Mindebből több dolog is következett:

1. Az első frigyre való tekintettel a lengyel fejedelem 800 orosz elengedett azok közül, akiket még I. Boleszlav ejtett fogságba. Ők több mint két évtized múltán nyerték vissza szabadságukat.

2. Jaroszlav, aki már korábban is vezetett hadjáratot Mazóviaiba, 1047 körül legyőzte a mazóviaiakat, és Kázmérnak vetette alá a területet, bár ilyen körülmények között a lengyel fejedelem nyilván kénytelen volt tekintettel lenni az oroszok bizonyos érdekeire.

3. A 11. század második felében, amikor a trónharcok éppen Jaroszlav fiai, a Jaroszlavicsok között dúltak, Izjaszlav lengyel segítséget vehetett igénybe.⁸³

Jaroszlav nem tudott jó viszonyt kialakítani a sztyeppe lakóival, különösen a besenyőkkel, bár ez már szinte hagyománynak számított, hiszen nagyapját, Svjatoszlávot a besenyők gyilkolták meg, és apja, Vlagyimir életében is komoly veszélyt jelentettek. A Kijevért vívott véres harc idején (1015–1019) a besenyők Svjato-polkot támogatták, igaz, nem sok sikerrel, mert sem Ljubecs közelében (1016), sem Perejaszlavnál (1019) nem tudták győzelemhez segíteni. 1031-ben a cservényi városok visszafoglalása során Jaroszlav és öccse, Msztyszlav sok foglyot ejtett. A zsákmány elosztása után a kijevi nagyfejedelem „saját lengyeleit” a Rosz, a Denyeper jobb oldali mellékfolyója mentén

telepítette le. A következő évben Jaroszlav erősített települések építésébe fogott ugyanott. Ez a védelmi vonal azonban vagy nem készült el öt év alatt, vagy nem volt elég hatékony, mert 1036-ban, éppen akkor, amikor a nagyfejedelem a fia, Vlagyimir beiktatásával kapcsolatos teendők miatt Novgorodban tartózkodott, nagy létszámú besenyő sereg jelent meg Kijev alatt. Most a Kijevi Rusz északi része sietett a déli segítségre – 1021-ben Brjacsiszlav polocki fejedelem Novgorod elleni támadásakor ez éppen fordítva történt –, de Jaroszlav így is csak öldöklő harc után tudta szétszórni a zsákmányra éhes ellenséget. Az igazán nagy építkezések csak ezután indultak meg, hiszen a Szófia-székesegyház alapjait például azon a helyen rakták le, ahol a besenyőket 1036-ban megverték.⁸⁴

A Kijevi Rusz és Bizánc kapcsolatai a tárgyalt időszakban szerteágazóak voltak, témánk szempontjából viszont csak egy hadjárat és az azzal összefüggő események tárgyalása látszik célszerűnek. 1043-ban a még Vlagyimir nagyfejedelem és Bazileosz császár által kötött szerződést egyoldalúan felbontották. Az okokat máig sem sikerült megnyugtató módon tisztázni. Mindenesetre a fenti évben Jaroszlav hadjáratot szervezett Konstantinápoly ellen. A vezetéssel fiát, a novgorodi fejedelmet bízta meg. A hadi vállalkozás azonban kudarccal végződött. Az órosz flotta nagy veszteségeket szenvedett a bizánciak által alkalmazott görögtűztől, majd vihar tépázta meg. Vlagyimir Jaroszlavics a megmaradt hajókkal a remélt zsákmány nélkül volt kénytelen visszatérni Kijevbe. Azokat a csapatokat pedig, amelyek Visata vajdával (magas rangú katonai parancsnokkal) az élen szárazföldi úton vonultak, a bizánciak a Balkánon bekerítették, és a katonák nagy részét elfogták. A Kijevi Rusz nemzetközi pozíciói a vereség ellenére szilárdak voltak, a Bizánci Birodalom pedig a győzelem ellenére számos problémával küzdött. A kapcsolatok rendezése még így is 3 évig tartott, végül a kijevi vezetés el tudta érni az órosz kereskedők kártalanítását és a foglyok kiadatását. Az 1046-ban megkötött békét Vsevolod Jaroszlavics és IX. Konstantin (Monomachosz) bizánci császár (1042–1055) lányának házasságával erősítették meg. Sajnos a hecegnő nevét sem tudjuk biztosan, csak valószínűsíthetjük, hogy Máriának hívták. Mindenesetre ő szülte Jaroszlav leghíresebb unokáját, Vlagyimir Monomahot.⁸⁵

A Német-római Császárság Jaroszlav uralkodása idején nem játszott főszerepet a Kijevi Rusz külpolitikájában. Az orosz–német viszony általában más szomszédokkal való viszonytól függött. Amikor az 1016-ban legyőzött Szvjatopolk Lengyelországba menekült, Jaroszlav követet küldött II. Henrik (1002–1024) császárhoz, és katonai támogatást ígért neki a lengyelek ellen. Ez meg is valósult, hiszen 1017-ben, a császár sikertelen sziléziai hadjárata idején Jaroszlav csapatai a lengyel határnál harcoltak. 1018-ban azonban a Német-római Császárság és Lengyelország békét kötött, ezzel Jaroszlav és Henrik együttműködése megszűnt, Szvjatopolk pedig német segítséget is igénybe vehetett a kijevi nagyfejedelmi trón visszaszerzéséhez. Az orosz–német megállapodás a II. Mieszko (1025–1034) idejében zajló lengyel–német háborúban lépett újra érvénybe. Belz és a cservényi városok elfoglalása (1030, 1031) nemcsak Jaroszlav, hanem a császár érdekeit is szolgálta, mert a lengyel erőket gyengítette és megosztotta. Piast Kázmér hatalmának megszilárdításában viszont Rusz és Németország is segédkezett. A Német-római Császárság a hagyományos lengyel–cseh egyensúly megerősítése, a kijevi állam pedig éppen a német befolyás korlátozása által. 1040-ben, III. Henrik uralkodása (1039–1056) idején egy ajándékokkal megrakott orosz küldöttség érkezett a türingiai Allstedtbe. Itt valószínűleg az összes vitás kérdés rendezésére sor került. Az orosz–német viszony azonban nem vált szorossá. A Bizánc elleni támadás előestéjén, 1043

elején Jaroszlav egy újabb küldöttséget menesztett a császárhoz, arra akarván rábírní őt, hogy vegye el egyik lányát feleségül. III. Henrik nem fogadta el az ajánlatot, amire Jaroszlav a Lengyelországhoz, majd Magyarországhoz fűződő kapcsolatok megszilárdításával, végül a Franciaországgal kötött szövetséggel válaszolt. Ettől függetlenül Jaroszlav életének hátralevő éveiben és fiainak közös kormányzása idején (1054–1073) Németországgal fennmaradt a békés viszony.⁸⁶

A Franciaországgal kötött szövetségnek nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk, még akkor sem, ha azt házasságkötéssel pecsételték meg. I. Henrik (1031–1061) francia király 1051-ben vette feleségül Anna Jaroszlavnát. A Kijevi Rusz pénzügyi és erkölcsi segítsége számára fontos lehetett, ám Jaroszlav presztízsnyereségen kívül többet aligha könyvelhetett el, mert ebben az időszakban a francia uralkodói hatalom egészen jelentéktelen volt. A tényleges haszon szempontjából jóval gyümölcsözőbbnek bizonyult egy másik házasság, amely a Rurik-dinasztiát az Árpád-házzal hozta közelebbi kapcsolatba. Jaroszlav uralkodása idején a Kijevi Rusz külpolitikája Magyarország vonatkozásában a szövetségi viszony fenntartására törekedett, bár ez nem mindig sikerült. A Rusz elleni hadjáratba 1018-ban I. Boleszlav be tudott vonni egy félezres magyar egységet is, 1030–1031-ben, Belz és a cservényi városok elfoglalása idején pedig az óorosz és a magyar állam különböző táborhoz tartozott: az előbbi Németországgal együtt harcolt Lengyelország ellen, amelyet I. István viszont támogatott. Később a viszony rendeződött. Mint ismeretes, az I. István által megvakított Vazul 3 fia elmeneült Magyarországról. Közülük András és Levente Lengyelországban rejtőzött el, majd Volhíniában próbált menedéket keresni. Ezután a hercegek a kunokhoz mentek, végül visszatértek a Kijevi Rusz területére. Andrászt a magyar előkelők 1046-ban meghívták a trónra. Házasságkötésének körülményei nem teljesen tisztázottak. Úgy tűnik, még hercegeként vette feleségül Jaroszlav Anasztázia nevű lányát. Ezzel egyébiránt az Árpád- és a Rurik-dinasztia már második alkalommal került rokoni kapcsolatba, hiszen korábban Szár László herceg felesége, valószínűleg Premislava, Jaroszlav testvére volt.⁸⁷

A Jaroszlav által irányított külkapcsolatoknak mindössze két sikertelen momentuma volt, a III. Henrik által visszautasított házassági ajánlat és a Konstantinápoly elleni hadjárat. A nagyfejedelemnek megadatott a józan mérlegelés és a gyakran változó külső körülményekhez való alkalmazkodás képessége. Országja területét és tekintélyét hadjáratokkal, szerződésekkel és házasságokkal növelte. Olaf svéd király az apósa, a lengyel I. (Piast) Kázmér a sógora, IX. Konstantin bizánci császár a násza, III. Harald norvég, I. András magyar és I. Henrik francia király pedig a veje volt. Előrelátását dicséri, hogy vejei közül ketten, Harald és András akkor lettek rokonai, amikor még nem voltak koronás fők. A menekülő hercegek befogadására nem Andrásé és Leventéé az egyetlen példa. Jaroszlav befogadta az 1016-ban a dánok által meggyilkolt Vaszbordájú Edmund angol király két fiát és II. Mieszko lengyel uralkodó fivérét is.⁸⁸ Az, hogy az efféle gesztusokat a felebaráti szeretet és a megértés mellett a politikai számítás vezérelte, egy államférfi esetében inkább értékes tulajdonságnak, mint jellemhibának számít.

*

Tanulmányunk egyes fejezeteinek összeállításakor arra törekedtünk, hogy Jaroszlav Vlagyimirovics tevékenységének részterületeit bemutassuk és értékeljük is. Egy kiemelkedő képességű, sőt sok tekintetben bölcs kijevi nagyfejedelem portréja bontako-

zott ki előttünk, amelyről néhány ecsetvonás még hiányzik. Mindenekelőtt szólunk kell Jaroszlav egyik barátjáról és tanácsadójáról, Ilarionról, mert egy uralkodót nemcsak tettei minősítik, hanem az is, kikkel veszi magát körül. Ilarion presbiter, később metropolita korának kétségkívül nagy műveltségű képviselője volt. Feltételezik, hogy 1037–1039 között ő írta a legrégebbi kijevi évkönyvet,⁸⁹ amelyet a PVL tartalmaz. Ez az elképzelés azért tűnik helytállónak, mert a PVL 1037. évi, Jaroszlav dicséretével záruló része a nagyfejedelem tetteit jól ismerő, bölcselkedésre hajlamos egyházi személyre vall. Márpedig az egyik legrégebbi óorosz publicisztikai munka éppen Ilarion egyházbölcseleti műve (Elmélkedés a törvényről és a kegyelemről). A Szófia-székesegyházban, ahol a falfestmények eszmeileg egységes, átgondolt rendszert alkotnak, döntő szerepe volt egy olyan ember tanácsainak, aki jól el tudott igazodni a középkori teológia finom árnyalatainak szövevényében, és kitűnően ismerte a szimbólumok bonyolult nyelvét. Ez az egyházi személy szintén Ilarion lehetett.⁹⁰

Az uralkodókat az is minősíti, hogy az általuk elért eredmények mennyire bizonyulnak tartósnak, vagy milyen hatást gyakorolnak a későbbi századokra. A Jaroszlav által 1016–1018, 1019–1024 és 1036–1054 között egyedül uralt politikai képződmény nem bizonyult időtállóknak, a nagyfejedelem halála után egyre inkább a szétagolódás tendenciája jellemezte. A 12. század első felében ugyan a viszonylagos egység még egyszer helyreállt, de dédunokája, Nagy Msztyiszlav halála (1132) után a részek megerősödése és elkülönülése megállíthatatlannak bizonyult. Azonban a Kijevi Rusz részekre szakadásáért Jaroszlav nem hibáztatható, még végrendelete sem, amelyre pedig már oly sokat hivatkoztak. Inkább értékelnünk kell, hogy a gazdaság és társadalom korabeli szintje mellett is képes volt egy hatalmas terület erőinek bizonyos szintű koncentrációjára. Sokkal fontosabbnak tartjuk a jogalkotás terén felmutatott eredményeit, hiszen törvényei (egyebek mellett fiai és unokája, Vlagyimir Monomah rendelkezéseivel kiegészítve) a kelet-európai térségben hosszú ideig hatást gyakoroltak a jogfejlődésre. Még ettől is jelentősebbnek tekintjük egyházipolitikáját. Az apja irányításával megalapozott óorosz egyház az ő uralkodása idején egyházszervezeti-teológiai téren hatalmas fejlődésen ment keresztül. Az általa létrehozott György-kultusz a későbbiek folyamán nagy népszerűsége tette szert a dinasztia tagjai és az előkelők között. Különösen másik dédunokája, Jurij Dolgorukij hódolt ennek a kultusznak a 12. században.⁹¹

A középkori épületek fennmaradása Európának ezen a részén sok esetben a véletlen műlik, bár az építőanyag és a hely kiválasztása, valamint az utókor hagyománytisztelése is jelentős mértékben befolyásolhatja az élettartamot. Ami a Jaroszlav parancsára emelt objektumokat illeti, azokból mindössze kettő, a két Szófia-székesegyház maradt ránk. A novgorodi jobban megőrizte eredeti jellegét, de számunkra most a kijevi a fontosabb, mert Jaroszlávval kapcsolatos emlékeket őrzött meg. A 18–19. századi átalakítások következtében külseje már nem emlékeztet a 11. századra. Szerencsére a belső díszítéssel más a helyzet. A mozaikok és a freskók közül a nagyobb megpróbáltatásokat az utóbbiaknak kellett kiállniuk. Annak ellenére, hogy a 17. század végétől kezdve hol bevakolták, hol pedig olajfestékekkel kenték le őket, a századunkban restaurált eredeti falfestmények még mindig hatalmas felületeket borítanak.⁹² A PVL alapján tudjuk, hogy a székesegyház alapítóját márványkoporsóban itt helyezték örök nyugalomra.⁹³ Szinte hihetetlen, hogy Jaroszlav fehér szarkofágja máig látható. Kis antik házra emlékeztet, két részét egy-egy márványtömbből vágta ki. Oldalait gazdag ókeresztény faragások díszítik. A 6–7. századi művészet különleges értékű emlékének tartják. A Bizánci Birodalomban készült, csak a 11. században hozták Kijevbe.⁹⁴ Jaroszlav földi

maradványai olyan állapotban maradtak meg, hogy tüzetes vizsgálatuk után M. M. Geraszimov, az ismert szobrász-antropológus el tudta készíteni mellszobrát.⁹⁵ Az évkönyvből tudjuk, hogy a nagyfejedelem 76 évet élt, de a székesegyház egy falfelirata alapján halálának egészen pontos dátuma is megadható: 1054. február 20.⁹⁶ Az építés után Kijev jelképévé váló Arany-kapu nem maradt fenn, de látható ugyanennek vlagyimiri változata. Még – természetesen a kijevihez hasonlóan – templom is van a tetején. Andrej Boguljubszkij vlagyimiri fejedelem építtette,⁹⁷ aki saját központját a Dnyeperparti város méltó versenytársává akarta tenni a 12. században. Végül, bár köztudott, mégsem felesleges megemlíteni, hogy Jaroszlav két olyan várost is alapított, amely máig létezik. Az egyik a ma Tartuként ismert Jurjev, a másik pedig a Volga partján elhelyezkedő Jaroszlavl.

Jaroszlav azonban a bölcs jelzõt minden bizonnyal nem a fentieknek, hanem a PVL 1037. évnél elhelyezett cikkely szerzõjének, vagyis valószínûleg Ilarionnak köszönheti. Az évkönyvrészlet szép gondolatokat tartalmaz a könyvekrõl és azok szerepérõl. Megtudhatjuk belõle, hogy a nagyfejedelem szerette a kódexeket, szorgalmas olvasó volt, és gyakran éjjel-nappal olvasott. A szerzõ a könyveket a bölcsesség forrásának nevezte, majd megemlítette Salamon király nevét.⁹⁸ Ezáltal mindent meg is tett azért, hogy Jaroszlav Vlagyimirovicsból Bölcs Jaroszlav legyen, hiszen a középkori ember azt tartotta bölcsnek, aki ismerte a betûk titkát. Egyébiránt Jaroszlav gyermekei között szintén akadtak mûvelt emberek: lánya, Anna nõ léteire tudott írni-olvasni, fia Vszevolod pedig 5 idegen nyelven beszélt.⁹⁹ De Jaroszlav nem csak saját családtagjait taníttatta. Apja nyomdokain haladva novgorodi fejedelemként iskolák létesítését rendelte el, amelyekben 300 gyerekekkel foglalkoztak.¹⁰⁰ Tehát Jaroszlav azért is bölcs volt, mert felismerte az oktatás fontos szerepét.

Jegyzetek

- 1 Poveszty vremennih let (a továbbiakban: PVL). Cs. I., Moszkva-Leningrád (a továbbiakban: M.-L.), 1950. 252–255.
- 2 PVL, 247.
- 3 PVL, 251–253.
- 4 PVL, 282. V. T. Pasuto leszármazási táblázata szerint, amely jelentõs mértékben a PVL-re támaszkodik, Vlagyimir nagyfejedelem sok felesége között két bizánci, egy-egy bolgár, cseh, normann és német is volt: *V. T. Pasuto: Vnyesnyaja polityika Drevnej Ruszi* (a továbbiakban: Pasuto). Moszkva, 1968. 419. A PVL összeállítója úgy vélte, hogy Vlagyimir nem tudott vágyainak ellenállni, és feleségei mellett Visgorodban 300, Belgorodban 300, Beresztovóban pedig 200 ágyast tartott. Emelett telhetetlenségében férjes asszonyokra vetett szemet, és szûzeket rontott meg. A szerzõ menségként csak azt tudta felhozni, hogy Vlagyimir ugyanolyan nõkedvelõ volt, mint a bibliai Salamon király, akinek állítólag 700 felesége és 300 ágyasa volt: PVL, 254–255.
- 5 Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (a továbbiakban: NPL). M.-L., 1950. 168–169. PVL, 288. A grivna a Kijeji Rusz általános értékmérõje volt.
- 6 A történetnek magyar vonatkozásai is vannak. Borisz egyik, méghozzá kedvenc otrokja (druzsínájának, azaz kíséretének tagja) a magyar Gerogij (György) volt, Szvjatoszlávot pedig útban Magyarország felé gyilkolták meg: PVL, 290–291., 294.
- 7 NPL, 175.
- 8 Meg kell jegyeznünk, hogy az Elsõ novgorodi évkönyvben a Jaroszlav által a novgorodiaknak adott pravda és usztav említése után a Russzkaja Pravda szövege következik, a szakirodalomban azonban régtõl fogva létezik olyan nézet is, amely az általunk leírtakat támasztja alá. Eszerint az évkönyv elbeszélése a Novgorod által Jaroszlávnak nyújtott segítségrõl szól, ezért egy olyan írást kell feltételezni, amely biztosítja Novgorod politikai privilégiumait. A Novgorod és a fejedelmek között kötött késõbbi

- szerződéseken a Jaroszlav „okleveleire” való utalások alatt természetesen politikai kiváltságokról szóló oklevelek értendők, a Russzkaja Pravda azonban ezeknek a kritériumoknak nem felel meg: Pamjatnyiki isztorii Kijevszkovo goszudarsztva IX–XIII vv (a továbbiakban: Pamjatnyiki). Szbornyik dokumentov podgotovlen k pecsaty G. Je. Kocsinim. L., 1936. 192.
- 9 A megszárlától 4, a sztarosztáktól 10, a bojároktól 18 grivnát szedtek be fejenként: PVL, 297. Nem világos, hogy a muzs jelen esetben városlakó férfit vagy egyszerűen szabad férfit jelent. Időnként a társadalom felső rétegéhez tartozókat nevezték muzsoknak, de ezt itt a befizetendő „összeg” alacsony volta miatt ki kell zárni. A sztaroszták kénytelenek voltak megválni a 10 grivnától, amit 1016-ban jutalomként kaptak. A novgorodi társadalom leggazdagabb rétegét a bojárok alkották, különben aligha lettek volna képesek a 18 grivna, tehát a legnagyobb grivnamennyiség beadására.
- 10 Az 1015–1019 közötti események ismertetése: PVL, 288–298., NPL, 169–175.
- 11 PVL, 253–254., NPL, 127.
- 12 PVL, 294.
- 13 PVL, 289–294., NPL, 169–174.
- 14 Az orthodox kereszténység. Szerkesztette: *Berki Feriz*. Második kiadás, Bp. 1984. 79.
- 15 Isztorija Kijeva. Tom I. Drevnyij i szrednyevkovij Kijev (a továbbiakban: Isztorija Kijeva). Kijev, 1982. 161.
- 16 *Font Márta*: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből (a továbbiakban: Font). Pécs, 1995. 41.
- 17 PVL, 297–298.
- 18 A vecse kifejezésnek legalább fél tucat értelmezése lehetséges. Többnyire valamilyen tanácskozást jelent. Az adott esetben a városlakók gyűlését érthetjük alatta. L. V. Cserepnyn szerint Jaroszlav a városlakók széles köréhez fordult, akiknek támogatását biztosítani akarta azután, hogy annyira tönkretette pozícióit az előkelők között: *L. V. Cserepnyn*: Obscsesztvenno-polityicseszkie otosenyija v Drevnyej Ruszi i Russzkaja Pravda (a továbbiakban: Cserepnyn). In: Drevnyerusszkoje goszudarsztvo i jego mezsdunarodnoje znacsenyije. M., 1965. 132. Azt természetesen nincs okunk feltételezni, hogy az előkelők hiányoztak volna a vecséről, mert egyrészt Jaroszlav nyilván nem vérfürdőt rendezett, következésképpen a novgorodi arisztokrácia jelentős részét a megtorlás nem érintette, másrészt a tárgyalt időszakban olyan fontos kérdésben, mint egy hadjárat indítása, aligha lehetett nélkülük dönteni. Az évkönyvek szövegét (PVL, 295., NPL, 174) esetleg úgy is lehet értelmezni, hogy Jaroszlav a „megmaradt novgorodiakat”, azaz az életben maradt előkelőket hívta össze, de ennek ellentmond, hogy a vecsét egy mezőn tartották. (NPL, 174.) Ez kétségkívül a jelenlevők nagy létszáma utal, akik között egyébiránt a vidéki sztaroszták is ott lehettek, hiszen szerepükre a források többször is utalnak: NPL, 175. PVL, 297.
- 19 PVL, 295
- 20 Cserepnyn, 132.
- 21 PVL, 296–297.
- 22 *Bartha Antal*: Az etnikai-állami egység gondolata a „Poveszty Vremennih Let”-ben. Történelmi Szemle, 1970/1. 3.
- 23 Isztorija Kijeva, 127., Pasuto, 36.
- 24 PVL, 298.
- 25 PVL, 299–300. P. P. Tolocsko szerint talány marad, hogy Jaroszlav miért nem Kijevbe menekült, ahol muzsai (valószínűleg főemberei – M. J.) voltak: *P. P. Tolocsko*: Drevnyaja Rusz (a továbbiakban: Tolocsko). Kijev, 1987. 78. Ha a felvetett kérdésre teljesen egyértelmű válasz nem is adható, néhány variáció elképzelhető: 1. Jaroszlav nem bízott eléggé saját muzsaiban. 2. Nem tartotta elégségesnek az általuk képviselt vagy mozgósítható katonai crót. 3. Nem bízott eléggé a kijevei lakosságban. Talán attól félt, hogy vele szemben, akinek északi kötődése közismert volt, a déli Msztyiszlávot fogják Kijevben támogatni. 4. Csak Novgorodban érezte magát biztonságban, mert úgy vélte, oda Msztyiszlav nem fogja követni. 5. Északon újabb varég harcosokat akart felfogadni a további harc céljából.
- 26 A PVL-nek ez esetben sem hihetünk. Ha Msztyiszlav tiszteletben tartotta a nemzeti rangsorrendet, akkor 1024-ben, Jaroszlav távollétében miért akarta megszerezni Kijevet. Sokkal inkább arról lehetett itt szó, hogy Msztyiszlav számított Jaroszlav támadására, és nem tudhatta, nem jut-e Szvjatopolk sorsára.
- 27 PVL, 300.
- 28 PVL, 300–301.
- 29 PVL, 301.

- 30 Uo.
- 31 Isztorija Kijeva, 128., Tolocsko, 79. A Kijev története c. kollektív munka első kötete szerint a fejedelmek (Jaroszlav és Msztyiszlav) energikus intézkedéseket tettek Rusz egységének fenntartásáért: Isztorija Kijeva, 128. Ezen furcsa logika alapján Msztyiszlav azért szerezte meg a kijevi állam felét, hogy lépéseket tegyen Rusz egységének fenntartásáért. Akár mint elvet is megfogalmazhatjuk: széttagoltság az egységért.
- 32 PVL, 301.
- 33 PVL, 298. Az NPL egyik adata szerint Jaroszlav legidősebb fia Ilja volt (NPL, 161.), akinek létezése azonban nem bizonyítható egyértelműen.
- 34 PVL, 301.
- 35 PVL, 300.
- 36 Itt kívánjuk megjegyezni, hogy Vlagyimir Jaroszlavics novgorodi megbízatásán kívül nincs közvetlen és teljesen megbízható adatunk Jaroszlav fiainak helytartói kinevezésével kapcsolatban. A kijevi nagyfejedelemnek nyilván szüksége volt a segítségükre, de hogy ezt mikor és hol vette igénybe, vagy egyáltalán igénybe vette-e, pontosan nem tudjuk.
- 37 PVL, 302.
- 38 PVL, 282.
- 39 PVL, 302.
- 40 PVL, 308., NPL, 182.
- 41 NPL, 160., Isztorija Kijeva, 130.
- 42 A voloszty kifejezés ez esetben a Kijevi Rusz egy részének megjelölésére szolgál: polocki voloszty. Természetesen létezett szmolenszki voloszty, csernyigovi voloszty stb. A későbbi időszakra vonatkozóan részfejedelemség, esetleg fejedelemség értendő alatta.
- 43 PVL, 308., NPL, 181–182.
- 44 Isztorija Kijeva, 131.
- 45 PVL, 223., 234. A. A. Zimin véleménye szerint Oleg fejedelemsége idején még a szokásjog (zakoni) létezett, és csak Igor idejében jelentek meg a fejedelmi törvények (usztavi). *A. A. Zimin: Feodalnaja goszdarsztvennoszty i Russzkaja Pravda* (a továbbiakban: Zimin). Isztoricseszkiye zapiszki, 76. Nauka, 1965. 234. Ezen nézet alapján a 911. évi szerződés még nem, a 944. évi viszont már törvények létre utal.
- 46 PVL, 240–241., NPL, 113.
- 47 PVL, 285., NPL, 167.
- 48 PVL, 286., NPL, 167.
- 49 A pravda szó ez esetben törvényt vagy törvénykönyvet jelöl.
- 50 Zimin, 245., Tolocsko, 237.
- 51 Font, 44.
- 52 Jaroszlav Pravdájának passzusait egyrészt az Első novgorodi évkönyvből (NPL, 176–177.), másrészt a Kijevi állam történetének emlékei c. forráskiadványból vettük (Pamjatnyiki, 86–87.). A utóbbi a Rövid Pravda szövegét az Akadémiai Másolat alapján közli, méghozzá cikkelyekre bontva. A továbbiakban már csak azért sem fogunk az egyes cikkelyekre külön hivatkozni, mert azok számozása más kiadványokéhoz képest eltérhet.
- 53 A. A. Zimin külön figyelmet szentelt az 1. cikkely következő részének: „Ha (a meggyilkot) ruszin, grígyin, kereskedő, jabetnyik vagy mecsnyik... akkor 40 grivnát kell letenni”, és azt állapította meg, hogy a fenti kiegészítést Olga fejedelemasszony tevékenységéhez lehet sorolni (Zimin, 241.), vagyis már létezett Jaroszlav Pravdájának összeállításakor, csak be kellett illeszteni a szövegbe.
- 54 Zimin, 235.
- 55 Uo. 236.
- 56 Uo. 247. Tolocsko, 237.
- 57 Zimin, 230–233., Tolocsko, 237.
- 58 PVL, 303.
- 59 PVL, 304.
- 60 PVL, 309.
- 61 A templomokkal, kolostorokkal és jogszabályokkal kapcsolatos adatok: PVL, 302–303.
- 62 Isztorija Kijeva, 146–148.
- 63 PVL, 302–303.
- 64 Isztorija Kijeva, 154.
- 65 PVL, 301.

- 66 PVL, 304–305.
- 67 PVL, 301–302., 304. *Viktor Lazarev*: Középkori orosz festészet (a továbbiakban: Lazarev). Bp. Magyar Helikon, 1975. 56–57.
- 68 Vlagyimir építkezéseire: PVL. 282., 284., Isztorija Kijeva, 67–69. *Gerő László*: Régi orosz építészet (a továbbiakban: Gerő). Bp. 1977. 11–13.
- 69 A Jaroszlavváros sáncaihoz: Isztorija Kijeva, 69–70.
- 70 A Vlagyimirváros elnevezéséhez hasonlóan a Jaroszlavváros alatt is inkább vár, erődítmény értendő.
- 71 A Jaroszlavváros kapuihoz: PVL, 302., Isztorija Kijeva, 70–72., 166., 170–171.
- 72 Míg a Vlagyimir-féle Tized-templom építésével kapcsolatos évkönyvi adatok elfogadhatóknak tűnnek, Jaroszlav Szófia-székesegyházáról csak annyit állíthatunk biztosan, hogy 1037 körül készült. Ez az évszám elvileg éppúgy jelölheti a munkálatok kezdetét, mint a végét. A PVL 1037-nél közöl információkat a templomról. A cikk elején hozza az alapítás tényét, utolsó részében pedig azt, hogy Jaroszlav az épületet arannyal, ezüsttel és kegytárgyakkal díszítette. Ekkora építkezést egy év alatt aligha fejezhetek be, a krónikás tehát együtt helyezte el a logikailag összetartozó, kronológiailag azonban eltérő információkat (PVL, 302–303.). Mindezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, hogy Gerő László tévedésének még a látszatát is elkerüljük, szerinte ugyanis a székesegyház alapjait Jaroszlav 1037-ben rakta le, és az építkezés még ebben az évben be is fejeződött. Gerő, 16., 19. Viktor Lazarev szerint a kijevi Szófia-székesegyház 1037–1046 között épült: Lazarev, 23.
- 73 A Szófia-székesegyház építéséhez: PVL, 302–303., Az orosz művészet története. A kezdetektől napjainkig (a továbbiakban: Az orosz művészet). Bp. Corvina, é. n., 12., Gerő, 13–19., Isztorija Kijeva, 72–73., 170.
- 74 A belső tér díszítésekor Bizáncban a mozaikok és freskók összekapcsolását nem alkalmazták: Isztorija Kijeva, 179., Lazarev, 25.
- 75 Az eredeti mozaikbrázolások közül Krisztusé és Máriáé viszonylag épségben maradt fenn. Az arkangyalok, az apostolok és az evangélisták alakjaiból azonban ma már csak egy-egy látható: Mozaiki i freszki Szofii Kijevszkoj (a továbbiakban: Mozaiki i freszki). Kijev, 1980. (album)
- 76 A Szófia-székesegyház mozaikjaihoz: Az orosz művészet, 15–16., Lazarev, 23–25.
- 77 A felsorolásból hiányzó 3 személy közül az egyik I. Vlagyimir volt, a másik kettő pedig Jaroszlav dédnagyanyja, Olga fejedelemasszony és negyedik lánya lehetett: Isztorija Kijeva, 178–179.
- 78 A Szófia-székesegyház freskóihoz: Isztorija Kijeva, 177–182., Az orosz művészet, 16., Mozaiki i freszki. A templomot ikonok is díszítették, de ezekről nincsenek megbízható adataink, mivel a 11. századból egyetlen ikon sem maradt fenn. Lazarev, 9.
- 79 Isztorija Kijeva, 73.
- 80 NPL, 181., PVL, 304., 308.
- 81 Az orosz művészet, 13., Gerő, 28–29.
- 82 PVL, 295–302., Pasuto, 27–28., Isztorija Kijeva, 129.
- 83 PVL, 296–297., 301., 303–304, 332., Pasuto, 38–40., *Jerzy Topolsky*: Lengyelország története. Bp. 1989. 40.
- 84 PVL, 295–297., 301–302.
- 85 PVL, 303–304., 308., Isztorija Kijeva, 130., Pasuto, 80., 419.
- 86 Pasuto, 123.
- 87 Jaroszlav lányainak francia és magyar házasságához: Pasuto, 50–52., 132., 419.
- 88 A menekülők befogadásához: Pasuto, 38., 52., 135.
- 89 Isztorija Kijeva, 158.
- 90 Lazarev, 26.
- 91 A György-kultuszhoz: Lazarev, 58.
- 92 A Szófia-székesegyház külső képének és belső díszítésének változásaihoz: Isztorija Kijeva, 169., 177., Mozaiki i freszki (oldalszám megjelölése nélkül).
- 93 PVL, 309.
- 94 Isztorija Kijeva, 188–189.
- 95 Ebben a megtiszteltetésben mindössze néhány óorosz, illetve orosz uralkodó részesült, köztük Andrej Bogoljubszkij vlagyimir-i fejedelem (1157–1174) és Iván, az első orosz cár (1547–1584).
- 96 PVL, 309., Isztorija Kijeva, 152.
- 97 Polnoje Szobranije Russzkih Letopiszej. Tom I. M. 1962. 351.
- 98 PVL, 302–303.
- 99 Isztorija Kijeva, 155–156.
- 100 PVL, 280., Isztorija Kijeva, 155.

ITÁLIAI UTAZÓK OROSZORSZÁG-KÉPE A 15–16. SZÁZADBAN

Mikor I. Péter birodalma iparát európai színvonalra akarta emelni és ehhez külföldi szakembereket keresett, nem tolongtak a vállalkozók. Az emberek félnek Oroszországba utazni – panaszkolt a cárnak egy nyugati udvarba küldött diplomatája –, úgy tartják, ez az ország a „világ vége”, a mesebeli „Indiákkal határos”.¹

Ilyen és ehhez hasonló elképzelések éltek Európában a 18. század elején az orosz államról. Pedig ekkorra már több tucat Oroszországot bejárt utazó írta meg visszaemlékezéseit, a cári kormány Európa minden nagyobb hatalmával diplomáciai kapcsolatban állt, és a nagy kiterjedésű keleti birodalmat a kereskedelem már századok óta összekötötte a Nyugattal. Mégis, az európai közvélemény keveset hallott I. Péter államáról, nem is beszélve az ezt megelőző korok Oroszországról.

„Különös dolog! Ugyanazon a kontinensen, néhány nép által elválasztva, Európa és Oroszország sok századot élt egymás mellett, egymástól idegenkedve, mintegy szándékosan kerülve mindenféle közeli érintkezést. Európa rólunk semmit nem tudott és tudni sem akart; mi sem akartunk semmit tudni Európáról” – írta a múlt század derekán Kavelin, a nyugatos jogtörténész.²

Megállapítása azonban nem teljesen felel meg a valóságnak. Noha az igaz, hogy az oroszok saját vallásukat, állami berendezkedésüket, törvényeiket, szokásaikat általában minden más népénél magasabb rendűnek tartották (mint ez kiderül az orosz földön járt utazók beszámolóiból), és néhol tényleg tájékozatlannak bizonyultak az európai viszonyokban, mégsem mondhatjuk, hogy nem kísérték figyelemmel a nyugati eseményeket. A 18. század előtti Európában azonban a hírek igen lassan terjedtek. A középkorban, mikor a szomszédos országokról az információkat főleg kereskedők, diplomaták, illetve szerzetesek (e két utóbbi gyakran egybeesett) hordozták, jelentéseik, beszámolóik egy meglehetősen szűk kör számára voltak hozzáférhetőek, és még ez a rendkívül korlátozott számú közönség is nagyon lassan szerezhette be értesüléseit. Még inkább igaz ez a megállapítás, ha egy távoli és a többi európai országtól annyira különböző államról, Moszkóviáról esik szó.

Az 1480-tól 1613-ig terjedő időszak voltaképpen minőségi határt jelent az orosz történelemben. Ez az ún. „hosszú 16. század”, melyben kibontakozik és végleges formájában megszilárdul a (gyakorlatilag 1917-ig változatlanul fennmaradó) korlátlan cári egyeduralom.³ Ez az az időszak, melyet dolgozatomban – az idegen, elsősorban itáliai utazók, elbeszélők írásainak felhasználásával – megpróbálok bemutatni abból a szempontból, mit tartottak ez idő táj nyugaton Oroszországról, milyen kép élt Európában, ezen belül Itáliában erről a távoli, titokzatos birodalomról.

Lényeges, hogy az oroszországi eseményekről mekkora relatív és abszolút késéssel értesült a nyugati „közvélemény”. M. V. Fehner és F. Braudel számításai szerint a 16. században Moszkvából Konstantinápolyon keresztül az Adria fővárosáig, Velencéig 3–4 és fél hónapig tart az út.⁴ Herberstein adatai alapján az orosz követek Itáliába nem kevesebb mint 4, de átlagosan 7–8 hónap alatt érnek el – Alberto Campense 5 hónapra teszi az utat Róma és Moszkva között. A relatív késés tehát elég nagy – Moszkva

messze van. Összehasonlításul vehetjük, hogy Velencébe – mely igen szerteágazó, kiterjedt információs hálózattal rendelkezett – egy hét alatt értek el a hírek Angliából.⁵

A felhasznált források és szerzőik

Munkámban nyolc itáliai szerző művét használom forrásként, ezek alapján próbálok rávilágítani arra, mit tudhatott meg az érdeklődő a 15–16. századi Oroszországról. A legkorábbi írások Barbaro és Contarini tollából származnak a 15. század második feléből, ezt követik Alberto Campense és Paolo Giovio írásai az 1520-as évekből. Barberini 1565-ös utazását örökíti meg, Alessandro Guagnini műve 1578-ban jelenik meg nyomtatásban, az utolsó felhasznált források Antonio Possevino és a kíséretébe tartozó Campani jelentései, melyek 1584-ben jelentek meg először a jezsuita rend évkönyvében. Ezek mellett szó esik természetesen más európai utazókról is, akik megerősítik, netán az ellenkezőjét állítják, mint elemzett forrásaink, esetleg az itáliai szerző forrásként használta munkájukat, vagy fordítva, ők merítettek egy-egy korábbi itáliai író művéből. A legelső mű, melyben utalás található Oroszországra, Marco Polo széles körben ismert, 13. századi utazásáról szóló munkája, melyet Itáliában először 1484 és 1490 között adtak ki.⁶ Ebben ugyan csak egy elképesztő kis történet vonatkozik az orosz földre, amelyben az iszonyatos hideg és a részegeskedés játssza a főszerepet – valamilyen valóságmagva azonban ennek is lehetett, hiszen az orosz tél kegyetlenségéről, a moszkoviták részegeskedésre való hajlamáról minden utazó megemlékezik a későbbiekben is.

A 15. századra már a komolyabb útibeszámolók a jellemzők. A két legismertebb utazó Josaphat Barbaro és Ambrogio Contarini. Barbaro két utazásán szerzett tapasztaltait írja le. 1436-tól 1452-ig Tanában (a mai Azov) él kereskedőként, majd 1473–79 között a Velencei Köztársaság követe Uzun Hasszánnál, Perzsiában. Barbaro idős korában írta meg könyvét, és utazását Tanába kiegészíti későbbi tapasztalataival, perzsiái visszaemlékezéseiben pedig néhol ifjúkori élményeihez fordul.

Egy évvel Barbaro Perzsiába utazását követően a megváltozott politikai helyzet miatt (II. Mohamed nagy győzelmet aratott a perzsák felett 1473 augusztusában) új követet keresnek Velencében Uzun Hasszánnak. Ezt a tisztséget végül a jó üzleti érzékkel megáldott, igen előkelő patríciuscsaládból származó Ambrogio Contarini kapja. Tevékenységével nem nyeri el a perzsa uralkodó rokonszenvét (8 hónap alatt, míg a perzsa udvarban tartózkodott, a sah 4 alkalommal szólította fel, hogy menjen már haza Itáliába, és Barbaro maradjon nála követként), diplomáciai megbízatását nem tudja teljesíteni (támadásra bírni Perzsiát a török ellen), de hosszú utazásáról (38 hónapig tartó követségéből 30 hónapot „utazgat” és csak nyolcban foglalkozik diplomáciai ügyekkel) részletes, pontos útinaplót vezet, dátumról dátumra, városról városra haladva jegyzi föl az eseményeket, élményeit.

Contarini 1477 áprilisában tér haza Velencébe, és 1487-ben jelenik meg művének első kiadása, jóval megelőzve idősebb kortársa, Barbaro visszaemlékezéseit. Barbaro nehezen szánta rá magát az írásra, csak Contarini könyvének megjelenése után fogalmazza meg munkáját végleges formában a dózse többszöri kérésére, azzal a szándékkal, hogy segítségére legyen a későbbi utazóknak. Már kész műve sem azonnal jelent meg nyomtatásban: először Aldo Manuzio adta ki 1543-ban gyűjteményes kötetében, melyben velencei utazók írásait tárta az olvasók elé. Barbaro munkája (Utazás Tanába)

mellett ebben újból megjelent Contarini beszámolója, valamint más 16. századi indiai útleírások és egy konstantinápolyi tudósítás is. Az első kiadás példányszáma kevésnek bizonyult, így 1545-ben újra megjelentették ezt a gyűjteményt, majd ezt követi 1559-ben a harmadik kiadás, a híres Ramusio-féle „Navigationi et Viaggi” második kötetében – természetesen ugyanitt Contarini műve is olvasható. A későbbiekben, a 16. és a 17. században ezt a gyűjteményt még többször is kiadták.⁷

A „Navigationi et Viaggi”-ban – melyben szinte minden megtalálható, amit ez idő tájt a világról tudni lehet – Marco Polo, Barbaro és Contarini művein kívül 1559-ben már Alberto Campense és Paolo Giovio írásai is olvashatók.⁸

Időrendben előbb Campense VII. Kelemen pápához írott levelével kell foglalkoznunk. Bár e szerző nevét olaszos formában ismerjük, valójában holland származású teológus és csillagász volt. Valódi neve Albert Piggius, a Campense nevet szülővárosáról (Campen) vette fel. VI. Hadrián, VII. Kelemen és III. Pál pápákat szolgálta diplomataként.⁹ Számunkra érdekes levelét valószínűleg 1523-ban vagy 1524-ben írta¹⁰ (bár A. A. Zimin 1525-re datálja¹¹). Ő maga soha nem volt Oroszországban, művét apja és bátyja – akik kereskedőként hosszú időt töltöttek ott, és így jól megismerték a moszkoviták szokásait, erkölcsseit, nyelvét és írását – elbeszélései és Matthias Michowia „Értekezés a két Szarmatiáról” című műve (Krakkó, 1517) alapján készítette el. Levelében ugyan meglehetősen részletességgel ír Moszkóviáról, a fő hangsúlyt azonban arra helyezi, hogy meggyőzze a pápát: „, kis fáradtsággal és csekély erővel is vissza lehetne terelni az igaz útra, Krisztus nyájába a megtévesztett pravoszlávokat.”¹² Campense műve nyomtatásban először 1543-ban – azaz mintegy 20 évvel a levél megírása után – jelent meg Velencében.¹³

Lényegesen gyorsabban, megírásának évében, 1525-ben olvashatták Paolo Giovio Dmitrij Geraszimov orosz követ elbeszélésének felhasználásával írt könyvét – latinul. Hogy nagy volt iránta az érdeklődés, mutatja az is, hogy 1545-ben Velencében olasz fordításban kétszer is megjelent.¹⁴ Giovio nem csak Geraszimov elbeszélésére támaszkodott műve megírásakor. Ismerte ókori szerzők (Sztrabón, Ptolemaiosz) írásait, ezt már könyve címe is mutatja, és bár nem ír róla, több egyezés is elárulja, hogy forgatta Matthias Michowia művét is,¹⁵ melynek olasz fordítása „csak” 1561-ben jelent meg.¹⁶

Hogy a 16. század közepén hirtelen így megsűrűsödnek a Moszkóviával foglalkozó publikációk, az a pápai állam politikájának is köszönhető. A török terjeszkedés miatt a 16. század elejétől kezdve Oroszország egyre jelentősebb helyet foglal el a pápaság diplomáciai elképzeléseiben. A pápa egységbe próbálja tömöríteni a keresztényeket a pogány török ellen, és ehhez a pravoszlávok együttműködését is el akarja érni. 1501-ben VI. Sándor pápa kéri III. Ivánt, hogy kössön békét Litvániával, és vegyen részt a törökök elleni harcban. A pápai beavatkozást ugyan a nagyfejedelem kategorikusan elutasítja, X. Leó és VII. Kelemen mégis folytatják az elődjük által megkezdett politikát. Így gyakoribbá váltak a követváltások Moszkva és Róma között. Dmitrij Geraszimov követsége válasznak is vehető Paolo Centurione 1524-es moszkvai útjára.¹⁷

A két Moszkóviát meg nem járt szerző műveit időrendben Raffaello Barberini római kereskedő munkája követi, aki 1565-ben magánemberként járt Moszkvában, az angol királynő ajánlólevelével. Tapasztalatait hazatérte után apjához intézett leveléből ismerhetjük meg, melyben elsősorban azt törekszik leírni, amit maga látott, de az érdekesnek ítélt elbeszéléseket is felsorolja, még ha nincs is meggyőződve igazukról.¹⁸

Barberini után Alessandro Guagnini munkája következik a felsorolásban. Guagnini Verona szülötte, de apjával már fiatalon Lengyelországba kerül, ahol hadiszolgálatba

állnak, és belőle hadmérnök lesz. III. Zsigmond és Báthory István hadműveleteiben vesz részt, lengyel alattvaló lesz, így 18 évig Vityebszk parancsnoka, később Krakkóban királyi lovaskapitány, itt is hal meg 1614-ben, 76 éves korában.

Írói munkásságát történelmi, földrajzi, néprajzi művek jelzik, számunkra „Moszkóvia leírása” érdekes, amelyben a IV. Iván uralkodása alatti Oroszországot mutatja be. Könyve 1578-ban jelenik meg Krakkóban latin nyelven. Ezt igen gyorsan követik a német, cseh, lengyel fordítások, a 17. században részleteiben már oroszul is olvasható.¹⁹

Adelung szerint Guagnini kissé sokat kölcsönöz Herbersteintől, kevés újat nyújt Oroszországról.²⁰ Ez igaz a földrajzi leírásra, valamint az uralkodói hatalomról és a vallásról írtak esetében, de műve alapján Guagninit nem is ez érdekelte. Amit a legizgalmasabbnak, legérdekesfőbbnek vélt, az IV. Iván „tirannusa”. Őt fejezetre tagolódnó könyvéből a Ioann Vasziljevics kegyetlenségét bemutató rész majd a felét teszi ki az egész műnek. Ez utóbbi keltette fel Báthory figyelmét is, aki csupa figyelmességből a könyv egy példányát ajándékba küldi IV. Ivánnak, hadd tudja meg, mit tartanak róla Európában.²¹

Ez az ajándékozás nem történhetett előbb, mint 1578-ban (ekkor adták ki a könyvet, és Báthory is ez évben lett lengyel király), mikor már 20 éve tartott a livóniai háború. És ez az 1578-as, valamint az ezt követő évek nem hoztak az oroszok számára sikereket. Báthory lett a kezdeményező fél, aki gyorsan nagy orosz területeket foglalt el, 1581-ben már Pszkov falainál állt. Miután a svédek elfoglalták Narvát, így elveszett a közvetlen kereskedelmi és diplomáciai kapcsolat lehetősége Európával, délen pedig állandó tatár betörések fenyegettek, IV. Ivánnak mindenképpen tárgyalnia kellett ellenfeleivel, fegyverszünetet, békét kényszerült kötni. A tárgyalások azonban nehezen indultak, és itt lép színre Possevino pápai legátus.

Antonio Possevino, egy mantovai aranyműves gyermeke, Rómában tanult, ahol Gonzaga bíboros felfigyelt tehetségére, és titkárává fogadta. Possevino ezután belépett a jezsuita rendbe, így indult egyházi karrierje. Jezsuitaként eredményesen harcolt a reformáció ellen, egyre magasabb beosztásokat kapott, majd a rend generálásának titkára lett. Ezzel kezdődött diplomáciai tevékenysége. A béketárgyalások Báthory és IV. Iván között már az ő közreműködésével zajlanak. A pápai kúriától – mielőtt 1581-ben kíséretével elindulna Moszkva felé – részletes instrukciót kap. Eszerint küldetésének alapvető célja: IV. Ivánt egy törökellenes ligába bevonni, aztán fokozatosan a katolicizmus felé irányítani, előkészítvén ezzel a talajt Oroszország katolizálásához.

Possevino tevékenységéről, az általa tapasztaltakról részletes jelentést tesz Rómába. Ugyanakkor kíséretének egyik tagja, Giovanni Paolo Campani is készített feljegyzéseket, melyeket szintén Rómába küldenek. Itt jelennek meg a jezsuita rend évkönyvében írásaik 1584-ben.²²

A következőkben azt nézzük meg, mit tartottak figyelemre méltónak, mit örökítettek meg a felsorolt szerzők Oroszországról.

Az idegenekkel való bánásmód Moszkóviában

„A muszkák... oly epikur gonosz, istentelen, csalárd és hazug emberek, hogy lehetetlen róluk eleget írni... ez az ország a fajtalanságnak, paráználkodásnak és egyéb bűnöknek oly fészke, aminő nincs több a világon” – borzasztja el olvasóit Zalánkeményi

Kakas István *Iter Persicum* című művében, melyben részletesen leírja, miket tapasztalt 1602-ben Moszkvában.²³

„Az összes bennszülött nagy barbár” – summázza észrevételeit Barberini moszkvai útja után.²⁴ Ezzel szemben büszkék és dölyfösek, magukat minden más népnél magasabbra értékelik, tartja többek közt Mayerberg az oroszokról, bár csak a nagy hideg tette őket hasonlatossá az európaiakhoz, ugyanis az fehéritette ki sötét, ázsiai bőrüket egy „művelt” nyugati utazó szerint.²⁵ Possevino se sorolja őket az európaiak közé, de az a véleménye, hogy „létezik valami közös, ami rokonítja (velük) a mi embereinket (...) az egyszerűsége, önmegtartóztatásra, engedelmességre és az istenkáromlástól való irtózásra gondolok.”²⁶

Csaknem minden utazónál találunk ilyen és ehhez hasonló megállapításokat, melyekkel az egész orosz népet jellemzik. Tömören, velősen, néhány odavetett mondattal próbálják leírni a leglényegesebbnek tűnő, legszembeötlőbb vagy legjellegzetesebbnek vélt tulajdonságait, vonásait az oroszoknak. De vajon mit láthattak Oroszországból, a moszkovíták életéből a külföldiek? Milyen közeli kapcsolatba kerülhettek azzal a néppel, melyet az előzőekben leírt módon jellemeztek? Egyáltalán beszéltek-e – legalább tolmács közvetítésével – az érintettekkel? Ha elemzendő forrásainkhoz fordulunk, azokból kiderül, hogy megállapításait többnyire felületes benyomások alapján fogalmazták meg.

A külföldi ugyanis nem mozoghatott szabadon az országban. A határhoz érve feltartóztatták, onnét csak nagy kísérettel, szigorú őrizetben haladhatott tovább az ország belseje felé, miután megjött az engedély a nagyfejedelemtől. Egyedül egy lépést sem tehetett, kísérői azt is megakadályozták, hogy szót váltson valakivel. Moszkvában egy külön házat építettek a követek számára, előtte őrség állt, és nem engedett senkit se ki, se be.²⁷ Mint Campani írja, a követeket „tisztas rabságban” tartják, figyelik, mit tesznek, kivel beszélgetnek. Míg Moszkvában tartózkodtak, ki sem mehettek a házból, még lovaikat megitatni se (azt az oroszok tették meg helyettük), és esténként rájuk zárták a hálósobát.²⁸ Possevino is megerősíti, hogy míg ő Lengyelországban tárgyalt, Moszkvában hagyott kíséretét bezárva tartották a követek szállásán, melyet olyan magas kerítés vesz körbe, hogy onnét nem lehet látni a város házait. Leveleit a cár elolvastatta, lefordíttatta, ahelyett, hogy átadták volna a címzettnek.²⁹ Mikor az orosz határhoz érkeztek, nekik is várni kellett, hogy megjelenjenek vezetőik, akik azon túl, hogy az utat mutatják, vezetik őket a főváros felé, testőrként is szolgálnak, mivel az utak nem elég biztonságosak.³⁰

Jó 50 évvel később, 1634-ben Adam Olearius is csodálkozva írja, hogy a cári audiencia után megengedték nekik, hogy szabadon járkáljanak a városban, sőt találkozhattak a svéd követség tagjaival is, holott ez addig nem volt szokásban.³¹

A 17. századra már a régi szokások fellazulása a jellemző. Ekkor már „csak” az első hivatalos cári fogadásig izolálták a követeket, akik aztán kapcsolatot kereshettek más követségek tagjaival (Olearius idejében már állandó angol és svéd követség él Moszkvában), ámde saját uralkodójukkal minden összeköttetésük megszakadt, míg újból át nem lépték a határt. Többek közt Mayerberg sérelmezte, hogy a cár többszöri kérésére sem engedte, hogy hírt adjon magáról Bécsbe, és onnét küldött levelei egyszerűen „eltűntek”.³² Mindenesetre Moszkviában követnek lenni nem lehetett könnyű mesterség. Hiszen nem csak az előbb idézett utazók panaszkodtak, hogy „rosszul bánnak a követekkel, igazi barbár módjára”, hanem valamennyi idegen.³³ Minthogy igen éberrel felügyeltek a külföldiekre, azok általában kevesebb információval rendelkeztek, mint amennyit feltételeznénk. Mélyreható vizsgálat nem előzhet meg tapasztalataik meg-

örökítését, mivel közeli viszony egyáltalán nem jöhetett létre moszkoviták és idegenek között.

Hogy miért igyekeztek ilyen távol tartani az idegeneket a lakosságtól, azt Possevino azzal magyarázza, az oroszok úgy tartják, a külföldiekkel való túl szoros kapcsolat még valami bajt hozhat az uralkodóra. Ezenfelül okolja IV. Iván gyanakvó természetét, szinte beteges bizalmatlanságát, félelmét. A legártalmasabbnak mindenestre azt vélték, ha egy külföldi követ Moszkvában élő idegennel találkozik. Ezért aztán egy gyónni és áldozni kívánó katolikus orvos, aki találkozni akart a jezsuitákkal, a szentségek felvétele helyett csak egy vészjósló figyelmeztetésben részesült: „Ha nem akarsz meghalni, óvakodj a jövőben egyáltalán felvetni is ilyesmit!”³⁴

És nemcsak az idegen származású orvost tiltották a külföldi követekkel való érintkezéstől (a cár kivételes kegyének tulajdonítható, ha orvosának megengedi egy beteg követ megvizsgálását – ritkán is fordult elő ilyen), de még a cár diplomatái, akik már jártak nyugaton, sem beszélhettek velük. Így történt többek között Foma Sevriginnel is, aki pedig személyesen ismerte Possevinót, hiszen 1580-ban őt, Sevrigint küldte IV. Iván a pápához, hogy közreműködését kérje a Báthoryval kötendő béke előkészítéséhez, és együtt utazott vissza hazájába Possevinóval.³⁵

Az idegenek szigorú felügyeletéért, az oroszok életétől való távoltartásáért persze nem csak IV. Iván rettegését tehetjük felelőssé. Az említettekhez hasonló korlátozások elég régóta szokásban voltak Moszkvában. 1476-ban Contarini írja útinaplójába, hogy „a helyi szokások elfogadhatatlanok számomra”, és ezért szeretne minél hamarabb hazaindulni Velencébe.³⁶ Bár ekkor, III. Iván idejében még nem volt a követek számára kijelölt szállás, akárhol Contarini sem telepedhetett le. Nem messze a nagyfejedelemi udvartól talált magának szállást Mark (III. Iván követe Uzun Hasszánhoz) segítségével, abban a házban, amelyben Aristotele Fioravanti, a nagy hírvű bolognai építőmester lakott, de pár nap múlva a nagyfejedelem megparancsolta, hogy távozzék onnan, s ezek után csak a városfalakon kívül lakhatott.³⁷

Az uralkodói hatalom

A Moszkóviában megfordult idegenek mélyszégyenű csodálkozással írnak az uralkodó és népe viszonyáról. Barberini szerint „ennek az országnak az ura a világ leghatalmasabb uralkodójának tartja magát”.³⁸ Hatalma felülmúlja az összes többi monarcháét mind világi, mind egyházi alattvalói felett. Hivatalosan vallják, hogy az uralkodó akarata Isten akarata – erősíti meg a fentieket valamivel később Guagnini.³⁹ Bámulatos tisztelettel veszik körbe, szinte istenítik, meggyőződésük, hogy mindent tud, mindenre képes – tapasztalta Paolo Campani.⁴⁰ Ugyanígy látja Possevino is, aki szerint a cár személyében a főpapi és imperatori méltóságot kívánja egyesíteni. Nem is királyi, hanem szinte pápai nagyságot törekszik kifejezni ruházatával, környezetével, és alattvalói istenként magasztalják.⁴¹

Igaz, Possevinónak sejtenie kellett, mi vár rá Ivan Vasziljevics birodalmában, hiszen ismerte többek közt Herberstein és Campense műveit. Ezekben már olvashatott arról, hogy az uralkodó – Herberstein és Campense idejében III. Vaszilij – alattvalói felett korlátlan uralommal bír, szabadon rendelkezik életükkel és vagyonukkal, ellentmondani pedig senki sem mer neki.⁴² Herbersteint azonban még megdöbbenette, hogy a nagyfejedelem hírnöke verítékben úszva, lóhalálában vágatott Moszkvába tartó követ-

ségük elé, hírül hozván, hogy bojárok várják az úton az idegeneket. Mikor megkérdezte, hogy miért a nagy sietség, a hírnök ezzel válaszolt: „Nálunk másképp szolgálják az uralkodót, mint nálatok, Sigismund!”⁴³

Valóban másképp szolgálták, mint bárhol másutt Európában. És mint ez kiderül az előző történetből, nemcsak Rettenetes Ivánt, hanem elődeit is. A korlátlan egyeduralom kialakulását Possevino a tatár iga lerázásától számítja. Az 1480-ban kivívtott függetlenséget megvédeni, az országot egységes egészgé kovácsolni, valamint az egységbe forrasztott területeket tovább növelni III. Iván és utódai feladata lett. E célkitűzések megvalósításának voltak többé-kevésbé tanúi az Oroszországot megjárt utazók, akiket annyira meglepett, hogy a nagyfejedelem milyen toronymagasan emelkedik alattvalói tömege fölé. Ennek az óriási hatalomnak alapja az volt, hogy az uralkodói állami és magánföldesúri funkciója nem vált szét az idők folyamán, és az orszokok egész országukat a monarcha tulajdonának tekintették.⁴⁴ Ezért aztán teljesen magától értetődő dolog volt, hogy a fejedelem saját belátása szerint áttelepíti a bojárokat egyik helyről a másikra,⁴⁵ földet, vagyont annak ad, akinek akar és azt bármikor el is veheti.⁴⁶ Mint-hogy senki semmit nem mondhat magáénak, mindenki egyformán holop a nagyfejedelem előtt, aki a legszorosabb függésben tartja alattvalóit.⁴⁷

Bármit tehet, dicsérik – ha az állam a kárát látja, akkor is isteni jótéteménynek tartják tetteit. Ha megdühödik, veréssel büntet, méghozzá nemcsak rabszolgákat, hanem tisztességben megőszült bojárokat is. Ezek pedig nem tartják szégyennek az effajta fenytést, s még meg is köszönik az uralkodónak, hogy méltónak találta őket botütésekkel jóra oktatni.⁴⁸ Ebből a tényből vonta le Guagnini a következtetést: „Uralkodójuk teljesen megfelel természetüknek, és a moszkoviták alávett helyzetüket többre becsülik a szabadságnál.”⁴⁹

Possevino ugyan nem ért egyet Gauginival, nem bizonyos abban, hogy az oroszok számára ez a legkívánatosabb állapot, de ő is rájött arra (mint a círral szembeni hajbókolást és szolgálalkúséget az anyatejjel magába szívó nép), hogy a magát Isten kiválasztottjának tekintő uralkodót feltétel nélkül kell szolgálni, mert csak így élhet és boldogulhat valaki országában. Erre utal az a megállapítása is, mely szerint: „Úgy tűnhetne, hogy ez a nép sokkal inkább szolgásra született, mint azzá lett, ha nagy többsége nem ismerte volna fel ezt az elnyomást és nem tudná, hogy gyermekeit és mindenét, amit birtokol, elpusztítják és megsemmisítik, ha valahová elszökik.”⁵⁰

IV. Iván uralkodása alatt a legkisebb „kihágások” is indokul szolgálnak a fej- és jószágvesztéshez. Különösen vonatkozik ez az opricsnyina idejére, melyről Guagnini számol be részletesen. Munkájában apró részletekbe menően írja le a despota tetteit. És bár kifejezetten IV. Ivánt marasztalja el kegyetlenségben, „vadállati gyilkosságokban”, azzal kezdi az ezzel foglalkozó fejezetet, hogy Ioann Vasziljevics csak azt folytatta, amit apja és nagyapja megkezdett: „A fejedelmeket és más előkelőket (Polock bevétele után) kezdte megfosztani városaiktól, birtokaiktól és erődtímenyeiktől, aztán a régi és nemes famíliákból minden férfit, aki ellenezte az ő zsarnokságát, megöletett és eltávolított.”⁵¹ Később a rettegésbe beleőrült uralkodó ezt a tevékenységet szinte a tökélyig vitte, IV. Iván, aki „alattvalói vagyonának, testének, lelkének, sőt, mintegy gondolatainak is teljes urala lenni”,⁵² ha valakit megöletett, annak lehetőség szerint – nehogy ellene forduljon – egész rokonságát is kiirtotta.⁵³

Bár valójában léteztek írásos törvények – 1497-ben III. Iván adta ki szügyebnyikét, majd 1550-ben IV. Iván is életbe léptetett egy törvénykönyvet –, a nyugati utazók ezeket jelentéktelennek ítélik a cári hatalom korlátozatlan, mindenható volta mellett. A 16.

század végén Giles Fletcher angol utazó szerint ezek csak a bíraskodási időszakokat és az ülések rendjét határozzák meg, egyébként pedig az oroszoknak „egyetlen, szóbeli törvényük van, tudniillik a Cár, a bírák és más hivatalos személyek akarata. Mindez a szerencsétlen nép siralmas helyzetét mutatja, mely törvényei forrásának és az igazságszolgáltatás őreinek azokat kénytelen elismerni, akiknek igazságtalansága és szélsőséges elnyomása ellen feltétlenül szükséges volna sok jó és szigorú törvény.”⁵⁴

A nép

A népről, szokásairól, és főleg vallásáról, a pravoszláviáról írtak esetében újból meg kell említeni a forráskritika fontosságát. Ez esetben nem csak azért mert szerzőink általában meglehetősen kevés információhoz (lásd a követekkel való bánásmódot) jutottak, nemritkán több áttételen keresztül, s ezek alapján általánosítottak, vonták le konzekvenciáikat. De a 15–16. századi reneszánsz, humanista műveltséggel rendelkező nyugati utazó gyakorta eleve elutasító módon, értetlenül közeledett a számára szokatlan, idegen kultúrához, a más elvek, eszmék szerint élő népek felé. Figyelmét sokszor a furcsaságok kötötték le, személyes indulatai és elfogultsága vezették, így többen is viszonylag egyoldalú képet rajzoltak az orosz hétköznapokról. Mégis igen nagy szolgálatot tesznek a későbbi korok kutatóinak, mert amit az életmódról, szokásokról írnak, arról más forrásokból igen ritkán értesülhetünk, a korabeli orosz források pedig ilyesmikről – mint nomális, hétköznapi dolgokról – nem írnak.

A legszínesebb, legbővebb beszámoló a moszkoviták ivászati szokásairól, italairól, italkészítési módjairól maradtak fenn. Ezzel a területtel, úgy látszik, minden utazó behatóan megismerkedett. Nem csak a férfiak, az asszonyok is hozzászórtak az italozáshoz, sőt, bár népének tiltja, az uralkodó is tekintélyes mennyiségű szeszes italt fogyaszt el.⁵⁵ Némely követ, mikor leírja a cárral együtt elköltött ebédeket, bámulattal jegyzi meg, hogy a nagyfejedelmek nem látszik a részegség, míg bojárjai és a meghívottak alaposan eláznak egy-egy lakoma végére. Ráadásul (egy-egy követ nem kis ijedelmére) az uralkodó abban a kegyben szokta részesíteni az idegent, hogy saját kezűleg nyújt át neki egy hatalmas kupa bort, amit a követnek egy szuszra illik felhajtani. Ha ez sikerül, kitüntetésképpen némelyikük emlékül is kapja a díszes serleget.⁵⁶ S ha mindezt az idegen aránylag józanul átvészeli, az éjszakába nyúló lakoma után következik a „követ-ítatás” ceremóniája, melyet igen nehéz volt elkerülni, és melynek egyetlen célja volt: a követet eszméletvesztésig leitatni.⁵⁷

Guagnini, aki lengyel alattvalóként a livóniai háború idején írt könyvével arra törekedett, hogy olvasóiban borzadályt, megvetést ébresszen IV. Ivánnal és birodalmával szemben, leírja a cár alattvalóinak jogi helyzetét. Így ír a vásárolt, illetve hadifogoly rabszolgák sanyarú helyzetéről, meg arról a szokásról, hogy egy apa négyszer is eladhatja fiát, és csak ezután szűnnek meg apai jogai felette.⁵⁸ Erre reflektál a későbbiekben Olearius, mikor kijelenti, hogy ez a szokás már a múlté, ellenben gyermekeket elzalogosítani, adósság fejében cselédnek adni egyáltalán nem ritkaság.⁵⁹

Ha már szóba került az apa gyakorlatilag korlátlan hatalma gyermekei felett, nézzük meg, milyen volt a nők helyzete a családban. Erről minden utazó egyöntetűen ír, s úgy tűnik, a Domosztrój, azaz a Házirend nincs túl messze a valóságtól, nem egy csak ideálisnak vélt képet sugall, mikor az asszonyokkal való bánásmódról ír.⁶⁰ Íróink szerint az asszonyokkal rabokként bánnak, csak igen nyomós indok alapján hagyhatják el a

házat,⁶¹ ugyanis egyébként senki sem bízik erkölcsükben – magyarázza Guagnini.⁶² S a gyanú nem alaptalan: a köznép asszonyai kis ajándékok fejében hajlandók egy-egy titkos találka lebonyolítására a külföldiekkel.⁶³

Még templomba is ritkán, alig-alig engedik őket, lakomákra is csak a legritkább esetben. Kedvelt szórakozásuk pedig a hintázás és a kórusban való éneklés – ezt főleg a Péter és Pál apostolok ünnepe előtti hetekben teszik. Mindenesetre az ütlegetek a szeretet jelének veszik, és mint a szolgáltók, ők is hajlamosak megsértődni, ha uruk időnként el nem páholja őket – írja a jól értesült külföldi.⁶⁴

Egyébként közepes termetűek, általában formásak, és még szépek is lennének, de – „szégyen és gyalázat” – rengeteg pirosítóval, festékkel pingálják ki arcukat, míg az így elcsúfult.⁶⁵ A férfiak pedig magasak, erősek, tagbaszakadtak,⁶⁶ igaz, Giovio szerint inkább középtermetűek, de egészséges testfelépítésűek, mindegyiküknek kék szeme van, rövid lába, és óriási törzse.⁶⁷

Az egészségességet, kövérséget, minden nehézség elviselését többen is emlegetik a 16–17. század folyamán. Mayerberg szerint a késő öregkorig élnek, a 70 éves öregek erősebbek, mint Európa többi részén a fiatalok és még hírből sem ismerik a betegségeket.⁶⁸ Orvosi segítséget, gyógyszereket csak az uralkodó használ, a köznép egyáltalán nem. Igaz, orvos, gyógyszerész egyáltalán nincs is Oroszországban a cárn kívül, mint erre Possevino és Campani fel is hívják az utazók figyelmét. Ha netán valaki mégis megbetegszik, megvannak a jól bevált népi gyógymódok: bort kell innia, melybe puskaport vagy összetört fokhagymát szórnak, és felkeresni egy fürdőt.⁶⁹ A fürdőt Olearius is megjegyzi (leírásában egy szaunára ismerhetünk rá), és a legjobb orvoságnak ő is a fokhagymát és a pálinkát véli.⁷⁰

A nép lakásviszonyairól általában igen lesújtóan nyilatkoznak az utazók. A fagerendákból durván összeácsolt házak falai – a gazdagoké sem nagyon különböznek a szegényekétől – feketék a füsttől és koromtól, mivel nyílt tűzhelyük van, nem ismerik a kéményt. A füst így az ablakon és az ajtón át távozik – már amennyire –, de mivel legtöbbször vízes fával tüzelnek, a füstöt nem lehet kibírni a szobában. A házakat Barberini nagy kunyhóként emlegeti, ahol semmi kényelem nincs, a tűzhelyet, illetve a kemencét használják fekhelynek is.⁷¹ Az ajtók olyan alacsonyok, hogy mélyen meg kell hajolni belépéskor Guagnini elbeszélésben, Reutenfels szerint pedig együtt laknak kunyhóikban a teheneikkel is.⁷² Possevino leírja, hogy Moszkvában is kihajtják mindennap a legelőre a teheneket, a házak pedig olyanformán vannak sövényvel körbeke-
rítve, mint az itáliai majorok, úgyhogy a cári fővárosnak jócskán falusias jellege van. Lakosainak száma nem haladja meg ottlétekor a 30 ezer főt. A többi város pedig még kisebb, sőt gyakorta olyan helységeket is városnak tüntetnek föl, melyek nem azok, csak katonai-adminisztratív funkciókat ellátó „várok”.⁷³

A vallásról

Talán ez az a téma, mely leginkább foglalkoztatta a 16. századi írókat, olvasókat, ezért rengeteget tudhatunk meg a pravoszláviáról. Az utazók munkáit feldolgozó könyvek, tudományos munkák szerzői is gyakran fordultak e témakör felé. A legkedvezőbb képet mindenesetre Alberto Campense festi a pravoszlávokról. Szerinte csak annyiba különböznek a katolikusoktól, hogy az egyház egységét elutasítják. Egyébként különbség az ő hitük és a katolikusoké között csupán néhány jelentéktelen dogmában van, melyek

nem is igazán fontosak az üdvözüléshez. Ráadásul ők jobban követik az evangélium tanításait. „Egymás becsapása szörnyű, ocsmány cselekedetnek számít náluk, a házasságtörés, az erőszak, a nyilvános kicsapongás szintén igen ritka, a természetellenes bűnök teljességgel ismeretlenek, esküszegésről, istenkáromlásról egyáltalán nem hallani. Általában ők mélyen tisztelik az Istent és az Ő szentjeit, és mindenütt, ahol csak feszületet látnak, azonnal őszinte áhítattal borulnak arca. (...) Mindenesetre a moszkoviták sokkal jámborabbak lennének a katolikusoknál, ha a szégyenletes egyházszakadás nem akadályozná őket ebben” – vonja le a konzekvenciát az 1520-as évek elején Campense.⁷⁴ Azaz szerinte az oroszok jóval jobbakként, mint bármely más keresztény nép – legalábbis ezt bizonygatja VII. Kelemen pápának.

Azok a kis különbségek, melyeket főképp mások írnak le, és az ortodoxiára jellemzők (például: hogy nem hisznek a tisztítóűz létezésében, és szerintük a templomi könyörgés, a barátok, rokonok imái a halott lelkéért hatástalanok,⁷⁵ hogy a gyermekeket más szavakkal és szertartással keresztelik, hogy a papnak felesége is kell, hogy legyen⁷⁶), szerinte jelentéktelenek. Ő is azt vallja, mint Paolo Giovio püspök, aki szerint a firenzei zsinaton végérvényesen kiderült, hogy a görögök és a latinhitűek csak szavakon, de nem gondolatokon, eszméken vitatkoznak, és a legfőbb kérdésekben megegyezik az álláspontjuk.⁷⁷

Possevino, akinek legfőbb megbízatása arra irányult, hogy előkészítse az uniót, nem volt ennyire derűlátó, nem ítélte meg ilyen naivan a helyzetet. Szerinte a katolikus vallás bevezetése Moszkvában nagyon nehéz lesz.⁷⁸ IV. Iván idejében ugyanis a pravoszláv egyház, ha lehet, még inkább megszilárdult. Az uralkodó szigorúan uralma alatt tartja a püspöki kart, hatalmában van a metropolita is, aki semmit nem tehet a cár engedélye nélkül, teljesen alárendelt a világi fejedelemnek.⁷⁹ IV. Iván pedig nem hajlik a megegyezésre. Ez világosan kiderül Possevino és a cár vallásról folytatott beszélgetéseiből. Hisz az orosz uralkodó azzal az indokkal, hogy az efféle viták megzavarnák a baráti szálak erősödését Moszkva és Róma között, sokáig egyáltalán nem volt hajlandó tárgyalni a hit kérdéseiről a pápa legátusával.

S miután Possevino hosszan tárgyalt a cár tanácsadóival és elolvasta a titkos archívumok dokumentumait, úgy találta, hogy IV. Iván és apja, III. Vaszilij minden próbálkozása, hogy meghosszabbítsa a pápával és a többi keresztény uralkodóval a jóviszonyt, kizárólag uralmának, országhatárainak kiterjesztésére irányult, illetve hogy ezeket a célokat elérendő, felfegyverkezessen.⁸⁰ Nem azért fordultak a keresztény uralkodókhoz, hogy igaz hitüket bizonyítsák, összefogjanak velük a török ellen, mint azt Campense fejtegeti levelében, kizárólag az előbb felsorolt célok vezették őket.

Ezért Possevino jóval összetettebb tervet dolgoz ki Moszkóvia katolizálására, mint Campense. Abból indul ki, hogy az oroszok nem is tudják, hogy ők szakadárak, mert erről senki nem beszélt eddig az egyszerű népnek. De nem is lehet hitük ellen szólni, mert kegyetlenül büntetik, aki a pravoszláv dogmák ellen szólni mer, s prédikálni is tilos – habár ez lenne az egyetlen útja az evangélium ismertetésének.

*

Munkámat annak hangsúlyozásával fejezném be, hogy Európában, s így Itáliában is, bár jelentek meg a 16. században Oroszországgal foglalkozó írások, gyakran épp ezeknek köszönhetően nem pontosan a valóságot fedő kép élt Moszkóviáról. S mivel Oroszország annyira távol esett az ismert világtól, s aránylag kevesen is ismerhették meg,

bárki bármit írt róla, még ha kételkedtek is az olvasók, nem tehettek ellenvetést. Ezért lehetséges, hogy egy 18. századi utazó Oroszországba érkezvén kijelentette: „Az orosz népnek hosszú évszázadokon keresztül az a szerencsétlenség jutott osztályrészül, hogy mindenki az összes lehetséges sületlenséget világgá kürtölhette róla anélkül, hogy félni kellett volna a cáfolattól.”⁸¹

Forráskiadványok

- Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkih szvjazej v XV v. (szerk.: E. G. Szkrzsinszkaja) Leningrad, 1971.
- R. *Barberini*: Putesesztvije v Moszkoviju v 1565 godu. In: Szkazanyija inosztrancev o Rosszii v XVI i XVII vekah. Szankt-Petyerburg (Szpb.) 1843.
- V. *N. Bocskaryev*: Moszkovszkoje Goszudarsztvo XV–XVII vv. po szkazanyijam szovremennyikov inosztrancev. Szpb. 1914.
- Domosztroj – Házirend In: Régi orosz széppróza. Bp. 1977.
- L. *N. Godovikova*: Szvegyenija o Rosszii konca XVI v. Paolo Kampani. In: Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta 6. 1969. Szer. 9. Isztorija.
- S. *Herberstein*: Zapiszki o moszkovitszkih gyelah. Szpb. 1908.
- Pavel Iovij Novokomszkij*: Knyiga o poszolsztve, otravlennom Vaszilijem Ioannovicsem, velikim Knyazem Moszkovszkim k pape Klimentu VII. In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii, Otgy. I. t. 1. Szpb. 1836.
- Piszmo Alberta Kampenze k pape Klimentu VII o gyelah Moszkovii. In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii.
- G. *G. Kozlova*: Ob „Opiszanyii Moszkovii” Alekszandra Gvanyini. In: Anticsnoszty i szovremennoszty, Moszkva, 1972.
- Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába. Bp. 1969.
- A. *Posszveno*: Isztoriceszkije szocsinyenyija o Rosszii XVI v. (ford., bevez., kommentálja: L. N. Godovikova) Moszkva, 1983.
- Zalánkeményi Kakas István*: Iter Persicum. In: Magyar gondolkodók XVII. század. Bp. 1979.

Jegyzetek

- 1 *V. Kljucsevszkij*: Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve. Moszkva, 1916. 5.
- 2 *K. D. Kavelin*: Pillantás a régi Oroszország jogi életére. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. (szerk.: Béládi László, Krausz Tamás, Szvák Gyula) Bp. 1982. 1.
- 3 *Szvák Gyula*: Iván, a félelmetes. Bp. 1985. 34–35.
- 4 *I. Sz. Sarkova*: Rosszija i Italija: torgovije odnosenyija XV – pervoj csetvertyi XVIII v. Leningrad, 1981. 18.
- 5 *A. L. Horoskevics*: Russzkoje goszudarsztvo v szisztyme mezsdunarodnyih odnosenyij konca XV – nacsala XVI v. Moszkva, 1980. 18.
- 6 *I. Sz. Sarkova*: i. m. 15.
- 7 Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkih szvjazej v XV v. (szerk.: E. G. Szkrzsinszkaja) Leningrad, 1971. 1–96.
- 8 Uo. 22.
- 9 *A. L. Horoskevics*: i. m. 7. p.
- 10 Piszmo Alberta Kampenze k pape Klimentu VII o gyelah Moszkovii. In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii, Otgy. I. t. 1., Szpb., 1836. 5. és *N. A. Kazakova*: Dmitrij Geraszimov i russzkojevropeszkije kulturnije szvjazi v pervoj treti XVI v. In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. (szerk.: N. E. Noszov, V. I. Rutenburg, A. A. Furszenko) Leningrad, 1972. 249.
- 11 *A. L. Horoskevics*: i. m. 7.

- 12 Pismo Alberta Kampenze... 6–12.
- 13 *N. A. Kazakova*: i. m. 249.
- 14 *I. Sz. Sarkova*: i. m. 16.
- 15 *N. A. Kazakova*: i. m. 259.
- 16 *F. Adelung*: Krityiko-lityeraturnoje obozrenyje putyesesztvennyikov po Rosszii do 1700 goda i ih szocsinyenyija. t. 1. Moszkva, 1864. 119.
- 17 *N. A. Kazakova*: i. m. 225.
- 18 *R. Barberini*: i. m.
- 19 *G. G. Kozlova*: Ob „Opiszanyii Moszkovii” Alekszandra Gvanyini. In: Anticsnoszty i szovremennoszty. Moszkva, 1972. 434.
- 20 *F. Adelung*: i. m. 146–147.
- 21 *G. G. Kozlova*: i. m. 444.
- 22 *A. Posszevino*: Isztorieszeszkije szocsinyenyija o Rosszii XVI v. (ford., bevez., kommentálja: L. N. Godovikova) Moszkva, 1983. 9–13. és *L. N. Godovikova*: Szvegyenyija o Rosszii konca XVI v. Paolo Kampani. In: Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta 6. 1969. Szer. 9. Isztorija.
- 23 *Zalánkéményi Kakas István*: Iter Persicum. In: Magyar gondolkodók XVII. század. Bp. 1979. 1090.
- 24 *R. Barberini*: i. m. 5.
- 25 *V. N. Bocskarjev*: Moszkovszkoje Goszudarsztvo XV–XVII vv. po szkazanyijam szovremennyikov-inosztrancev. Szpb. 1914. 133.
- 26 *A. Posszevino*: i. m. 35.
- 27 *R. Barberini*: i. m. 25.
- 28 *L. N. Godovikova*: i. m.
- 29 *A. Posszevino*: i. m. 25. és 53–54.
- 30 Uo. 72.
- 31 Adam Olearius vizsontagságos útja. Bp. 1969. 33.
- 32 *V. Klucsevszkij*: i. m. 50–51.
- 33 *R. Barberini*: i. m. 25.
- 34 *A. Posszevino*: i. m. 25. és 54.
- 35 *A. Posszevino*: i. m. 25., 184–190. és *I. Sz. Sarkova*: i. m. 25–27.
- 36 Barbaro i Kontarini o Rosszii. 230.
- 37 Uo. 227.
- 38 *R. Barberini*: i. m. 34.
- 39 *G. G. Kozlova*: i. m. 440.
- 40 *L. N. Godovikova*: i. m.
- 41 *A. Posszevino*: i. m. 23.
- 42 Pismo Alberta Kampenze... 32.
- 43 *V. Klucsevszkij*: i. m. 67.
- 44 Uo. 75–77. és *Szvák Gyula*: Iván, a félelmetes. 37–41.
- 45 Pismo Alberta Kampenze... 32. és *R. Barberini*: i. m. 20.
- 46 *A. Posszevino*: i. m. 24.
- 47 *G. G. Kozlova*: i. m. 435.
- 48 Uo. 441. és *A. Posszevino*: i. m. 26.
- 49 *G. G. Kozlova*: i. m. 441.
- 50 *A. Posszevino*: i. m. 48–49.
- 51 *G. G. Kozlova*: i. m. 443.
- 52 *A. Posszevino*: i. m. 24.
- 53 *G. G. Kozlova*: i. m. 443.
- 54 *V. N. Bocskarjev*: i. m. 40.
- 55 Adam Olearius vizsontagságos útja. 60.
- 56 Barbaro i Kontarini... 231. és *R. Barberini*: i. m. 30–31.
- 57 *A. Posszevino*: i. m. 194. és *V. Klucsevszkij*: i. m. 62–63.
- 58 *G. G. Kozlova*: i. m. 436–437.
- 59 Adam Olearius vizsontagságos útja. 81.
- 60 Domosztrój – Házirend. In: Régi orosz széppróza. Bp. 1977. 182–193.
- 61 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 51.
- 62 *G. G. Kozlova*: i. m. 437.
- 63 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 51.

- 64 *G. G. Kozlova*: i. m. 437.
65 *R. Barberini*: i. m. 19. és Adam Olearius vizsontagságos útja. 75.
66 Uo. 74. és *A. Kampenze*: i. m. 32.
67 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 51.
68 *V. N. Bocskarjev*: i. m. 19.
69 *V. N. Bocskarjev*: i. m. 20.
70 Adam Olearius vizsontagságos útja. 85.
71 *R. Barberini*: i. m. 10.
72 *G. G. Kozlova*: i. m. 437. és *V. N. Bocskarjev*: i. m. 113.
73 *A. Posszevino*: i. m. 43–44.
74 Piszmo Alberta Kampenze... 33–35.
75 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 42–43.
76 *R. Barberini*: i. m. 17–18.
77 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 41–42. p.
78 *A. Posszevino*: i. m. 31.
79 Uo. 21–22.
80 Uo. 32.
81 *V. Kljucsevszkij*: i. m. 21.

OROSZORSZÁG ÉS A MEDITERRÁNEUM A 18. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN ÉS A 19. SZÁZAD ELEJÉN

Oroszország a 18. századot megelőzően az európai események másodlagos jelentőségű szereplője volt, s földrajzi elhelyezkedéséből következően a Balkán-félsziget és a Mediterráneum is kiesett érdeklődési köréből. A déli irányú orosz terjeszkedés megindítása I. (Nagy) Péter nevéhez fűződik. A 18. század első felében azonban a délorosz, Fekete-tenger menti területek meghódítása meglehetősen vontatottan, váltakozó eredménnyel haladt. 1696-ban sikerült a fontos Azovot megszerezni, de az 1711-es pruti béke nyomán az már vissza is került a Portához. A következő, 1735–39-es – ezúttal már Ausztriával szövetségben vívott – törökellenes háború sem hozott számottevő eredményt, sőt Oroszország számára csak török zászló alatt engedélyezte a fekete-tengeri kereskedelmi hajózást. A belgrádi béke mintegy negyedszázadra stabilizálta a helyzetet a Fekete-tenger térségében.

Az orosz–török viszony II. (Nagy) Katalin külpolitikája nyomán került új alapokra, s alapvetően ekkor alakultak ki a két nagyhatalom egymás közötti viszonyát az első világháborúig meghatározó diplomáciai reflexek. Az orosz külpolitika elsődleges célja nyilvánvalóan a Fekete-tenger mellékének megszerzése volt. Ez – bár részlegesen – már Katalin első török háborúja nyomán megvalósult. Az 1768–74-es orosz–török konfliktus több szempontból is kulcsfontosságú mozzanatként számít a két ország kapcsolatának történetében. Ez volt az első alkalom, hogy Oroszország mint katonai tényező megjelent a Földközi-tengeren. A váratlan eseményt a térség, illetve Európa hatalmi viszonyainak orosz szempontból kedvező irányú alakulása tette lehetővé.

A 16. században a Földközi-tenger medencéje két részre szakadt, két világbirodalom – Spanyolország és Törökország – jogara alatt. A 18. századra azonban mindkét nagyhatalom egyre mélyülő válságba süllyedt, s katonai potenciáljuk gyengülésével a Mediterráneumban hatalmi vákuum alakult ki. Ez önmagában még nem lett volna elegendő a földközi-tengeri orosz jelenlét megteremtéséhez, hiszen a Fekete-tenger kijáratát a Török Birodalom őrizte, amelynek léte összekapcsolódott a szorosok (Boszporusz és Dardanellák) birtoklásával és ellenőrzésével. A nemzetközi kapcsolatok átrendeződése kedvezett Pétervárnak. Anglia a hétéves háborút követően bizonytalanná vált kontinentális szövetségese, Poroszország helyére új partnert keresett tradicionális ellenfele, Franciaország ellensúlyozására. II. Katalin katonailag jelentősen megerősödött Oroszországa tűnt a legalkalmasabb szárazföldi szövetségese. Bár – itt most nem részletezendő okokból – évtizedes diplomáciai huzavona után 1773-ra az orosz–angol meg egyezés lehetősége elúszik, az 1768-ban kirobbant orosz–török háború kezdeti szakaszában Oroszország élvezte Anglia támogatását. Ennek pedig kulcsfontosságú szerepe volt az 1769–70-es orosz földközi-tengeri expedíció megvalósulásában. Egyrészt a Nagy Péter utáni korszakban gondoskodás hiányában erősen leromlott állapotú flottába a hétéves háborút követően partra tett angol matrózok és tengerésztisztek jelentős számban jelentkeztek, másrészt a balti flotta műszaki, logisztikai okokból csak többszöri kikötéssel juthatott el a Földközi-tengerre. A tengereket vitathatatlanul uraló Anglia jóindulata és támogatása elengedhetetlen volt egy ilyen kockázatos vállalkozás megvaló-

sításához. Az angol és portugál kikötők használata mellett az angol flotta támogatásának ténye önmagában visszatartotta Franciaországot attól, hogy megsegítse hagyományos szövetségését, a Portát. Bár az orosz expedíciós erő az 1770. júliusi cesmei csatában legyőzte az oszmán flottát, részben kommunikációs zavarok miatt a vállalkozás nem befolyásolta a szárazföldön zajló harci cselekmények kimenetelét.

A háborút lezáró 1774-es Kücsük Kajnardzs-i béke alapvetően átrendezte az orosz-török kapcsolatok eddigi rendszerét. Oroszország első ízben jutott ki a Fekete-tenger partjára, mégpedig a Bug és Dnyeper folyók között, illetve az Azovi-tengernél. Emellett jogot nyert arra – megszüntetve a korábbi ottomán monopóliumot –, hogy saját zászlaja alatt folytasson kereskedelmi hajózást a tengeren. További gazdasági eredmény volt, hogy Oroszország számára is biztosította a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének alkalmazását. Politikai síkon hasonlóan meghatározó változást jelentett, hogy az orosz uralkodó nyerte el a Török Birodalom pravoszláv lakossága fölötti védnöki jogokat, ami a jövőben gyakorlatilag korlátlan beavatkozási lehetőséget kínált az orosz diplomácia számára.

Az 1768–74-es háború nyomán átértékelődött a Mediterráneum, és azon belül is a Levante jelentősége az Orosz Birodalom külpolitikájában. A fekete-tengeri kijárat megszerzése és az ottani külkereskedelmi áruforgalom látványos felfutása – amely feltehetően is volt a levantei érdeklődésnek – rögtön fel is vetette a tengerszorosok és közvetve a Porta jövőjének a problémáját. Az orosz külpolitikai kapcsolatkeresés új jeleit is ekkor fedezhetjük fel. Az orosz flotta földközi-tengeri expedíciójának egyik célja éppen az akkor lázongó görögökkel történő kapcsolatfelvétel és együttműködés volt. Bár a 19. században az orosz külpolitika egyik domináns irányzatává váló szlavofilizmus kikristályosodásáról még nem beszélhetünk (Katalin görögbarátsága is inkább a korban divatos szellemi áramlatok terméke volt), de mint hatalmi eszköz megjelent a balkáni népekkel való kapcsolattartás igénye. Az 1768–74-es háborúban keresett megoldás azonban nem bizonyult hosszú távon járható útnak, mivel döntően a külső tényezők kedvező összjátékától függött.

Az 1768–74-es háborút követően a Török Birodalom kérdése az orosz külpolitika homlokterébe került. Érezhetően megváltozott a Porta erejének pétervári – és nemzetközi – megítélése. Ekkortól válik egyre elfogadottabbá, hogy az egykori világbírdalom napjai megszámálhattak. Ezt tükrözi a II. Katalin által felvetett ún. görög terv megszületésének pusztá ténye is. A historiográfiában vitatott megítélésű terv keletkezésének alakörülményei ismertek. II. Katalin 1782. szeptember 21-i, II. Józsefnek írott levelében körvonalazza elképzeléseit a Török Birodalom sorsát illetően. Eszerint Bécs és Pétervár közös erővel kiűzhetné a törököket Európából, egyidejűleg újjáalakítva a térség politikai viszonyait. Konstantinápoly székhellyel feltámasztanák a hajdani görög császárságot, a cárnő kisebbik unokájának, a valószínűleg nem véletlenül Konstantin névre keresztelt nagyherceg koronája alatt. II. Katalin hangsúlyozta a leendő császárság függetlenségét (Konstantin minden orosz trónra vonatkozó jogáról lemondana) és közvetlen területi gyarapodásra is csak csekély mértékben tartott igényt a Fekete-tenger partján. Osztrák szövetségese jóindulatát és segítségét volt hivatott elnyerni az Északnyugat-Balkán felajánlása (Szerbia egy része, Bosznia, Dalmácia). A két román fejedelemségből de jure független, de nyilván orosz befolyás alatt álló ütközőállam alakult volna Dacia néven (Patyomkin herceg neve merült fel lehetséges uralkodójelöltként).

A fő vonásaiban vázolt elképzelés történetírói megítélése ellentmondásos. A nyugati – főként angolszász – történetírás általában névértéken kezeli II. Katalin diplomáciai

manőverét, azaz a tényleges megvalósítás szándékát látja a terv mögött. Az utóbbi évtizedek orosz történetírása azonban árnyaltabban közelíti meg a kérdést. Elismeri az expanziós szándékok megerősödését, a terv eredeti formájában történő megvalósításának akaratát és lehetőségét viszont megkérdőjelezi. Az ellenérvekből kettőt érdemes kiemelni. Az orosz birodalomnak eleve nem álltak rendelkezésére egy ilyen nagyszabású katonai vállalkozáshoz nélkülözhetetlen anyagi erőforrások, amint az 1828–29-es orosz–török háború során be is bizonyosodott. Másrészt a fennmaradt korabeli orosz levéltári források között eddig nem bukkant fel a terv megvalósításával foglalkozó dokumentum. Az orosz történetírás II. Katalin lépését diplomáciai figyelemelterelésként értékeli, vagyis csak a Krím-félsziget bekebelezésére vonatkozó tényleges szándékát kívánta így elfedni. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy II. Katalin és II. József között a levelezés e tárgyban 1783 tavaszáig folyt, amikor az orosz cárnő a tervet – a Krím orosz bekebelezésének hivatalos deklarációjával egy időben – túlhaladottnak és megvalósíthatatlannak minősítette.

Ebben az időszakban – a francia forradalomig – a Földközi-tenger csak mint a Török Birodalom elleni katonai fellépés lehetséges színtere jött számításba. De az 1768–74-es háború körülményei is megmutatták, hogy csak korlátozott mértékben alkalmas erre a célra. A század végére azonban a Levante helyzete egymástól független tényezők következtében gyökeresen átalakult. Egyrészt a délorosz területek megszerzését és a Fekete-tenger menti kikötők létrehozását követően dinamikus fejlődő orosz export indult meg a Földközi-tenger irányában. Ebben kulcsfontosságú szerepet töltött be az 1783-ban orosz kézre került – nevét 1796-ban elnyerő – Odessza, amely hamarosan háttérbe szorította az addig vezető szerepet betöltő Taganrogot. A különféle nyersanyagok mellett az ukrajnai gabona vált a vezető exportcikké. Bár pontos adatok nincsenek a kezdeti időszakra, a fejlődés dinamikáját jelzi, hogy míg az 1790-es évek második felében még kevesebb mint 500 kereskedőhajó fordul meg a fekete-tengeri orosz kikötőkben, addig ez a szám 1805-re meghaladja az 1200-at. A teljes orosz exportvolumenen belül a fekete-tengeri kivitel aránya az 1780-as évek 2–3%-áról az 1800 évek elejére a 10%-ot közelíti meg. Ez a szám jelzi, hogy a legfontosabb orosz exportútvonaltól mindazonáltal a Baltikum maradt. A fekete-tengeri áruforgalom jelentőségét az adja, hogy az egyébként jelentős deficittel küszködő orosz külkereskedelmen belül itt – a csekélyebb behozatal következtében – pozitív kereskedelmi mérleg alakult ki. Ennek a tényezőnek a szerepét azonban nem szabad felnagyítani, a gazdasági okoknak egyébként kitüntetett szerepet tulajdonító szovjet történetírás is elfogadja a közvetlen hatalmi célok primátusát az orosz külpolitikán belül.

A valódi korszakhatárnak számító esemény Bonaparte tábornok egyiptomi expedíciója volt a térségben. Ez az úttörő próbálkozás nem csak orosz szemszögből teremtett teljesen új helyzetet a Levantében. Az eddigiekben a régió – némi francia kereskedelmi és diplomáciai tevékenységtől eltekintve – gyakorlatilag mentes volt a nagyhatalmi jelenléttől és érdeklődéstől. Az orosz–török vetélkedés szinte hatalmi vákuumban, az európai politikától elszigetelten zajlott. Oroszország számára a Levante addig a Török Birodalom elleni korlátozott erejű fellépés potenciális színterén kívül mint kereskedelmi bázisokat kínáló régió jött számításba. 1798-ban az orosz külpolitikának ezt az álláspontot teljesen át kellett értékelnie.

A Közel-Kelet és a Balkán iránti érdeklődés nem volt előzmények nélküli a francia külpolitikában. Itália 1797-ben történt meghódításakor Bonaparte tábornok elrendelte a Ión-szigetek megszállását, ami az év júniusában meg is történt. A leendő császár, aki

párizsi felhatalmazás nélkül adta ki a parancsot, mintegy indoklásképpen kijelentette, hogy a szigetek többet érnek, mint maga egész Itália. Bonaparte fejében már nyilván ekkor megszületett későbbi közel-keleti vállalkozásának alap gondolata. De nem ő volt az egyetlen a francia politikai életben, aki ebben az irányban tájékozódott. Talleyrand a gyakorlatilag védtelen délorosz területek és a Krím elleni katonai fellépés tervét vetette fel. Ezzel egyidejűleg a Balkánon francia politikai ügynökök folytattak törökellenes felforgató propagandát. Az orosz kormány az előbbiek alapján joggal érezte úgy, hogy a Balkán és a Földközi-tenger irányából veszély fenyegeti biztonságát. Mindezek után Bonaparte 1798 májusában Toulonból kihajózó expedíciója csak az utolsó lökést adta az orosz kormány számára az önvédelem és ellenállás megszervezésére.

Oroszországnak a Mediterráneumhoz fűződő viszonyát ekkor még egy különleges tényező is színezte. A vitatott személyiségű I. Pál cár (1796–1801) az újabb kutatások szerint a máltai lovagrendben látta megtestesülni az általa vallott ideológiai-politikai értékeket. A cár szemében a lovagrend képviselte azt az eszközt, amelynek révén élére állhat egy Európát átfogó konzervatív, középkori reminiscenciákat hordozó antiliberális ellenforradalomnak. Mindezek után érthető, hogy a cárt különösen érzékenyen érintette, amikor Bonaparte útban Egyiptom felé rátette a kezét Máltára is. Paradox módon éppen Málta eleste adott alkalmat a cár s a lovagrend közötti kapcsolat – kortársak előtt nagy visszhangot keltő – szorosabbra fűzésre. A sziget feladása kapcsán kompromittálódott osztrák nagymester helyére ugyanis a rendtagok egy része 1798 novemberében Pétervárott I. Pált választotta meg a rend élére. A jogilag igencsak vitatható választástól (a cárt vallása önmagában is kizárta volna) a lovagok azt remélték, hogy jelentős külpolitikai bázist tudnak az elszigetelődött és eszköztelen rend mögé állítani.

A földközi-tengeri francia készülődés mozgásba hozta az orosz hadsereget is. Már a touloni flottaösszpontosítás hírére felkészítik a fekete-tengeri orosz flottát az esetleges francia támadás elhárítására, majd 1798. augusztus végén Fjodor Usakov altengernagy 16 hajójával a szorosok védelmére indult. Bár a várakozásokkal ellentétben nem Oroszország volt a közvetlen célpont, az egyiptomi expedíció nyomán gyökeresen átdecedztek a korábbi államközi kapcsolatok a térségben. A közös ellenség megjelenése és az angol közvetítés révén a két korábban mereven szemben álló hatalom 1799. január 3-án katonai szövetségre lépett egymással. A Porta és a cári Oroszország közeledését elősegítette, hogy 1798 májusában a volt konstantinápolyi nagykövet, Viktor Kocsubej gróf foglalta el a külügyminiszteri széket. Vele az orosz–török viszonyt közel fél évszázadon keresztül meghatározó külpolitikai irányzat exponense jelenik meg. A korábbi konfrontatív politikai helyett első ízben merül föl az orosz befolyás békés, diplomáciai eszközökkel történő megerősítésének lehetősége, bár ennek tételes megfogalmazására csak két évtized múltán, a régió hatalmi viszonyainak kikristályosodását követően kerül sor.

Az orosz–török ellentét több évtizedes múltjának ismeretében nem meglepő, hogy jelentős orosz és főként brit nyomásra volt szükség ahhoz, hogy a Porta az oroszok számára jelentős stratégiai előnyöket biztosító szövetséget elfogadjon. (A brit kormány – páratlan módon – területi garanciát vállalt a Portával szemben.) Oroszország a háború időtartamára jogot nyert a tengerszorosok használatára, azaz erőszak nélkül teremtette meg földközi-tengeri katonai jelenlétét. Usakov expedíciójának célja az orosz szempontból a potenciálisan legnagyobb veszélyt hordozó, stratégiai fekvésű Ión-szigeteken fekvő francia bázis felszámolása volt. 1799 tavaszára a legutolsó – katonailag legjobban védett – sziget, Korfu is az orosz–török szövetséges erők kezére került. Itt szükséges leszögezni, hogy a Ión-szigetek orosz elfoglalásának defenzív jellege volt: az Oroszorszá-

got közvetlenül fenyegető déli intervenció elhárítását szolgálta. Pétervárott felismerték, hogy az állandó orosz földközi-tengeri jelenlét megteremtésének nincsenek meg sem finánciális, sem katonai feltételei. Az orosz külpolitika taktikája is ehhez igazodott a térségben. Célja a nagyhatalmakkal – Anglia, Franciaország, Ausztria – szemben a kis- és középállamok megerősítése volt. Az orosz diplomácia elsődlegesen a Nápolyi Királyságban látta azt a tényezőt, amelyre támaszkodva ellensúlyozhatja a nagyhatalmak régió belüli túlsúlyát. A kedvező geopolitikai fekvés mellett a Bourbon- királyságnak a korabeli viszonyok között is feltűnően konzervatív, reakciós társadalmi-politikai berendezkedése is erősítette az orosz vezetés Nápoly iránti szimpátiáit. Pétervár elkötelezettségét tükrözte, hogy csapatokat is küldött a nápolyi udvar védelmére.

A mediterrán térség Oroszország számára kiemelt jelentőségét mutatja, hogy Pál cár külpolitikai irányváltása is jelentős részben a régió eseményeihez kötődik. Az orosz törekvésekkel ellentétben Málta nem került harmadik, semleges hatalom birtokába, hanem visszafoglalása után Anglia saját zászlaját tűzte ki, s később az amiens-i békeszerződésben vállaltakkal ellentétben nem vonta ki csapatait a szigetről. De már a Málta körüli nagyhatalmi huzavonát megelőzően megromlottak Oroszország és szövetségesei között a kapcsolatok. Szuvorov hadseregének svájci fölhalmozását követően Pál cár szakításra szánta el magát 1799 őszén. A szárazföldi erők mellett Usakov flottáját is hazarendelte Palermóból, s egyidejűleg bejelentette a koalícióból való kilépését. A cár meggyilkolása vetett véget ennek az orosz külpolitikai vargabetűnek. Pál rövid, alig néhány éves uralkodása azonban fontos fejezetet jelent országa földközi-tengeri politikájában. A cár regionális politikai céljait két tényező határozta meg: a térségből Oroszországot fenyegető katonai veszély felszámolása-megelőzése, összekapcsolva a Portával fenntartott szövetségi viszony megőrzésével, illetve a régió hatalmi viszonyainak orosz szemszögből kedvező alakítása. Az utóbbi nézőpontból kulcsfontosságú szerepet játszott Málta birtoklása, illetve Itália politikai viszonyainak módosulása. Oroszország számára ebben a kérdésben egyértelműen kedvezőtlenül alakultak az események, ami jelentős mértékben hozzájárult a cár által kezdeményezett szakításhoz.

Az 1801-ben, apja meggyilkolása után trónra lépő I. Sándor cár – bár megszüntette az Angliával való fegyveres szembenállást (1801. június 17-i pétervári egyezmény) – alapvetően elődje óvatos politikáját folytatta az angol-francia ellentét ismételt kiéleződéséig, illetve a harmadik koalíció megszületéséig. 1803 végéig finom távolságtartás, biztonságra törekvés jellemezte külpolitikáját. Orosz-francia viszonylatban ennek terméke volt az 1801. októberi párizsi egyezmény, amelyben Franciaország Dél-Itália, Oroszország pedig a Ión-szigetek kiürítését vállalta. Sándor célja Európa két vezető hatalmától való akár pozitív, akár negatív irányú függés lazítása, az orosz külpolitika mozgásterének növelése volt. Ez azonban csak az európai hatalmi egyensúly fennmaradása mellett volt megvalósítható. Az egyre nyilvánvalóbb közép-európai francia expanziós szándékok azonban hamar véget vetettek a különutas orosz politikának.

Már a párizsi egyezmény be nem tartása jelezte a valódi francia szándékokat. Miután 1803-ban megszakadtak Anglia és Franciaország között a diplomáciai kapcsolatok, az újabb európai összecsapásnak már csak a helye és pontos ideje volt bizonytalan. Napóleon eredeti célpontja ugyan a Brit-szigetek volt, de részben az angolok figyelmének elterelésére a Balkánon is megélné a francia diplomácia tevékenysége. Ali janinaí pasa készen mutatkozott együttműködni a franciákkal egy törökellenes balkáni felkelés kirombantásában. Párizs szintén szoros kapcsolatot épített ki a montenegrói vladikával, Petar Njegošsal is, amit megkönnyített, hogy Pétervár – ellentétben a Pál

cár alatti gyakorlattal – megszakította korábbi kapcsolatait Cetinjével, beszüntetve egyben a pénzügyi segélyezést is. Válaszként az 1801 után gyakorlatilag kiűrtett Ión-szigeteken jelentős katonai összpontosításba kezdtek, az ott állomásozó csapatok létszámát 1805-re 12 ezer főre emelve, a hajórajt pedig a balti flotta állományából átvezényelt – magasabb színvonalú – hajókkal töltötték fel.

Az orosz–török kapcsolatok problémája is felszínre került. A közvetlen francia agresszió veszélyének elmúltával a Porta egyre kevésbé lelkesedett az oroszok számára kedvező helyzet fenntartásáért, amelyben a franciák oroszellenes diplomáciai nyomása is megerősítette. Ez a felemás helyzet készítette Oroszországot arra, hogy az erősödő francia háborús készülődést látva az egyébként még hatályban lévő 1799-es orosz–török egyezmény megújítását kérje a Portától. Az 1799-es körülményekhez hasonlóan ezúttal is az angol diplomácia sietett szövetségese segítségére, s sikerült rábírní a Portát a korábbi feltételek változatlan formában történő megújítására 1805 szeptemberében.

Oroszország megerősítette közép-tengeri pozícióit az újabb háborúra, de a harmadik koalíció sorsa Közép-Európában dőlt el. A francia flotta Trafalgarnál megsemmisült ugyan, és az oroszok pozícióit látszólag nem fenyegette veszély, Napóleon katonai sikereinek mégis volt kihatása az adriai térségre. Velence dalmáciai birtokai az 1797-es Campo Formió-i béke értelmében ugyanis Ausztriához kerültek. Az Ausztria vereségét rögzítő 1805-ös pozsonyi békében Napóleon megszerezte ezeket a nem jelentős kiterjedésű, de stratégiaileg értékes enklávákat, s elrendelte katonai megszállásukat. Ennek nyomán katonai összeütközés robbant ki a megjelenő franciák, illetve a Szenyavin altengernagy által irányított ión-szigeteki orosz expedíciós erők között. Az orosz csapatok – élvezve a helyi szláv lakosság támogatását – megpróbálták kiszorítani a betörő franciákat. Az Adriai-tengert ellenőrzésük alatt tartó orosz erők a szárazföldön – a nehéz terepviszonyok következtében – nem tudak áttörést elérni. A kulcsfontosságú Ragusa francia kézen maradt, de a Pétervárral korábbi baráti kapcsolatait helyreállító Montenegró kikötőkhöz juthatott az Adrián.

Az aktív orosz földközi-tengeri politika 1798-tól datálódó korszakát végül a közép-európai vereséget követő tilsiti béke zárta le 1807-ben. A megállapodás a teljes összeomlást rögzítette orosz részről: Sándor cár lemondott minden térségbeli birtokáról a franciák javára. A problémát érdemes közelebbről is megvizsgálni, hiszen itt az erőviszonyok ismeretében túlzottan tűnő engedményekkel találkozhatunk a vesztes fél oldalán. Mi magyarázhatta a cár teljes kapitulációját a régiót illetően? Talán Sándor stratégiai elképzeléseiben rejlik a válasz. A 19. század eleji Közép-Európában még egyáltalán nem beszélhetünk kiforrott, megszilárdult hatalmi viszonyokról, állami elrendeződésekről. A volt Német-római Birodalom helyén még nyilvánvalóan átmenetiek az állapotok, az Osztrák Császárság helyzete is meginoghat Napóleon csapása alatt. A cár feltételezhetően ebben a régióban, Kelet-Közép-Európában látta az orosz birodalom előtt feltáruló valódi lehetőségeket (ne feledkezzünk meg a cár ifjúkori barátjának és külügyminiszterének, Czartoryski hercegnek a befolyásáról sem). A távoli, nehezen irányítható, jelentős pénzügyi terhekkel járó balkáni-mediterrán térség másodlagos szerepre degradáltatott a cár szemében. Az apja érzelmi kötődéseit sem öröklő cár adriai birtokait taktikai engedmények elérésére is felhasználhatta Tilsitnél.

1806–7-ben kártyavárként omlottak össze Oroszország földközi-tengeri pozíciói. A franciáktól elszenvedett vereséggel párhuzamosan, de jelentős részben annak következményeként az orosz–török kapcsolatok is megromlottak. A dunai fejedelemségek két ország viszonyát régóta mérgező problémájának a megoldására a Porta kedvező alkal-

mat látott Oroszország és szövetségesei veresége nyomán. A török vezetés döntésében jelentős szerepet játszott az új francia nagykövet, Sébastiani tábornok tevékenysége, aki igyekezett elhíttetni, hogy Napóleon lemondott a Török Birodalom felosztásáról. Mindezek után a Porta 1806. végi hadüzenete a konkrét katonai fenyegetésen túl a földközi-tengeri orosz erők sorsát is érintette. A szorosok természetszerű lezárását követően az orosz hajóhad kilátástalan helyzetbe került. Végül a fekete-tengeri flotta állományába tartozó hajókat a franciák vették át, míg a balti hajókat az Atlanti-óceánon az angol flotta ejtette fogságba. Ezzel Oroszország közvetlen földközi-tengeri jelenlétének rövid periódusa lezárult.

A régió hatalmi átrendeződésében a formai korszakhatárt a bécsi kongresszus húzta meg. Bár érdemben nem foglalkoztak a császárvárosban a Mediterráneum problémáival, az az erőviszonyok ismeretében valóban formálisnak nevezhető döntés, amely a Ión-szigeteket és Máltát Anglia birtokává, illetve protektorátusává nyilvánította, gyakorlatilag egy évszázadra meghatározta a térség helyzetét. Bár Oroszország 1807 után kiszorult a Mediterráneumból, érdemes vázlatosan értékelni a következő fél évszázad térségre vonatkozó orosz stratégiáját (koherens politikáról csak a krími háborúig beszélhetünk), ugyanis markáns változásokat figyelhetünk meg.

A régió európai nagyhatalmi politikában betöltött szerepének megváltozását Oroszország ismeri fel hamarabb: a Kocsubej-bizottság 1828-as memoranduma a krími háborúig az orosz külpolitika vezérfonalául szolgál. A koncepció alapvetően defenzív, az orosz érdekeket konfliktuskerülő módon érvényesítő politikát javasol. A megváltozott helyzetet és az orosz külpolitikai tevékenység lényegét sűrítve mutatja fel az 1841-es londoni tengerszoros-egyezmény. A 18. század utolsó harmadában a Földközi-tengerre történő kijutásra törekvő, a tengerszorosok használatát több évre megszerző Oroszország számára ekkorra már potenciális veszélyforrássá vált a Boszporusz és a Dardanélák. A londoni egyezmény tükrözte és szentesítette a megváltozott erőviszonyokat. Oroszország immár nem a szorosokon való kijutást tűzte ki célul, hanem azok lezárását más hatalmak (nyilvánvalóan Anglia) előtt. Az aktív orosz mediterrán jelenlét múltó in-termezzónak, a kedvező külpolitikai feltételek megismételhetetlen ajándékának bizonyult. Ez a tény viszont egy orosz szempontból sokkal érzékenyebb területen, a Balkánon is éreztette hatását a század során.

Irodalom

- M. S. Anderson*: Great Britain and the Russian Fleet, 1769–70. *Slavonic and East European Review*, 1952 (XXXI), 148–163.
- M. S. Anderson*: Great Britain and the Russo–Turkish War of 1768–74. *English Historical Review*, 1954. 39–59.
- Fernand Braudel*: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. t. 1–2. Paris, 1982.
- I. Sz. Dosztyan*: Rosszija i Balkanszkij voprosz. Moszkva, 1972.
- T. G. Djuvara*: Cent projects de partage de la Turquie, 1281–1913. Paris, 1914.
- Edouard Driault*: La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours. Paris, 1912.
- Ulrike Eich*: Russland und Europa. Köln–Wien, 1986.
- R. Grousset*: L'Empire du Levant. Histoire de la question d'Orient. Paris, 1946.
- J. C. Hurewitz*: Diplomacy in the Near East. A Documentary Record: 1535–1914. Princeton, 1956.
- J. C. Hurewitz*: Russia and the Turkish Straits. A Revaluation of the Origins of the Problem. *World Politics*, 1961. 605–632.
- Barbara Jelavich*: Russia's Balkan Entanglements 1806–1914. Cambridge, 1993.

Dieter Langewische: Europa zwischen Restauration und Revolution. Oldenburg, 1985.

O. P. Markova: O proiszhozhgyenyiji tak nazivajemogo greceszskogo projekta. (80-e godi XVIII. v.) Isztorija SZSZSZR, 1958/4. 52–78.

A. L. Narocsnyickij–Ny. I. Kazakov: K isztoriji vosztocsnogo voprosza. (O celjah Rossziji i Franciji na Balkanah v 1807–1808 gg.) Novaja i novejsaja isztorija, 1969/6. 52–66.

A. L. Sapiro: Szregyizemnomorskije problemi vnyesnyej polityiki Rossziji v nacsale XIX. v. Isztoriceszkije zapiszki, 1956. t. 55. 253–288.

A. M. Sztanyiszlavszkaja: Rosszija i Grecija v konce XVIII – nacsale XIX. veka. Moszkva, 1976.

Hans Uebersberger: Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten. Stuttgart, 1913.

V. N. Vinogradov: Mezsdunarodnije odnosenyija na Balkanah, 1815–1830 gg. Moszkva, 1983.

AZ AMERIKAI GÖRÖG KATOLIKUS PÜSPÖKSÉG ELSŐ ÉVEI

Firczák Gyula munkácsi görög katolikus püspök az 1890-es években felismerte, hogy az amerikai görög katolikus egyházi szervezet megszervezése során a vallási tényezők mellett politikai szempontokat is figyelembe kell venni: „A hívőknek lelkipásztor nélkül hagyása – eltekintve a vallási mozzanatoktól – annál is inkább veszélyesebb lett volna, mert a pánszláv propaganda által mozgatott és segélyezett ortodox egyház mindent megtesz, hogy szlávjainkat, kik 3-4 év leforgása után nagyobbára hazatérnek, leginkább anyagi támogatás kilátásba helyezése által magához édesgesse.”¹

A görög katolikus hívek az 1870-es évektől érkeztek egyre nagyobb számban az USA-ba, kezdetben főleg Galiciából, majd a század utolsó évtizedében Magyarország északkeleti részéből. A főleg ruszin származású kivándorlók nem a végleges letelepedés szándékával érkeztek, néhány évnyi amerikai tartózkodásuk során annyi pénzt kívántak összegyűjteni, melyből kifizethetik otthoni tartozásaikat, földet vehetnek, megoldhatják családjuk egzisztenciális gondjait. Az amerikai életformát nem tudták, de nem is nagyon akarták átvenni, számukra a mindennapi kapcsolattartást, védelmet, biztonságot a vallási összetartozás, az egyházi gondoskodás jelentette. Az amerikai görög katolikus egyházi életben 1884-ig, az első görög katolikus pap érkezéséig tartott a szervezetlen időszak, s az első görög katolikus templom 1885-ös felszentelése jelentette a szervezett periódus kezdetét.²

Az első görög katolikus lelkész, Volyánszky János 1884-ben érkezett az USA-ba a galíciai görög katolikus érsek, Szembratovics Szilveszter, a Vatikán által is jóváhagyott megbízásával. Volyánszky a pennsylvaniai Shenandoah-ban telepedett le, és rövid idő alatt több görög katolikus egyházközösséget szervezett.³ Az első magyarországi görög katolikus lelkész, Dzubay Sándor 1889-ben érkezett a munkácsi egyházmegyéből, öt rövid idő alatt több társa is követte.⁴

Az amerikai görög katolikus lelkészek helyzete kezdetben nehéz volt, a római katolikus egyház ellenségesen fogadta a számára idegen rítusú, nő, családos papok megjelenését. A római katolikus templomokba nem engedték be őket, sőt a philadelphiai római katolikus érsek nyilvános imára hívta híveit: „hogy az Isten ne engedje ennek a szektának az elterjedését itt Amerikában”.⁵

Válaszul a görög katolikus lelkészek 1890. október 29-én Wilkes Barre-ban papi gyűlést tartottak, ahol feliratot fogalmaztak meg a Vatikába, melyet megküldtek a munkácsi és eperjesi görög katolikus püspöknek, valamint a lemergi metropolitának is. Feliratukban önálló görög katolikus püspökség szervezését kérelmezték.⁶ A papi gyűlés felhívására Rómából nem érkezett kedvező válasz, a görög katolikus papok továbbra is a római katolikus püspökök fennhatósága alá tartoztak, de az értekezleten kiderült, hogy a görög katolikus egyház szervezésében a magyarországi görög katolikus lelkészek véleménye érvényesül. A Vatikán elutasító válasza után a résztvevők egy része kétségbeejtőnek, reménytelennek találta az amerikai görög katolikusok helyzetét. Tóth Elek – a lelkészi gyűlés egyik szervezője – más megoldást nem látván, San Franciscóban felkereste Wladimir ortodox püspököt, és miután a püspökök viszonzta látogatá-

sát, 1891. április 6-án áttért az ortodox hitre. 1892. november 4-én megszerezte a Wilkes Barre-i görög katolikus templomot és megkezdte az áttérések (skizma) szervezését. 1895-ig 7 hitközség áttérését sikerült elérnie.⁷

Így a görög katolikus lelkészek egyszerre többirányú harc folytatására kényszerültek: a római katolikusokkal egyházi tevékenységük elismeréséért; a skizma ellen; illetve jelentkeztek a belső ellentétek a galíciai és magyarországi származású papok között. Ezen nehézségek leküzdéséhez az amerikai görög katolikus papság még gyenge volt, segítségre volt szüksége. Ez a segítség a magyar kormánytól jött. A magyar kormány számára főleg a skizmatikus áttérések okozhattak gondot, mivel az áttérők kezdetben csak levelezés útján, később, hazatértük után személyesen is a magyarországi skizmamozgalom propagálóivá és ezzel együtt az orosz eszme görög katolikusok közötti terjesztőivé válhattak. A kormányzat azt szerette volna elérni, hogy a megszervezendő görög katolikus egyház vezetése a magyarországi papok kezébe kerüljön. Mind ezt nehezítette, hogy Magyarország és a Vatikán között éppen ekkor romlott meg a viszony az egyházpolitikai harcok miatt. Ennek ellenére a magyar kormány és a görög katolikus püspökök közös terve – az egész Egyesült Államokra kiterjedő görög katolikus egyházi szervezet – egyre többször került szóba tárgyalási témaként Rómában. A külügyi és az egyházi szervek által is szorgalmazott megbeszélések eredményeként Róma hajlott a rendezésre.⁸

A Congregatio de Propaganda Fide a magyar javaslatot – püspökség szervezése – megtárgyalta, de nem fogadta el, mindössze egy ruszin (rutén) vizitátor kiküldését engedélyezte a washingtoni apostoli delegátus mellé. A személy kiválasztását a magyar kormányra bízta, annyi megjegyzést téve, hogy a vizitátor művelt, erkölcsileg feddhetetlen, nőtlen, angolul is tudó személy legyen.⁹

A görög katolikus vizitátor kinevezése után a hívek továbbra is megmaradtak a római katolikus püspökök joghatósága alatt. A vizitátor – aki megbízatásából visszahívható – nem lévén püspök, nem léphetett fel akkora tekintéllyel, amekkorát a skizmatikus áttérésekkel szemben a magyar állam elképzelt. A magyarországi görög katolikus püspökök javaslatétele után a magyar kormány Hodobay Andor volt eperjesi kanonok kinevezését kérte Rómától. A beleegyező válasz megérkezte után Hodobay 1902 tavaszán kiutazott az USA-ba.

Hodobay amerikai tevékenységét az állandó harc jellemezte. A már hosszabb ideje a tengerentúlon működő görög katolikus lelkészek kezdetől fogva ellenségesek voltak vele szemben, a magyar kormány emberének tartották, valamint sérelmezték, hogy a vizitátor kinevezésekor az amerikai lelkészek véleményét nem kérték ki. Hodobay első fellépései során nem is titkolta szorosabb kapcsolatát a magyar kormányval.¹⁰ Mindez kedvezett a skizmatikus áttérőknek, amit Tóth Elek ki is használt propagandájában: „Most már a pánszlávok joggal mondhatták a ruthéneknek, hogy lám, nem a hiteteket félti és akarja védelmezni Hodobay, hanem a nemzetiségeteket, a nyelveteket akarja elnyomni, magyarokat akar belőletek csinálni.”¹¹

Hodobay amerikai megérkezése után készített jelentése szerint a kinti görög katolikus lelkészi kar létszáma elérte a 60 főt: 39 magyarországi, 13 galíciai származású lelkész, hozzájuk jött még 2, a scrantoni egyházmegyében felszentelt pap és 6 szír-arab szerzetes. A vizitátor adatai szerint 1902-ig 4624 magyarországi és 3958 galíciai ruszin hívő tért át az ortodox vallásra.¹²

Hodobay 1902. május 20-ra Brooklynba összehívta az amerikai görög katolikus lelkészek első hivatalos értekezletét, ahol úgy mutatkozott be, mint aki egy év eltelte után

püspök lesz. Magabiztos fellépésével nem tudta megnyerni a kinevezését egyébként is bizalmatlanul fogadó papokat, akik 1905. augusztus 1-jén memorandummal fordultak a magyar kormányhoz, Hodobay visszahívását kérve. Azzal vádolták a vizitátort, hogy eltávolodott a néptől, csak saját és rokonai érdekeit tartja szem előtt, s személyén keresztül az USA-ban élő görög katolikusok hajlanak arra, hogy a magyar kormány ellenségei legyenek.¹³

A Hodobay személyét bíráló megjegyzések akkor érkeztek Magyarországra, amikor már a magyar kormány is elvesztette bizalmát a vizitátorban. Ennek oka, hogy az áttérések nem szűntek meg, sőt már Magyarországon is számolni kellett a skizmával. 1905. október 31-én bizalmas értekezletre került sor, ahol a kormány és a munkácsi, valamint az eperjesi görög katolikus püspökök egyeztették elképzeléseiket és megállapodtak, hogy diplomáciai úton kérnek engedélyt Rómától püspökség szervezésére. A rendezést segítette, hogy a washingtoni apostoli delegátus is elismerte vatikáni jelentésében az amerikai görög katolikus püspökség létesítésének a szükségességét. Szerinte a fő nehézséget a megfelelő személy kiválasztása jelentheti, mivel fennáll annak a veszélye, hogy akik a kinevezéssel nem értenek egyet, „skizmatizálnak”.¹⁴

A Vatikán 1906 nyarán felkérte a magyarországi görög katolikus püspököket, valamint Szeptycki lemergi görög katolikus érseket, hogy tegyenek javaslatot a kinevezendő amerikai püspök személyére. Abban minden érdekelt egyetértett, hogy Hodobay kinevezése szóba sem kerülhet, mivel a kinti lelkészek nem fogadnák el. Firczak Gyula munkácsi és Vályi János eperjesi püspökre hárult az a feladat, hogy a Vatikánál személyesen is közbenjárva – de akciójukat úgy tüntetve fel, hogy az mentes mindenféle állami beavatkozástól – elérjék, hogy a magyarok jelöltje élvezzen elsőbbséget. Ez nem ígérkezett könnyű megbízatásnak, amit már a miniszterelnökség előre jelzett a két püspökhöz címzett levélben: „Biztos tudomásunk van arról, hogy a Cúria nemcsak az itthoni és az amerikai, de az osztrák görög katolikus papok között is keres püspökjelöltet, tehát nem lesz könnyű Nagyméltóságotoknak rávenni az illetékes köröket, hogy a mi jelöltjeink közül nevezzenek ki püspököt.”¹⁵

Közben az amerikai görög katolikus lelkészek augusztusban két gyűlést is szerveztek: New Yorkban, illetve Pittsburghben, ahol tiltakoztak az ellen, hogy a püspök kinevezését az amerikai lelkészi kar megkérdése nélkül akarják véghezvinni. Mindkét gyűlésen püspökjelölteké választottak: New Yorkban Laurisin Kornélt, Pittsburghben Dzubay Sándort és Laurisint. Ennek ellenére az apostoli delegátus elejtette annak a lehetőségét, hogy a püspöki székbe amerikai papot javasoljon, a felmerült személyek egyikét sem tartotta alkalmasnak a püspöki feladatok ellátására.¹⁶

1906 októberében a magyar közvéleményben olyan hírek terjedtek el, hogy a bécsi udvar és Gołuchowsky gróf egy galíciai jelöltet támogatnak Rómában. A Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága veszélyesnek vélte az esetleges galíciai választást, és a bizottság az elnök, Szabó Jenő javaslatára Magyarország hercegprímása, Vaszary Kolos közbenjárását kérte. A hercegprímás már 1906 márciusában próbált közvetíteni, akkor még eredménytelenül. Most annyit sikerült elérnie, hogy a pápa 1906 novemberében fogadta Firczak Gyulát és Vályi Jánost, akik immár hivatalosan is megtették a magyar kormány jelölését a püspöki címre: Hadzsega Bazil, Suba György és Korotnoki János személyében. A jelölés megtétele mellett érdemi tárgyalásokra nem került sor.¹⁷

Döntés 1906-ban még nem született, de Firczak és Vályi sikertelen római útja, a hercegprímás eredménytelen közvetítési kísérlete jelezték, hogy az a magyar kor-

mányra nézve kedvezőtlen lesz. Róma döntésénél sem a hercegprímás és a hazai görög katolikus püspökök, sem az amerikai görög katolikus lelkészek véleményét nem vette figyelembe.

Szécsén Miklós vatikáni osztrák–magyar nagykövet 1907 februárjában bizalmas vatikáni körökből úgy értesült, hogy napokon belül megtörténik a kinevezés. Sikertelen beszélnie Cassetta kardinálissal, aki a görög katolikus püspökség ügyének előterjesztőjeként tudhatott a várható döntésről, de ő csupán jóindulatúan meghallgatta Szécsén javaslatát, hogy a kinevezendő püspök magyar legyen, de érdemben nem válaszolt. A kardinális azért sem válaszolt a nagykövet felvetésére, mert tudta, hogy hamarosan megérkezik Bécs hivatalos jelölése. Ez 1907. március 1-jén meg is történt, és a korábbi hírek igaznak bizonyultak, mivel Bécs Ortinszky István lebergi bazilita szerzetes kinevezését támogatta.¹⁸ 1907. március 8-án a Congregatio de Propaganda Fide nevében Gotti bíbornok hivatalosan értesítette Hodobay Ortinszky kinevezéséről: „... az Apostoli Szék megengedhetően ítélte az Amerikában tartózkodó Ruthén hívek számára, egy ugyanazon szertartású címzetes püspök kinevezését: e méltóságra pedig kegyeskedett Főt. Ortynsky Sotér István Atyát a Nagy Sz. Bazilius szerzetes rend tagját Gácsországból előléptetni. Ezen intézkedés következtében a Ruthének Látogatója hivatalának, amely ideiglenesen Rád volt bízva, véget vetünk.”¹⁹

Ortinszky kinevezését a magyar kormány csalódással, az amerikai görög katolikus lelkészi kar rosszallással fogadta. Laurisin Kornél fogalmazta meg ellenérzésük okát: AZ USA-ban élő görög katolikus hívők száma mintegy 500 000 fő, ebből háromnegyed rész magyarországi származású, így számára Ortinszky kinevezése egyértelműen az osztrák ráhatás eredménye, s véleménye szerint Ausztriának nagyobb szava volt az adott kérdésben, mint a magyar kormánynak.²⁰

A püspök személyének megválasztásában az ausztriai hatás mellett szerepet játszott az is, hogy a lengyel katolikus klérus nagy befolyással rendelkezett Rómában. Ortinszky mellett szólt az amerikai római katolikus egyház érdeke is: nekik olyan püspök kellett, aki nem zárkózik el a latin szokások átvételétől. Erre a feladatra Ortinszky alkalmasnak látszott, ezt bizonyítja X. Piustól kapott „Ea semper” című bullája, mely az amerikai görög katolikusokat próbálta közelíteni a római katolikusok felé.

Ortinszky földműves család gyermekeként született 1866. január 29-én. Gimnáziumi tanulmányai után belépett a Szent Bazil-rendbe, ahol a Sotér nevet kapta. Teológiai tanulmányait Krakkóban végezte. 1891. július 18-án szentelték pappá Lembergben.²¹

A legnagyobb bizalmatlanságra X. Pius pápának az amerikai görög katolikus püspökségre vonatkozó levele – „Ea semper” – adott okot. Az 1907. július 19-én keltezett pápai bulla három részből állt: a püspökről, a papokról és a hívőkről rendelkező fejezetekből. A püspök az apostoli Szentszék közvetlen joghatósága alá tartozott és a washingtoni apostoli delegátus felügyelete alatt állott. A görög katolikus püspök rendes joghatósággal nem rendelkezett, ellenben azon egyházmegyék püspökeitől, akiknek egyházmegyéiben ruszinok éltek, delegált joghatósággal bírt. Ortinszky és a római katolikus megyés püspökök között esetleg felmerülő vitás kérdésekben az apostoli delegátus rendelkezett döntési joggal. A görög katolikus papokról szóló fejezet rendelkezései mutatták legélesebben az amerikai római katolikus egyház befolyását Ortinszky kinevezésében: a jövőben a görög katolikus papok nevelését az USA-ban felállítandó görög katolikus szemináriumokban végeznék, amíg ezeket megszervezik, addig latin szemináriumokban történik a görög katolikus papnövendékek képzése. Ameddig nem lesz Amerikában végzett görög katolikus lelkész, addig az üres missziókba az illetékes ró-

mai katolikus püspök küldhet Ortinszky megkérdezése után papot. A lelkészek csak nőtlenek lehetnek. Az Európából érkező lelkész megmarad otthoni egyházmegyéjének a kötelékében, de otthoni főpáστοra amerikai tartózkodása idején nem gyakorolhatta felette joghatóságát, haza csak akkor térhet, ha az illetékes római katolikus püspök erre írásbeli engedélyt ad, és ezen engedély hiányában a hazai püspökök sem rendelhetik vissza papjaikat.²²

Ortinszky 1907. augusztus 27-én érkezett meg az USA-ba, ahol már folyt a személye elleni sajtóharc. A püspök helyzetét nehezítette, hogy nem nyilatkozott egyértelműen a pápai bulláról. Kezdetben tagadta létezését, majd arra hivatkozott, hogy az tudta nélkül készült. A munkácsi egyházmegyből származó lelkészek olyan erőteljesen bírálták a püspököt, hogy az kénytelen volt Firczak Gyulát arra kérni, hogy a személyét legjobban bíráló öt lelkészt rendelje haza. Az öt pap visszahívására nem került sor, sőt éppen ők – Csopey Miklós, Jaczkovics Mihály, Kaminszky Ákos, Laurisin Kornél, Vaszócsik Teodor – kezdeményezték a munkácsi papok Ortinszky-ellenes gyűlését, melyre 1908. július 9-én került sor Pittsbrughben. Vádolták Ortinszkyt, hogy a magyarországi papok ellensége, és annak ellenére, hogy az amerikai görög katolikusok négyötöde magyarországi származású, a püspök ténykedésének közel egy éve alatt mintegy 30 galíciai papot hozatott ki.²³

1908 októberéig minden vita ellenére béke volt a hívek között, viszont 1908. október 11-én New Britain görög katolikus templomában már tettlegességre került sor. Miután Ortinszky el akarta távolítani az egyházközség magyarországi papját, elmérgesedett a hangulat. Október 11-én a mise alatt összeverekedtek a magyarországi és a galíciai hívek. A verekedés során többen megsérültek.²⁴

Majdnem hasonló eset játszódott le Homesteadben is. 1908 szeptemberében új lelkész – Roskovics Szilárd – érkezett Firczak Gyula engedélyével, hogy a hazatért Orosz Gyula helyett irányítsa az egyházközséget. Felkereste a pittsburghi római katolikus püspököt, aki szívesen fogadta és Ortinszkyhez irányította, mivel csak tőle kaphatott jurisdictiót. A püspök ezt megtagadta. Roskovics ennek ellenére elfoglalta Orosz Gyula helyét, és október végén 67 hívével együtt a magyar kormánynál tiltakozott Ortinszky eljárása ellen: „A nép kedélye annyira föl van csigázva, hogy a múlt vasárnap New Britainban a mi magyar-ruthén népünk a galíciai ukrainistákkal annyira összejött, hogy a mise alatt gyertyatartókkal és zászlórudakkal ment egymásnak, annyira, hogy a rendőrségnek kellett a templomba bevonulni, azt lezárni és a sebesülteket félholtan kiszállítani” – írták, és hozzátették, hogy hasonló esetre náluk is sor kerülhet, ha a püspök galíciai papot nevez ki az egyházközség élére.²⁵

Az Ortinszky elleni cikkek, beadványok egyre szaporodtak, egyszerre támadva a püspök politikai nézeteit és jellembeli hibáit. A vádak összefoglalását jelentette a „Görög katolikus egyház Amerikában” című, aláírás nélküli röpirat. A már korábbról ismert vádak mellett – a magyarországi papokat háttérbe szorítja, csak galíciai lelkészeket nevez ki a hitközségek élére; az ukrán radikális politikai irányzat híve – Ortinszky galíciai ténykedését is felemlítette. Nevezetesen azt, hogy Ortinszky 1897. június 30-án egy prédikáció alkalmával, többek jelenlétében becsületében sértette meg II. Józsefet. A magyar kormány nem kívánt hitelt adni a névtelen röpiratnak, ennek ellenére kérdésel fordult a Külügyminisztériumhoz, mi az igazság ezen ügyben. A Külügyminisztérium azt a választ adta, hogy a lemergi császári és királyi államügyésztől szerzett értesülések szerint Ortinszky II. éve valóban büntetendő nyilatkozatot tett a szószéken, de az ellene folytatott eljárást beszüntették, mert az elmeszakertői vélemény szerint öntudatlan állapotban volt, mikor a sértő szavak elhangzottak.²⁶

A Külügyminisztérium a miniszterelnökségre bízta, milyen súllyal kezeli a püspök „elszólását”. A magyar kormány nem kívánt változtatni a püspökkel szembeni várakozó álláspontján, az amerikai lelkészek támadása kapcsán egyébként is gyengülni vélte Ortinszky pozícióját, bár esetleges visszahívásával nem számolt. A magyarországi püspökök nem kezdeményezték a közeledést, Ortinszky viszont igen. 1908. november 12-én levélben kereste meg Firczákot és „egyházunk általános java érdekében” felajánlotta az együttműködést. Tette ezt akkor, mikor a munkácsi és az eperjesi egyházmegyéből származó papok között gyengülni látszott az együttműködés. Míg a munkácsi lelkészek továbbra is Ortinszky ellen foglaltak állást, az eperjesiek hajlottak a püspök elismerésére.²⁷ Az amerikai görög katolikus állapotok 1909 elején nem a közeli rendezést sugallták. A munkácsi papok a magát püspöknek kinevezetni akaró Laurisin Kornél vezetésével elvetették az Ortinszkyval történő megegyezést; az eperjesiek várakozó álláspontra helyezkedtek; Ortinszky sértve érezte magát, mert békülékeny, közeledést kezdeményező levelére Firczák nem válaszolt. A helyzet kuszaságát jellemzi, hogy a vizitátor működését korábban mindenben akadályozó munkácsi papok képviselője, Kecskés Antal braddocki lelkész nyílt levélben – megjelent az Eperjesi Lapokban is – fordult Hodobayhoz és kérte, hogy térjen vissza az USA-ba rendet teremteni, mert a görög katolikusok ügye végveszélybe került, és „nincs ember ma, aki képes lenne bizalmat és rendet tenni”.²⁸

Hodobay visszahívása komolyabb szinten nem merült fel, s ebben szerepet játszott az is, hogy Firczák és Vályi közbelépésére közeledés indult meg a munkácsi és eperjesi papok között, és 1909. szeptember 23-án közös értekezletet tartottak. A gyűlésen újra létrejött az Ortinszky-ellenes egységfront.²⁹

Az 1910. január közepén Johnstownban megtartott következő összejövetelen már megtörtént a nyílt szakítás deklarálása. A gyűlésen a radikális megoldás hívei kerültek előtérbe, és sikerült határozatban kimondatniuk, hogy Ortinszkyval minden kapcsolatot megszakítanak, tőle új lelkészeket nem kérnek, és ameddig nem lesz püspökük, az egyházi ügyeket egy 25 tagú bizottság intézze. Az ún. Végrehajtó Bizottságra hárult az a feladat is, hogy tevőkhöz a magyar kormánynál és a Vatikánál támogatást nyerjenek.³⁰

A magyar kormány tudta, hogy a Vatikán az apostoli delegátus és néhány amerikai római katolikus püspök véleményét kívánja kikérni Ortinszky működéséről, ezért nem azonosult a johnstowni határozatokkal. A Külügyminisztérium is a megegyezést javasolta. A washingtoni osztrák–magyar nagykövetség, a philadelphiai konzulátus, valamint a washingtoni apostoli delegátus közbenjárására a megegyezés 1910 őszén megtörtént. Ortinszky ígéretet tett, hogy a magyarországi hívekből álló hitközségek élére magyar papokat nevez ki, és 10 évvel elhalasztja az „Ea semper” bulla rendelkezéseinek a bevezetését.³¹

Most a magyar kormányon volt a sor, hogy mérsékletre bírja amerikai lelkészeit. A két görög katolikus püspök közül Firczák Gyula nem bízott Ortinszkyban. Hajlandónak mutatkozott arra, hogy kinti papjainak egyenként magánlevelet írjon, és a püspök elleni harc beszüntetésére szólítsa fel őket, de az ilyen akciókat csak a probléma elodázásának tartotta. Nem változtatta meg korábbi véleményét, hogy a magyarországi híveket el kell választani a galíciaiaktól, számukra külön püspökséget kell felállítani. Ha Ortinszkyt nem kívánják visszahívni, csupán a Galíciából érkezettek püspöke legyen. Így a munkácsi püspök levelében csupán várakozó álláspontra hívott fel. Vályi János a kormány elvárásainak megfelelően a megegyezést, az ellenállás beszüntetését javasolta az eperjesi egyházmegye lelkészeinek.³²

Vályi levelének hatására az eperjesi lelkészek késznek mutatkoztak Ortinszky elismerésére. Ellenben a munkácsiak nem voltak hajlandók a közeledésre. Forster pittsburghi osztrák–magyar konzul szerint olyan hírek terjedtek el közöttük, hogy Firczák nem óhajtja őszintén a békét és a magánlevelet is csak a kormány erőteljes hatására írta.³³ Így 1910-ben a megegyezés csak formálisan történt meg, de Ortinszky pozíciói jelentősen erősödtek, miután a Vatikánt hivatalosan közölte álláspontját: Ortinszky kánoni vétséget nem követett el, így visszahívására nincsen semmi ok, és magyar származású püspök kinevezésének a gondolata fel sem merült.

Az amerikai görög katolikus papság lassan kimerült a többéves harcban; 1912-ben elvesztették a galíciai püspök elleni küzdelem fő szervezőjét, Laurisin Kornélt, akinek a visszahívását sikerült Ortinszkyknak elérnie.³⁴

A magyar kormány a hivatalos vatikáni állásfoglalás ellenére sem adta fel egy önálló magyar görög katolikus püspökség szervezésére irányuló tervét. Csernoch János hercegprímást kérte fel közvetítésre, aki levelet írt Merry del Val bíboros államtitkárnak. A bíboros csak elismételni tudta a korábbi vatikáni álláspontot: amerikai görög katolikus püspökség szervezését nem tervezik. A vatikáni döntést azzal indokolta, hogy nem kívánják az USA-ban a püspökségeket nemzeti szempont alapján elkülöníteni egymástól. A megosztás ellen szólt az is, hogy sok helyütt lehetetlen lett volna a magyarországi és a galíciai hívek szétválasztása. Az utolsó kísérlet jegyében írta újabb levelét Csernoch János 1913. június 27-én. A külön magyar püspökség alapításának indoklásaként azt vetette fel, hogy 249 000 görög katolikus hívő él az USA-ban 89 hitközség kebelén belül, s az ő lelki gondozásukat egy püspök már nem tudja ellátni, amit egyébként Róma is elismert, mikor azt javasolta Ortinszkyknak, hogy a magyar ügyek ellátására egy vikáriust nevezzen ki. A hercegprímás szerint a vikárius kinevezése nem lenne elegendő a skizma megállításához, ehhez mindenképpen püspökre van szükség. Az államtitkár július 22-én kelt levelében tájékoztatta Csernoch Jánost, hogy miután a bíborosi tanács újra megvitatta az amerikai görög katolikus egyház kérdését, elvetette a magyar javaslatot. Tette mindezt az egyházi fegyelemre hivatkozva. Úgy döntöttek, hogy Ortinszky marad egyedüli püspöknek, de az megtörténhet, hogy vádat emelnek ellene, ha erre okot ad. Ellenben a magyarországi papoknak be kell szüntetniük a püspökkel szembeni engedetlenséget, mert „... az is előfordulhat, hogy épp úgy, amint jelenleg Amerika intézményeit galíciai püspök kormányozza, ugyanők a jövőben viszont magyar püspök alá kerülnek, s neki tartoznak engedelmisséggel”. Merry del Val viszont külön kiemelte, hogy a vikáriust feltétlenül a magyarországi papok közül kell kineveznie Ortinszkyknak.³⁵

Az államtitkári válasz után a magyar kormány végleg feladta a második, magyar püspökség szervezésének a tervét. Most már csak annyit kívánt elérni, hogy az Ortinszky mellé kinevezendő vikárius a megbízható lelkészek közül kerüljön ki. Ortinszky választása Dzubay Sándorra esett, akit a magyar kormány is el tudott fogadni.

Ilyen előzmények után az amerikai papi ellenállás értelmét veszítette. 1913. szeptember 3-án New Yorkban görög katolikus papi gyűlést tartottak, ahol 51 lelkész személyesen vett részt, 22 pedig írásban jelezte egyetértését. Itt már csak arról volt szó, milyen formában álljanak Ortinszky mellé, mert a további ellenállást nem találták célravezetőnek.³⁶

Még aznap este felkeresték a Philadelphiában tartózkodó püspököt, aki megígérte, hogy teljesíti kívánságaikat, s így létrejött a „philadelphiai békekötés”. Ortinszky teljes amnesztiát ígért az ellene fellázadt papoknak, még az időközben hazaküldött Laurisin

Kornélnak is. Újból megerősítette az „Ea semper” bulla felfüggesztését, pontjait nem tekintette érvényesnek. Megegyezés született az egyházi vagyonnal kapcsolatban is: ettől kezdve az egyházközségek javai a püspök, a vikárius, a helyi lelkész és két világ személy nevére irattatnak. A megüresedő egyházközségi helyekre pályázatot írnak ki, de a püspök ügyelni fog arra, hogy a magyarországi hívekből álló hitközségek élére ne kerülhessen galíciai lelkész.³⁷

Ortinszky ígéretet tett, hogy vikáriusával, Dzubay Sándorral minden ügyben előzetesen egyeztet, megkérdése nélkül nem hoz döntéseket. A püspök által tett engedményekért cserébe a papság elismerte Ortinszkyt püspökének, a vele szembeni ellenállás feladta.³⁸

Az amerikai görög katolikus püspök a béke létrejötte után Bécsbe és Budapestre utazott, s mindkét helyen kiemelte, hogy minden erejével küzdeni fog a skizma ellen. Ettől kezdve Ortinszky és a magyar kormány, illetve a magyarországi görög katolikus püspökök együttműködése folyamatossá vált, főleg a kivándorlás irányítása, papok küldése, képzése lett a párbeszéd témája.³⁹ A Philadelphiában megkötött egyezséget 1913 decemberében írásban is megerősítették, és ezzel a hosszú ideig tartó amerikai görög katolikus küzdelmek befejeződtek.⁴⁰

Jegyzetek

- 1 Országos Levéltár miniszterelnökségi iratok (továbbiakban: OL-K-26.) 1906.-XXI.-854.-I. rész
- 2 *M. Nasztaszivszkij: Ukrainszka imigracija v Szpolucsenyih Derzsavah.* New York, 1934. 45.
- 3 *A. M. Slepakov: Ukrainszka trudova imigracija v SZSA i v Kanadi.* (Kinec XIX-pocsatok XX. szt.) Kiev, 1960. 81.
- 4 OL-K-26.-1908.-XXIII./13.-1037., valamint *Lehoczky Tivadar: A Beregmezei görög szertartású katolikus lelkészségek története.* A XIX. sz. végéig. Munkács, 1904. 66.
- 5 Az amerikai görög katolikus egyház rövid története. In: *Az amerikai Magyar Népszava jubileumi díszalbuma. 1889–1909.* H.n. (USA) 1909. 139.
- 6 Uo. 141.
- 7 *P. Kohanyik: Nacsalo isztorii Amerikanszkoj Ruszi.* Trumbull, 1970. 488–490.
- 8 OL-K-26.-1910.-XIV.-2164.
- 9 OL-K-26.-1906.-XXI.-854.-I. rész. Közli: *Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* Budapest, 1956. III. kötet 221.
- 10 Hodobay kiutazásakor a magyar kormány 11 pontban határozta meg a vele szembeni elvárásokat: a kivándorlók körében a magyar haza iránti szeretet, ragaszkodás ápolása; a körükben észlelhető pánszláv, skizmatikus áramlat figyelemmel kísérése; jelentést tenni mindenről, ami a magyar érdek szempontjából jelentős. Hodobay évi járandóságát (20 000 korona) is a magyar kormány fizette.
- 11 *Kende Géza: A magyarok Amerikában.* II. kötet. (Az amerikai magyarság története 1853–1926) Cleveland, 1927. 395.
- 12 OL-K-26.-1903.-XVI.-71.
- 13 OL-K-26.-1906.-XXI.-854.-II. rész. Közli: *Kemény G. Gábor: i. m.* III. kötet 248–250.
- 14 OL-K-26.-1906.-XXI.-854.-II. rész.
- 15 OL-K-26.-1906.-XXI.-854.-III. rész.
- 16 Uo.
- 17 Uo.
- 18 OL-K-26.-1907.-XXIII./A.-818.
- 19 Uo.
- 20 *Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910.* Budapest, 1977. 202.
- 21 OL-K-26.-1907.-XXIII./A.-818.
- 22 X. Pius Pápanak az északamerikai egyesült államokban fölállított ruthén katolikus püspökségre vonatkozó apostoli levele. *Görög Katolikus Szemle*, 1910. október 27., november 3.

- 13 OL-K-26.-1910.-XXIII./A.-86.-I. rész
- 14 Vérengzés egy amerikai magyar templomban. Ortinszky kinevezésének a következményei. Magyarországon, 1908. október 30.; Vérengzés egy amerikai magyar templomban. Budapesti Hírlap, 1908. október 30.
- 15 OL-K-26.-1910.-XXIII./B.-616.
- 16 OL-K-26.-1910.-XXIII./A.-86.-I. rész.
- 17 Uo.
- 18 OL-K-26.-1910.-XXIII./A.-86.-II. rész.
- 19 OL-K-26.-1910.-XXIII./A.-86.-II. rész.
- 20 Uo.
- 21 OL-K-26.-1914.-XXV.-2169.
- 22 OL-K-26.-1914.-XXIII./A.
- 23 Uo.
- 24 OL-K-26.-1916.-XXIII./A.
- 25 OL-K-26.-1914.-XXXIII./A.
- 26 OL-K-26.-1914.-XXIII./B. 5229.
- 27 A megegyezés idején 17 magyarországi hívekből álló egyházközségnek volt galíciai lelkésze.
- 28 OL-K-26.-1914.-XXIII./A.
- 29 OL-K-26.-1914.-XXIII./B.-6752.
- 30 Ortinszky 1916-ban bekövetkezett haláláig töltötte be a püspöki tiszteletet.

AZ OSZTRÁK MISSZIÓ

Az osztrák nemzettudat kérdéséhez az 1920–30-as években

A keresztényszocialista párt – szemben a szociáldemokratákkal – kényesen ügyelt arra, hogy se hivatalos, se informális módon ne támogassa a Németországhoz való csatlakozás előkészítését. Tette ezt részben taktikai okokból, hiszen a versailles-i békeszerződés, valamint a genfi protokoll szigorúan megtiltotta a csatlakozás felvetését is.¹ A párton belül és körül lassan formálódó nem jelentéktelen csoport (Anton Wildgans, Guido Zernatto, Karl Ernst Winter, Leopold von Adrian stb.) véleménye szerint a Habsburg-ház egyfajta sajátos *osztrák képződményt* jelentett, és a Monarchia tradíciójának és „küldetésének” (a Duna menti népek békés egymás mellett élése) továbbvitelét kifejezetten a keresztényszocialista pártnak kell magára vállalnia. Ignaz Seipel kancellár, az első Osztrák Köztársaság egyik legmeghatározóbb politikusa – aki korábban IV. Károly gyóntatója volt – az Anschluß egészen haláláig nem tartotta „aktuálisnak”, ezzel egyfelől a bizonytalan jövőbe toltta annak megvalósulását, másfelől elfogadva a béke feltételeit, reálisnak tartotta Ausztria létezését, sőt bizonyos egyedi osztrák szerep megletére utalt: „Nekünk, osztrák-németeknek különleges feladatunk volt Közép-Európa, a kelet, a szlávok, a magyarok stb. vonatkozásában.

Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen »haza leszünk zárva« a »Birodalomba« és ott tartományként kerülünk, a többi tartomány mellett, orosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni... Nekünk mindig arra kell gondolnunk, hogy Ausztriának egy olyan országnak kell lennie, amely más államokkal szoros és baráti kapcsolatot ápol. A »vérkeveredés« bennünk éppen annyi, mint a szomszédainkban, mint Európa összes népében.”²

Seipel nevéhez fűződik az „ein Volk in zwei Staaten”³ jelszava: mind kancellárként, mind a politika formálójaként harmonikus viszony kiépítésére törekedett a weimari Németországgal, de mindig került a szorosabb egység lehetőségének a felvetését. Meggyőződéséhez leginkább egy olyan nemzetek feletti királyság állt közel, amely egész Közép-Európában alternatívát nyújthatott a „vörös és a barna kór” ellenében egy stabil tekintély alatt. Megvizsgálva a korszak jelentősebb politikai áramlatait, nyilvánvalónak tűnik, hogy Ausztria önállóságának fenntartása, az osztrák nemzet létezésének elfogadása és ennek történelmi, kulturális stb. igazolása alapvetően a keresztényszocialista párt és tömegbázisa, valamint annak holdudvarához tartozó csoportok érvrendszerében jelenik meg.⁴

„Osztrákság”, tradíciók és a Monarchia

Éppen az eltérő gondolkodású, szokású és vallású népek teremtették meg Ausztria belső területein (a Monarchia évszázadai alatt) azt a sajátos osztrák embertípust, mely „németiségét” megőrizve mégis egy teljesen új közép-európai nemzet megteremtésére hivatott.⁵ Franz Grillpalzer, kora közgondolkodására legnagyobb hatással bíró dráma-

író, történész és publicista, is a Monarchia intézményeiben vélte a különös és egyedi osztrák nemzet gyökereit felfedezni. A nemzetekfelettség és univerzalizmus Grillpalzer szerint könnyen, de nem rövid idő alatt egyfajta sajátos nemzettudattá alakulhat.⁶ Kifejezetten a „gyűjtőtégely” jelleg és az ezt irányító „szent” akarat szimbiózisából nőtt ki egy „tulajdonságokkal megáldott” egységes náció Európa közepén. Ez a nemzet, Grillpalzer nyomán, már tisztázta Poroszországhoz fűződő viszonyát (Poroszország gyakran egyet jelent Németországgal) a 19. század két nagy töréspontja, 1806 és a 1866 után: „*Deutschland ist weniger, als es meint, Österreich ist mehr, als es scheint*”. Ausztriának és Ausztria állampolgárainak a történelem során az Ostmark elnevezésből következően mindig a „német” érdekek és kultúra bizonyosfajta „érdekképviselését és érvényesítését kellett ellátnia”. „Az osztrák ember, a »kelet« démonaitól fenyegetve, ugyanakkor a »nyugat és dél« zsenialitásától megáldva, mindig tisztában volt küldetésével, de egyfajta alázatos féltékenység okán vajmi keveset beszélt küldetéséről.”⁷ Ebből a különleges misszióból és a közép-európai népek ezen „nagy találkozásából” emelkedett ki egy önálló, magát fenntartani és életben tartani képes osztrák nemzet.

A nemzetteremtés kísérlete fölülről „Európa szívében”: az osztrák mitológia

Minden kétséget kizáróan lényeges fordulatként értelmezhető Engelbert Dollfuß hatalomra kerülése. A Monarchia hadseregében dicsőségesen szolgáló, karrierjét látványosan építő Engelbert Dollfuß személyében egy olyan kancellár került Ausztria élére, aki fanatikusan hitt önmaga kiválasztottságában és saját küldetéstudatának lényegét a keresztény Nyugat-Európa szellemi és kulturális örökségének megőrzésében látta Ausztria vezetésével.

Bécsi diákévei során politikus nemzedékének tagjaihoz hasonlóan (Kurt Schuschnigg, Emerich Czermak, Arthur Seyß-Inquart, Anton Rintelen, Oswald Menghin, Othmar Spann stb.) közel került az 1918 végén megalakult, egyetemistákból és értelmiségiekből álló Német Közösség nevű titkos szervezethez, melynek célja a pángermán ideológia népszerűsítése és a marxizmus, szocializmus elleni harc volt. Ebből a kapcsolatból a harmincas évek elejére döntően szigorú és merev katolicizmusát, baloldal-ellenességét, megszállottságát és az újkonzervatív forradalom vonatkozásában a hatalom „akarását” (*Wille zur Macht*) őrizte meg. Gondolkodásmódja és meggyőződése – Dollfuß mint egyén, megegyezően kortársaival, sokkos állapotban fogadta a kisállamiság adottságait – kiegészült egy határozott poroszellenességgel (párosulva a protestantizmus kritikájával, különösképpen Hitler hatalomra jutásától kezdődően) és egy, az osztrák történelmi hagyományokra, illetve egyediségre hivatkozó újkonzervatív autoriter-hivatásrendi állameszmével.⁸

Az 1933–38 közötti időszakot részben felfoghatjuk mint kényszerintézkedések sorozatát, melyben megnőtt a jelentősége az osztrák nemzettudat gondolatának, és melyben önálló életet kezdett élni. A náci Németországban kiépülő etatista-totalitárius struktúra a döntő többségében keresztényszocialista érzelmű osztrák vezető politikai garnitúra számára nem látszott szalonképesnek. Szinte ösztönösen fordultak a viszonylag stabil létkeretet és biztonságot nyújtó, az állami iniciatívát és primátust elfogadó keresztény értékrenden nyugvó egyedien közép-európai „osztrák mitológia” irányába. Ezt a mitológiát markáns attribútumok díszítik és teszik teljessé.

Ezek közé tartozik a küldetés-misszió sokoldalúsága és belső jelentésrendszerének

összessége. Elsőként a németiséghez fűződő viszony tisztázandó. Ebből a gondolkodás-módból, a kor viszonyaihoz igazodva, még hiányzik vagy csak részlegesen van jelen a szecesszió⁹ víziója, pusztán a németiségen belüli különállás és sajátos egyedi jelleg kerül előtérbe. Vagyis elfogadva az osztrákok évezredes együttélését és ezerszálú kötődését a német világhoz, pont az évezredes egymás mellett élés hangsúlyozódik, és nem együttélésről esik szó. Vitathatatlan a német kultúrkörhöz kötődés, de hasonlóan látványos a kölcsönhatás Közép-Európa más népcsoportjaival. Az előbbiekből következik az osztrák ember egyedisége és utánozhatatlansága, azaz hogy része is, de mégis különálló, független és szabad a németiségtől. (A harmincas években mindezt a Német-Ausztria elnevezésnek német nyelvű Ausztriává szelődülése is plasztikusan szimbolizálja.) Az új szerepvállalás „életrevalóságát” a Németországtól eltérő feladatok, földrajzi fekvés és kiválasztottság adhatják meg, és egyben mindezek a függetlenség dinamikáját is biztosítják.

A kultúra (osztrák) hallhatatlansága

Mindehhez szorosan kapcsolódik a kultúrateremtő és -közvetítő szerep-hivatás. A „teremtést” éppen a történelmi hagyományok érlelték: „Ausztria hitvallás és egyben elkötelezettség: keresztény, német, osztrák, hivatásrendi, autoriter...”¹⁰ A korábban már jelzett Ostmark elnevezésből és keretből kilépve az „osztrákság” képviseli és képviselte legszignifikánsabban a befogadó és egyidejűleg átalakító, de közben újat alkotó európai tradíciót, melyben az eltérő kultúrák már említett békés egymás mellett és együttélése testesül meg. „Az egység elemei és erői, a sokféleség elemei és a sokféleség erői.”¹¹ (Ennek a hivatásnak a segélykiáltás-szerű hangsúlyozásával kívánták az 1936–38 közötti időszakban Schuschnigg, Miklas, Adam, Zernatto, Winter és mások a nemzetközi közvéleményben Ausztria esetleges megmentőit „megtalálni”, hivatkozva arra, hogy az európai örökség védelmezője megjelenítőjeként Ausztriának igenis helye volt és lesz a nap alatt.)

A közvetítés¹² gyakorlatilag Európa nyugati és keleti részét kötötte, köti, kötné egymáshoz, biztosítva a „szellem” szabad áramlását a két régió között. Ténylegesen ezen a ponton válik érthetővé a Monarchia hagyatéka, illetve ezt szimbolizálja a megszerzett tudás, az eltérő, szemben álló „szellemek” „megtermékenyítése”, harmonizálása, megbékítése. Az előzőek törvényszerű folytatását adja az ország fekvéséből is adódó közép-európai atmoszféra utánozhatatlanságába vetett hit.

A Monarchia örökségének újabb tartozéka a közép-európaiság. Ennek elkerülhetetlen kimondásával és az ebből adódó feladatok teljesítésével, illetve a hivatás „működésével” az osztrák történelem organikus fejlődése biztosítottnak látszott: „Az összeomlás összetörte a politikai struktúrákat, mégis Ausztria az európai szellem őrzője maradt.”¹³ (Mindez a közép-európaiságnak sokak által megénekelt életérzését is magában hordozta, valamint a Bécs-Prága-Budapest „belső hármas” együttműködésének újjáélesztését is.)

A hit illúziókkal és illúziók nélkül

A kiválasztottság érzését, valamint a küldetésre való alkalmasságot tovább erősítette a katolicizmus mindenkorai súlya Ausztria történetében és mindennapjaiban. „Ausztriában a keresztény mint szó mögött a mindennapi használatban egy egészen egyedi jelen-

tés húzódik. Keresztény a népyelvből annyit tesz: rendes, tisztességes. Még pontosabban kifejezve: a »kereszténytelen« azt jelenti, tisztességtelen, de istentelen is.”¹⁴ A rendszer „erejét” és másságát önmagában ez is bizonyíthatta a poroszok¹⁵ által vezetett Németországgal szemben, másrészt utal a hovatartozás és a gyökerek kérdésére, vagyis hogy Ausztria Európa „jobbik”, keresztény-katolikus felének része, és nem azonosul a náci rendszerrel.¹⁶

A hithez való kötődés és ragaszkodás egyben a hamis értékrendekkel, gyakorlatokkal és életmódokkal szembeni védettséget is biztosíthatta. Itt alapvetően a fogyasztói tömegtársadalmak, demokráciák hamis értékválasztásáról van szó: látszatdemokrácia, a dekadencia elburjánzása, a szabadság–egyenlőség–testvériség illúziója, a tekintélytisztelet „halála”, a tradíciók súlytalansága, a hagyományos intézményrendszerek, közösségek megkérdőjelezése, a lélektelen lét – mindezek oka és megjelenésük forrása a strukturáltság, a hierarchia és az „egészséges” rend hiánya. A „Nyugat alkonya” elkerülhetetlenné teszi a bejáratott és működő közösségek védelmét, az egyház aktivizálódását. Ausztria ilyen vonatkozásban nem más, mint a „keresztény gondolat állami megtestesülése”.¹⁷ Az egyház szándékolt feladatvállalása lényegileg a hitben látszólag homogén osztrák társadalom megbékítését és egymás iránti szolidaritás és „alázat” markánsabbá tételét célozta a nagy távlati idea irányában: a hit erejével a nemzet politikai egységének létrehozását.

Világpolgárság–egyetemesség mint nemzeti sajátosság?

Az univerzalizmus és nemzetekfelettség eszménye véleményük szerint a küldetés legmeghatározóbb eleme, hiszen az „österreichische Mission” képviselőinek elképzeléseiben a nemzetekfelettség és egyetemesség „különös házassága” eredményezte a szerves fejlődés hatására a sajátos osztrák nemzettudat kialakulását, azaz a nemzettudat ténylegesen egy nemzetek feletti sokszínű egyetemesség szimbiózisa és példája: Ausztria nem más, mint a Duna-medence, Közép-Európa, Nyugat- és Kelet-Európa népeinek évszázados együttéléséből táplálkozó és megszülető független ország. A benne élők pedig ennek a kultúrának, hagyománynak, egymásrautaltságnak az összességét testesítik meg az osztrák nemzet formájában. Tehát mindig is létezett osztrák nemzet, egy nagyobb politikai egység részeként. A Monarchia felbomlásának tudathasadásos pillanatában a „lenni vagy nem lenni?” kérdésfeltevés után vált önálló, független nemzeté, és nyerte el megkérvé a nemzetállami kereteket. Az előzőekből következően az önállóság „zászlóvivői” nyomán az osztrák történelem érlelte egységes, büszke nációvá az „oszt-rákságot”, de egyben felruházta és felvértezte a múlt tiszteletének fegyverzetével a nemzetek közötti ellentétek elsimításának és feloldásának érdekében.¹⁸ „Ausztria – Európa szívében – minden konfliktustól a leginkább érintve minden más országnál nagyobb érzékenységgel rendelkezik a világbéke problémája iránt.”¹⁹ „Európa Ausztria nélkül halott lenne.”²⁰

A rendszer maga

A vertikális államszervezkedés elkerülhetetlensége éppúgy alapköve az „österreichische Mission” ideájának. A felépítésében részt vevők szerint politikai vészhelyzet eredményezte a hivatásrendi állam kiépítésének igényét és akaratát. Schuschnigg sze-

rint a rendszerváltás és az új alkotmány (1934) kiadása politikai vészhelyzet okán vált elkerülhetetlenné. Az autoriter tendenciák erősítésével egy sokkal nagyobb katasztrófa elhárítása volt a cél, azaz az állam (Ausztria) összeomlásának, a függetlenség elvesztésének és az idegen hatalom beavatkozásának megakadályozása, illetve az életképesség igazolása. A fentiek alapján érdemes az akkori osztrák kormányzatot megítélni – véli Schuschnigg.²¹

Ebből következett a rendszer hibrid volta, melyben a helyi, tartományi autonómiák keveredtek az autoriter végrehajtó hatalom túlsúlyát biztosító panelekkel, valamint a „különleges” hivatásrendi érdekképviselet „szabadságával”. Schuschnigg a második világháború után a hivatásrendi alkotmány kiadásában, illetve az új társadalom felépítésének szükségyszerűségében látta a függetlenség és az önálló állami lét igazolásának a garanciáját.²² Tehát az új struktúrában benne rejtett Ausztria „sajátos” válaszáda a világgazdasági válság kihívásaira és az önálló állami lét jogosultságának alátámasztására. Nem pusztán „a” rendszer felépítésének esélyeiről volt szó, hanem az ország függetlenségének megőrzéséről.

Súlyos és feloldhatatlan problémát jelentett a berendezkedés korlátozott rugalmassága. Nem volt képes pártállásra való tekintet nélkül befogadni egyfelől a náci Németország ellenfeleit (szociáldemokratákat), másrészt kormánypozíciót és hatalmat adni az Ausztria megmentésén fáradozó erőknél, noha ezek a csoportok (legitimisták, mérsékelt keresztényszocialisták, kommunisták és úgy általában a konzervatív csoportok) közel kerültek a hatalom sáncjaihoz. Valójában ennek a harmonizáló, egységesítő, mozgósító és felxibilis erőternek a gyakori hiánya döntően befolyásolta az 1938 elején született válaszokat.

A Vaterländische Front mozgalma különösképpen 1936 elejétől egyre határozottabban vállalkozott a fent említett problematika feloldására. Viszonylagos toleranciával és tűrőképességgel fogadta a rendszer legális, szalonképes ellenzékét és biztosította a megszólalás lehetőségét. Erre a célra alakult a Neues Leben nevű kezdeményezés, mely mindamelltt az osztrák küldetés gondolatának terjesztését és népszerűsítését is magára vállalta.

*

Végezetül felvethető a kérdés: miért éppen ez a rendszer „látott hozzá” az önállóság igazolásához? A válaszok között első helyen szerepelhet a nemzetiszocializmus hatalomra jutása Németországban és az ebből következő agresszivitás, fenyegetés és vádaskodás Ausztria irányában. A beavatkozás veszélye, az állandó provokációk és a hegemón ambíciók szinte természetes módon kényszerítették az „osztrák konzervatív forradalom” politikusait és az őket támogató társadalmi csoportokat, szervezeteket az elhatárolódásra mindentől, ami Németországban történik, a különbségek rögzítésére (Ausztria nem ugyanaz), valamint Ausztria létjogosultságának igénylésére.

A keresztényszocialista párt, mely a húszas években még csak „átmenetileg” független Ausztriáról szólt (elegánsan és kényszerűen elkerülve az Anschluß-dilemmát), a harmincas évek elejétől, a „a rendszerváltás pillanatától” és azt követően Ausztria hosszú távú életképességével, fennmaradásával számolt. A fenyegetettség mellett a magárahagyottság, elszigetelődés és a kétségbeesett szövetségépítés sikertelensége is hozzájárult az önálló létezés kényszerű elfogadásához, szellemi (hon)védelméhez és politikai programmá éréséhez.

A kényszerpályák „ölelésében” 1933–38 között megszülető és magára találó nemzet- és küldetésudat (misszió) – megálmodói és képviselői egy részének rendszer-specifikus kötődése, politikai „szalonképtelensége”, az auriter szisztéma elfogadása és az abban való közreműködése miatt – nehezen válhatott mintává az 1945 után létrejövő demokratikus Ausztria politikai intézményrendszere és közgondolkodása számára.²³

Jegyzetek

- 1 A Saint Germain-i békeszerződéssel kapcsolatos keresztényszocialista állásfoglalást tükrözik Ignaz Seipel gondolatai: „... ha a békeszerződések által létrehozott Ausztria nemcsak egy pillanatra, hanem mindörökké életképtelennek bizonyulna, az azt jelentené, hogy Európa térképének közepén egy lyuk keletkezne...” Idézi: *Manfred Jochum*: Die Este Republik in Dokumenten und Bildern. Wien, 1983. 48–49.
- 2 Idézi: *Raimund Poukar*: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus Nationalsozialismus. Wien, 1935. 12–13. Lásd még: *Friedrich Rennhofer*: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Eine biographische Dokumentation. Wien, 1978.
- 3 „... számunkra a nemzet, függetlenül az állami hovatartozástól, a nagy kultúrközösség; nekünk, németeknek ez magasabb rendű, mint az állam. Mi nem hisszük, hogy az állam a nemzet számára az egyetlen létezési mód, persze sok német előtt lebeg a nyugat-európai állambfogalom.” A beszédet idézi: *Raimund Poukar*: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus Nationalsozialismus. Wien, 1935. 11–12.
- 4 *Friedrich Heer*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981. 386.
- 5 *Claudio Magris*: A Habsburg-mitosz. Budapest, 1988. 13.
- 6 Grillpalzer mellett az osztrák irodalmi élet több meghatározó képviselője is, például Hugo von Hofmannsthal, Stefan Zweig, Joseph Roth is megfogalmazta kötődését Ausztriához. *Ludwig Reiter*: Bekanntnis zu Österreich. Wien, 1946.
- 7 Reichpost, 1932. 39. évf. 318. sz. 1.
- 8 *Gordon Brook-Shepherds*: Engelbert Dollfuß. Wien, 1961.
- 9 Szó szerint értendő ezalatt a kivonulás a „német nemzetestből”, az életképesség elfogadása és vállalása Németország nélkül.
- 10 Ö. S. A. d. R. N. P. A. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 2. Hilfsmaterialien, 2. 7. 1935.
- 11 Der katholische Staatsgedanke. Bericht über die katholisch-soziale Tagung der Zentralstelle des Volksbundes der Katholiken Österreichs am 29. und 30. April 1934 in Wien. Wien, 1934. 67.
- 12 Dollfuß számtalanszor beszélt előadásában a közvetítés fontosságáról: „Amikor én Ausztria kormányának vezetőjeként (...) a Duna és az Alpok Ausztriában található szépségéről, a fényes történelemről, a világhírű zenéről, a művészetekről és a páratlanul gyönyörű Bécsről beszélek, akkor mindezzel Ausztria közép-európai feladatait-küldetését, népek közötti közvetítő szerepét kívánom szolgálni.” A beszédet idézi: *Edmund Weber*: Dollfuß an Österreich. Eines Mannes Wort und Zeil. Wien, 1935. 68–69.
- 13 Schuschnigg spricht. Das politische Gedankengut eines Österreicherers. Wien, 1935. 24.
- 14 *Guido Zernatto*: Die Wahrheit über Österreich. New York, 1938. 81.
- 15 A küldetés képviselőinek felfogásában a poroszok és Poroszország egyet jelentett valamifajta diktatórikus, apparátus ízű politikai modellel: „A poroszság egyenes folytatása a nemzetiszocializmus, a »történelmi tény« ezzel szemben nem más, minthogy Berlin előtt volt Ausztria, és a »történelem azt tanítja«: a poroszok cserbenhagyták Ausztriát és a keresztény Nyugat-Európát... Aki rosszul ismeri a »német történelmet«, velünk, osztrákokkal kapcsolatban téves következtetésre juthat... Senki sem veheti magának a bátorságot, hogy lekicsinyelje-lealacsonyítsa a múltunkat.” *Siegmond Guggenberg*: (Hakenkreuzsymbol) In diesen Zeichen! Was der Katholik vom Nationalsozialismus wissen muß. Wien, 1932. 10.
- 16 *Heinrich Bußhoff* német történész az „osztrák misszió”-ban a náci Németországgal szembeni passzív rezisztencia életre keltését és az önállóság definícióját látja. Das Dollfuß-Regime in Österreich in geistgeschichtlichen Perspektive unter besonderer Berücksichtigung der „Schönerer Zukunft” und „Reichpost”. (Beiträge zur politischen Wissenschaft. Band 6.) 298.
- 17 Ö. S. A. d. R. N. P. A. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 38. 11. 3. 1937.

- 18 A jelszavak, a lózungok az önazonosság erősítését célozták a dicső múlt felelevenítésével. Dollfuß jó néhányszor tudatosította: „Egy évezreden át Ausztria földjén dőlt el az európai történelem, hatszáz éven át Bécsben uralkodott a német császár, és innen kiindulva irányították a világ történéseit. Az osztrákok ezért is büszkék hazájukra és osztrákságukra. De éppen ezért Ausztriának joga, hogy akaratát, saját jövőjét szabadon kiteljesítse.” So sprach der Kanzler. Dollfuß Vermächtnis. Hrsg. von Anton Tautscher. Wien, 1935. 64.
- 19 Dollfuß an Österreich. Eines Mannes Wort und Zeil. Hrsg. von Edmund Weber. Wien, 1935. 63.
- 20 *Wilhelm Miklas*: Der Bundespräsident spricht. Von Österreichs Wesensart und Sendung. Wien, 1934. 16.
- 21 *Kurt Schuschnigg*: Österreich, eine historische Schau. Salzburg, 1946. 62–63. Ezeket a gondolatokat Schuschnigg 1939 augusztus–szeptemberében vetette papírra, vagyis közvetlenül az osztrák tragédia eseményora után.
- 22 *Kurt Schuschnigg*: Im Kampf gegen Hitler. Die Überwindung der Anschlußidee. Wien, 1969.
- 23 Ludwig Reichold szerint a Dollfuß–Schuschnigg-rezsim, miközben hitet tett az „osztrák ember” létezése mellett, fokozatosan jutott el az osztrákság mint egyedi népcsoport elfogadásáig. Ezek alapján – véli Reichold – a rendszer (1933–38), a folytonosságot fenntartva, az 1918 előtti államtudat, majd az 1918 utáni Anschluß-remények szerves folytatásaként „mekezdte” a mai nemzettudat előkészítését és „kidolgozását”. In: *Ludwig Reichold*: Kampf um Österreich. Eine Dokumentation. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen Anschluß 1933–1944. Wien, 1984. 87–88.

SOKCSEVITS DÉNES

A FÜGGETLEN HORVÁT ÁLLAM ÉS MAGYARORSZÁG 1941-BEN

A diplomáciai elismerés

A második világháború utáni jugoszláv történetírás alapján a mai olvasó nehezen kaphat objektív képet az 1941 és 1945 között fennállott horvát államalakulat történetéről, még kevésbé megalakulásának körülményeiről, alapítóinak indíttatásáról és arról, miként viszonyult a horvátság 1941 áprilisában az új államhoz. Ugyancsak a legutóbbi időig a világ csak az usztasák rémtetteiről olvashatott vaskos jugoszláv kiadványokat, melyek szerzői mélyen hallgattak a másik fél-felek (csetnikek, s különösen a partizánok) által elkövetett hasonló méretű tömeggyilkosságokról. Ugyanakkor a horvát emigráció kiadványainak nagy része görcsösen igyekezett megszépíteni a megszépíthetetlen múltat.

A horvát állam megalakulását 1941-ben természetesen nem lehet elvonatkoztatni a tengelyhatalmak Jugoszlávia elleni agressziójától, s nem lehet spontán népi akciónak nevezni, ahogyan azt egyes horvát emigráns szerzők tették, de nem is lehet megérteni, ha nem helyezük bele a horvát függetlenségi törekvések évszázados küzdelmeinek összefüggésébe. A horvát nemzeti ideológiát a múlt század harmincas éveitől kezdve áthatja a függetlenségi eszme burkolt vagy nyílt formája.¹

Ebben az összefüggésben is kell vizsgálni a délszláv egység eszméjének megjelenését Gajék illír mozgalmaiban. Ez az ideológia tulajdonképpen Horvátország Bécstől és Pesttől (illetve 1848 előtt Pozsonytól) való függetlenedését volt hivatott szolgálni. Ljudevit Gaj és követői azért hangoztatták a délszláv népek testvéri egységét, mert úgy ítélték meg, hogy a horvátok maguk képtelenek megszabadulni a magyar és osztrák uralomtól. Mivel ez volt az illírismus létrejöttének fő motivációja, s a délszláv testvérnépekre a mozgalomnak elsősorban ezért lett volna szüksége, nem csoda, ha sem a szerbek, sem a szlovénok körében alig talált követőkre. Különösen az előbbieket fogadták idegenkedve az illír gondolatot, s a későbbiekben a jugoszláv eszmét, hogy azután a 20. században, amikor a horvátok elvetették az egység hagyományt, Belgrád, majd a jugoszláv kommunista elit uralmi céljainak leplezésére felhasználják. Az előbb említett indokok egyben megmagyarázzák, miért keletkezett minden jugoszláv egység gondolat a 19. században horvát földön, így a strossmayeri jugoszlavizmus és a szerb–horvát koalíciós idők vagy a Jugoszláv Bizottság horvát tagjainak egységtörekvései is. Ugyanakkor már a 19. században, pontosabban 1861-ben a horvát saborban Ante Starčević és Eugen Kvaternik révén megjelent a horvát függetlenségi eszme nyílt formában is, és különösen Starčević politikai munkássága révén a múlt század utolsó harmadában a horvát nemzeti ideológia alaptézisévé vált. Eugen Kvaternik, a hivatalos forradalmár pedig 1871-ben a horvát függetlenség megteremtése céljából felkelést próbált meg kirobbantani. Ez utóbbi katonai szempontból nem vált veszélyessé a Monarchia számára, de ideológiai hatása jelentős volt. Meg kell említeni, mert Kvaternik és társai az újkori horvát történelem folyamán először proklamálták Horvátország teljes függetlenségét.

A horvát függetlenség gondolata megjelent az első világháborúban is, amikor Frano Supilo – felismerve Pašić és a szerbek hegemonisztikus törekvéseit – kivált a Jugoszláv

Bizottságból és a horvát állam megteremtése érdekében memorandumot intézett az antant hatalmakhoz. Miután Sándor trónörökös és a szerb hadsereg aktív közreműködésével Belgrád terveinek megfelelően alakult meg az első Jugoszlávia (SZHSZ Királyság), a Stjepan Radić vezette Horvát Parasztpárt köreiben lelt otthonra ismét a függetlenségi gondolat, bár a későbbiek folyamán Radić hajlott a kompromisszumra (föderalizmus) is. Radić meggyilkolása és a sándori királyi diktatúra bevezetése után jelent meg az európai politikai színpadon az a radikális horvát politikai erő, amely minden áron és minden eszközzel (értsd: terrorista merényletek) a horvát függetlenség megvalósítására tört. Ez Ante Pavelić Usztasa Forradalmi Szervezete, illetve Mozgalma volt. Pavelić a starčevići Jogpárt utódszervezetének volt a vezetője, s ideológiájára is eleinte a starčevići-kvaterniki eszmék hatottak. Szervezete alapításakor még nem nevezhető nyíltan fasiszta alakulatnak, nagymértékben a ma is létező szélsőségesen nacionalista terrorszervezetekre hasonlított.² Szeparatista mozgalomként persze kénytelen volt támaszt keresni a jugoszláv állam ellenfeleinél, s hamarosan segítséget is kapott, elsősorban Mussolini Olaszországtól, illetve kisebb részben a revíziós törekvései miatt a szomszéd államok gyengítésében érdekelt Magyarországtól. Olasz hatásra közeledett azután Pavelić a fasiszmushoz, hogy azután hatalomra kerülve már a náciizmus fajúldozó gyakorlatának is teret engedjen Horvátországban.

Az első Jugoszláviára jellemző nagyszerb hegemonizmus és Sándor király véres diktatúrája főszerepet játszott abban, hogy a német támadás idején a horvátság döntő többsége egyáltalán nem érezte magáénak a jugoszláv államot és megkönnyebbüléssel fogadta annak gyors összeomlását. Ez magyarázza meg a horvát lakosság viszonyát a bevonuló német csapatokhoz, s ezért sikerült az egyébként csekély társadalmi bázissal rendelkező usztasáknak 1941. április 10., a Független Horvát Állam (NDH) kikiáltása után elfogadtatni a horvátság zömével az új államalakulatot. A horvát tömegek üdvözölték a Belgráddal való szakítást, s csak később tudatosult bennük, hogy az usztasa állam nem egészen az, amiről ők maguk és a megelőző horvát generációk álmodtak, s szembefordulva a rezsimmel, sokan csatlakoztak a partizánokhoz.

Csak az ismertetett tények után térhetek rá az 1941-es magyar–horvát viszony taglalására. A két világháború közötti magyar külpolitika irányát és mozgásterét köztudottan meghatározta a trianoni békeszerződés által létrehozott határok revíziójára irányuló törekvések. Ennek érdekében Magyarország igyekezett külső támogatók keresése mellett a Magyarország ellen szövetségbe (kisantant) tömörülő szomszéd országokat belső ellenzékük támogatásával gyengíteni. A magyar vezető körök már 1920-ban kapcsolatba léptek az akkori emigráns horvát monarchistákkal, majd később Stjepan Radić parasztpártjával, s 1929-ben az usztasákkal is.³ A Gömbös-kormány idején szorosabb kapcsolatok jöttek létre Magyarország és az usztasa mozgalom között (ekkor létesült a hírhedt Janka-pusztai kiképzőtábor), de Pavelićék mozgalmanak fő támogatója Olaszország maradt, sőt usztasa körök jó kapcsolatokat építettek ki a hitleri Németországgal is. Ugyanakkor azonban Magyarország már a marseille-i merénylet előtt megkezdte usztasa kapcsolatainak részleges, majd szinte teljes felszámolását, s újra a parasztpártra próbált építeni.⁴ A harmincas évek második felében Németország erősen közeledett Jugoszláviához, s hasonló okokból Olaszország is talonba tette – internálta – az usztasákat. Miután azonban 1941. március 27-én az angolok biztatására Simović tábornok megbuktatta a háromhatalmi egyezményhez csatlakozó Cvetković-kormányt, a németeknek és az olaszoknak újra eszébe jutottak az usztasák. Mussolini 1941. március 29-én személyesen találkozott Pavelićcel, míg Ribbentrop személyes kiküldötte, Ed-

mund Veesenmayer és Walter Malletke Zágrábba utazott, ahol miután tárgyalta Vladimír Mačekkel, a Horvát Parasztpárt vezetőjével, másnap találkozott a Zágrábban élő usztasákkal. Ezek a tárgyalások vezettek el végül ahhoz az akcióhoz, amely 1941. április 10-én zajlott le. A német támadás után négy nappal a lépést Veesenmayerrel egyeztető Slavko Kvaternik kikiáltotta a Független Horvát Államot.⁵

Ezeket az ismert eseményeket másként magyarázta a horvát emigráns sajtó, s az utóbbi időben néhány, a korszakról szóló horvátországi kiadvány is. Nevezetesen a horvát állam 1941-es létrejöttében Magyarországnak tulajdonítanak döntő szerepet. Így pl. Milan Blažeković a Független Horvát Állam nemzetközi státusáról írott tanulmányában,⁶ vagy Kazimir Katalinić Argumenti, illetve Radjanje države (Az állam születése) című könyveiben.⁷ Mindketten azt állítják, hogy a horvát állam létrehozására először Horthy tett javaslatot Hitlernek, s Horthy volt az, aki 1941. április 10-én megfogalmazott és 11-én közzétett kiáltványában elsőként ismerte el (de facto) a horvát államot. Ezeket az állításokat mindketten arra alapozzák, hogy Magyarországnak szüksége volt Jugoszlávia megtámadásához Horvátország létrejöttére, vagyis Jugoszlávia megszűnésére. Az utóbbi állítás megfelel a tényeknek, a magyar kormányzatnak tényleg szüksége volt ilyen casus bellire. Túl azon hogy a két horvát szerző érzésem szerint a valóságosnál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a korabeli Magyarország nemzetközi politikára gyakorolt hatásának, sok más tény is cáfolni látszik azt, hogy Magyarországnak ilyen sok köze lett volna az usztasák hatalomra jutásához. Először is, Pavelićre Hitler figyelmét Mussolini hívta fel még március 28-án a Führerhez küldött választáviratában.⁸ Két nappal később, március 30-án Ribbentrop érdeklődött Sztójay berlini magyar követnél a horvát ügyekről. Felvilágosítást kért Pavelić, valamint Maček szervezeteiről. Sztójay válaszában Maček pártját befolyásosabbnak mondta, de megemlítette Pavelićet is.⁹ Másnap Bárdossy külügyminiszter Sztójajnak írt táviratában határozotlan kijelentette, hogy „Pavelić szervezeteire vonatkozólag a német kormány az olasz kormánytól kaphat felvilágosítást – tekintettel arra, hogy Pavelić az olaszok illegális szervezeteinek vezetője... Mačekkel zágrábi konzulunk útján kapcsolataink vannak, és így Horvátország felé semmilyen illegális szervezettel nem szándékozom operálni.”¹⁰ Ennek megfelelően a magyar kormány Bartók László magyar konzulon keresztül április 1-jén megüzente Mačeknek, hogy a magyar kormány „teljes megértéssel nézné a horvát szuverenitásra irányuló törekvéseket”.¹¹ Igen ám, csakhogy Veesenmayer tárgyalásai Mačekkel nem jártak sikerrel, mert a horvát pártvezér angolbarát volt és egyáltalán nem hitt a németek győzelmében.¹² A németek ugyan később is próbálkoztak Mačeknél,¹³ de az idő sürgetett, s Veesenmayer gyorsan megkereste a Németország-hoz húzó usztasákat Zágrábban. Április 10-én azután Veesenmayer Slavko Kvaternikkel együtt ment be a zágrábi rádióba, ahol utóbbi beolvasta az NDH megalakulását kimondó nyilatkozatot. A németek végül elfogadták Pavelić személyét is. Ezzel kapcsolatban idézném Sztójajnak Bárdossyhoz írt április 11-i keltezésű számjeltáviratát: „[Ribbentrop] közölte, hogy Mačeket elejtették, mert jugoszlávokkal paktált. Pavelić kellő időben helyszínen lesz és Kvaternikkel együttműködik. Úgy látom, e tekintetben minden elő van készítve és megbeszélve az olaszokkal.”¹⁴

Az előbb említett horvát szerzők állítását Magyarországnak a horvát állam létrehozásában játszott meghatározó szerepéről még inkább megcáfolja Jodl vezéreztársának március 27-én az olasz vezérkarnak a német főparancsnokság nevében tett javaslata, melyben ez áll: „A jugoszláv államterület belpolitikai szétverése érdekében minden tekintetben elébe kell menni a horvát függetlenségi törekvéseknek, és a horvátokat mint

a tengely barátait kell kezelnünk.”¹⁵ Ebből egyértelművé válik, hogy a németek máj Horthy válaszában március 28-i megérkezése előtt állást foglaltak a horvátok Jugoszláviából való kiválása mellett, s a magyar vezetés április 10–11-én csak kihasználta a kínálózó casus bellit. Ami a konkrét diplomáciai elismerést illeti, azzal Magyarország megvárta Németország és Olaszország egyeztetett lépését (előbbieket április 15-én, Magyarország április 22-én).

A pavelíci horvát államot az említettekén kívül még néhány, a tengelyhez közel álló (vagy megszállás alatt levő) állam ismerte el: így Szlovákia, Bulgária, Románia, Finnország, Dánia, Spanyolország, Japán, Mandzsukuo és Thaiföld. Argentína csak ígéretet tett az elismerésére, de nem realizálta, a Vatikán pedig csak de facto volt hajlandó elismerni, de jure továbbra is fenntartotta kapcsolatait a jugoszláv emigráns kormányral. Érdekességként viszont végezetül megemlíteném, hogy a Horvát Kommunista Párt egykori titkára, Ante Ciliga állítása szerint Sztálin a berlini szovjet követségen keresztül felajánlotta Benzon horvát követnek, hogy elismeri a horvát államot, sőt állítólag elküldte ügynökét Zágrábba a kommunista vezetőkhez, hogy szándékairól értesítse őket. Tito, Kardelj és Djilas azonban határozottan elvetették ennek lehetőségét, ráadásul állítólag Pavelić sem fogadta el az ajánlatot, így a szovjet elismerésből nem lett semmi.¹⁶ Természetesen ez a szovjet lépés még a Molotov–Ribbentrop-paktum jegyében folyó szovjet–német barátkozás utolsó szakaszában történt. Mindenesetre érdekes firtora lett volna a történelemnek, ha szovjet részről valóban sor kerül az NDH diplomáciai elismerésre.

Magyarország és az NDH viszonya 1941 áprilisától egészen július 21-ig, a Muraköz státusának megváltoztatásáig (a magyar katonai közigazgatás bevezetéséig) igen szíves volt, ezután azonban érezhetően megromlott, és a tervezett nagyszabású gazdasági és egyéb együttműködésből semmi sem lett.¹⁷

Végezetül talán érdekes lenne megvizsgálni, hogy az említett horvát emigráns szerzők állításukat Magyarország kihangsúlyozott szerepéről a Független Horvát Állam létrejöttében milyen forrásra alapozzák. Magyarország szerepének ekkora fontosságát először Mladen Lorković, az NDH akkori külügyminisztere tulajdonított a zágrábi *Spremnost* című lapban 1944 áprilisában,¹⁸ az usztasa állam megalakulásának harmadik évfordulóján. Tudni kell azonban, hogy ekkortájt Lorković Ante Vokić hadügyminiszterrel együtt Horvátország háborúból való kiugrását készítette elő, a horvát állami-ság pusztá létének megmentése céljából. Talán nem megalapozatlan a feltételezésem, hogy Lorković ebben a cikkében tudatosan igyekezett kisebbiteni a náci Németország szerepét az NDH megalakulásában, s ezért tulajdonított Magyarországnak nagyobb szerepet a valóságosnál. Lorković és Vokić kísérlete nem sikerült, Pavelić letartóztatta összeesküvő minisztereit, s a leopoglavai börtönbe szállította, ahol 1945-ben, az NDH összeomlása előtti napokban mindkettőjüket legyilkolták egykori harcostársaik.¹⁹

Nem tudjuk, mit hozhatott volna egy sikeres horvát kiugrás és szakítás a német szövetséggel. Ekkorra ugyanis a Szovjetunió is egyértelműen Titóék és Jugoszlávia feltámasztása mellett volt, míg Anglia korábban is a status quo ante quem híve volt.

Lorkovićsal kapcsolatban még egy érdekes információt érdemes közölni. Akárcsak más vezető usztasa személyiségek (Benzon, Budak, Kvaternik), Lorković is már a háború kitörése előtt szoros kapcsolatban állott vezető német körökkel. Erről érdemes idézni Bartók László zágrábi magyar diplomata egy 1939. október 6-i jelentését: „Az itteni német főkonzul nagy reményeket fűz Lorković itteni működéséhez, s azt hiszi, hogy a szeparatisták között előkelő szerepet fog játszani. Úgy látom, német kollégám-

nak előre jelezhették Lorković határátlépését és figyelmét felhívták arra is, hogy Lorkovićnak német származású felesége van. Német kollégám egyébként a horvát nacionalista mozgalom közeli akcióba lépését várja.”²⁰

Mindebből kiderül, hogy noha a német kormány hivatalosan jó kapcsolatot tartott fenn Belgráddal, az usztasák tevékenységét hallgatólagosan mégis támogatta, tudott róla, sőt diplomatái útján is kapcsolatban állt velük. Ezért azután 1941 áprilisában Németországnak voltaképpen nem volt szüksége Magyarország tanácsaira és közvetítésére, hogy a Horvát Parasztpárttal folytatott tárgyalások kudarca után az usztasákkal vegye fel a kapcsolatot.

Jegyzetek

- 1 *Dinko Šokčević*: Ideja hrvatske neovisnosti kroz povijest. Hrvatski glasnik, 1991–92.
- 2 Sem az usztasák 1932-es (mások szerint 1929-ből származó) pártprogramja, sem a második világháború előtti usztasa kiadványok nem tartalmaznak nyíltan fasiszta vagy náci eszméket.
- 3 A horvát ellenzék és a magyar kormánykörök kapcsolatait az 1920-as években Kristóffy József ismertette. *Kristóffy J.:* A magyar–horvát kapcsolatok az 1920–26-os években. illetve: Horvát–magyar kapcsolatok 1927-től. Kézirat. Magyar Országos Levéltár.
- 4 *Ormos Mária*: Merénylet Marseille-ben. Budapest, 1984. 115–116.
- 5 Erről részletesebben: *Bogdan Krizman*: Ante Pavelić i ustaše. Zagreb, 1978., illetve *Franjo Tudjman*: Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, 1918–1941. Zagreb, 1993.
- 6 *Milan Blažeković*: Proces protiv nadbiskupa Stepinca i medjunarodni status NDH (1941–45). In: Stepinac mu je ime. Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata. Zagreb, 1991. I. kötet, 323–368. M. Blažeković szerint „...megalapozott az a vélemény, hogy a horvát állam elismerésénél Magyarország játszott elsőrendű szerepet”.
- 7 *Kazimir Katalinić*: Argumenti. NDH, BiH, Bleiburg i genocid. Buenos Aires–Zagreb, 1993., illetve *K. Katalinić*: Radjanje države. NDH, Tito, „hrvatsko proljeće” i 1991. Buenos Aires–Zagreb, 1994.
- 8 K. Katalinić szerint a magyar kormány tett először javaslatot az önálló horvát állam megalakítására. Ismerve Teleki Pál külpolitikai elképzeléseit és taktikai módszereit, aligha valószínű, hogy ennyire sietett volna tanácsokat adni Németországnak.
- 9 OL Küm. K. 64. 1941–67. t. Sztójay Döme berlini magyar követ 1941. március 30-án feladott 71-es számú számjeltávirata.
- 10 OL Küm. K. 64. 1941–67. t. Bárdossy külügyminiszter Sztójay részére küldött választávirata.
- 11 OL Küm. K. 64. 1941–67 t. Bárdossy Bartók László zágrábi magyar konzulon keresztül üzentte ezt meg Mačeknek, 1941. április 1-jén.
- 12 *Vladko Maček*: Memoari. Zagreb, 1992. Eredetileg angol nyelven jelent meg *Maček, V.:* In the Struggle for Freedom. New York, 1957.
- 13 Először Alfred Feundt zágrábi német konzul tárgyalt Mačekkel, közvetlenül a március 27-i belgrádi puccs után – sikertelenül, majd a Veessenmayerrel együtt Zágrábba érkezett Walter Malletke próbálta meg rávenni a legnagyobb befolyással bíró horvát párt vezetőjét az együttműködésre (vagyis a horvát állam kikiáltására) – ismét sikertelenül. Ezután Veessenmayer csak az usztasákkal próbálkozhatott. Bővebben *Hrvoje Matković*: Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb, 1994.
- 14 OL Küm. K. 64. 1941–67 t. Sztójay Döme berlini követ 1941. április 11-én kelt 98-as számú számjeltávirata.
- 15 Lásd: Documents on German Foreign Policy. Idézi *F. Tudjman*: Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, 1918–1941. II. kötet, 357.
- 16 *Katalinić, K.:* Radjanje države. Eredetileg in: Čiliga, A. Bilten HDS-a, 34–36. szám, 46.
- 17 Erről tanúskodik az NDH külügyminisztériumának 1942-es kiadványa az 1941-ben kötött nemzetközi szerződésekről, melynek alapján látszik, hogy a horvát állam más államokkal sokkal több és fontosabb egyezményt kötött, mint Magyarországgal. NDH Ministarstvo vanjskih poslova. Medjunarodni ugovori. 1941. Zagreb, 1942.
- 18 *Mladen Lorković–dr. T. Drezga*: Postanak i priznanje NDH. Spremnost, 1944.
- 19 *Matković, H.:* i. m.
- 20 OL Küm. K. 64. – 1941–67. t.

A FRANCIA FORRADALOM BICENTENÁRIUMÁNAK MÉRLEGE

Egy jelentős történelmi évforduló mérlegének megvonása mindenekelőtt módszertani kérdéseket vet fel. Megvalósítható deskriptív módszerrel, vagyis az előzményeknek, majd maguknak az évfordulós eseményeknek az ismertetésével, megtoldva a tömegkommunikáció szerepvállalásának bemutatásával. Bár ez a módszer is felkínálja a lehetőséget bizonyos alapvető tanulságok levonására, a francia forradalom esetében célszerűbbnek tűnik, ha elvégezzük a jelenkori történetírás fő irányzatainak összehasonlítását. Mindazok, akik ennek a feladatnak az elvégzésére vállalkoztak, egyöntetűen azt vallják, hogy – a francia forradalom különösségéből következően – egy ilyen összevetésnek nem csupán historiográfiai, hanem politikai és ideológiai összetevői is vannak, mert a téma „történetírói kidolgozásába organikusan belejátszanak a történész politikai és ideológiai elkötelezettségei”.¹ Céлом tehát az, hogy pontosan ezt: a politikai, ideológiai és a szűkebben értelmezett historiográfiai szempontok szimbiózisát bebizonyítsam.

A 200. évforduló legtágabban vett „környezetét” a szovjet tömb 1989-ben bekövetkezett összeomlása határozta meg. Jack Lang kulturális miniszter nem is mulasztotta el, hogy jellegzetesen francia nézőpontú párhuzamot vonjon a két évszám között, mondván senki sem gondolta volna, „hogy 1989-ben tanúi leszünk annak, hogy a forradalom előnyomul az egész földkerekségen”.² Az év végén a párizsiak a „szabadság által meglátogatott” európai fővárosok: Prága, Berlin, Moszkva, Budapest és Szófia nevét harsogták, Václav Havelt és Andrej Szaharovot éltették.

A nagybetűs történelem tehát tálcán kínálta fel a perdöntő bizonyítékot részint a francia jobboldal, részint a hagyományos forradalomábrázolásnak hadat üzenő, s ellenfelei által „revizionistának” nevezett történetírói iskolának. A jakobinus gyökereivel kezdetektől büszkélkedő bolsevizmus történelmi veresége után számukra úgy tűnt, hogy igazukat többé senki sem vonhatja kétségbe.

Kézenfekvő egy pillantást vetni a 100. és 150. évfordulóra. 1889-ben a köztársasági érzelmű történetíró, Alphonse Aulard karmesteri pálcájának intésére a nemzet Georges Dantont emelte magasba, Odeon téri szobortalapzatára, ahol kinyújtott karral mutat a határok felé, amelyeknek megvédésére szólított fel. A poroszoktól elszenvedett katonai vereség után, revansra készülve a néptribun Dantonra volt szükség, a hazafias érzület felkorbácsolására. A 150. évfordulón, 1939-ben, szinte napokkal a második világháború kitörése előtt pedig a fasizmus, vagyis ismét a közös ellenség elleni harc volt napirenden. Napjainkban ilyen össznemzeti cél nem lebegett (és nem is lebeghetett) a franciák előtt. A III. köztársaság 1880 után felívelő korszakának optimizmusa is hiányzik, mivel az országot súlyos társadalmi problémák gyötrik. A jövő sok tekintetben bizonytalan. Valószínűleg részben ezzel függ össze az a jelenség is, hogy a nemzeti identitást a helyi, regionális azonosságtudat kialakítására tett sikeres erőfeszítések helyettesítették. „Nekem úgy tűnik, hogy a helyi identitás keresése a bicentenárium valóban markáns vonása.”³ Az idézett szerző, Patrick Garcia szerint ebben az értelemben lehet beszélni „mikro-eseményesítésről” („micro-événementalisation”).

Még egy fontos, döntően belpolitikai megfontolásokra visszavezethető sajátossága van a bicentenáriumnak: rövidege. Már ami a hivatalos megemlékezéseket illeti. Ezeket a kormányzat 1989-re időzítette és decemberben be is fejezte. Ebben a hónapban „pantheonizálták” a forradalom három új reprezentánsát (jelképes temetést rendeztek számukra a nemzet nagyjainak végső nyughelyet adó Pantheonban), Jean Condorcet filozófust, Gaspard Monge tudóst és Henri Grégoire abbét. „A gyűlölet nélküli emberek”, a „tolerancia forradalmárai” nyilvánvalóan ellensúlyt képeztek a hatalmi vágytól megrészegült néptribunokkal, az egymást felfaló pártpolitikussal szemben. Kiválasztásuk döntően François Mitterand köztársasági elnöknek és a bicentenáriumért közvetlenül felelős környezetének műve volt. Az elnök nem akarta elnyújtani a történelmi évfordulót, hogy ne adjon ürügyet a jobb- és baloldalnak régi ellentétek felelevenítésére, hiszen a forradalom 1790-től kezdve radikalizálódott. Ezen túlmenően Mitterand, ahogy egy amerikai szerző rámutat, ezzel a gesztussal (a mai ideálokat képviselő három történelmi személy hőssé avatásával) nagyon is konkrét belpolitikai célt követett: a mérsékelt jobboldal támogatását akarta elnyerni.⁴ Erre vall az is, hogy az elnök több alkalommal is elítélte a forradalom tévedéseit, beszélt barbár tetteiről, a karmelita atyák kivégzéséről. Más kérdés, hogy kinyújtott jobbát nem fogadták el, így például a katolikus egyház és az ellenzék képviselői távol maradtak a Pantheonnál rendezett ünnepségtől.

A történetírást az utóbbi években szóvá tették, hogy a kormány túl gyorsan nyilvánította befejezetnek a bicentenáriumi rendezvényeket. Michel Vovelle, aki Albert Soboul utóda a Sorbonne híres intézetének (Institut d'Histoire de la Révolution Française) élén, annak a véleményének adott hangot, hogy „bármit gondoljon is valaki a mi bicentenáriummunkról, túlságosan hamar lezárták, jóval azelőtt, hogy időnk lett volna kellő alaposítással szembenézni 93-mal és 94-gyel. Tegyük hozzá 1795-öt, ezt a kulcsfontosságú időszakot is, amely más irányt adott a forradalom folyamának.”⁵ (Vovelle e helyütt kétségtelenül arra célzott, hogy Thermidor nemcsak a fehérterror eredményezte, hanem ki is szorította a népi tömegeket a politikából-politizálásból, és létrehozta a gazdagok köztársaságát.)

Ezek után áttérek a francia történetírás jelenkori irányzatainak elemző bemutatására. Ennek során legfőképpen egy amerikai szerző, Steven L. Kaplan vaskos, több mint 800 oldalas monográfiájára támaszkodom, amely „Adieu 89” címmel jelent meg.⁶ Nem véletlen, hogy egy külföldi historikus végezte el a legalaposabban a bicentenáriumi mérlegének elkészítését. A magyarázat kézenfekvő: Kaplan nem tartozik a francia történészek egyik csoportjához sem, független a kormány által létrehozott bicentenáriumi bizottságtól is, egyszóval nem tartják fogva azok a sokszor láthatatlan kötelékek, amelyek gátolhatták volna abban a törekvésében, hogy objektív mércével mérje valamennyi francia történetst. Nem állíthatom, hogy az övé az utolsó szó, az idő mutatja majd meg munkája valódi értékét, azonban nem vonható kétségbe, hogy az egyes szerzőkről közzölt portréi, állásfoglalásai a szóban forgó irodalom alapos ismeretéről tanúskodnak, és – véleményem szerint – helytállóak.

A jobboldalinak vagy inkább ellenforradalminak nevezett irányzatot Pierre Chaunu nevével kapcsolják össze. A különben kiváló szaktörténésznek elismert Chaunu az évfordulón azzal a vulgáris kijelentésével tett szert nevezetességre, hogy valahányszor elhalad a Lazare Carnot-ról elnevezett gimnázium épülete előtt, köp egyet, mivel Carnot adott parancsot a vendée-i lázadók leverésére. Számptalan újságcikkben (főként a Le Figaróban), interjúban és előszóban támadta a francia forradalmat, mégis a vendée-i pol-

gárháborúról elterjesztett tézisével okozta a legnagyobb feltűnést. Genocídiumnak, azaz népirtásnak minősítette a köztársasági hadsereg által okozott pusztítást, vagyis a fasizmusnak fenntartott fogalmat alkalmazta Vendée-ra. Ő írt előszót tanítványának, Reynald Secher-nek „Francia-francia népirtás” című művéhez, amely a sok ezerre tehető bicentenáriumi könyvtermés szenzációja lett. Kaplan idézi Chaunu büszke kijelentését, hogy „én vagyok az, aki megalkotta ezt a kifejezést”.⁷ A megtorlás áldozatairól szólva csak úgy dobálózott a százezrekkel; elsősorban neki köszönhető, hogy mind Franciaországban, mind pedig külföldön számosan átvették – a legcsekélyebb kritika nélkül – adatait.

E helyütt kívánom megjegyezni, hogy a bicentenárium alkalmából készült filmeket, tévé-vetélkedőket és a különféle kiállításokat is számításba kell venni, hiszen a nagyközönség köztudottan nem monográfiákból, hanem pontosan ilyenfajta megemlékezésekből tájékozik. Divatba jött Vendée, a fanatikusan vallásos, a központi, forradalmi kormány ellen fegyverrel harcoló vendée-i paraszt. Magyarországra is „begyűrűzött” ez a divathullám, 1991 és 1994 között a magyar televízió is sugárzott filmeket, melyeknek hősei az említett parasztok és vezérek, a gögös nagyurak voltak. Hadd emlékeztessék továbbá a „Vörös Pimpernel” című angol filmalkotásra. Volt olyan hazai újságíró, aki lelkendezve méltatta Pimpernelnek, a glaszékesztyűs angol gentlemannek a hőstetteit, aki sok áldozatot mentett ki a francia kormányzat karmaiból. Ez utóbbinak a képviselői természetesen valamennyien szadista hajlamú, sőt vérszomjas lények voltak, akik szórakozásképpen emberfejekkel labdázta. (A történeti valóságról csupán annyit, hogy a francia történészek ma katasztrofálisnak ítélik a forradalom gyarmatpolitikáját. Amíg a forradalmárok belső problémákkal, többek közt a rabszolgaság kérdésével voltak elfoglalva, Anglia egymás után foglalta el a Karib-térség francia szigeteit.)

Külön említést érdemel Andrej Wajda világhírre szert tett „Danton”-ja. Ez a film mondanivalóját közismerten az 1980-as évek lengyel valóságából merítette, azonban sok francia olvasatában Wajda nem volt objektív, „örjögésnek” minősítve a forradalmat. A film szerintük a pragmatikus Dantont, az „emberarcú forradalom” hívét élesen szembeállította Robespierre-rel, aki a „jeges és embertelen” forradalom megtestesítője volt. (A szóhasználat jellemző az 1970–80-as évtizedekre.)

Visszakanyarodva Chaunu genocídium-téziséhez, több francia történész, így pl. a nálunk nem ismert Maurice Agulhon, Jacques Godechot és mások szembeszálltak vele. Vovelle a forradalmi mentalitásról publikált művében tárgyalja Turreau de Garamboulville tábornok „pokoli hádoszlopainak” brutális megtorló akcióit Vendée-ban. Mindazonáltal tagadja annak az eljárásnak a jogosságát, hogy egyes vidékek ténylegesen nagy emberveszteségeit az egész térségre kivetítve 600 ezer áldozatról írjanak. Komoly történészek haboznak megtenni ezt a lépést – írja, verzója szerint „valójában egy régi típusú háborúról van szó”.⁸

Térjünk most át a francia historiográfia másik jelentős, a közelmúltig domináns irányzatára, amelyet jakobinus-marxistának, forradalminak, klasszikus történetírói iskolának is neveznek. Ennek az irányzatnak az élén Soboul állt, köréje tanítványainak népes csoportja tömörült. Soboul neve feltételezhetően a legismertebb Magyarországon, hiszen az utóbbi 40 évben a történelemtanárok nemzedékei az ő monográfiájából tanulták a francia forradalom történetét. A Sorbonne „fellegvárában” ülve, élete utolsó időszakában (1982-ben halt meg) el kellett viselnie François Furet heves, koncentrált támadásait. Kaplan „ultrakonzervatívoknak” nevezi beállítottságát, és azt emeli ki, hogy ezekben az években már stagnált a tevékenysége, nem tudott a korábbihoz hasonlóan

meggyőző módon reagálni az őt ért támadásokra.⁹ Mint a Francia Kommunista Párt tagja, másoknál közelebről megtapasztalta a marxista reflexek gyengülését, a Nyugat-Európában általánossá váló konzervatív politikai klímának a humán értelmiségre gyakorolt hatását. A bicentenárium előestéjén utóda, Vovelle vette át a szerepét. Soboul neve alatt jelent meg 1989-ben – több mint 1000 oldalon – a Dictionnaire historique de la Révolution française, ténylegesen Jean-René Suratteau és François Gendron szerkesztésében. Az egyes szócikkeket Soboul barátai és tanítványai írták. Elég felütni az állásfoglalás szempontjából rendkívül fontos, nyolc oldalt kitevő és Claude Mazauric által írt „Jakobinusok – jakobinizmus” címszót, hogy meggyőződhessünk arról, jóllehet a korábnál árnyaltabban, de határozottan képviseli ez az iskola a sobouli koncepciót. Mazauric záró mondata szerint „hidegvérrel tekintünk akcióikra, amelyekben mindenekelőtt egy szigorúsággal és hősiességgel végrehajtott akaratot fedezünk fel, hogy kikényszerítsék 1789 nagy egyenlősítő eszméjének a diadalát, s ily módon befejezzék a forradalmat”.¹⁰

A történészeknek ez a köre 1992-ben megemlékezett Soboul halálának 10. évfordulójáról, 1995-ben, a 200. évfordulón pedig konferenciát rendezett az 1795. május 20–22-i, a forradalmi naptár szerint Prairial 1–3-i népi felkelésről, „Prairial mártírjairól”. A lengyel származású, de Nyugaton élő történész, Bronislaw Baczko arra mutatott rá, hogy „talán Prairial 1. volt az egész forradalmi korszak »legnépibb« napja”, s hogy a Konvent üléstermék előzőnlő tömeg által alkalmazott erőszak „kettős értelemben is vad: ösztönös és kegyetlen volt”.¹¹ A feldühödött tömeg „kenyeret, de azonnal” és az 1793-as (jakobinus) alkotmány bevezetését követelte. Anélkül, hogy eltúloznám ennek a konferenciának a jelentőségét, egy következtetés levonása mégiscsak indokolt: megrendezése – a kormányzati szándékkal ellentétben – a bicentenáriumi megemlékezések „meghosszabbításának” minősül. És mivel a forradalom öntörvényű fejlődése következtében Prairial a „nagy” forradalmon belüli „népi” forradalmat jelöli, e téma újbóli napirendre tűzése egyben kutatási célkitűzést is jelent, ahogy ez több hozzászólásban is megfogalmazódott.

A forradalom historiográfiájának harmadik irányzatát képviselő Furet üstökösként robbant be a francia tudományos életbe. Nevét-hírét Denis Richet-vel közösen írt monográfiájával alpoztta meg.¹² Amikor a bicentenáriumi előkészítő „gépezet” beindult (nagyjában-egészében az 1980-as évek derekán), ő lett a média koronázatlan királya. Két ujjából v betűt formázva, szóban is megfogalmazta azt a meggyőződését, hogy „én győztem!” Vitathatatlan tehetsége, meghökkentően újszerű gondolatai, kiváló debatterei képességei, „mindenütt-jelenléte”: mindezek a tulajdonságai szinte predesztinálták arra, hogy magára vonja nemcsak a szakemberek, hanem a történeti kérdések iránt érdeklődő szélesebb rétegek figyelmét is. Sokat nyomott a latban az a körülmény is, hogy rendkívül kombattáns volt a forradalomértelmezés terén korábban egyeduralkodó egyetemi körökkel, elsősorban persze a Soboullal folytatott polémiákban.

Legfontosabb elméleti újítása az ún. dérapage (megcsúszás)-tézis kidolgozása volt. Ennek lényege az, hogy a francia forradalom 1789-ben demokratikus eszmék jegyében bontakozott ki, azonban a következő években, egyes diktatórikus hajlamú forradalmárok tevékenységének eredményeként beletorkollott a jakobinusok véres diktatúrájába. Talán legnagyobb hatású munkájában, az 1983-ban piacra dobott és immár magyar nyelven is hozzáférhető, „Gondoljuk újra a francia forradalmat” címet viselő tanulmánykötet¹³ nyitó fejezetének címével tulajdonképpen formába is öntötte jelmondatát: „A francia forradalom befejeződött”. Ezt kiegészíti az a szlogenje, hogy „a for-

radalom hideg tárgy”, tehát semmi köze sincs sem a jelenhez, sem a jövőhöz. Legfőbb célkitűzésének azt tekintette, hogy megtisztítsa a mítoszoktól a forradalom történetírását. „Itt az ideje, hogy megszabadítsuk azoktól az elemi szintű üzenetektől, amelyeket maga a forradalom hagyott örökösire, s átengedjük a történész primum movens-e, az intellektuális kíváncsiság és a múlt megismerésére irányuló érdekek nélküli tevékenység birodalmába.”¹⁴

A furet-izmus foglalatla, kézikönyve az a „Dictionnaire critique de la Révolution française”, amelyet 1988-ban jelentetett meg legközelebbi munkatársával, Mona Ozouffal közösen¹⁵. Érdemes felütni a jakobinizmust taglaló terjedelmes címszót, amelyet maga Furet írt, és idézni a „jakobinus” vagy a „jakobinizmus” fogalmi meghatározását. Eszerint olyan különleges vonzalmak jellemzik a jakobinusokat, mint „a nemzeti szuverenitás oszthatatlansága, az állam elhivatottsága a társadalom átalakítására, kormányzati és adminisztrációs centralizáció, az állampolgároknak a törvényhozás azonos elbírálása által biztosított egyenlősége, az emberek belső átalakítása köztársasági nevelés segítségével, továbbá vonzalom a nemzeti függetlenség iránt”.¹⁶ A szövegből az is kitűnik, hogy Furet szemében a jakobinizmus igazi veszélyessége nem egyes képviselőinek nézeteiben vagy akár tetteiben, hanem a „hálózatban”, az általuk létrehozott és igen eredményesen működtetett „gépezetben” keresendő. Az utóbbi két kifejezés alatt a központi, vagyis a párizsi Jakobinus Klubot kell érteni, amely a királyság 1792 nyarán bekövetkezett megdöntéséig 500 vidéki fiólkát hozott létre, s tartott velük igen szoros kapcsolatot egy levelező bizottságon keresztül. A következő, 1793-as évben (a forradalom híres II. évében) a jakobinusok már nem csupán egy politikai társaságot alkottak, hanem vidéki klubok ezreit is ellenőrizték, 100–200 ezer militáns személyt („aktivistát”) tömörítettek, egyszóval intézménnyé alakultak át, amely a forradalmi kormány központosító politikájának alapvető eszköze lett. Furet végkövetkeztetése: a bolsevikok már az 1903-as pártszakadástól kezdve példaképüknek tekintették a Jakobinus Klubot, így a jakobinizmus legegységesebb érvényű hagyatéka a 20. század számára egy forradalmi párt eszméje, amely nélkül lehetetlen a (szocialista) forradalom győzelme.

Már az eddigiekből is kitetszhet, hogy Furet a jakobinizmus eszméinek 19–20. századi kontinuitását keresve túllépett Franciaország határain és lényegében egyenes ívet húzott Robespierre-től Leninig és Sztálinig. (Sőt, a 20. század úgyszólván valamennyi nagy és kis diktátoráig.) Szerinte „a sztálinizmus a némileg módosított jakobinus tradícióban gyökerezik”.¹⁷ 1793 és 1917: lényegi összefüggést kifejező történeti párhuzam. Vitathatatlan, hogy a bolsevikok (mellesleg nemcsak ők, hanem az orosz szociáldemokrácia más irányzatai is) rokonszenveztek a jakobinusokkal, és fordítva, a francia értelmiségiek is saját forradalmuk folytatását látták az 1917-es októberi forradalomban, és ez a kontinuitástudat megkönnyítette számukra a csatlakozást a kommunista párthoz. (Nem érdektelen tény, hogy tudomásom szerint a forradalom majdnem valamennyi kiemelkedő történésze, Furet-t is ideértve, hosszabb-rövidebb ideig a Francia Kommunista Párt tagja volt. Godechot kivétel, ő viszont haláláig nem fogadta el Furet koncepcióját.)

Természetesnek tarthatjuk, hogy Furet nézetei már a bicentenárium előtt is kaptak bírálatokat. Ezek hatását azonban jelentős mértékben gyengítette, hogy szétszórtak, töredékesek, vagy a nagyközönség számára túlságosan „szakmai” jellegűek, következőképpen érdektelenek voltak. A legelső valódi, tehát következetesen felépített kritika az Olivier Bétourné és Aglaia L. Hartig szerzőpáros könyvében olvasható.¹⁸ Mindketten

Soboul-tanítványok voltak, s hogy elfogulatlanságukat bizonyítsák, mesterüket is élesen bírálják. Elismeréssel adóznak Furet tehetségének, aki egész egyszerűen megrendítette a történészek közösségét és a Le Nouvel Observateur-tól „a Forradalom királya” nevet kapta (1988. november 3–9.). Ugyanakkor a szerzők azt hangsúlyozzák, hogy Furet-nek nem voltak igazi ellenfelei, tulajdonképpen esata nélkül győzött, s hogy győzelmét sokkal inkább a rendkívül kedvező politikai és társadalmi feltételeknek, mint intellektuális teljesítményének köszönheti.

A Bétourné–Hartig páros könyvének címe sokatmondó: „Gondoljuk újra a Forradalom történetét”. Ez félreérthetetlen utalás Furet már tárgyalt művének címére, tudatos utánzás, amely egy roppant lényeges kérdésre világít rá, jelesül Furet történetírói módszerére. Erről Agulhon úgy vélekedett, hogy a forradalomról folytatott vitában ki kell jelölni a tisztán eszmetörténeti megközelítés határait, mert hatóerőinek globális történetét kell megírni. „Figyelembe kell venni mindent, amit gondoltak róla, de ugyanígy mindazt, ami történt.” Régis Debray tovább szőtte ezt a gondolatot: „A francia forradalom újragondolása nem azt jelenti, hogy a történéseket leszűkítjük arra, amit róluk gondoltak.”¹⁹ Röviden: kritikusi szerint Furet szóban forgó művében nem a forradalom *történetének*, hanem a historikusok koncepcióinak újragondolására szólított fel. Ő maga választotta ki a 19. századból Edgar Quinet-t és Alexis de Tocqueville-t, a 20. századi történetírók közül Augustin Cochint. Az arisztokrata származású, 1916-ban frontkatonaként elesett Cochint azért ásta elő a feledés vagy az ismeretlenség homályából, mivel – akárcsak Quinet és Tocqueville – olyan elméleti konstrukciót dolgozott ki a jakobinusokról, amelyet be tudott építeni a sajátjába. Kaplan szerint végső elemzésben filozófiával foglalkozik Furet. Másik jogos észrevétele az, hogy Furet kevés figyelmet szentel a gazdasági és társadalmi tényezőknek, elsőbbséget biztosítva az eszméknek, az ideológia primátusát vallja. A „körülményeknek” csak másodrendű fontosságot tulajdonít, holott ez a fogalom lényegében azonos a forradalom eseményeivel. Kaplan nagyon kemény bírálatot mond Furet-nek a levéltári kutatáshoz való viszonyáról, azt állítva, hogy „bizonyosan sohasem szállt le a levéltárak mélyére, hogy ott tanulmányozza a forradalom történetét. Soha nem fogta el a levéltári kutatás öröme. Az ő szemében a levéltári búvárkodás kevésbe átható intelligenciát igényel, mint a szövegek elemzése. Mintha bizony a tulajdonképpeni kutatás nem követelne sem képzelőerőt, sem pedig ítélőképességet.”²⁰ Magától értetődik, hogy ebben a kérdésben jelen sorok szerzője nem tud nyilatkozni. Furet minden bizonnyal ismeri a forrásokat, azonban nem ez a döntő kérdés, hanem az, hogy ténylegesen mekkora szerepet szán elméleti építkezései során a levéltári dokumentumoknak.

Még egy észrevételt szeretnék tenni, mégpedig azt a jelentős változást, amelyen Furet nézetei az utóbbi években keresztülmentek anélkül, hogy erre a legcsekélyebb utalást tette volna. Ez a szüntelen változás arra a kérdésfeltevésre ingerelte a már többször idézett szerzőpárost: „Vajon annyi Furet létezik, ahány mű és cikk kikerült a keze alól?”²¹ Erről a zavaró jelenségről különben a magyar nyelven rendelkezésünkre álló Furet-írásokból is meggyőződhetünk. Nem kell mást tennünk, mint fellapozni az Élet és Tudomány 1994. 30. számát, amelyben egy szerencsés kézzel kiválasztott, némileg rövidített beszélgetés olvasható Furet-vel („Sztálin, a Robespierre-utód?” Alcíme: „Robespierre a szovjet totalitarizmus előfutára?”). A francia tudósító legfontosabb kérdésére Furet úgy válaszolt, hogy „ma már nyugodtan mondhatom, nem hiszem, hogy a francia forradalomnak lennének XX. századi követői”. Tagadta továbbá, hogy ami Vendée-ban lejáródott, összehasonlítható a zsidó genocídiummal. „Először is azért,

mert a francia forradalom ideológiájában még csak utalás sincs egy etnikum kiirtására... Inkább »archaikus« módon gyilkolták le ezeket a parasztokat... Ugyanakkor a bolsevik terror sokkalta inkább volt a rezsim része, benne foglaltatott a pártállam filozófiájában. Megszüntethetetlen volt, mert a rezsim lényegénél fogva kizárt minden véleményütköztetést. Mindez nem áll a francia forradalomra.”

Furet azt is kijelentette, hogy nem kívánja Robespierre-t Stálinhoz hasonlítani, és ma már árnyaltabban ítéli meg a 20. századi totalitárius rendszereket is. A jakobinusok vezérére vonatkozó kitartó faggatózásra úgy felelt, hogy nem volt a II. év „legterroristább” embere. „Ő a terror megtestesítője lett, és ez különbség.” Korábbi nyilatkozatainak ismeretében a legkevesebb, amit mondhatunk, hogy Furet-nek ezek az állításai meglepik az olvasót.

A bicentenárium krónikájában fontos hely illeti meg az 1990-es történész világtalálkozást. Itt mindössze annyit kívánok megjegyezni, hogy mindennemű egyoldalúságtól mentesen, a nézetek pluralizmusának jegyében zajlott le, s hogy szervezőjének, Vovelle-nek a sikerét hozta meg. A sokak által neoliberaisnak nevezett irányat vezéralakja, Furet nem ment el a kongresszusra.

Szorosan témánkhoz tartozik a furet-izmus magyarországi megjelenése. Furet nézeteinek propagálására, műveinek lefordítására, röviden az irányzat hazai (harcos) képviselőire a pécsi tudományegyetemen tanító Hahner Péter vállalkozott.²² „François Furet a forradalom történetírásának királya” címmel cikket írt a rendszerváltás után a Rubicon hasábjain. (Ugyanebben a számban jelent meg a „Forradalomról és más efféle emberi lomról” című tanulmánya is.) Ebben többek között az olvasható, hogy „házánkban az elmúlt évtizedekben Furet egyetlen művét sem adták ki, arra hivatkozva, hogy vitában áll a marxista Soboullal, Akadémiánk tiszteleti tagjával.”²³ Ki hivatkozott kinek? Próbáltam érdeklődni a könyves szakmában járatos embereknél, de ilyen visszautasításról senki sem tud. Bizonyítékok említése nélkül Hahner állítása pusztán feltevés, tetszetős fordulat. Fetevésem szerint Soboul tényleges dominanciája miatt fel sem merült az igény, hogy Furet-től vagy más francia történésztől bármit is megjelenessenek a forradalom történetéről.

Hahner 1994-ben Pécsen megjelentette Furet már említett művét „Gondoljuk újra a francia forradalmat” címmel. Ennek Hahner által írt utószava megérdemli fokozott figyelmüket. Az 1991–92-es periódusra jellemző diadalittassága csökkent ugyan, álláspontja azonban lényegében nem változott. „Felmérhetetlen jelentőségű *politikai és ideológiai* (kiemelés tőlem – V. S.) változást képvisel az a tény, hogy az 1980-as években mind Franciaország, mind a nemzetközi történésztársadalom egy liberális, a hagyományokat elvető (vagy inkább más módon értelmező) történelmet »koronázott« meg a forradalom történetírásának uralkodó tekintélyévé.”²⁴ Érvelésének új eleme Furet-nek az ellenállási mozgalomban játszott (rövid) szerepére vonatkozik. (1944-ben nyáron, érettségije után, kis időre csatlakozott az egyik ellenálló csoporthoz.) Hahner elmeséli, hogy „e korból származik legszörnyűbb emléke is: hat foglyul ejtett német tiszt kivégzése. »Iszonyattal töltött el ez a jelenet«, nyilatkozta negyvenöt év múlva. »Nem sokat számít, hogy igazolható volt-e a kivégzés vagy sem.«”²⁵ A logika szigorú szabályai szerint nem gondolhatok másra, mint arra, hogy Hahner e visszaemlékező szavak idézésével kívánja bizonyítani, hogy Furet már gimnazista korában elutasította az erőszak minden formáját, s így mintegy anticipálta későbbi, tudósi álláspontját és magatartását. Ezzel kapcsolatban két megjegyzésem van. 1. Mit lehet tenni, ha a francia (és más nemzetiségű) patizánok sehogy se voltak képesek arra, hogy az életükre törő

Wehrmacht-tisztkben meglássák a hajdani szőke hajú, kék szemű kisfiút, aki anyukája ölében ülve mogyorós csokoládét majszolt? 2. Mindezek dacára lehetne ez magánvélemény is, ha nem kapcsolódnék ahhoz a tendenciához, amit Furet egyes bírálói tettek szövé, hogy ti. a „revizionizmusban” a jakobinizmus-, a diktatúraellenesség valamilyen módon összefonódik a második világháború alatti Résistance jelentőségének lekicsinylésével. Ez a jelenség is világossá teszi, hogy számos ága-boga van ennek a kérdés-komplexumnak, amelyeket csak felvillantani lehet egy rövid tanulmányban.

Szeretnék eloszlatni egy esetleges félreértést: szükségesnek vélem Furet alapvető műveinek magyar nyelvű kiadását. Ismerkedjék csak az olvasó az ő koncepciójával, gondolkozzék el történetírói módszerén, hasonlítsa össze másokéival. Azt azonban félreérthetetlenül le kell szőgezni, hogy szó sincs „királyságról”, egyeduralomról, hogy az „uralkodói” hasonlatnál maradjunk; elmúlt az 1989–90-es évek eufóriája, érkezett a józan számvetés ideje. A furet-izmus nem az egyedül üdvözítő tanítás. A helyzet komikuma abban áll, hogy mint oly sok mással, ezzel is megkéstünk, mármint a furet-izmus hazai elterjesztésével. A viták résztvevői – maga Furet is – már régóta más történeti problémákkal foglalkoznak, ahogy ez a francia folyóiratokból kitűnik (már amennyire ez nálunk nyomon követhető). Továbbra is fennáll a nézetek, a koncepciók pluralizmusa, és ez felel meg a francia forradalom történetírásában kialakult hagyományoknak.

Furet ellenfelei soha nem tagadták, hogy a jövőben nem lehet megkerülni az általa felvetett problémákat, sokszor igen szellemes elméleti megoldásait. Minden történész rákényszerül arra, hogy szembenézzen önmagával, újból végiggondolja a forradalom történetét, saját nézeteit. Számos kérdés vár még megoldásra. A tekintélyes nagyságú gombolyagból egyetlenegy szálat ragadok ki, mert ez okozza a legfőbb dilemmát: szükség volt-e egyáltalán erre a forradalomra? Nem lehetett volna elkerülni? Idézem Agulhon válaszát. „Talán, ha XVI. Lajos I. Ferenc vagy IV. Henrik lett volna. XVI. Lajos azonban az volt, aki.”²⁶ Legyen szabad hozzátenni: és ha lett volna egy angol típusú arisztokrácia, amely nem utasított volna el makacsul minden reformkísérletet. Ha...

Ennyit a bicentenárium mérlegéről. Nem többet – de nem is kevesebbet.

Jegyzetek

- 1 *Simi, Maria*: La Révolution française entre histoire et politique. Annales Historiques de la Révolution Française (a továbbiakban: AHRF) 1996. jan.–márc. 139.
- 2 *Vadász Sándor*: A tolerancia forradalmárai. Élet és Tudomány, 1990. III. 2. 265.
- 3 *Garcia, Patrick*: Les territoires de la commémoration. AHRF 1995. júl.–sept. 457.
- 4 *Kaplan, Steven*: Adieu 89. Paris, 1993.
- 5 AHRF 1996. ápr.–jún. 457.
- 6 Ide kíváncsnék egy utalás Kaplan művének franciaországi recepciójáról, erről azonban – sajnos – nincsenek információim.
- 7 Secher, Reynald: Le génocide franco-français. La Vendée–Vengé. Paris, 1986. és *Kaplan*: i. m. 655.
- 8 *Vovelle, Michel*: La mentalité révolutionnaire. Paris, 1985. 254.
- 9 Vö. *Kaplan*: i. m. 631. és *Vovelle*: Combats pour la Révolution française. Paris, 1993. 61–86.
- 10 *Soboul, Albert*: Dictionnaire de la Révolution française. Paris, 1989. 592.
- 11 AHRF 1966. ápr.–jún. 452.
- 12 *Furet, François–Richer, Denis*: La Révolution française. I–II. Paris, 1965–1966.
- 13 *Furet, François*: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Pécs, 1994.
- 14 Uo. 23–24.
- 15 A javított kiadás 1992-ben jelent meg négy kötetben.

- 16 *Furet-Ozouf*: Dictionnaire critique de la Révolution française. Idées. Paris, 1992. 243.
- 17 *Furet*: Gondoljuk... i. m. 25.
- 18 *Bétourné, Olivier-Hartig, Aglaia L.*: Penser l'histoire de la Révolution. Paris, 1989.
- 19 *Kaplan*: i. m. 717.
- 20 Uo. 751.
- 21 *Bétourné-Hartig*: i. m. 200.
- 22 A személyeskedésnek még a látszatát is kerülve, nem sorolom fel tételesen, hol, mikor és milyen hangnemben támadott engem Hahner Péter, miután a fő hazai „soboulianus” történésznek minősített. Minimális önbecsülésem azonban arra késztet, hogy egy vitathatatlan *tényt* leszögezzek: hét éve nem volt módom álláspontom kifejtésére, mivel a szerkesztőségek ajtai bezárultak előttem.
- 23 Rubicon, 1991. 12. sz. 11.
- 24 *Furet*: Gondoljuk... i. m. 201.
- 25 Uo. 195.
- 26 *Agulhon, Maurice*: Débats actuels sur la révolution en France. AHRF 1990. jan.–márc. 7.

NŐI LAPOK A 18–19. SZÁZAD EURÓPÁJÁBAN

A sajtó történetében külön helyet foglalnak el azok az újságok és magazinok, melyek a nők számára íródtak az elmúlt évszázadokban. A legelső női lapok a 17. század végén jelentek meg. Ilyen volt például a Francisca de Aculodi által szerkesztett, San Sebastiánban 1687–89 között kéthetente megjelent újság, a Noticias Principales y Verdaderas (Legfontosabb és Igaz Hírek), vagy az angliai Ladies Mercury (Hölgyek Hírmondója) 1693-ban.

E korai kezdeményezések folytatásaként a 18. század közepétől indult meg szélesebb körben olyan lapok kiadása, melyeket szerkesztőik női olvasóközönségnek szántak. E tény azzal magyarázható, hogy a felvilágosodás századában egyre nagyobb teret szenteltek Európa-szerte a lányok oktatásának-nevelésének. A mind jelentősebb számú olvasni tudó hölgy (akik a 18. század közepén a nyugat-európai női lakosság kb. 20–25%-át tették ki) alkotta a legelső női magazinok olvasótáborát. 1750 körül az angol nőknek kb. 40%-a, a francia nőknek pedig kb. 27%-a tudta aláírni a nevét. Ebből ugyan csak nagyon óvatos becsléseket lehet levonni az írni-olvasni tudó nők arányát tekintve, más kiindulópontunk azonban alig van. A városlakók és a protestánsok között úgy a nők, mint a férfiak többen tudtak írni-olvasni, de a katolikusok között is elegendő számú írni-olvasni tudó nő akadt ahhoz, hogy saját újságjaik és olvasmányaik legyenek.

Ekkoriban még – legalábbis mai fogalmaink szerint – nagyon kis példányszámban jelentek meg a lapok. Gottsched Die Vernünftigen Tadlerinnen (Értelmes Kritikus Nők) című lapja, melynek első száma 1725-ben Lipcsében jelent meg, hetente 2000 példányban került eladására. 1763-ban Cadizban Beatriz de Cienfuegos még ennél is kisebb példányszámmal jelentette meg hetilapját, a La Pensadora gaditana-t (A Cadizi Gondolkodó Nő).

A lapok ez idő tájt nem voltak túlságosan vastagok, Angliában például Elisabeth Haywood lapja, a Female Spectator (Női Szemlélő) igen jelentősnek számított a maga 50–70 oldalával, melyeken esszéket és románcokat olvashattak havonta, 1744–46 között a hölgyek. 1771-ben jelent meg egybekötve e lap összes száma, és 7 kiadást ért így meg. (Jellemző volt ez a jelenség Európa-szerte, hogy a lapokat évkönyv- vagy kalendáriumszerűen, egybekötve árulták.)

A 18. század végétől kezdve megfigyelhető, hogy egyre több női lapot szerkesztettek nők (pl.: 1764-től a francia Journal des Dames [Hölgyek Lapja] címűt, mely 1759–78 között jelent meg). Egyre inkább hozzáférhetőkké váltak bizonyos lapok a munkásnők számára is, természetesen ők nem csak irodalmi műveket és köteteket szerettek volna viszontlátni a lapokban. A 18–19. század fordulójától kezdve a női lapok tartalma egyébként is kezdett átalakulni és olyanná válni, mint amilyen gyakran napjainkban is. Helyet kaptak a magazinokban a divatképek, a receptek, a háztartási munkát megkönnyítő ötletek és a gyermeknevelési tanácsok. Belekerültek ezekbe a lapokba a napi, heti, havi főbb társasági és politikai eseményekről szóló rövid híradások is, valamint színikritikák és a tudomány legfrissebb eredményeinek olvasmányos összefoglalása.

A 19. század női lapkiadásának alakulását több tényező is befolyásolta. Az egyik az, hogy nőtt az emberek szabadideje, így több időt tudtak szentelni az olvasásnak is, ez pedig elősegítette a női magazinok szaporodását. Másfelől, a századelőtől kezdve egy-egy női lap alapítása gyakran egy női társaság létrejöttével párhuzamosan történt. Azokban az országokban, ahol a század közepétől felerősödtek az emancipációs mozgalmak, egyes csoportok, egyletek a nők oktatásáért, egyenjogúságáért fellépő – olykor nagyon radikális hangú – újságokat jelentettek meg (pl. az USA-ban, Angliában vagy Franciaországban). Az angol szabadgondolkodók és a francia saint-simonisták gyakoroltak különösen nagy hatást az első „nőmozgalmi” lapok íróira. Az angol Elisabeth Sharples például Isis (Ízisz) című lapjában nyíltan megkérdőjelezte az egyház és az állam jogát az uralkodásra.

1832-ben a francia saint-simonisták kiadták a La Femme libre (A Szabad Nő) című lapot, azután pedig a La Femme nouvelle (Az Új Nő) és a La Tribune des Femmes (Nők Emelvénye) címűeket. E lapok nagy visszhangot keltettek, az ország valamennyi részéből érkeztek különféle adományok és üdvözlések. Ezekben az újságokban is, miként a korszak több más lapjában, szó esett a főbb gazdasági, politikai kérdésekről, és olyan problémákról, melyek az évtized asszonyait biztosan érdekelték: a nők munkába állásáról és a szabad szerelemről.

Spanyolországban a századelőn szintén több női újságot adtak ki: 1822-ben jelent meg, és mindössze 6 hónapon át létezett az El Periódico de las Damas (Hölgyek Lapja), mely a hasonló című angol Ladies' Journal

mintájára készült, s amelyet Madridban és még 17 tartományban terjesztettek. Az 1830-as évektől kezdve spanyol földön gyakran lírai, romantikus címmel ellátott női magazinok láttak napvilágot. A *La Mariposa* (Pillangó) 1839–40 és 1866–67 között került kiadásra, a *Correo de las Damas* (Hölgyek Futára) 1833-ban, az *El Defensor del Bello Sexo* (A Szép Nem Védelmezője) 1845–46-ban, a *La Elegancia* (Elegancia) és a *Gaceta de las Mujeres* (Nők Lapja) 1846–47-ben, a *La Ilusión* (Illúzió) pedig 1846–50 között. E lapokról és további társaikról – Morell gyűjtése alapján – elmondható, hogy rövid életűek voltak, újra meg újra megszűntek, egymásba olvadtak, vagy más címmel éltek tovább.

Az újságok a múlt század közepén leginkább férfiak tollából származó írásokat közöltek, s noha a szerkesztők vagy tulajdonosok között akadtak nők, az újságírás elsősorban férfi szakmának számított. A cikkek leggyakrabban a divatról szóltak, „kiegészítve” irodalmi alkotásokkal, de emellett állandó téma volt sok lapban a nők erkölcsének megőrzése, a jótékonykodás, a nevelés. Több lapról is elmondható, hogy illusztrációkkal látták el őket, és – amennyiben hetilapok voltak – hétvégén jelentek meg.

Valamennyi ország esetében megállapítható – így Magyarország vonatkozásában is –, hogy egyes városokban rendre megpróbálkoztak külön, helyi lap életre hívásával, melyben a város társasági életének eseményeiről is tudósítottak.

Az 1848-as forradalmi események több országban arra ösztönözték a hölgyeket, hogy külön lapokat alapítsanak, melyek hasábjain kifejezhetik saját követeléseiket. Franciaországban ekkor jött létre a *La Voix des Femmes* (Nők Hangja) és a *L'Opinion des Femmes* (Nők Véleménye), Lipcsében pedig ekkor született meg Louise Otto Frauenzeitung (Nők Lapja) című újságja. Több lapot üldözött a rendőrség bátor hangja, a nők jogainak határozott követelése miatt.

A forradalmak leverése után a női mozgalmak – és így a női lapkiadás – terén bizonyos hanyatlás volt érezhető Európában. A politikai tárgyú lapok kis időre háttérbe szorultak, inkább az irodalom és a divat újdonságai szerepeltek a nőknek szóló újságokban. A történészek kutatásai szerint az 1860-as évek hoztak újabb fordulatot. Marie Goegg-Pouchoulin Genfben 10 éven át szerkesztett egy lapot *La Solidarité* (Szolidaritás) címmel, mely a nőmozgalmi aktivisták első nemzetközi újságja volt. Itáliában 1868-ban Anna Maria Mozoni a *La Donna* (A nő) című kozmopolita lapot jelentette meg. 1869-ben francia földön Léon Richter lépett színpadra a *Le Droit des Femmes* (A Nők Joga) című újsággal, Angliában pedig a *Ladies' National Association* adta ki a *The Shield*-et (Pártfogó), melynek hasábjain többek között kampányt kezdtek a prostitúció törvényesítése ellen.

Az 1880-as évekre, amikor is a sajtótermékek száma jelentős mértékben megemelkedett, sokszorosára nőtt mind a lapok, mind pedig az eladott példányok száma, a sajtó valódi tömegsajtóvá vált. A városokban mindenütt megjelentek az újságosbódék, és valamennyi társadalmi réteg tagjai megtalálhatták a nekik tetsző lapokat. Jóllehet, az általános és kötelező népoktatás mindenütt bevezetésre került, s ezzel nagymértékben nőtt az írni-olvasni tudók száma, egy ideig még a műveltebb és tehetősebb családok (nő)tagjai alkották a lapok olvasóközönségének nagyobb részét. A lapkiadást általában gazdasági vállalkozásként fogták fel, az újságok próbálták egymást túllícitálni érdekes hírek, kuriózumok, levelezési rovatok, illusztrációk és vonzó reklámok tekintetében.

Ha rövid kitékintést teszünk az amerikai lapkiadás történetére, akkor tapasztalhatjuk, hogy a múlt század végére európai fogalmak szerint szinte elképesztő mennyiségű sajtóterméket – köztük igen nagy számban női magazinokat – adtak ki az USA egyes államaiban. Ez nem csupán a terület és népesség nagysága miatt volt így, de árulkodik ez az adat a nőkérdés, az emancipáció előtérbe kerüléséről is; arról, hogy a nők társadalom fontos tagjai voltak, és arról, hogy potenciális vásárlóerőt jelentettek az áruházak, boltok számára, ami egyáltalán nem volt utolsó szempont a magazinok kiadásánál. Számos lap például kifejezetten termékei reklámozását helyezte a középpontba. A *Harper's Bazar* (Harper Bazár), a *Frank Leslie's Ladies' Journal* (Frank Leslie-féle Nők Lapja), a *Wood's Household Magazine* (Wood-féle Háztartási Magazin) széles olvasóközönségre számíthatott. Városonként és államonként lehetne hosszasan sorolni a megjelent divat-, és egyéb témájú, nőknek szánt lapokat. Míg Bostonban a *Woman's Home Journal* (A Női Otthon Lapja) (1878–1909), addig Minneapolisban a *Housekeeper* (Háziasszony) (1877–1913), San Franciscóban a *Ladies' Home Journal* (Hölgyek Otthona Lap) (1877–87), Chicagóban a *Chicago Magazine of Fashion, Music and Home Reading* (Chicagói Divat, Zene és Házi Olvasmányok Magazinja) (1870–76) bizonyult viszonylag hosszú életűnek. Természetszerűen voltak lapok, melyek a gyermek-, illetve nőneveléssel foglalkoztak, mások pedig a nők jogaival.

Az európai – s így a magyar – sajtóban is kimutatható az amerikai lapok a hatása, számos cikket és tudósítást vettek át a szerkesztők. Magyarországon főként az amerikai nők munkába állásával, jogi helyzetével kapcsolatos írások kaptak helyet a női magazinokban és hetilapokban, valamint érdekes, sokszor vitatható értékű hírek.

A századforduló európai színterén a női lapok és a női újságírók már jelentős szerepet tölthettek be a kulturális életben. Több meghatározó jelentőségű lap is kiemelhető, például az 1897 és 1903 között megjelent fran-

cia havilap, a La Fronde (A Front), mely a korabeli feminista kultúra igazi tükré, és amely a korszak párizsi nőinek egy új életstílust jelenített meg. Margueite Durand szerkesztőnő utat nyitott a hivatásos női újságírásnak, és kolléganője, a „Séverine” álneven ismert Caroline Rémy volt az első női újságíró, aki cikkírásból élt. Szintén nagy jelentőségre tett szert német földön az 1891-től Hamburgban megjelenő Arbeiterin (Munkásnő) című lap, amelyet Clara Zetkin személyesen támogatott, valamint a Gleichheit (Egyenlőség), melynek szerkesztésében és írásában a szocialista nőmozgalom olyan neves alakjai közreműködtek, mint Angelica Balabano, Adelheid Popp vagy Inés Armand.

*

A magyar sajtótörténetnek mindeddig viszonylag feltáratlan területe a női lapok története. Néhány korábbi kezdeményezéstől eltekintve hazánkban is a 19. század második felében és századunk elején figyelhető meg a nőkről és nőknek szóló különféle újságok és magazinok kiadásának fellendülése. Rendkívül sokféle divattal és szépirodalommal foglalkozó lap létezett ekkoriban, melyek gyakorta közöltek külföldi divatlapokból átvett modellrajzokat és szépirodalmi írásokat. Elsősorban előfizetés révén lehetett e lapokhoz hozzájutni, így leginkább a felső középréteg, illetve az arisztokrácia hölgytagjainak kezében fordultak meg. Ilyen lap volt például a Divat című, a fővárosban kiadott és szerkesztett lap, mely 1866-tól jelent meg, a Divat Újság 1894–1914 között, a Divatcsarnok, mely már az 1850-es években is működött, a Divattudósító, melyet Miskolcon szerkesztettek 1905-től, valamint a Divatkép, a Divat-Nefejejs, a Divat Értesítő, a Divat és Irodalom és számos más, hasonló magazin. Szintén a divat volt az egyik témája a Nővilág című lapnak, mely 1857-től jelent meg, és Vajda János szerkesztette. A lap hasábjain híres szerzők, tudósok tollából közöltek írásokat, mint például Vámbéri Ármin, Prévost-Paradol. A Nővilág című lap olyan hagyományokat indított el a nőknek szóló újságírás történetében, amelyek aztán később, a dualizmus évtizedeiben is tovább éltek más lapok szerkesztésénél. Egyrészt tudósított a külföldi divatújdonságokról, különös tekintettel a francia divatra, másrészt világhírű színésznők és énekesnők fellépéseit követte nyomon; harmadrészt pedig nagy hangsúlyt fektettek a lap újságírói idegen tájak, elmúlt történeti korok nőinek bemutatására. Az újság számos cikket külföldi lapokból „ollózott”, kissé átalakítva az eredeti sorokat, amely eljárás a későbbiekben is bevett szokás volt az újságírás gyakorlatában, sőt manapság is gyakorta találkozhatunk e módszerrel. Emellett a lapban megjelentek a lakberendezéssel, háztartással, kertműveléssel, utazással és főzéssel kapcsolatos hírek, és számos irodalmi mű („beszélyek”, tárcák, levelek). Az újság fő munkatársai közé tartozott Vajdán kívül két hölgy: Jósika Júlia és Heckenast-Bajza Lenke.

1870-től jelent meg egy másik folyóirat, az Új Regélő, melyet Beniczky Irma szerkesztett, a könyveiről is híres író. Noha Beniczky Irma könyveiben általában a divattal, háztartással, női hivatással kapcsolatos témákról írt, ez a lap – miként alcíme is mutatta – „Regény- és beszélytár” volt, „mindennemű kalandokat, mulattató történeteket s egyéb érdekes apróságokat tartalmazó egyveleggel”. Nem csupán ebben a lapban, de számos más, nőknek készült folyóiratban is rendszeresen közöltek „szerezmes regényeket” részletekben, novellákat és költeményeket. E műveknek a színvonala nagyon eltérő volt, többségük nem bizonyult maradandó alkotásnak.

Nők Lapja címmel két lap is indult az 1870-es években, az egyik 1871-ben, és ezt Egloffstein Amália szerkesztette; és egy másik, 1872-ben, Kráthy János szerkesztésében. Ez utóbbi nem volt hosszú életű. A 20. század elején pedig ilyen címmel – Spády Adél szerkesztésében – a Feministák Egyesülete adott ki lapot.

Színvonalas és nagyon gazdag témakínálatot nyújtó lap volt az 1880-as években a Magyar Háztartás. Felölelte mindazokat a kérdéseket, amelyek a háztartás vezetését megkönnyítették, és így a magyar háziasszonyokat érdekelhették. Ugyanakkor például színházművészeti rovat is volt benne; ezenkívül modern, századvégi témaként cikkek a tornászatról; irodalmi levelek, nőegyleti hírek és receptek, rejtvények és sok reklám. A varrógéptől a látszóig, a kávétól a függönyig terjedt a reklámozott áruk skálája.

Az 1880-as években bontakozott ki egy másik lapnak, a Nemzeti Nőnevelés című, nagyon színvonalas folyóiratnak a működése, amely a dualizmus korában talán a legkiválóbb magyarországi nőkről és nőknek szóló folyóirat volt. Amint címe is jelezte, kifejezetten a nők, leányok neveléséhez kívánt segítséget nyújtani, egyrészt nevelési, oktatási tárgyú cikkeivel, másrészt tudományos témájú tanulmányokkal. Havonta jelent meg, a budapesti Sugárúti Állami Tanítónő-képző Intézet tanárai szerkesztették. Olyan nagyságok írtak a lapba, akik meghatározó személyiségei voltak a magyarországi leánynevelésnek, mint például Zirzen Janka, Damjanich Jánosné, Veres Pálné, De Gerando Antonia, Péterfy Sándor és mások.

Több újságnak volt – különösen a századforduló után – nőknek szóló melléklete, ami feltétlenül azt jelzi, hogy a nők mint potenciális olvasóközönség ekkorra már nagyon jelentős táborot alkottak. A századelőn például ilyen mellékletként jelent meg a Nő mint háziorvos a „Tolnai Világlapjában”, vagy a Nők Világa a Kolozsváron kiadott „Unitárius Közlöny” mellett. Magyarországon tipikus jelenség volt a századforduló tá-

ján, hogy egyes országos vagy regionális egyesületek, nőszervezetek lapot adtak ki alkalmanként vagy rendszeresen. Ilyen volt például a Feminista Egyesület Értesítője, amely 1906-1907-ben jelent meg, Glücklich Vilma szerkesztette, 1907-től A Nő és a Társadalom címmel, továbbá a Magyarországi Nőegyletek Szövetségének lapja, a Székesfehérváron kiadott Egyesült Erővel 1909-14 között. A század végétől jelent meg Tutsek Anna színvonalasnak mondható, érdekes lapja, a Magyar Lányok, melyet gyakorta hirdettek a női magazinokban is.

A nőmozgalom erősödésének, a nők társadalmi, gazdasági, kulturális színtereken való előrenyomulásának eredményeként a századvégen már egyre több napi- és hetilap is közölt számos, nőkről és nőknek szóló hírt, cikket. A 20. század későbbi évtizedei pedig – építve az újságkiadás korábbi hagyományaira és tapasztalataira – több száz hosszabb-rövidebb életű női lap kialakulását segítették elő.

Felhasznált irodalom

- A History of American Magazines IV. 1885–1995. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957.
- Anderson, Bonnie S.-Zinsser, Judith P.: A History of Their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present. I-II. London–New York–Victoria, 1988.
- Aparicio, Pedro Gomez: Historia del periodismo español. Madrid, 1967.
- Evans, Richard J.: The Feminists. Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australia 1840–1920. London, New York, 1977.
- Histoire mondiale de la femme. IV. Dir.: Pierre Grimal. Strasbourg, 1966.
- Historia de las mujeres en Occidente IV. – El Siglo XIX. Szerk.: George Duby–Michelle Perrot. Madrid, 1993.
- Livois, René de: Histoire de la presse française. II. De 1881 à nos jours. Lausanne, 1965.
- Morell, Inmaculada Jiménez: La prensa femenina en España. Desde sus orígenes a 1868. Madrid, 1992.
- Sullerot, Evelyne: A női munka története és szociológiája. Budapest, 1971.

SZEMLE

EGY NEM CSAK MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNETI TÉMÁJÚ MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNETI KIADVÁNYRÓL

A demokratikus és szociális megújulás.
Tervek és valóság 1942–1945

The Democratic and Social Progress 1942–1945

SZERK.: JEMNITZ JÁNOS, MOHAROS ÉVA, PHILIP RAWLINSON,
SZÉKELY GÁBOR

Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 1997. 195 p.

1. Az első világháború után, az 1920-as években a háborúban győztes hatalmak és a fejlett országok megkísérelték – természetesen tartva ezt – úgy folytatni a gazdaság- és pénzügyi politikát, mint ahogyan a hosszú 19. század végén, a világháború előtt. Nem ismerték fel, hogy *új történeti szakaszról van immár szó*, s hogy egy rossz békerendszer, a háborús jövedételek szerencsétlen kezelése (a háborús adósságoknak a jóvátétellel való összekötése a győztes hatalmak között), az USA izolacionizmusa az 1920-as években, a weimari Németország demokratikus berendezkedésének nem kellően megalapozott volta, a német munkásmozgalom megsztottsága, pártjainak szembenállása és ezek „egyíthetősége” gazdasági világválsághoz (1929–1933, 1931-ben nemzetközi pénz- és hitelválsághoz), majd újabb világháborúhoz vezet. A világgazdasági válság tette nyilvánvalóvá az előző és addigi gazdaság- és pénzügyi politika teljes ellehetetlenülését, és persze azt, hogy az új történeti szakaszban reménytelen e gazdaságpolitika változatlan alkalmazása (amit egyébként Keynes már 1919–20-ban leírt!).

Utalni kell azokra a közismert tényekre is, hogy Európában a két világháború között – persze nem a valóban fejlett régiókban – a bolsevizmus, majd a fasizmus-nácizmus a maguk módján új típusú, a demokráciával átlósan ellentétes politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális s mentalitásbeli modelleket hoztak létre; s ezekre a rövidebb-hosszabb, történelmileg perspektivikusan zsákutcás modellekre és tendenciákra – totális, monolitikus jellegűknél fogva – egész fennállásuk alatt nem jellemző semmiféle *érdemi* útkeresés – saját öntörvényszerűségüket követték.

Az útkeresés a fejlett európai és észak-amerikai régiókban a gazdasági világválság alatt és főleg után jelentkezett. Idetartozik Roosevelt New Dealje az USA-ban, Mannheim kora és az angol planisták elképzelései, illetve a szociáldemokrata (szocialistának mondott) „tervgazdasági”, valójában a piaci vegyes gazdaságot megcélzó elgondolások: de Man, Vandervelde, s a modern keresztényszocialista elgondolásokat sem mellőzném.

2. Miért kellett mindezt előrebocsátani? Nem egyetlen okból. „Gyakorlatiasan” például azért, mert ezek nélkül nem lehet valójában megérteni a szóban forgó könyvben foglaltakat, magát a munka rendkívül fontos *témáját*. „Gyakorlatiasan” azért, mert ezeket is rögzíteni kellett volna – röviden persze – az olvasók tájékoztatására a bevezetőben. De el kellett volna mondani 1995-ben, a konferencián is – márcsak a vita kedvéért is. Ezt természetesen nem pótolhatja Jemnitz Jánosnak a téma fontosságát kiemelő, a konferenciaszervezés és a kiadvány megjelentetésének nehézségeit korrekten bemutató *előszava*. Elméletileg pedig azért, mert az – ismétlem – igen fontos témáról szóló előadások-írások nem szorítkoztak volna lényegében egyedül a munkásmozgalom történetére, illetve az e szemszögből történő tárgyalásra. Fentiekből adódik tehát szerintem a könyv (és a megelőző konferencia) fő hibája: a téma leszűkítése, és így a munka nem szervesen egységes volta.

Más – de egy recenziónál ugyancsak igen fontos – kérdés, hogy a kötetben közölt, részben a konferencián elhangzott, részben az azóta kapott *írások majd mindegyike jó, szakmailag megalapozott, új ismereteket is hozó, igen hasznos munka*. (A konferencia vitájának anyaga sajnos nem fért bele a kötetbe; amiről a szerkesztők természetesen nem tehetnek.) A kötetben szereplő írások magyar, angol és német nyelvűek, a kötet a végén magyar vonatkozású visszaemlékezéseket is, továbbá angol nyelvű Appendixet tartalmaz.

A szerkesztők (és konferenciaszervezők) érdeme, hogy 1945 ötvenéves évfordulóján megrendezték ezt a konferenciát, s anyagát részben ki is bővítve közreadták 1997-ben.

A téma fontosságát azért is emeltem ki, mivel sem a világban, sem nálunk nem szerveztek konferenciát, és nem jelentettek meg tanulmánykötetet 1945-ről, ami pedig világtörténelmi fordulópont, de legalábbis rendkívül fontos dátum az európai és a világtörténelemben (bár terveztek konferenciát Londonban, Stockholmban és az USA-ban egyaránt). A témaválasztás tehát – kritikai észrevételeimről függetlenül – feltétlenül érdeme a szerkesztőknek és a szerzőknek.

Nem látom értelmét (s a recenzio terjedelmi kerete sem engedi meg), hogy a kötet írásait érdemben részletesen ismertessem. Az általam legfontosabbnak tartott magyar és külföldi szerzői a kötetnek: *Jemnitz János* (az angol és angol–francia munkásmozgalomról közölt írások), *Horváth Jenő* (Olaszország 1945), *Harsányi Iván* (Spanyolország 1945), *Székely Gábor* (a nemzetközi szocialista mozgalomról), *Philip Rawlinson* (az 1945 utáni angol munkáspárttól), *Inge Kircheisen* (a Labour Party és a brit uralkodás vége), *Kate Hudson* (a Labour Party és a kommunisták), *Malcolm Sylvers* (az USA-beli irányzatokról), *Johannes Klitz* (a Német Szocialista Egységpárttól), *Klaus Misgeld* (a demokratikus szocialisták nemzetközi csoportjáról Stockholmban), *Niels Wilum Olesen* (a Dán Szociáldemokrata Párt 1944–47 között), *Andrea Panaccione* (Szocialisták a második világháború próbakövén: Pietro Nenni és Fjodor Dan).

A mondottak mellett említem, hogy a cikkek egy része azt tükrözi, hogy különböző országokban a szóban forgó időszakban mi és hogyan történt. A cikkek másik fele azt mutatja be, hogy 1945-ben a „nyitás” – az a remény, hogy ezután Európa új és demokratikusabb lesz, mint 1939-ben, a háború kitörésekor – hogyan tükröződött, és hogyan ütközött a (történelmi) valósággal. Ám – hogyan a szerzők látják, és amit a kötet sugall – a nyitás akkor valóban nyitást volt.

Incze Miklós

ANTONIO CABEZAS

EL SIGLO IBERICO DE JAPÓN. LA PRESENCIA HISPANO-PORTUGUESA EN JAPÓN, 1543-1643

(Japán ibériai százada.

Spanyol–portugál jelenlét Japánban, 1543-1643)

Valladolid, Universidad de Valladolid, 1994. 618 p.

Ki az, aki igazán hivatott megírni Japán 1543 és 1643 közé eső történetét? Az angolszáz történészek (Boxer, Ruischauer, Knauth, Sansom, Hall, Murdoch, Webb vagy Elison), akiket a kötet szerzője azzal vádol, hogy sok hibával írták történelmi munkáikat? Vagy a japánok, akiknek életében egy amerikai újságíró szerint az a legfontosabb, hogy „japánok”, ezért a szerző szerint elfogult történétírók? Netalántán a portugálok, akik jobbra csak saját forrásait tanulmányozták Japánban való jelenlétüket illetően? – Ezeket a kérdéseket a „Japán ibériai százada”-nak szerzője, Antonio Cabezas fogalmazta meg könyve bevezetőjében, kétséget sem hagyva az olvasóban afelől, hogy ő alkotta meg a témával kapcsolatosan „a művet”. Cabezas, aki 37 éven át élt műve megírását megelőzően Japánban, s noha nem történész (a Kyotói Idegen Nyelvek Egyetemének professzora), hosszú időn át gyűjtötte adatait könyvéhez japán, spanyol és portugál történelmi forrásokból.

1543-ban érkezett Japánba Fernando Mendes Pinto, akit aztán szép számmal követték portugálok és spanyolok a partraszállást követő évszázadban, akik között a hittérítők és kereskedők voltak legtöbben. Valamennyiük közül a legismertebb Xavier-i Ferenc. Ebben a mintegy 100 éves időszakban, egészen addig, amíg Japán nem zárta be kapuit hosszú időre az európaiak (a kereszténység) előtt, számos forrás született a kultúrák találkozásáról. Ezeknek egy – jelentős – részét gyűjtötte össze Cabezas Toledo, Salamanca, Zaragoza, Madrid, Manila, Lisszabon levéltáraiban, japán könyvtárakban, levéltárakban és irattárakban, valamint a British Museumban.

Könyvét enciklopédiaszerűen építette fel, négy nagyobb részre, hét fejezetre és megszámlálhatatlanul sok alfejezetre osztva. Az első részben témája előzményeit mutatja be, felvillantva Japán és Európa korabeli történetét. Mintegy 150 oldalas rész foglalkozik a felfedezések korával, Japán részletes bemutatása mellett itt ol-

vashatunk az első hittérítőkről, Xavier-i Ferenc tevékenységéről is. Külön érdekessége ennek a résznek a szigetország mindennapjait (étel, lakás, vallás, szexuális szokások, nevelés, nők helyzete, játékok és sportok, hajózás, közlekedés stb.) bemutató alfejezet.

A II–IV. részek az „Elutasítás”, „Idegengyűlölet” és „Áldozat” címet viselik, jelezve, hogy ezekben a fejezetekben az európai és japán kapcsolatok árnyoldalait, a két kultúra közötti elmérgesedő helyzetet mutatja be a szerző. Azt az időszakot, amikor a „mesés” keleti ország egyre inkább rémálommá és utolsó állomássá vált az európai térítők számára.

Antonio Cabezas könyvét sok kritikus szóval illetheti a történészek köre. Alapos anyaggyűjtésének értékéből sokat levon az a tény, hogy nem használ jegyzeteket, több alkalommal nem derül ki világosan az olvasó számára, hogy közölt adatát honnan merítette. A mű szerkezete kissé széteső, az időrendiségen kívül nem mindig lehet felismerni a rendezőelvet. Cabezas munkája főként adatközlő, leíró jellegű, elemzésekre alig bocsátkozik, és elmarad az a tényeken nyugvó kritika is, amellyel megnyugtatóan bizonyíthatná az általa támadott szerzők adatainak (nézeteinek) pontatlanságát.

Miért ajánlható mégis ez a mű a történészek figyelmébe? Egyrészt azért, mert 22 oldalas, sűrűn gépelt bibliográfiai melléklete (japán, spanyol, portugál, angol és német nyelvű könyvek és tanulmányok feltüntetéseivel) jó kiindulópont lehet a téma iránt érdeklődő kutató számára. Másrészt azért, mert bőséges adatmennyisége (a hiányos forrásmegjelölés ellenére) színesítheti történelmi ismereteinket Japánról, illetve arról, hogyan futott zátonyra Európa első találkozása ezzel a kortársak által mesebelinek tartott, különös világgal. 1611-ben Sebastián Vizcaino, aki az első Japánba küldött spanyol követ volt, azt vetette papírra a Don Quijote első részét olvasva, hogy Cervantes jobban tenné, ha nem tagadná azon mesés országok létezését, melyek „bús képű lovagja” fejében élnek, hiszen Japán is egy ezen országok közül.

Ambrusné Kéri Katalin

MARIAN KUKIEL

DZIEJE POLSKI POROZBIOROWE (1795–1921)

(A felosztás utáni Lengyelország története, 1795–1921)

London, Wydawnictwo Puls, 1993. 726 p.

Kukiel több mint fél évszázados kutatói munkásságának eredménye ez a szintézis. Hatalmas forrásanyagot kellett megmozgatnia és rendszereznie, hiszen az általa tárgyalt korszakban a lengyel nemzet három európai nagyhatalom által földarabolva, államiságától megfosztva létezett, nem beszélve az igen jelentős többközpontú emigrációról, amelynek politikai, katonai és kulturális tevékenysége az egész korszakban jelentős volt és elválaszthatatlanul összefonódott a „hazai” folyamatokkal. A feladatot még bonyolultabbá teszi, hogy a „lengyel ügy” a mindenkorai európai helyzettől függött, akár a nagyhatalmi politikáról (napóleoni háborúk, krími háború, berlini kongresszus stb.), akár az egész 19. századot átható nemzeti mozgalmak (törökellenes harcok a Balkánon, 1848-as mozgalmak, olasz és német egység) aktuális helyzetéről, illetve a század közepén megerősödő és egyre inkább nemzetközivé váló szocialista mozgalmakról (párizsi kommun, 1905-ös oroszországi forradalom) lett légyen is szó. Talán e rövid bevezetőből is kitűnik, hogy milyen sok helyen kellett a forrásokat felkutatni, ami tekintetbe véve a 20. századi történelem menetét egyáltalán nem volt könnyű feladat. Kukielnek a két háború közötti időszakban azonban lehetősége volt a lengyel területeken meglévő források tanulmányozására, a II. világháború után pedig a nyugat-európai könyvtárak, illetve levéltárak nyíltak meg előtte, többek között a British Museum, a londoni Lengyel Könyvtár, valamint a párizsi Lengyel Könyvtár, illetve a Lengyel Kutatási Központ Könyvtára.

A könyv tematikai vázát a szerző történelmi témájú előadásai alkotják, amelyeket egyrészt az Idegenbeli Lengyel Egyetemen (Polski Uniwersytet na Obczyźnie), másrészt a Szabad Európa Rádió lengyel adásában tartott. Ezeket az előadásokat szedte össze rendszerbe és egészítette ki korábbi, a lengyel hadtörténetet, valamint a múlt századi európai politika történetét taglaló könyveinek anyagával.

Maga Kukiel elsősorban katonai, a Lengyel Hadsereg I. hadtestének parancsnoka (1940–42), valamint politikus, a londoni lengyel emigráns kormány nemzetvédelmi minisztere volt (1942–49), ezért nem csoda, hogy könyvében túlsúlyban van a politika- és a hadtörténet taglalása.

Érdekes párhuzamokat figyelhetünk meg a mű születésének idejét, valamint a könyvben foglalt időszakot illetően. A II. világháború hadszínterein harcoló lengyel katonák előtt példaként szerepeltek a 19. század háborúiban részt vevő lengyel légiók katonái. A 19. században a három felosztó nagyhatalom közül – úgy tűnik – az orosz birodalomban volt a legnehezebb a lengyelek helyzete, legalábbis a hidegháborús időszak Lengyel Népköztársaságának és az erőszakos szovjetesítésnek a perspektívájából visszatekintve, akkor is, ha maga a szerző az ötvenes és hatvanas évek lengyel történéseit kívülről láthatta csak. Ezt a nem is túlságosan szabatos állításunkat igazolni látszik az a tény is, hogy a könyvben legnagyobb helyet az orosz fennhatóság alatti területek történései, illetve az oroszellenes felkelések foglalják el.

Még egy jelentősnek tűnő párhuzam: az emigráció. Az 1830-as évektől kezdődően Európát behálózták a lengyel emigráns szervezetek, amelyek létrehozták saját politikai és kulturális intézményeiket, ugyanúgy, mint a II. világháború után: Londonban működik az emigráns kormány (1989-ig), az Amerikai Egyesült Államokban a lengyeleknek saját kongresszusuk van, Párizsban működik az egyik legnagyobb lengyel kulturális központ, amelynek kiadványai a „népi” Lengyelországban is közkézen forognak az úgynevezett „másodlagos forgalomban” (drugi obieg).

E bevezető után itt az ideje, hogy rátérjünk a könyv vázlatos áttekintésére. Szerkezetileg a mű egy tömör előszóra, öt nagy kronologikus részre, részletes bibliográfiára, valamint névmutatóra oszlik. Az első kiadás-hoz írt előszóban a szerző tömören vázolja a megírás célját, vagyis azt, hogy a könyv egyetemi tankönyvnek készült, és egyben az addig megjelent egyetemi tankönyvciklus időrendben utolsó darabja.

Az első kronologikus rész a nemesi köztársaság bukásától a napóleoni háborúk végéig tartó időszakkal foglalkozik. Értékes fejezete ennek a résznek a „Régi Köztársaság öröksége” című, amelyben már nem a „kinek a hibájából következett be a felosztás” kérdéskört boncolgatja, hanem objektíven bemutatja a 18. század második felében lejátszódó lengyelországi folyamatokat, az állam és a hadsereg megreformálására tett kísérleteket, valamint azokat az okokat, amelyek ezeket a kísérleteket kivitelezhetetlenné tették.

A három megszálló állam adminisztrációjának kezdeti lépéseit röviden elemzi, majd áttér a napóleoni háborúk lengyel vonatkozású történéseinek részletes taglalására: a Lengyel Légio megalakulására és tevékenységére, majd egy rövid fejezet után, amelyben Czartoryski politikáját elemzi, rátér a napóleoni Lengyelország, vagyis a Varsói Hercegség történetének taglalására. Mint máshol is a könyvben, itt is elsősorban a hercegség politika- és hadtörténete dominál, azonban a szerző kitér a törvényalkotás, a gazdaság és a kultúra területére is. Az első részt a sikertelen 1812-es oroszországi hadjárat, ennek következményei, valamint a bécsi kongresszuson a lengyel államiság fenntartásáért folytatott politikai csatározások leírása zárja.

A második rész a Kongresszusi Lengyelország történetét vázolja az 1831-es felkelésig, illetve a lengyel-orosz háborúig. Elemzi az I. Sándor által lengyeleknek adott alkotmányt, részletezi a cár lengyel politikáját, amelyet helyel-közzel liberálisnak tart, különösen az őt követő I. Miklós politikájának fényében. Kitér a kisebb-nagyobb összeesküvésekre, külön fejezetet szentelve a dekabrista mozgalomnak. A műben unikumként hat az az igen hosszú fejezet, amelyet a korszak lengyel kultúrájának szentel.

Az 1831-es felkelést – természetesen – elsősorban politikai és katonai szempontból elemzi. A bukás okai között fontosnak tartja, hogy a felkelés idején nem sikerült megoldani a jobbágykérdést, ami egyébként Kukiel szerint több mint fél évszázadra (majdnem a századfordulóig) közömbössé tette a parasztságot a politika, valamint a nemzeti függetlenség kérdései iránt. A felkelés bukásának fő okát azonban mégsem ebben, hanem a katonai vezetés gyengeségében látja. Részletesen leírja azokat a fontos momentumokat, amelyekben a döntő ütközetekre kínálkozó kedvező alkalmakat a lengyel hadvezetés figyelmen kívül hagyta. Külön megemlíti Dembiński halogató, folyton visszavonuló taktikáját mint negatív példát. Kár, hogy az 1848–49-es magyar szabadságharc vezetői nem ismerték fel ugyanezt.

A harmadik rész az 1831–64 közötti időszakot tárgyalja, ezen belül is elsősorban a lengyeliség európai szerepvállalásával foglalkozik. Ez a „nagy emigráció” kora, amikor is a létszámában is jelentős lengyel emigráció szinte az összes európai országban jelen van, ez a nagy romantikusok: Mickiewicz, Słowacki nagy korszaka, és ez az a korszak, amikor hol egyik, hol másik országban fel-feltűnnek a saját zászlaik alatt harcoló lengyel katonák, akiknek jelszava: *Za wolność naszą i waszą*. Részt vesznek az itáliai és magyar szabadságharcban, a krími háborúban (török oldalon és színekben), és az európai politika minden változását megpróbálják kihasználni a „lengyel ügy” felélesztése érdekében. Erre a legalkalmasabb pillanatok az 1848-as európai forradalmak kora, valamint a krími háború és az azt követő békétárgyalások, ahol a kedvező alkalmat Ausztria- és Oroszország szembenállása adta. Az 1863–64-es felkelés kiváló katonái a szerző az olasz egység kivívásában, az osztrák-magyar kiegyezést megelőző politikai helyzetben, II. Sándor reformjai és a konkrét lengyel helyzet ellentmondásaiban, valamint a lengyel társadalomban lezajlott „erkölcsi éréstben” látja. Ez volt az az időpont, amikor Lengyelország a 19. században először és utoljára az európai politika fő kérdésévé vált. Anglia fontolgatta, hogy a lengyel felkelőket „harcoló félként” ismeri el. III. Napóleon Párizsban konferenciát hívott össze a lengyel kérdéssel kapcsolatban, a pápa a katolicizmus védelmében felszólította Ferenc József-

fet, hogy lépjen fel a lengyelek mellett. Franciaország és Anglia közös diplomáciai jegyzékben akarta közölni a cárral, hogy nem ismerik el Lengyelország fölötti jogát. (Ezt egyébként soha nem adták át.) Egész Európából önkéntesek ezrei álltak a lengyel hadseregbe, közöttük néhány száz magyar is, akik közül száznak a nevét is ismerjük. A felkelést a 300 000-es orosz hadsereg Ausztria galíciai támogatásával leverte.

A negyedik rész a felkelést követő fél évszázad „belső” történéseivel foglalkozik, a kiábrándultság hosszú időszakától a nemzeti függetlenség gondolatának újraéledéséig. Már a cím is a korszak pozitivistáira utal: *A létért folytatott küzdelem, a szerves munka és a nemzet erejének növekedése*. Itt mutatkozik meg igazán Kukiel valódi szintetikus történetírói vénája, itt sikerül a legarányosabban tárgyalnia az összeurópai folyamatokat (olasz és német egység, párizsi kommun), beleágyazva a „lengyel ügyet”, kitérve mindhárom „zabór” belső történéseire és folyamataira, nem feledkezve meg a varsói és krakkói pozitivistákról, a német Kulturkampf-ról, a szocialista mozgalmak fejlődéséről, a parasztság politikai aktivizálódásáról, valamint a nem lengyel nemzeti mozgalmakról sem. Külön kitérőt tesz a lengyeliség demográfiai fejlődésére, valamint a mindhárom „zabórban” újjáéledő lengyel nemzeti-függetlenségi törekvésekre.

Az ötödik részben az 1905-ös oroszországi forradalom előzményeitől az újjáalakuló lengyel állam határainak véglegesítéséért folytatott küzdelmek lezáródásáig, az új lengyel alkotmány elfogadásáig tartó időszak eseményei kaptak helyet, különös tekintettel a lengyel államiság helyreállításáért folytatott politikai játszmákra. Ezt a korszakot Kukiel már felnőtként élte meg, emlékei láthatólag zavarják. Bár törekszik az objektivitásra, ez a rész talán a legkevésbé sikerült része a könyvnek. Az 1920-as lengyel-szovjet háborúban Kukiel személyesen részt vett, s az egyéb hadszíntereken zajló eseményeket is más szemtanúk, illetve résztvevők visszaemlékezései alapján írta meg. Ez bizonyos hangsúlyeltolódásokat eredményez, hiszen itt már hiányzik az eseményekre való távolságtartó rálátás. Példaként említem az 1920. augusztus 31-én lezajlott komarowi csatát, amelyről azt írja Kukiel, hogy „ennek a háborúnak az egyik (kiemelés tőlem) legnagyobb lovasütőzete” volt, megfélekedve, vagy talán nem észrevéve, hogy ez a csata, amelyben egy lengyel lovashadsereg állt szemben Bugyonnij két szovjet lovashadseregével, egyben az egyetemes hadtörténet utolsó nagy és jelentős lovascsatája volt, ami egyébként a lengyelek győzelmével végződött. Ez akár szimbólum is lehetne, hiszen a szerző itt visszatér a 16–17. századi nemesi köztársaság legdicsebb hagyományához, az „antemurale christanitasis” eszméhez. Weygand tábornokot idézve: „1920-ban a világ a hála nagy adósságát vette magára Lengyelországgal szemben, amely még egyszer utoljára a keresztény civilizáció védőbástyája volt.”

A könyvnek igen nagy nemzetközi visszhangja volt. Az egész világból érkeztek az elismerések, a kiegészítések és a kritikai észrevételek. Megemlítették, hogy a könyv utolsó része elnagyolt, vázlatos, amit a szerző készséggel elismert. Sokan kifogásolták, hogy aránytalanul kevés a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet a politika- és hadtörténet túlsúlyával szemben. Ezekre az észrevételekre Kukiel így válaszolt: „De hiszen a valóságban tényleg ezek voltak túlsúlyban abban a százhuszonöt évben, a politikátörténet időről időre eldöntötte sorsunkat, a hadtörténetben pedig számos alkalommal a nemzet akarata fejeződött ki.”

Mások azt vetették a szemére, hogy a tömeges folyamatokkal szemben túl nagy jelentőséget tulajdonít az egyéneknek. Erre Kukiel azzal válaszolt, hogy távol áll tőle a személytelen történelem. A „népi” Lengyelország egyes történései szemére vetették, hogy nem foglalkozik a társadalmi ellentétekkel, és hogy a történelmet drámaként fogja fel. Az előbbi észrevételre a válasz, hogy a könyv elejétől a végéig tele van társadalmi ellentétekkel, az utóbbira pedig Askenazy szavaival úgy válaszol a szerző, hogy az „igazi történelem” valóban dráma.

Mindent egybevetve Marian Kukiel könyve egy nagyon jól megírt egyetemi tankönyv. A tárgyalt korszakot tekintve mindmáig az egyetlen. Az 1990-es évek eleje óta Lengyelországban is kötelező irodalom történelmszallgatók számára, és évente igen nagy példányszámban fogy el.

Tapolcai László

J. F. V. KEIGER

RAYMOND POINCARÉ

Cambridge University Press, 1997. 413 p.

A francia politikának csaknem 40 évnek keresztül kulcsfigurája volt Raymond Poincaré, ám a szerző által írt életrajz az első, amely kielégítő összefoglaló képet nyújt e fontos politikus életéről és tevékenységéről.

Poincaré (1860–1936) Lorraine-ben (Lotaringia) született, ügyvéd volt. 1887-ben, 26 évesen, mint legfiatalabb képviselő, foglalta el helyét a francia parlamentben. Nagyon gyorsan ívelt felfelé pályája, a legmagasabbra 1913 és 1920 között jutott, a francia köztársaság elnöke volt.

Nevéhez fűződik a frank stabilizációja. A „franc Poincaré” mentette meg az országot a németországihoz hasonló nagy inflációtól az 1920-as években. Poincarének sikerült a háború előtti értékének egyötödén stabilizálni a frankot, ami a középosztályok számára nagy megkönnyebbülést jelentett. Az utókor azonban főleg a háborús Poincarét látja („Poincaré la guerre”), aki a revans szellemében előkészítette a „nagy” háborút, az első világháborút, azzal a céllal, hogy visszaszerezze Alsace-t (Eldzász) és szeretett Lorraine-jét. Még egy nem hízelgő jelzöt kapott: „Poincaré la Ruhr” – az engesztelhetetlen németgyűlölő, aki harcolt a teljes jóvátételért, reparációért, és aki megszállta a Ruhr-vidéket 1923-ban, hogy fizetésre készítse a németeket.

Ez volt eddig a szereotíp kép, de Keiger, aki Franciaország első világháború előtti történetének és a háború előzményeinek okairól írt munkáiról ismert, lelkiismeretesen utánajárt a forrásoknak, alaposan tanulmányozta a Bibliothèque Nationale-ban őrzött Poincaré-naplót és a levéltári forrásokat, más végkövetkeztetésre jutott. Szerinte szó sem volt háborús hisztériáról, háborúra való készülődésről Poincaré részéről, hanem ő, mint köztudott, meg volt győződve arról, hogy az orosz szövetség a francia biztonság alappillére. Poincaré inkább kordában akarta tartani az orosz agresszivitást, mint felkelteni. Hihetetlen, de tulajdonképpen – legalábbis Keiger professzor véleménye szerint – váratlanul érték az 1914. júliusi válságos események, sem ő, sem kortársainak nagy része nem kívánta és nem várta a háború kitörését. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés a szerző véleményével ellentétben, hogy nagyobb összefüggéseket figyelembe véve, mennyiben járult hozzá Franciaország, a francia gloire a háború kirobbanásához. Poincaré persze nem húzódtott vissza, és döntő szerepet kívánt vállalni a júliusi válság megoldásában. Miniszterelnöke és külügyminisztere, René Viviani a külügyek vonalán nem állt a helyzet magaslatán: egészsége és ítélőképessége is megromlott. Poincaré ebben a helyzetben teljes energiájával és praktikusságával, amelyik a régi diplomácia sajátja volt, s amelyik az első világháború előtti Európát oly veszélyes helylé tette, Németországot tette meg az agresszornak.

Poincaré Ruhr-vidékkel kapcsolatos felfogását a szerző úgy írja le, ahogy a korabeli német propaganda és hazai ellenfelei ábrázolták. De azt is bemutatja, hogyan ment végbe Poincarénál az a folyamat, hogy elfogadja Locarnót. Az ugyanis már 1923-tól világossá vált, hogy a kényszerítés magatartás nem működik a paszszív német ellenállás és a brit, valamint amerikai vonakodás miatt. Poincaré egyre inkább meggyőződött arról, hogy csak a teljes európai pénzügyi rendszer átalakítása oldhatja meg a reparációs költségek problémáját. Ezért a szerző szerint az a tétel, hogy ő volt Németország korábcsa és a versailles-i békerendszer mindenáron való és hajlíthatatlan fenntartója, félremagyarázason alapul. Az európai fizetési rendszer átalakításának szükségessége valóban felmerült nála, de azt is ki kell mondani, hogy mindegyre a következtetésre azután jutott, miután nem ment a kényszerítés.

Keiger kritikus életrajzíró, és írásából világos, hogy Poincaré nélkülözöte az erkölcsi bátorságot és nem szeretett népszerűtlen dolgokat csinálni. A szerző többször hangoztatja zordságát, de azt is sugallja, hogy zárkózott, visszahúzódo természete volt. Azt is bemutatja, barátaival mennyire kedves tudott lenni, és milyen szerető, igaz kapcsolata volt feleségével és családjának tagjaival. Az állatokat is szerette, több háziállatot tartott. S nem volt szűk látókörű, száraz ügyvéd, otthonosan mozgott irodalmi és művészeti körökben, utóbb az Académie Française is tagjai sorába választotta. Nem volt zsupori, sőt inkább nagylelkűnek mondható, aki jótékonyági akciókra adta javai jó részét. Becsületes volt, és azon kevés politikusok közé tartozott, aki nem használta fel befolyását, magas beosztásait arra, hogy meggazdagodjon. Pragmatikus, kitartó, intelligens és honszerető volt.

Poincaré történelmi jelentőségét több oldalról lehet megítélni. Lehet, hogy a könyv értékelésével nem mindenki ért egyet, de a szerző szerint Poincaré mint vezető jól szolgálta a francia polgárok törekvéseit a társadalmi és egyéni anyagi biztonság megeremtéséért. Mit kezdünk azonban azzal, hogy Poincaré nagy csodálója volt Thiers-nek, akinek kezeihez munkásvér tapadt? Nem lehet viszont azon csodálkozni, hogy a francia és a nemzetközi munkásság körében Poincaré nem volt népszerű. A feministák között sem, bár a szerző igyekszik minden kis nyomot felkutatni, hogy bebizonyítsa, Poincaré tett valamit a nők egyenjogúsításáért, legalábbis meggyőződésében. Nem vitás, hogy nem Keiger szava lesz az utolsó Poincaré életéről és értékeiről, de a munka hasznosságához – nagy anyagfeltárára, tudományos volta és nem utolsósorban olvasmányosága miatt – nem férhet kétség.

H. Haraszi Éva

E számunk szerzői

Ambrusné Kéri Katalin, egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
H. Harasztí Éva, a történettudomány doktora, London
Incze Miklós, a történettudomány doktora, a Világtörténet főszerkesztője
Makai János, Ph. D. főiskolai docens, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger
Nyemcsok Attila, történész, Békéscsaba
Radnóti Klára, tudományos munkatárs, Magyar Nemzeti Múzeum
Sokcsevits Dénes, egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
Szatmári Péter, főiskolai adjunktus, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar
Tapolcai László, tudományos munkatárs, MTA-BKE Közép- és Kelet-Európa Története Kutatócsoport
Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Vigh Kálmán, Ph. D. főiskolai docens, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely

